غەربىي يۇرت ۋە قەدىمكى مەدەنىيەت

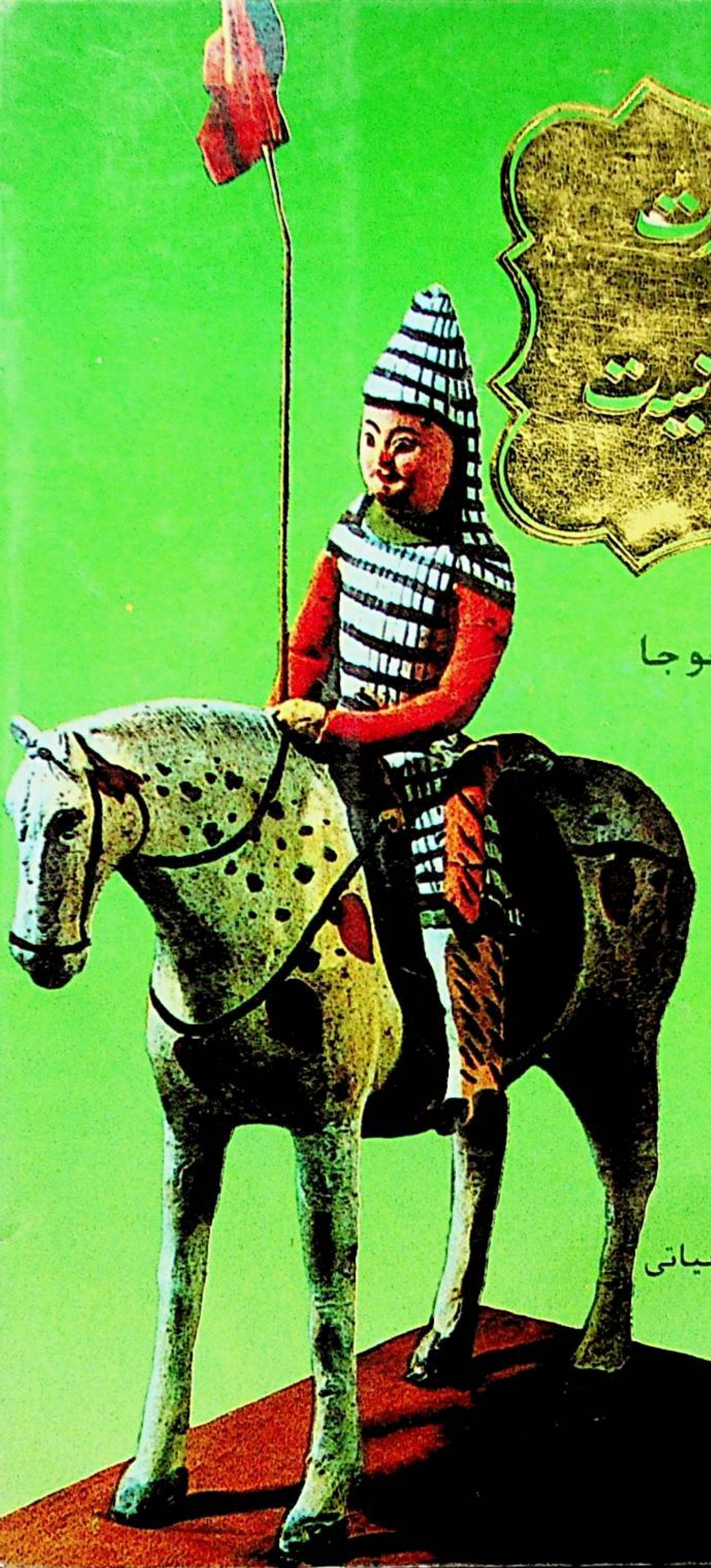

ئابدۇقېيۇم خوجا

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئابدۇقېيۇم خوجا

غەربىي يۇرت ۋە قەدىمكى مەدەنىيەت

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرلىرى: ۋەلى، ئەنۋەر داۋۇت،
رەيھانگۇل قۇربان
مەسئۇل كوررېكتورى: ئادالەت مۇتەللىپ
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: ليۇ پېيچىن

غەربىي يۇرت ۋە قەدىمكى مەدەنىيەت
ئابدۇقېيۇم خوجا

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى №348)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا 2 - باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1168×850 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 12.5، قىستۇرما ۋارىقى: 6
1995 - يىل 4 - ئاي 1 - نەشرى
1995 - يىل 4 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 1 — 2060
ISBN7—228—02695—0/K·280
باھاسى: 7.20 يۈەن

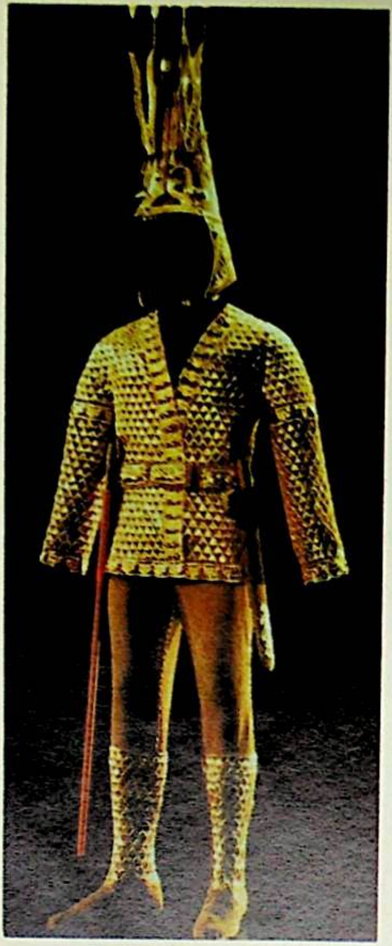

يولۋاس سۈرەتلىك ئالتۇن قاداق
(ئۈرۈمچى ئەتراپىدىكى ئالغۇي قەدىمكى
قەبرىلەردىن تېپىلغان)

ئالتۇن كىيىملىك شاھزادىنىڭ ئەسلىگە
كەلتۈرۈلگەن كىيىملىرى
(قازاقىستاندىكى «ئېسىك قەدىمكى قەبرىسى»
دىن تېپىلغان)

جۈپ يولۋاس
سۈرەتلىك
ئالتۇن قاداق

(ئۈرۈمچى ئەترا
پىدىكى ئالغۇي
قەدىمكى قەبرىلەرد
دىن تېپىلغان)

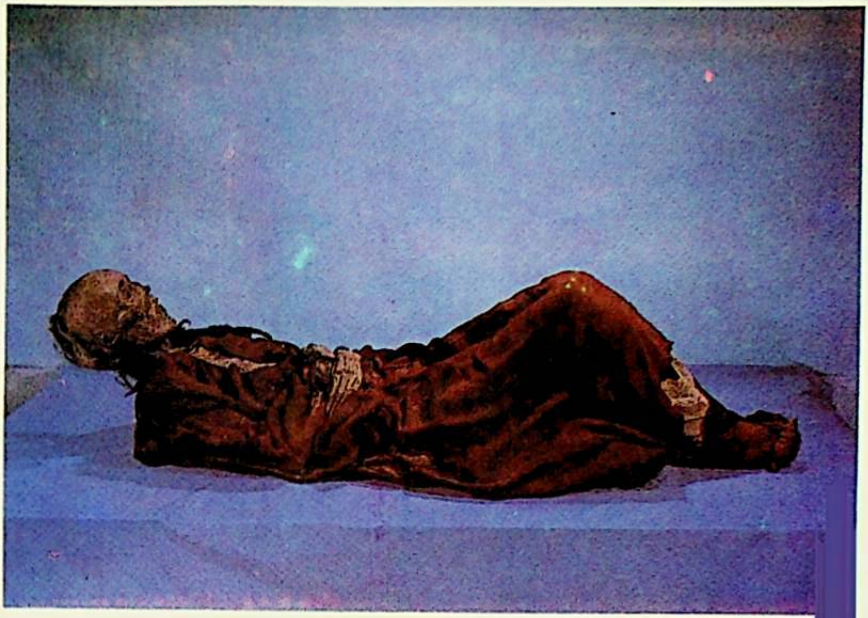

ئايال جەسىتى (چەرچەن
ناھىيىسى زاغۇنلۇق قەدىمكى
قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان)

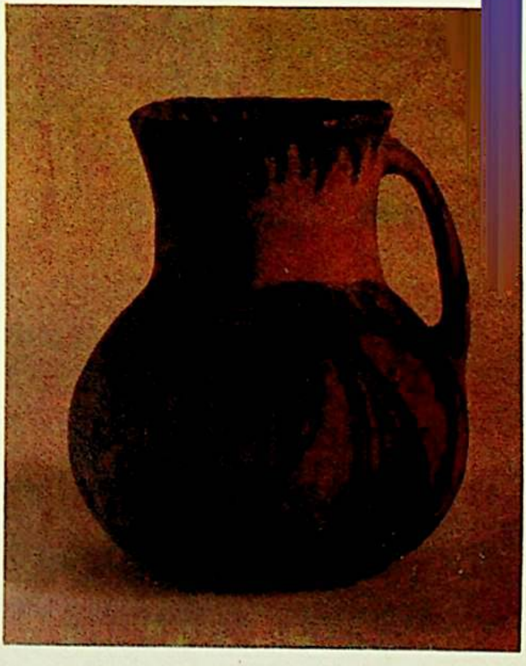

رەڭدار ساپال قاچا
(نەنسەن كان رايونىغا تەۋە
ئالغۇي جىلغىسىدىكى قەدىمكى
قەبرىلەردىن تېپىلغان)

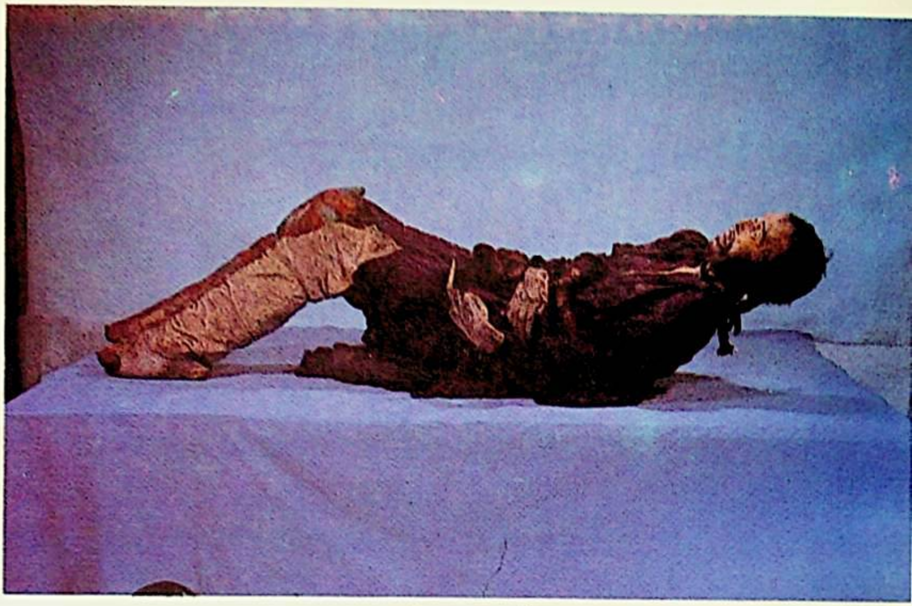

ئەر جەسەتى
(چەرچەن ناھىيىسى زاغۇنلۇق قەدىمكى
قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان)

ئالتۇن كەمەر توقىسى
(قاراشەھەردىن تېپىلغان)

لايدىن ياسالغان ئادەم ھەيكىلى
(1972 ـ يىلى تۇرپان ئاستانىدىن
تېپىلغان)

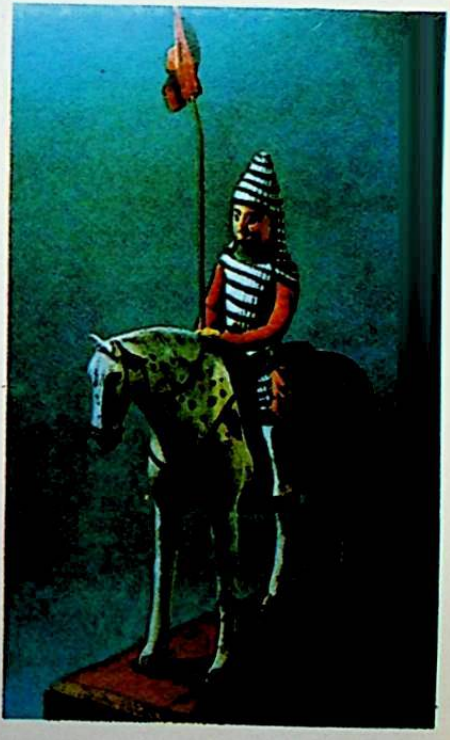

ئاتلىق ئەسكەر ھەيكىلى
(لايدىن ياسالغان، 1972 ـ يىلى تۇرپان
ئاستانىدىن تېپىلغان)

رەڭدار يۇڭ توقۇلما
(لوپنۇردىكى قەدىمكى قەبرىدىن
تېپىلغان)

ئامۇت ۋە ياڭاق
(تۇرپان ئاستانىدىكى قەدىمكى
قەبرىلەردىن تېپىلغان)

چاپخا جىلغىسىدىكى تاش
دۆۋىلىك قەدىمكى قەبرىلەر

قەدىمكى جەسەت (ئايال)
(لوپنۇر رايونى كۆنچى دەريا
بويلىرىدىكى قەدىمكى قەبرىدىن
تېپىلغان)

تاش ئۇق ئۇچى (باشاق)
(1959 ـ يىلى تۇرپان ئاستا
نىدىكى قەدىمكى ئىزدىن تېپىلا
خان)

قەدىمكى جەسەت (ئايال)
(لوپنۇر رايونى كۆنچى دەريا
بويلىرىدىكى قەدىمكى قەبرىلەر
دىن تېپىلغان)

تاش كومزەك
(موڭغۇلكۈرە ناھىيە شوتىدىكى
قەدىمكى قەبرىدىن تېپىلغان)

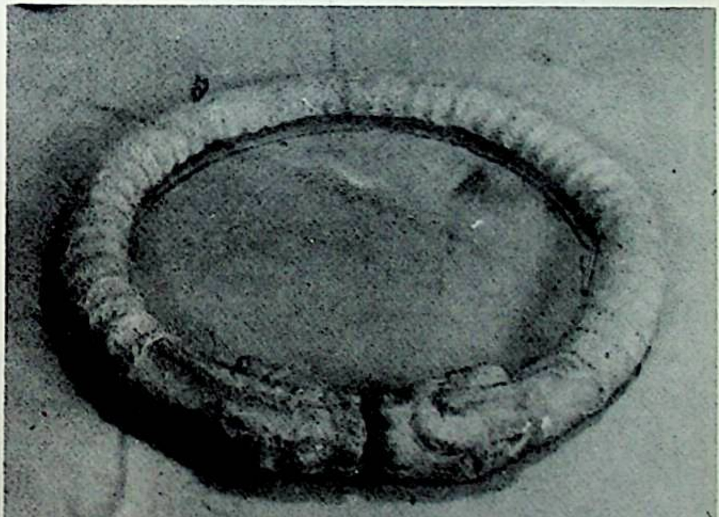

تۇچ بويۇن ئاسقۇ
(كۆنەستىكى قەدىمكى قەبرىدىن تېپىلغان)

سۆز بېشى

ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەت ئارخېئو-
لوگىيىسىنى سىستېمىلىق يورۇتۇپ بېرىش — يۇرتىمىزنىڭ
ئۇزاق مەدەنىيەت تارىخىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان
چوڭ تېما.

ئازادلىقتىن ئىلگىرى (1904 — 1930 - يىللار) چەت
ئەل ئارخېئولوگلىرى ۋە ئىلمىزنىڭ پېشقەدەم ئارخېئولوگى

خۇاڭ ۋېنبى

ئەپەندى قاتارلىقلار قۇمۇل، تۇرپان، لوپنۇر
قاتارلىق جايلاردىن ئىپتىدائىي جەمئىيەت مەدەنىيىتىگە ئائىت
قەدىمكى ئىزلارنى ۋە قەدىمكى قەبرىلەرنى تەكشۈرۈپ تاپقان.
يەر ئۈستىدىن بىر بۆلۈك تاش قورال، رەڭلىك ساپاللارنىمۇ
يىغىۋالغان. بەزى مۇھىم نۇقتىلاردا سىناق تەرىقىسىدە كىچىك
كۆلەملىك قېزىشلارنىمۇ ئېلىپ بارغان.

ئازادلىقتىن كېيىن، 1956 - يىلى ئۈرۈمچىدە تۇنجى
قېتىملىق «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە كۇرسى» ئېچىلىپ، ئۇيغۇر،
قازاق، ئۆزبېك، خەنزۇ قاتارلىق مىللەتلەردىن بىر تۈركۈم
كەسپىي خادىملار تەربىيىلەندى. بۇ كۇرسقا بېيجىڭدىن پرو-

فېسور شيا نەي ئەپەندى باشچىلىقىدىكى ئارخېئولوگلار كېلىپ دەرس ئۆتكەندىن باشقا، جۇاڭ مىڭ ئەپەندى (هازىر دۆلەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقلار ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى) قاتارلىق كىشىلەر كۇرسانتلارنى تۇرپانغا پراكتىكىغا ئاپىرىپ، دالا تەكشۈرۈش، قېزىپ تەكشۈرۈش، خەرىتە سىزىش - ئۆلچەش مەشغۇلاتلىرىنى ئۆتكۈزگەن. بۇ كۇرستا ئوقۇغان كۇرسانتلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى هازىر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېينىڭ ئارخېئولوگلار ئەترىتىدە كەسپىي تايانچىلارغا ئايلاندى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي ئارخېئولوگىيە ئەترىتى پۈتۈن ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدە ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەرنى ئومۇمىيۈزلۈك باشلىۋەتتى.

60 - يىللاردا، ئىچكى ئۆلكىلەردىكى ئالىي مەكتەپلەردە مەخسۇس ئارخېئولوگىيە، تارىخ كەسپىنى ئوقۇغان بىر تۈركۈم يېڭى كۈچلەر ئاپتونوم رايونىمىزغا تەقسىم قىلىندى. ئۇلار شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدىكى ئارخېئولوگىيە خادىملىرى بىلەن بىللە ھەر خىل قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، مۇشكۈل ۋەزىپىلەرنىڭ ھۆددىسىدىن چىقتى. تاكى 80 - يىللارغىچە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدىكى ئارخېئولوگىيە ئەترىتى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە تارماق ئەترىتىدىكى خادىملار ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدىن يۇرتىمىزنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەت ئارخېئولوگىيىسىگە ئائىت بىرمۇنچە ئورۇن ۋە يادىكارلىقلارنى تاپتى؛ بەزى قەدىمكى ئىز ۋە قەدىمكى قەبرىلەرنى قېزىپ تەكشۈردى ۋە تەكشۈرمەكتە؛ تېپىلغان يادىكارلىقلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى رەتلىنىپ، تەتقىق قى-

لىندى، بىرمۇنچە ئىلمىي تەكشۈرۈش خاتىرىلىرى، قېزىش دوكلاتلىرى ۋە مەخسۇس تېمىلاردىكى ماقالىلەر ئېلان قىلىندى. بۇ ئارقىلىق ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مۇشۇ جەھەتتىكى بوشلۇقى قىسمەن تولۇقلاندى.

مەن ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي ئارخېئولوگىيەئەترىتى بىلەن كۆپ قېتىملىق ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش، ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلارغا قاتناشتىم. ئۇزۇن يىللىق دالا خىزمەتلىرىدە ئەمەلىي تەجرىبىلەرگە ئىگە بولغاندىن تاشقىرى، خېلى كۆپ تەكشۈرۈش خاتىرىلىرىنى يازدىم، رەتلىدىم، ماتېرىياللارنى توپلىدىم. كۆپچىلىكنى يۇرتىمىزنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەت ئارخېئولوگىيىسىدىن بىر قەدەر سىستېمىلىق چۈشەنچىگە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، ھازىرچە بار بولغان نەچچە ئون يىللىق ماتېرىياللار ئاساسىدا بۇ ئەسەرنى تەييارلىدىم. ئەسەر ئۈچ بۆلۈمگە ئايرىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاساسىي سالماقنى ئىككىنچى بۆلۈم ئىگىلەيدۇ. بۇ بۆلۈمدە يۇرتىمىزنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەت مەدەنىيىتى «يەنى ئالتاي مەدەنىيىتى» (تارماقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، «تىيانشان مەدەنىيىتى»(ئاساسەن ئالتە تارماقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، «تارىم مەدەنىيىتى» (ئاساسەن تۆت تارماقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) قاتارلىق مەدەنىيەت يىغىندىلىرىنى بىرقەدەر ئەتراپلىق تونۇشتۇردۇم. ھەر بىر تارماق مەدەنىيەتنى تونۇشتۇرغاندا، ئۇنىڭغا تەۋە بىرقانچە قەدىمكى ئىز، قەدىمكى قەبرىلەر ئىچىدىن بىر - ئىككى ئالاھىدە نۇقتىنى يىغىنچاقلاپ تونۇشتۇرۇش بىلەنلا چەكلەندىم (چۈنكى، بۇ ھەقتە بەزى تەپسىلىي دوكلاتلار ئىلگىرى مەتبۇئاتلاردا تونۇشتۇرۇلغان). پايدىلىنىشقا قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن مۇناسىۋەتلىك خەرىتە، فوتو سۈرەتلەرنىڭ بىر قىسمىنى قوشۇمچە قىلدىم. بۇ ئەسەردە، ئومۇمەن ھازىر قولىمىزدا بار نەق ماتېرىياللار ئۈستىدە تونۇشتۇرۇش، تەھلىل،

مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇلىپ پەقەت يۇرتلىمىز ئىپتىدائىي جەمئىيەت ئارخېئولوگىيىسىنىڭ ھەر قىسمى دېيىشكىلا بولىدۇ.

سەۋىيەم چەكلىك بولغاچقا، خاتالىقلاردىن خالىي بولۇشۇم قىيىن، كەسپداشلارنىڭ تۈزىتىشىگە، تولۇقلىشىغا موھتاجمەن.

مۇندەرىجە

ئىپتىدائىي جەمئىيەت دەۋرى 1

كونا تاش قوراللار (پالېئولىت) دەۋرى 1

يېڭى تاش قوراللار (نېئولىت) دەۋرى 4

ئالتاي مەدەنىيىتى 9

تىيانشان مەدەنىيىتى 12

تارىم مەدەنىيىتى 41

ئىپتىدائىي ئېتىقاد ۋە ئىپتىدائىي سەنئەت 78

ئىپتىدائىي ئېتىقاد 78

ئىپتىدائىي سەنئەت 87

شىنجاڭنىڭ چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك تارىخىغا ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلار 110

چارۋىچىلىق ۋە چارۋىچىلىق تارىخىغا ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلار 111

دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك تارىخىغا ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلار 128

قىيا تاش رەسىملىرى 159

كۆجاي قىياتاش رەسىملىرى 159

پەنجىرتاغ قىياتاش رەسىملىرى 160

توغراق بۇلاق قىياتاش رەسىملىرى 196

قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ دەۋرى، مەدەنىيەت ئىگىلىرى ۋە تارىخىي باغلىنىشلىرى ھەققىدىكى قاراشلار ... 204

ئىلى ۋادىسىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى 211
ئاق تۆپە قەدىمكى ئىزى 217
چوڭ تېپتىكى ئېگىز تۆپىلىك قەبرىلەر، قەدىمكى
مىس كان ئىزى ۋە ئۇلاردىن تېپىلغان
يادىكارلىقلار 219
نۇراساي جىلغىسىدىكى قەدىمكى مىس كان ئىزى ... 232
تاش ھەيكەل (بالبال)، سىنتاش ۋە ئۇنىڭغا مۇناسى
ۋەتلىك تاش پاسىللىق قەبرىلەر 235
قەدىمكى قىياتاش رەسىملىرى 250
قەدىمكى تۈرك (ئۇرقۇن) يېزىقى چېكىلگەن قەبرە
تېشى 253
ئالمالىق قەدىمكى شەھىرى ئەتراپىدىن تېپىلغان
نېستورىيان دىنىي يادىكارلىقلىرى 256
غۇلجا ناھىيىسىدىكى قەدىمكى شەھەر خارابىسى 262
قەدىمكى شەھەر ئالمالىق 264
تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى 274
ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ باشلانغان جايى —
ئۇلاستاي 283
خانتەڭرى باغرىدىكى خاتىرە تاش 284
ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختا ئىشلەتكەن يېزىقلىرى 292
ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تارىخى 292
ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ تېپىلىشى 319
قەدىمكى تۈرك (ئۇرقۇن) يېزىقىدىكى يادىكارلىقلار ... 328
قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يادىكارلىقلار 333
قاراخانىلار سۇلالىسى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەرگە
ئائىت ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى ئىچىدىكى
نادىر ئۆلگىلەر 346

ئىپتىدائىي جەمئىيەت دەۋرى

كونا تاش قوراللار (پالېئولىت) دەۋرى

ئىپتىدائىي جەمئىيەت — ئىنسانىيەت تارىخىدا ئەڭ ئۇزاق داۋام قىلغان باسقۇچ. ھازىرقى زامان پەن تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات تارىخى 2 – 3 مىليون يىلدەك ۋاقىتنى بېسىپ ئۆتكەن.

ئىپتىدائىي جەمئىيەت دەۋرىدە، ئىنسانلارنىڭ ئاساسلىق ئەمگىكى تاش قورال ياساشتىن باشلانغانىدى. ئۇ چاغلاردا ئىنسانلار توپ - توپ بولۇشۇپ، ئەمگەك ۋە ھەرىكەت قىلىشاتتى. ئۇلار ئىپتىدائىي ئوۋچىلىقتىن قولغا كەلتۈرگەن غەنىيمەتلىرىنى تەڭ تەقسىم قىلىشاتتى: نىكاھلىنىش شەكلى — ئىپتىدائىي توپ نىكاھلىنىش بولۇپ، كېيىنكى باسقۇچلارغا كەلگەندە قانداش ئائىلىگە، يەنى بوغۇنلار بويىچە ئايرىلىدىغان نىكاھ مۇناسىۋىتىنى ئاساس قىلىدىغان ئائىلىگە قەدەم باسقانىدى. ئەمگەك ئادەمنى تەدرىجىي تاكامۇللاشتۇردى. ئىنسانلار ئوتنى تاپتى ۋە ئۇنى ئىشلىتىشنى بىلدى. ئوتنىڭ تېپىلىشى ۋە ئىشلىتىلىشى ئىنسانىيەت تارىخىدىكى چوڭ سەكرەش بولۇش بىلەن بىللە، ئاخىرقى ھېسابتا ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇشى ئۈچۈنمۇ ئەڭ مۇھىم قورال بولغانىدى.

ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدە تا يېقىنقى يىللارغىچە كونا

تاش قورال دەۋرىگە ئائىت مەدەنىيەت ئىزلىرى تېپىلمىغانىدى. 1980 - يىلدىن كېيىن ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە، پامىر ئېتەكلىرىدىن كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچلىرىغا تەۋە بولغان قەدىمكى ئىز تېپىلدى. بۇ ئىزلار تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا، يەنى دېڭىز يۈزىدىن 3700 مېتىر ئېگىزلىكتىكى تىزناپ يېزىسى جىرغال مەھەللىسى تەۋەسىدە تېپىلدى.

ئەسلىدە، تاشقورغاندىكى تىزناپ دەرياسىنىڭ قىرغاقلىرىدا كۆچمە جىنسلاردىن ھاسىل بولغان بالداقلىق ئېگىزلىك شەكىللەنگەن. قەدىمكى ئىز دەل ئاشۇ ئېگىزلىكنىڭ ئۈچىنچى بالداق ئېگىزلىكىدىكى تىك يارنىڭ قېتىمىدىن تېپىلغان (ھازىرقى دەريا قېتىدىن ئون مېتىر ئېگىزلىكتە). بۇ جاينىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى شىمالىي پاراللېلنىڭ N37°31′، شەرقىي مېرىدىئاننىڭ E75°23′ — 24″ بۆلەكلىرىگە توغرا كېلىدۇ.

بۇ ئىزدىن كۆيگەن قىزىل توپا (ئوت) قاتلىمى، 6 مېتىر چوڭقۇرلۇقتىن قەدىمكى ئىنسانلار ياققان ئوتتا كۆيگەن نەرسىلەرنىڭ كۈلى، چالا كۆيگەن ياغاچ ۋە سۆڭەكلەر تېپىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە قەدىمكى ئىنسانلار چوقۇپ ياسىغان تاش قورال، تاش ياپراقلار تېپىلغان بولۇپ، بۇنىڭ كۋارتىس تاشلاردىن ياسالغان قورال ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى.

1981 - يىلى 8 - ئايدا، ئاتۇش ناھىيىسىنىڭ بوغاز دەرياسى قىرغىقىدىكى مەلۇم جايدا قۇرۇلۇش ئورنىنى تۈزلەش جەريانىدا ئىپتىدائىي ئادەم باش سۆڭىكىنىڭ تاشقا ئايلانغان جىسىملىرى، يەنى ماڭلاي سۆڭەك، چېكە سۆڭىكى، چوققا سۆڭىكى، كېيىنەك سۆڭىكىدىن ئىبارەت تۆت پارچە

تاشقا ئايلانغان جىسىم تېپىلغان. 1983 - يىلى 7 - ئايدا،
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي، بېيجىڭ تەبىئەت
مۇزېيى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق گېئولوگىيە ئىدا-
رىسى يەر قاتلاملىرىنى تەكشۈرۈش ئەترىتىدىكى ئىلمىي خا-
دىملار بىرلىكتە بۇ جاينى قايتا تەكشۈرۈپ، يەنە ئۈچ پارچە
(سول تەرەپ چېكە سۆڭىكى، قۇلاق ئاستى سۆڭىكى قاتارلىق)
تاشقا ئايلانغان جىسىمنى تاپقان. بۇنىڭ بىلەن ئىپتىدائىي
ئادەم باش سۆڭىكىنىڭ تاشقا ئايلانغان جىسمىنىڭ كەم قىس
مى تولۇقلانغان. ئىپتىدائىي ئادەم باش سۆڭىكىنىڭ تاشقا
ئايلانغان جىسمى ئاتۇش ناھىيىسى تەۋەسىدىن تېپىلغانلىقى
ئۈچۈن ئۇنىڭغا «ئاتۇش ئادىمى» دەپ نام بېرىلگەن.

«ئاتۇش ئادىمى» باش سۆڭىكىنىڭ تاشقا ئايلانغان
جىسمى ئاپتونوم رايونىمىزدا تۇنجى قېتىم تېپىلغان ئىپتىدا-
ئىي ئادەملەرنىڭ باش سۆڭىكىنىڭ تاشقا ئايلانغان جىسمى
بولۇپ، ئۇنىڭ شەكىل خۇسۇسىيىتى ۋە تاشقا ئايلىنىش
دەرىجىسى، يەر قاتلىمى ئانالىزلىرىغا قارىغاندا، ئۇ — كونا
تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچى ۋە يېڭى تاش
قوراللار دەۋرىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىغا تەئەللۇق بولۇپ،
18 ياشلىق ئەرنىڭ باش سۆڭىكى ئىكەن. ئۇنىڭ تەخمىنەن
دەۋرى بۇنىڭدىن 10 — 30 مىڭ يىللار ئىلگىرى، دەپ پە-
رەز قىلىنماقتا. «ئاتۇش ئادىمى»نىڭ تېپىلىشى يىراق قە-
دىمكى زامانلاردا ئاتۇشتا ياشىغان ئىپتىدائىي ئادەملەرنىڭ بەدەن
قۇرۇلۇشى ئالاھىدىلىكى، بەدەن قۇرۇلۇشى تەرەققىياتى ئۈستىدىكى
تەتقىقات ئىشلىرىدا قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپلا قالماستىن،
بەلكى ئۇ يەنە يۇرتىمىزنىڭ كونا تاش قوراللار دەۋرى مەدەنىيىتى
ھەققىدە تېخىمۇ ئەتراپلىق ئىزدىنىش، يۇرتىمىزدا ياشىغان ئىپتى-
دائىي ئادەملەر توپلىرىنىڭ تارالغان دائىرىسىنى ئېنىقلاش، جۈملى-
دىن ئىپتىدائىي جەمئىيەت دەۋرىدىكى جۇغراپىيىلىك ئەھۋال-

لارنى تەتقىق قىلىش قاتارلىق بىر مۇنچە مۇھىم ئىلمىي مەسىلىلەردە بەزنى ئىنتايىن مۇھىم يىپ ئۇچى بىلەن تەمىنلىدى.

ئاتۇش ناھىيىسىدىكى بوغاز دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدا ئەسلىدە ئۈچ بالداقلىق ئېگىزلىك بولۇپ، «ئاتۇش ئادىمى» باش سۆڭىكىنىڭ تاشقا ئايلانغان پارچىلىرى تېپىلغان ئورۇننىڭ كەسمىسى يەتتە قەۋەت ئىكەن. باش سۆڭىكىنىڭ تاشقا ئايلانغان پارچىلىرى ئۇنىڭ 6 – قەۋىتىدە ساقلىنىپ قالغان. «ئاتۇش ئادىمى» تېپىلغان جاينىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى شەرقىي مېردىئان E75°05′، شىمالىي پاراللېل N39° ·44′ — 45′ قا توغرا كېلىدۇ. بۇ ئورۇندىن يەنە قەدىمكى ھايۋان (ھايۋان نامى تېخى ئېنىق ئەمەس) نىڭ 40 سانتىمېتر ئۇزۇنلۇقتىكى بىر پارچە تاغاق سۆڭىكىنىڭ تاشقا ئايلانغان جىسمى تېپىلغان. بۇ ئورۇن ھازىرچە تېخى رەسمىي قېزىپ تەكشۈرۈلمىدى.

يۇقىرىدا قەيت قىلىنغان تاشقورغاندىكى جىرغال قەدىمكى ئىزى بىلەن «ئاتۇش ئادىمى» باش سۆڭىكىنىڭ تاشقا ئايلانغان جىسمى قاتارلىقلار ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەت دەۋرىنى يورۇتۇپ بېرىدىغان بىر بۆلۈك قىممەتلىك ماددىي پاكىت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يېڭى تاش قوراللار (نېئولىت) دەۋرى

ماترىئارخاللىق، پاترىئارخاللىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتى كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىغا ۋە يېڭى تاش قوراللار دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدە ئېلىپ بېرىلغان نەچچە ئون يىللىق ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە قولغا كەلتۈرۈلگەن نەتىجىلەر بۇ دەۋرلەردە تىيانشان تاغلىرىنىڭ شىمالىي، شەرقىي ۋە جەنۇ-

بىي ئېتەكلىرى، ئالتاي تاغلىرى، قاراقۇرۇم (كوئىنلۇن) ۋە پامىر تاغلىرىنىڭ ئېتەكلىرى، بىپايان تەكشىلىكلەر ۋە دەريا ۋادىلىرى. تارىم ۋادىسى، تۇرپان ۋادىسى، يارىش تۈزلەڭلىكى* (جۇڭغارىيە ۋادىسى) ۋە ئىلى ۋادىلىرىدا نۇرغۇنلىغان ئۇرۇقداش قەبىلىلەرنىڭ ياشىغانلىقىنى ئىسپاتلىماقتا. ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكى چارۋىچىلىق بىلەن دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلغان بولۇپ، قول ھۈنەرۋەنچىلىكمۇ ئۆزىگە مۇناسىپ ھالدا خېلى راۋاجلانغان. ئۇ دەۋرلەردە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا دېھقانچىلىق بىلەن قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئاساس، چارۋىچىلىق ۋە باشقىلار قوشۇمچە ئورۇندا تۇرغان بولسا، شىمالىي ۋە شەرقىي شىنجاڭدىكى تاغلىق رايونلاردا چارۋىچىلىق بىلەن ئوۋچىلىق، دەريا ۋادىلىرى ۋە مۇنبەت تۈزلەڭلىكلەردە دېھقانچىلىق بىلەن قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان.

ھازىرغىچە قېزىۋېلىنغان ئاسارىئەتىقە، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ۋە تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، يېڭى تاش قوراللار (ۋە سىپتا تاش قوراللار) دەۋرىدە دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق يۇرتىمىزدا مۇھىم ئىقتىسادىي ئورۇن تۇتقان.

تەخمىنەن كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچلىرىدىن تاكى بۇنىڭدىن 8 — 10 مىڭ يىللار بۇرۇنقى يېڭى تاش قوراللار دەۋرىگىچە بولغان بۇ يىراق قەدىمكى زاماندا، ئەجدادلىرىمىز چوقۇش - يونۇش ئۇسۇلى بىلەن قوپال، يىرىك تاش قوراللارنى ياساپ ئىشلىتىشتىن تەرەققىي

* قەدىمكى تۈرك (ئۇرقۇن) يېزىقىدا پۈتۈلگەن مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرىدا ھازىرقى جۇڭغارىيە ۋادىسى «يارىش يازىق» يەنى يارىش تۈزلەڭلىكى دېيىلگەن.

قىلىپ، كۆپ مىقداردا سىپتا ـ سىلىق، ئەپچىل تاش قورال-
لارنى ياساپ ئىشلىتىدىغان بولغان. بۇ تەرەققىيات يالغۇز
ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى زور دەرىجىدە ئۆستۈرۈپلا قالماس-
تىن، بەلكى ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىنىمۇ زور دەرىجىدە كېڭ-
گەيتكەن. ئەجدادلىرىمىز ھەر خىل سىلىق تاش قوراللىرىغا
ئۆتكۈر بىس چىقىرىپ (تاش پىچاق، تاش باشاق، يەنى
ئوق ئۇچى، ھەر خىل ئۇچاۋق قوراللار)، تۆشۈك تېشىپ،
ئۇلارغا ياغاچ ۋە سۆڭەكتىن دەستە (ساپ) بېكىتىپ، ھەر خىل
ھايۋانات — ئۇچار قۇشلارنى ئوۋلىغان، بېلىق تۇتقان. ئۇلار
تۇرلۇك قىرىش، يونۇش، كېسىش قوراللىرىنى ياساپ، ھەرخىل
ياۋايى ھايۋانلارنىڭ گۆشى، يۇڭ ـ تېرىلىرىنى بىر تەرەپ قىل-
غان. ئىپتىدائىي كەنت ۋە بوستانلىقلاردا ياشىغان ئەجدادلار
سۈركەپ ياسالغان چوڭ تىپتىكى تاش قوراللار — تاش پى-
چاق، تاش ئورغاق، يارغۇنچاق، تاش كەتمەن، تاش ئوتىغۇچ،
تاش پالتا، ھاۋانچا تېشى (يانچىش قورالى)، تاش بازغان
قاتارلىقلارنى ياساپ ئىشلەتكەن. بەزى ئىپتىدائىي كەنتلەر-
دىن تېپىلغان ياغاچتىن ياسالغان دېھقانچىلىق سايمانلىرى
ۋە سۆڭەك، ياغاچ ۋە تاش جىنسلاردىن ياسالغان ھەر خىل
زىننەت بۇيۇملىرى (ھەر خىل مارجان، ئاسقۇ، يىڭنە، بېگىز،
تارغاق قاتارلىقلار)؛ ئاشلىق زىرائەتلىرىدىن بۇغداي، تېرىق
(سۆك)، چۈجگۈن (قىياق)، ئارپا قاتارلىقلار؛ دورا ئۆسۈملۈك
ئەۋرىشكىلىرى، ئۈنگەدىن باشقا زىغىر، ياۋا كەندىر (لوپنۇر
كەندىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) قاتارلىق ماددىي بۇيۇملار يۇرتىمىز-
نىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەت ئارخېئولوگىيىسىنى ئەڭ مۇھىم
ماددىي ئاساسلار بىلەن تولۇقلىماقتا. يۇقىرىقىلاردىن باشقا،
سىلىق تاش قوراللار مەدەنىيىتىگە ئائىت بەزى قەدىمكى
ئىزلاردىن قېزىۋېلىنغان يوپۇرماق شەكلىدە ياسالغان تاش
باشاق ۋە تاش نەيزىلەر ئۆتكۈر قورال بولۇپلا قالماستىن،

بەلكى ئۇلارنىڭ سۈركەش ئۇسۇلى بىلەن بىلىق تەڭگىسى ھا-
لىتىگە كەلتۈرۈلگەن نەپىس كۆرۈنۈشى بىر خىل ساددا تەبى-
ئىي گۈزەللىكنى نامايان قىلىدۇ. شۇڭا ئۇ نەرسىلەر بىر خىل
ئىپتىدائىي ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇملىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن،
يىراق قەدىمكى زاماندا ياشىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇ ئار-
قىلىق ئۆزلىرىنىڭ قەدىمكى زامان مەدەنىيەت تارىخىنىڭ
مۇقەددىمىسىنى يازغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.
يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ كېيىنكى باسقۇچلىرىدا،
سىپتا تاش قوراللار ۋە سۈركەپ ياسالغان چوڭ تىپتىكى ئىش-
لەپچىقىرىش قوراللىرى بىلەن بىللە، رەڭدار ساپاللار ۋە
برونزا بۇيۇملارمۇ مەيدانغا كەلدى. ئۇنىڭ تەرەققىياتى ئار-
قىسىدا، سۈركەپ ياسالغان سىپتا تاش قوراللار بىلەن برونزا
قوراللارنى بىللە ئىشلەتكەن برونزا قوراللار دەۋرى باشلاندى.
شۇنىڭ بىلەن بىللە جەمئىيەت تەرەققىياتى تەدرىجىي قۇللۇق
جەمئىيەت دەۋرىگە قەدەم قويدى.
ھازىرغىچە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسى-
دىكى ھەرقايسى جايلاردا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك
تەكشۈرۈشلەردە، يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ خۇسۇسىيەت-
لىرى ساقلانغان قەدىمكى ئىپتىدائىي كەنت ئىزلىرى، قەدىمكى
تۇرالغۇ جاي ئىزلىرى ۋە قەدىمكى قەبرىستانلىقلار نەچچە
يۈز ئورۇندا تېپىلدى ۋە داۋاملىق تېپىلىۋاتىدۇ.
ئاپتونوم رايونىمىز ئاسىيا قۇرۇقلۇقىنىڭ مەركىزىگە جاي-
لاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ تېررىتورىيە دائىرىسىنىڭ كەڭ بولۇشى،
مۇرەككەپ جۇغراپىيىلىك تۈزۈلۈشى ۋە ئەجدادلىرىمىز يارات-
قان مەدەنىيەتلەر بىلەن قوشنا جايلاردىكى ھەر خىل قەدىمكى
مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشى، يىراق قەدىمكى
زاماندا ياشىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېتنىك تەركىبىنىڭ ھەر-
خىل بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. يەنە بىر تەرەپتىن

مۇشۇ ئامىللارنىڭ تەرەققىياتى قوشنا ئەللەر بىلەن ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت باغلىنىشلىرىنى ئالماشتۇرۇشقا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەنلىكتىن، ئەجدادلىرىمىز ئۆز يېرىدە ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبتا ئىنگە خىلمۇ خىل ۋە رەڭدار مەدەنىيەتلەرنى ياراتقانىدى. ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرۈش نەتىجىلىرى بۇ بىباھا مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ 41 - ۋە 44 - پاراللېللار ئارىلىقىدىكى كەڭ بەلباغقا، بولۇپمۇ ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مەركىزى قىسمىغا كۆپرەك جايلاشقانلىقىنى كۆرسەتمەكتە. بۇ بەلباغدا شەرقتىن غەربكە قاراپ سانىغاندا ئاراتۈرك، قۇمۇل، بارىكۆل، مورى، پىچان، تۇرپان، توقسۇن، ئالغۇي، ئۈرۈمچى، قارا شەھەر، ئىلى، موڭغۇلكۈرە قاتارلىق جايلار بار. جەنۇبتا خوتەن، ئەڭ غەربتە بولسا قەشقەر ۋە تاشقورغانلار بار. بۇ جايلاردىن تېپىلغان ۋە قېزىۋېلىنغان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارنى يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئەڭ ئاددىي، ئوتتاق ۋە ئومۇمىي بەلگىلىرى بويىچە تۆت چوڭ تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ:

بىرىنچى، ئۇششاق تاش قوراللار (مىكرولىت) نىڭ بولۇشى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. ھازىر قولىمىزدا بار ماتېرىياللارغا ئاساسەن يەكۈنلىگەندە، يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدىكى ئۇششاق تاش قوراللارنى ئىشلەتكەن ئەجدادلىرىمىز ياشىغان تۇرالغۇ جاي ئىزلىرى بىر قەدەر كۆپ بولۇپ، ئۇلار ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ شەرقىي شىمالىدىن غەربىي جەنۇبىغىچە سوزۇلغان كەڭ بەلباغقا تارالغان.

ئىككىنچى، ھەر خىل گۈل - نەقىشلەر چۈشۈرۈلگەن رەڭدار ساپاللار كۆپ ئۇچرايدىغان قەدىمكى تۇرالغۇ ئىزلار بولۇپ، ئۇلار ئاساسەن ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ شەرقىي ۋە مەركىزىي رايونلىرىغا جايلاشقان.

ئۈچىنچى، بىر قەدەر چوڭراق، سىپتا ۋە سۇركەپ ـ سىدىلىقلاپ ئىشلەنگەن تاش قورالالار. ھازىرغىچە بۇ خىل ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەتكە دائىر ئىزلار ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ غەربى ۋە جەنۇبىدىكى يەرلەردىن كۆپرەك بايقالدى.

تۆتىنچى، بۇنىڭدىن تەخمىنەن 3000 — 4000 يىللار بۇرۇنقى ۋاقىتتىن، مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى Ⅵ — Ⅴ ئەسىرنىڭ ئالدى ـ كەينىگىچە بولغان ۋاقىتتىكى سىلىق ـ سىپتا تاش قورالالار بىلەن برونزا قورالالار بىللە ئىشلىتىلگەن دەۋر، يەنى برونزا مەدەنىيىتى دەۋرى ھېسابلىنىدۇ. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن بۇ خىل مەدەنىيەت دەۋرىگە تەئەللۇق ھەر خىل قىممەتلىك برونزا بۇيۇملار داۋاملىق تېپىلماقتا.

ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە ھازىرغىچە ئېنىقلانغان، يېڭى تاش قورالالار دەۋرىنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ساقلانغان قەدىمكى ئىپتىدائىي كەنت ۋە تۇرالغۇ جاي ئىزلىرى، قەدىمكى قەبرىستانلىقلار ھەمدە بۇ جايلاردىن تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى يەنە ئۆز ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە ئۈچ چوڭ مەدەنىيەت رايونىغا ۋە بىرمۇنچە تارماق بۆلەكلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

ئالتاي مەدەنىيىتى

ئالتاي تاغلىرى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ شىمالىي قىسمى بىلەن شەرقىي شىمال قىسمىغا جايلاشقان. شىمالدىن غەربكە، ئاندىن جەنۇبتىن شەرققە سوزۇلغان. غولى موڭغۇلىيە تەۋەسىدە بولۇپ، مەملىكىتىمىز تەۋەسىدىكى قىسمى ئوتتۇرا قىسمىنىڭ جەنۇبىي باغرىغا توغرا كېلىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 500 كىلومېتىر ئۆپچۆرىسىدە. ئالتاي تاغلىرى ئاساسەن ئۇزۇك پارچىلار-

نىڭ ھەرىكىتى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. ئۇنىڭدا تۈزۈلۈش ھەرىكىتىنىڭ تەسىرى بىلەن پەلەمپەي شەكىللىك ئۆزۈك تاغ يېرى ھاسىل بولغان. دۆلىتىمىز چېگرىسىدىكى تاغ قىرىدىن ئېرتىش دەرياسى ۋادىسىغىچە ئۈچ - تۆت پەلەمپەي بار. تاغ غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا بارا - بارا پەسلەپ بارىدۇ. تاغ ئالدىدىكى تۈزلەڭلىك شەرقىي جەنۇبتىن غەربىي شىمالغا قىسايغان، تاغ قىرىنىڭ ئېگىزلىكى دېڭىز يۈزىدىن 3000 مېتىرغا يەتمەيدۇ. ئەڭ ئېگىز «دوستلۇق چوققىسى» دېڭىز يۈزىدىن 4374 مېتىر ئېگىز.

ئالتاي تاغلىرى گۈزەل ۋە ئەۋزەل تەبىئىي شارائىتقا ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ناھايىتى قەدىمىي، مول مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بىلەن تولغان. ئەجدادلىرىمىز ئۇ يەردە ياشاپ، ئاۋۇپ، ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت نەمۇنىلىرىنى ياراتقان، لېكىن ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئالتاي تەۋەسىدە ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر سىستېمىلىق، ئەتراپلىق ئىشلەنمىدى.* شۇڭا، تۆۋەندە «ئالتاي مەدەنىيىتى» نىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەت دەۋرىنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرىنى يورۇتۇپ بېرىدىغان قەدىمكى ئىز، قەدىمكى قەبرە ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ھازىر قولىمىزدا بار، تەكشۈرۈلگەن ئاز بىر قىسىم ماتېرىياللار بويىچىلا تونۇشتۇرۇپ ئۆتۈلدى. «ئالتاي مەدەنىيىتى»گە مەنسۇپ يەنە نۇرغۇنلىغان مەدەنىيەت ئىزلىرى ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بۇنىڭدىن كېيىن تېپىلغۇسى.

---

* 1987 - يىلىدىن باشلاپ ئالتاي رايونىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمىتى قايتىدىن قولغا ئېلىنىپ، ئالتاي ۋىلايىتى تەۋەسىدىن يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىگە ئائىت ئىزلار ۋە سىپتا ئىشلەنگەن تاش قوراللار تېپىلدى.

1) چىمىرشىك قەدىمكى قەبرىلىرى

ئالتاي شەھىرىنىڭ چىمىرشىك دېگەن جايىدىن بىر
قەدەر بالدۇرقى دەۋرگە مەنسۇپ بىر تۇركۇم تاش تاۋۇتلۇق
لەھەت (قەبرە) لەر تېپىلدى. بۇ تاش تاۋۇتلار تەبىئىي چوڭ
ياپىلاق تاشلاردىن چاسا شەكىلدە ياكى ئۇزۇنچاق چاسا شە-
كىلدە ياسالغان. تاش تاۋۇتلارنىڭ ئۈستىگە چوڭ ياپىلاق
تاش يېپىلغان بولۇپ، قەبرىنىڭ ئاستىغا تاش ياتقۇزۇلمى-
غان. بەزى قەبرىلەرگە بىرنەچچە، بەزىلىرىگە 20 گە يېقىن
مېيىت دەپنە قىلىنغان. ئادەتتە، بەزى قەبرىلەر ئائىلە، ئۇرۇق-
لار بويىچە ئايرىۋېتىلگەن بولسا، بەزى قەبرىلەر يالغۇز
ئورۇنلاشتۇرۇلغان. قەبرە ئالدىغا سىنتاش ياكى سىنتاشقا ئوخ-
شايدىغان ئېگىز تاشلار تىكلەنگەن. بۇ قەبرىلەردىن چىققان
يادىكارلىقلار ئىچىدە سىلىق قىلىپ ئىشلەنگەن يوپۇرماق
شەكىللىك ئۇچ قىرلىق تاش باشاق (ئوق) لار، تاش ئاياغ
(قاچا)، قوشماق تاش قەدەھ، تاش ھاۋانچا، تاش قېلىپ
ۋە ھەر خىل زەيتۇن شەكىللىك ساپال قاچا، كىچىك بىرونزا
پىچاق، بىرونزا نەيزە، بىرونزا كۆرگۈ، بىرونزا باشاق، سۆڭەك
ئوق ئۇچى قاتارلىقلار بار. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى تاش ئوقلار
لوپنۇر رايونىدىن تېپىلغان تاش ئوقلارغا ئوخشاپ كېتىدۇ.
ئۇنىڭدىن باشقا تاش ئاياغ، قوشماق تاش قەدەھ، زەيتۇن
شەكىللىك ساپال قاچا قاتارلىقلار بىر قەدەر ئالاھىدە يا-
سالغان بولۇپ، ئۇلار سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جەنۇبىي
سىبىرىيىدىكى مىنۇسىنسكىغا يېقىن قاراسۇق دەرياسى بويلىرىدىن
تېپىلغان «قاراسۇق مەدەنىيىتى» يادىكارلىقلىرىغا تولىمۇ
ئوخشايدۇ. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئارخېئولوگلىرى قاراسۇق
مەدەنىيىتىنى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 4000 — 5000 يىللارغا
تەئەللۇق دەپ قارىماقتا.

2) تاڭبالى تاس (تامغىلىق تاش) غارىغا سىزىلغان رەسىملەر

كۆكتوقاي ناھىيىسىدىكى تاڭبالى تاس غارىغا بىر خىل تەبىئىي قىزغۇچ مىنېرال بوياقتا رەسىملەر سىزىلغان. رەسىملەرنىڭ ئۈستى قىسمىغا ئوخشاش مەركەزلىك ئىككى يۇملاق نەرسە، يېنىغا بۇلۇتقا ئوخشاپ كېتىدىغان شەكىل سىزىلغان. تۆۋەن تەرىپىگە بېشىغا پەي قىستۇرۇلغان قالپاق كىيگەن، پېشانىسىدە بىر مۇنچە قىسقا تورۇقلىرى بار ئادەم رەسىمى سىزىلغان، ئۇنىڭ يۈز - كۆزلىرى، قاشلىرى، ئاغزى ناھايىتى ئېنىق بىلىنىپ تۇرىدۇ (بۇ خىلدىكىلىرى ئىچكى موڭغۇلدىكى چۇغاي تاغلىرىدىن تېپىلغان قىيا تاش رەسىملىرى ئارىسىدىمۇ ئۇچرايدۇ). تاڭبالى تاس غارىدىكى رەسىملەر يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا باسقۇچلىرىغا ئائىت غار رەسىملىرى بولۇشى مۇمكىن.

تىيانشان مەدەنىيىتى

تىيانشان تاغ تىزمىسى ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 2500 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 250 — 300 كىلومېتىر، ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدىكى قىسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1700 كىلومېتىر، ئومۇمىي كۆلىمى 10 مىڭ كىۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. تىيانشان تاغلىرى ئاپتونوم رايونىمىزنى قاپ ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتكەن بولۇپ، خۇددى ئىككى قانىتىنى كېرىپ تۇرغان قىران بۈركۈتكە ئوخشايدۇ. ئۇ ئۈچ قاتار قاتلام تاغدىن ۋە ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن ئويمانلىقتىن تەركىب تاپقان. تاغ قىرىدىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4000 مېتىردىن ئاشىدۇ. ئۇنىڭدا ئېگىز چوققىلاردىن تۆمۈر چوققىسى (7453.3 مېتىر)، خانتەڭرى

رى چوققىسى (6995 مېتر)، بوغدا چوققىسى (5445 مېتر) بار. تىيانشان تاغلىرى ئېلىمىز بويىچە مۇزلۇق كۆلىمى ئەڭ چوڭ تاغ تىزمىسى بولۇپ، ئۇنىڭدا ھازىر 6986 جايدا چوڭ - كىچىك مۇزلۇق بار. قاتار كەتكەن تاغ تىزمىلىرى چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشىمايدىغان بىر قاتار ئويمانلىق ۋە جىلغىلار- نى، مەسىلەن، باي، قاراشەھەر، قۇمۇل ۋە يۇلتۇزغا ئوخشاش ئويمانلىقلارنى، ئىلى، ئۇچتۇرپانغا ئوخشاش جاڭغىلارنى ھاسىل قىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا، بۇ خاسىيەتلىك تاغ تىزمىسىدا ئەتىۋارلىق ياۋايى ھايۋانلار، ئوزۇقلۇقى مول ھەر خىل ياۋا مېۋىلەر، ئېسىل دورا ئۆسۈملۈكلىرى، ياۋا كۆكتات، ياۋا زىرائەتلەر ناھايىتى مول بولغاندىن تاشقىرى، يەنە كۆلىمى ناھايىتى كەڭ ئورمان، ئورمان بەلباغلىرى، پايانسىز يايلاقلار بار. تىيانشان تىزمىسىدىن ھاسىل بولغان يۈزلەرچە دەريا - ئېقىن، تارماق - تارامىلار تىيانشان باغرىدىكى ۋادىلارغا قاراپ ئاقىدۇ. تىيانشان تاغلىرى ئۆزىنىڭ مۇشۇنداق ئەۋزەل، تەبىئىي شارائىتى بىلەن جانلىقلارنى، جۈملىدىن ئىپتىدائىي ئىنسانلارنى تەمىن ئەتكەن. شۇڭا، يىراق قەدىم زامانلاردىن تارتىپ بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز بۇ ئانا تاغنى «تەڭرىتاغ» دەپ ئاتىغان ۋە بۇ تاغنى ئۆزىنىڭ بۆشۈكى قىلىپ، بۇ يەردە ياشاپ ئاۋۇغان ھەمدە ئۆزىگە خاس «تىيانشان مەدەنىيىتى» نى ياراتقان. ھازىرغىچە تېپىلغان (ۋە تېپىلىۋاتقان) ئارخېئولوگ- يىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئاپتونوم رايونىمىز تەۋە- سىدىكى قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرى ئىچىدە «تىيانشان مەدە- نىيىتى» گە مەنسۇپ قەدىمىي ئىزلار دائىرىسى كەڭ، سانى كۆپ، دەۋرى ئۇزاق، تۈرى ھەر خىل، يادىكارلىقلىرى ئۆزگىچە ۋە رەڭگارەڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ھېسابلىنىدۇ.

«تىيانشان مەدەنىيىتى» نىڭ تارماق، بۆلەكلىرى تۆۋەندىكىچە:

1) قۇمۇل — بارىكۆل تارمىقى

بۇ تارماق مەدەنىيەت دائىرىسىگە كىرىدىغان ئورۇنلار:

(1) بارىكۆلدىكى نەنۋەن (؟) قەبرىستانلىقى؛

(2) بارىكۆل تاش ئادەم يېزىسىدىكى قەدىمكى ئىز ۋە قەدىمكى قەبرىلەر؛

(3) ئاراتۈركتىكى كارساڭ قەدىمكى ئىزى، باغچىلارە ئاداق قەدىمكى قەبرىلىرى؛

(4) قۇمۇلدىكى قارا دۆڭ قەدىمكى ئىزى ۋە قارا دۆۋە قەبرىگاھلىقى، تاشار قەدىمكى قەبرىلىرى؛

(5) قۇمۇل يانبۇلاقتىكى قەدىمكى ئىز ۋە قەدىمكى قەبرىلەر؛

(6) قۇمۇل لاپچۇق قەدىمكى ئىزى، لاپچۇق قەدىمكى قەبرىلىرى؛

(7) قۇمۇل يامانسۇ قەدىمكى ئىزى؛

(8) يەتتە قۇدۇق قەدىمكى ئىزى؛

(9) قۇمۇل قىزىل چوقا (ئۇباۋ) قەدىمكى ئىزى ۋە قەدىمكى قەبرىلەر.

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن بەزى قەدىمكى ئىزلاردا سېپىلى توپا بىلەن خاڭداپ ياسالغان تۆت چاسا كىچىك قەلئەلەر بار. سېپىل ئىچىدە ئۆي ۋە زىندانلارنىڭ ئىزلىرى بار، بۇ جايدىن تېپىلغان رەڭدار ساپاللار بىلەن ھەر خىل تاش قوراللار بۇ دائىرىدىكى قەبرىلەردىن تېپىلغانلىرىغا ئوخشايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، بارىكۆل ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدىن تەخمىنەن 6 كىلومېتىر يىراقلىقتا كۆلىمى 20 × 30 مېتىر كېلىدىغان قەدىمكى تاش دۆۋە بار. بۇ ئورۇن قېزىپ تەكشۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەسلىدە تاش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆي ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان. بۇ خىل ئىمارەت ئىزلىرى بۇنىڭدىن بۇرۇن موڭغۇلكۈرە، ئارا تۈرك ناھىيىلىرىنىڭ تاغلىق جايلىرىدىمۇ تېپىلغانىدى.

بۇ قەدىمكى تاش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئىمارەتنىڭ تاشتىن ياسالغان تاملىرىنىڭ ئېگىزلىكى 2 مېتر، قېلىنلىقى 3 مېتىرچە كېلىدۇ. بۇ ئىمارەت دائىرىسىدىكى ئۆيلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئىچكىرى - تاشقىرى قىلىپ سېلىنغان، ئىشىكلىرى شەرققە قارايدۇ. تېگىدە ياغاچ تۈۋرۈك ئىزلىرى بار. ئۆيلەرگە ئىشلىتىلگەن تاشلارنىڭ ھەممىسى ئادەتتە تۆت - بەش ئەر كىشى ئاران يۆتكىيەلەيدىغان چوڭ تاشلار بولۇپ، ئۇنىڭ يان تەرىپى پۈتۈنلەي ئۆز زامانىسىدىكى تاشچىلار تەرىپىدىن ياسىلىپ سىلىقلانغان. بۇ خارابىدىن چوڭ تىپتىكى پۈتلۈق بىرونزا قازان، بىرونزا پىچاق، بىرونزا ئۇچكە، بىرونزا پالتا، قوش قۇلاقلىق ساپال قاچىلار، رەڭدار ساپال قاچىلار، چوڭ بىلەي، سالغاتاش، يارغۇنچاق، ئادەم ئىسكىلىتلىرى ۋە ئات، كالا، قوي سۆڭەكلىرى، كۆيگەن ئارپا دانلىرى قاتارلىق نەرسىلەر تېپىلغان. بۇ ئورۇندىن ئېلىنغان ياغاچ ئەۋرىشكىلىرىنى كاربون 14 (C14) ئانالىزى ئارقىلىق تەجرىبە قىلغاندا، ئۇنىڭ يىل دەۋرى بۈگۈندىن 3280 يىللار ئىلگىرى ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان.

قەدىمكى قەبرىلەردىن ئالاھىدە ھېسابلانغانلىرى بارىكۆل ناھىيىسىدىكى نەنۋەن قەدىمكى قەبرىلىرى بولۇپ، بۇ قەبرىلەر تار ۋە تىك شەكىللىك قىلىپ قېزىلغاندىن كېيىن ئىچىگە يۇمىلاق ياغاچلاردىن كېشەك ياسالغان، بەزى قەبرىلەردە بۇ خىل ياغاچ قۇرۇلما ئىككى قەۋەت بولۇپ، خۇددى ئۆيگە ئوخشايدۇ. ئاز ساندىكى قەبرىلەرگە ئىككى مېيىت دەپنە قىلىنغاندىن تاشقىرى، كۆپىنچە قەبرىلەرگە بىردىن مېيىت دەپنە قىلىنغان. ئاخىرەتلىك بۇيۇملار ئىچىدە ھەر خىل رەڭلىك ساپال قاچىلار ۋە ھەر خىل بىرونزا بۇيۇملار كۆپرەك ئۇچرايدۇ. قىزىل، قوڭۇر رەڭلىك ساپاللار ئىچىدە قوش قۇلاقلىق، تۆت قۇلاقلىق كومزەكلەر، بىر قۇلاقلىق كوزا ۋە بىر قۇلاق-

لىق قەدەھلەر ئۆزگىچە بولۇپ، ئۇلارغا تەتۈر ئۈچ بۇرجەكلىك، قىيپاش يوللۇق، تورسىمان ۋە دۆگىلەك چېكىتلىك. كرېست (+) شەكىللىك نەقىشلەر چۈشۈرۈلگەن. بىرونزا بۇيۇملاردىن كىچىك بىرونزا پىچاق، بىرونزا ھالقا، بىرونزا بىگىز، بىرونزا توپچا (تۈگمە)، بىرونزا باشاق قاتارلىقلار بار. يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە بۇ قەدىمكى ئىز ۋە قەدىمكى قەبرىلەردىن كىچىك سوغا، ياغاچ قوشۇق، ياغاچ ئاياغ، ياغاچتىن ياسالغان ساپان قاتارلىق بۇيۇملار؛ سۆڭەك بۇيۇملاردىن: سۆڭەكتىن ياسالغان بىگىز، مارجان قاتارلىقلار ھەمدە تېرىق نېنى، ئارپا باشقى، بۇغداي دېنى قاتارلىقلار تېپىلغان.

قۇمۇلدىكى قارا دۆۋە قەدىمكى قەبرىستانلىقى تېخىمۇ ئالاھىدە بولۇپ، ئۇنىڭ ھازىرچە ئېنىقلانغان كۆلىمى 5000 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. بۇ جايدىكى قەبرىلەر تىك ۋە تار قىلىپ قېزىلغاندىن كېيىن، ئومۇمەن ھەر بىر قەبرىگە بىردىن مېيىت دەپنە قىلىنغان. ئاخىرەتلىكلەردىن مېيىتكە كىيدۈرۈلگەن تېرە (ئاشلانغان) ۋە يۇڭ توقۇلما كىيىم - كېچەكلەر كىشىنىڭ دىققىتىنى بەك جەلپ قىلىدۇ. مەسىلەن، بەزى مېيىتلارغا رەڭدار يۇڭ توقۇلمىلاردىن تىكىلگەن يۇملاق ياقىلىق ئۇزۇن تون، ئاشلانغان تېرىدىن تىكىلگەن ئۇزۇن تېرە شالۋۇر، ئۇزۇن قونچلۇق كۆن ئۆتۈك كىيگۈزۈلگەن. يۇڭ توقۇلمىلارغا ھەر خىل رەڭدىكى جۇلالىق يۇڭ يىپلار بىلەن گۈل نۇسخىلىرى چىقىرىلغان. قىزىل، قوڭۇر ۋە قارا رەڭلىك يۇڭ يىپلار ئارقىلىق چوڭ - كىچىك كاتەكچىلەر، كەڭ - تار يوللۇق سىزىقچىلار كۆركەم قىلىپ توقۇلغان. يۇڭ يىپلاردا ئىشلەنگەن يەنە بىر پارچە كەشتىنىڭ تېگى قىزىل، كەشتىسى سېرىق بولۇپ، ئۇنىڭغا پۈتۈنلەي ئۈچ بۇرجەك گۈل نۇسخىسى كەشتىلەنگەن. بۇ قەبرىلەردىن يەنە ياغاچ، تاش، ساپال بۇيۇملار ۋە بىر قىسىم بىرونزا بۇيۇملارمۇ تېپىلغان. قۇرغاق ھاۋا سەۋەبىدىن

بۇ قەدىمكى قەبرىلەرگە كۆمۈلگەن جەسەتلەر چىرىمەي، قۇرۇپ قېتىپ قالغان. ئۇلارنىڭ كۆزلىرى يوغان ۋە چوڭقۇر، بۇرنى قاڭشارلىق، چاچلىرى سارغۇچ، بۇدۇر، بەزى ئايال (جەسەت) لارنىڭ بەلگە چۈشىدىغان ئۆرمە، چاچلىرى بار. ھازىرقى قۇرۇپ قېتىپ قالغان سىياقىدىن ئۇلارنىڭ ئەينى زاماندا تەقى - تۇرقى جايىدا، ئۆڭ - چىرايى قامالشقان ئادەملەر ئىكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق بىلىنىپ تۇرىدۇ.

بۇ جايدىن ئېلىنغان ئەۋرىشكىلەرنىڭ كاربون 14 ئانالىزى ئارقىلىق قىلىنغان تەجرىبە يەكۈنى ۋە تەتقىقات نەتىجىلىرى بۇ جايدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇنىڭدىن 3200 يىللار ئىلگىركى دەۋرگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

قارا دۆۋىدىكى بۇ قىممەتلىك يادىكارلىقلار ئەينى زاماندا بۇ جايدا خېلى تەرەققىي قىلغان دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىقنىڭ بولغانلىقىنى، جۈملىدىن مەلۇم سەۋىيىدىكى قول ھۈنەر، يۇڭ توقۇمىچىلىق تېخنىكىسىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى.

1986 - يىلى 4 -، 5 - ئايلاردا ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئارخېئولوگىيە خادىملىرى قۇمۇل ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدىن 70 كىلومېتر يىراقلىقتا جايلاشقان يانبۇلاق قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا 76 قەبرىنى قېزىپ تەكشۈردى. بۇ قەبرىلەرنىڭ تۈزۈلۈشى ئاساسەن تۆت چاسا، تىك، قىسمەنلىرى سوزۇنچاق بولۇپ، ئاساسەن بىردىن مېيىت دەپنە قىلىنغان. قېزىۋېلىنغان ئاخىرەتلىك بۇيۇملاردىن 122 دانە ساپال قاچا ئىچىدە ھەر خىل رەڭدار ساپاللار 43 دانە بولۇپ، ئۇلارغا قىزىل رەڭ بېرىلگەندىن كېيىن قارا رەڭدە تۈز، تىك، دولقۇنسىمان، ئۈچ بۇرجەك، تەتۈر ئۈچ بۇرجەكلىك گۈل نەقىشلەر چۈشۈرۈلگەن. ئومۇمەن، بۇ رەڭلىك ساپاللار ئىچىدە دەستىلىك، قوش قۇلاقلىق، بىر قۇلاقلىق ھەر خىل كوزا -

گومزەكلەر كۆپ سانىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر بۆلۈك برونزا كۆرگۈ، برونزا پىچاق، برونزا ھالقا قاتارلىقلار، سۆڭەكتىن ياسالغان بۇيۇملار ۋە ئاز مىقداردا تۆمۈر بۇيۇملار بار.

قۇمۇل بىلەن پىچان ناھىيىسىنىڭ ئارىلىقىغا جايلاشقان يەتتە قۇدۇقتىكى قەدىمكى ئىزنىڭ دائىرىسى تەخمىنەن 6 كۋادرات كىلومېتىردىن ئارتۇق بولۇپ، بۇ جايدىن سىلىق ئىشلەنگەن ھەر خىل تاش قوراللار تېپىلغان. بۇنىڭ ئىچىدە سىلىق ئۇزۇنچاق تاش پارچىلىرىدىن ياسالغان (ئۇزۇنلۇقى 2 - 4 سانتىمېتىر) قوراللار، تاش باشاقلار كۆپرەك ئۇچرايدۇ. بۇ يەردىن يەنە چوڭ تىپتىكى يانچىش قوراللىرى (تاش كەتمەن، يارغۇنچاق، ھاۋانچا تېشى قاتارلىقلار) ۋە تاش پالتا شەكلىدىكى قوراللارمۇ تېپىلغان. بۇ قەدىمكى ئىز يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ سىپتا تاش قوراللار باسقۇچىغا ئائىت قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

سىپتا تاش قوراللار مەدەنىيىتىگە مەنسۇپ قەدىمكى ئىزلارنى ئومۇمەن بالدۇرقى ۋە كېيىنكى مەزگىلدىكى دەپ ئىككى تىپقا ئايرىشقا بولىدۇ. بالدۇرقى مەزگىلدىكىگە ئائىت ئىزلارنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ يەرلەردىن سىلىق - سىپتا ئىشلەنگەن ھەر خىل تاش قوراللار كۆپ تېپىلىدۇ. لېكىن رەڭلىك ۋە رەڭسىز ساپاللار ئۇچرىمايدۇ. يەتتە قۇدۇقتىكى قەدىمكى ئىز ئەنە شۇ خىلغا ياتىدۇ.

2) ئاستانە — ئالغۇي تارمىقى

بۇ تارماق مەدەنىيەت دائىرىسىگە كىرىدىغان ئورۇنلار:

(1) پىچان ناھىيىسىدىكى سۇ بېشى قەدىمكى قەبرىلىرى؛

(2) پىچان ناھىيىسى لۈكچۈن يېزىسىدىكى قوشجاگىزا قەدىمكى ئىزى؛

(3) پىچان ناھىيىسىدىكى لەمجىن يېزىسىنىڭ چىكمەن قەدىمكى ئىزى ۋە سىركىپ قەدىمكى ئىزى؛

(4) تۇرپاندىكى ئاستانە، سىڭگىم قەدىمكى ئىزى؛

(5) تۇرپان يارغولنىڭ شىمالىي جىلغىسىدىكى قەدىمكى ئىز؛

(6) تۇرپان ئايدىڭكۆل قەدىمكى قەبرىلىرى؛

(7) توقسۇن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى قەدىمكى قەبرىلەر؛

(8) توقسۇن دەرياسى بويلىرىدىن تېپىلغان قەدىمكى ئىز (بوكمان تاپقان)؛

(9) توقسۇن ناھىيىسىنىڭ غەربىدىكى ئالغۇي (ئارغۇزغول) ۋە ئېۋىرغول جىلغىسىدىكى قەبرىلەر؛

(10) ئالغۇي جىلغىسىدىكى قەدىمكى قەلئە خارابىسى؛

(11) توقسۇن ناھىيىسىدىكى پارچە شاغال قەدىمكى ئىزى قاتارلىقلار.

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئاستانە ــ ئالغۇي تارماق مەدەنىيەت دائىرىسىگە كىرىدىغان قەدىمكى ئىز ۋە قەدىمكى قەبرىلەر ئىچىدە بىر قەدەر ئالاھىدە بولغانلىرىدىن تۇرپان ئاستانە ــ سىڭگىم قەدىمكى ئىزى كېيىنكى دەۋردىكى سىلىق تاش قوراللار مەدەنىيىتىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. بۇنىڭ ئالاھىدىلىكى، بۇ جايدىن كۆپ مىقداردا سىلىق ۋە سىپتا ئىشلەنگەن، ھەر خىل، نەپىس، بىر قەدەر قېلىپلاشقان تاش قوراللار بىلەن بىللە قۇم ئارىلاشتۇرۇلغان يىرىك قىزىل، كۈلرەڭ ساپال پارچىلىرى تېپىلغان. بەزى ساپال پارچىلىرىنى بىر ــ بىرىگە چاپلاپ ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئۇلارنىڭ بەزىلىرى تۆۋى يۇمىلاق جام، خۇمرا، كارناي شەكىللىك ساپال كوزا ئىكەنلىكى بايقالغان.

ئارخېئولوگىيە خادىملىرى ئاستانە ــ سىڭگىم قەدىمكى

ئىزىدىن ئىلگىرى - كېيىن 700 پارچىدىن ئارتۇق ھەر خىل تاش قورالنى تاپقان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە سىلىق تاش قوراللار 300 پارچىدىن ئاشىدۇ. ئۇزۇنچاق بىگىز شەكىللىك تاش پارچىلىرى ھەممىدىن كۆپ. بۇلارنىڭ يونۇش، قىسىپ ياساش تېخنىكىسى خېلى يۇقىرى. بەزى سىلىق تاش قوراللارنىڭ دىئامېتىرى ھەتتا بىر سانتىمېتىرغىمۇ يەتمەيدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە سۆگەت يوپۇرمىقى شەكىللىك، ئۈچ بۇرجەك، سىپتا ئىشلەنگەن تاش ئوقلار لوپنۇر ئويمانلىقىدىن تېپىلغانلىرىغا ئوخشايدۇ. بۇ يەردىن يەنە ھەرە چىشى شەكىللىك قىرىش، كېسىش قوراللىرى (ئورغاققا ئوخشاپ كېتىدۇ)، ئۇرۇش - يونۇش ئۇسۇلى بىلەن ياسالغان چوڭ تېپتىكى يانجىش قورالى، ئېگەر شەكىللىك يارغۇنچاق، سالغا تېشى، تۆشۈكلۈك تاش بازغان قاتارلىق تاش قوراللارمۇ تېپىلغان.

تۇرپاندىكى ئايدىڭكۆل قەدىمكى قەبرىلىرى، پىچاندىكى سۇ بېشى ۋە توقسۇن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى قەدىمكى قەبرىلەرنىڭ ئەتراپى ساي تاشلىرى بىلەن قورشالغان بولۇپ، قەبرىلەرنىڭ قۇرۇلمىسى ئىككى خىل: بىر خىلى چاسا شەكىلدە تىك كولانغان لەھەت، يەنە بىر خىلى — چاسا شەكىللىك تىك ئۆڭكۈرسىمان لەھەت. قەبرىلەرنىڭ تېگىگە چاسا شەكىلدە ياغاچ كېشەك ۋە دەرەخ شاخلىرى يانجىپ ياتقۇزۇلغان. بەزى قەبرىلەرگە 1 - 3 كىچە مېيىت دەپنە قىلىنغان. ئاخىرەتلىك بۇيۇملاردىن: بىر قۇلاقلىق ساپال قەدەھ، بىر قۇلاقلىق چوڭ - كىچىك كوزا - كومزەكلەر، ساپال چۆگۈن، ساپال تاۋاق، ساپال داڭقان قاتارلىقلار بار. بۇنىڭ ئىچىدە رەڭدار ساپاللار خېلى كۆپ سانىنى ئىگىلەيدۇ. رەڭلىك ساپاللارغا تەتۈر ئۈچ بۇرجەكلىك، تورسىمان، دولقۇنسىمان تىك يوللۇق گۈل نەقىشلەر چۈشۈرۈلگەن. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ياغاچتىن ياسالغان بۇيۇملاردىن ياغاچ تاۋاق، ياغاچ ئاياغ، ياغاچ تاغاق، بىرون-

زمدىن ياسالغان بۇيۇملاردىن جىلپ قىلە سۇۋرىتى چۈشۈرۈلگەن
بېزەكلەر، كىچىك برونزا كۆزگۈ، بەلباغ ـ كەمەر بېزەكلىرى؛
ئالتۇن ـ كۈمۈش بېزەكلەر، ئالتۇن بىلەزۈك، سۆڭەكتىن يا-
سالغان بۇيۇملاردىن بىگىز، تارغاق، ئۇرچۇق قاتارلىقلار،
تاش قوراللاردىن تاش پالتا، تاش ئۇرچۇق، يارغۇنچاق؛ بىر
قىسىم رەڭدار يۇڭ توقۇلمىلار (كىيىم ـ كېچەك پارچىلىرى،
يۇڭ پالاس)، يىپەك توقۇلما پارچىلىرى قاتارلىقلار بار.
تۇقسۇن ناھىيىسىنىڭ غەربىدىكى ئالغۇي جىلغىسى ۋە
ئېۋىرغول جىلغىسى ئېغىزىدىكى قەدىمكى قەبرىلەرنىڭ قەبرە بېشىغا
ساي تاشلىرى دۆۋىلەنگەن. قەبرە قۇرۇلمىسى ئىككى خىل:
بىر خىلى، تاملىرى تاش بىلەن قوپۇرۇلغان تىك شەكىللىك
تاش لەھەت بولۇپ، بەزى قەبرىلەرنىڭ ئۈستىگە لىم ياغاچ-
لار، بەزىلىرىگە ياپىلاق تاش تاختىلار يېپىلغان. قەبرىنىڭ تېگىگە
تاختاي ياتقۇزۇلغان؛ يەنە بىر خىلى، تىك قۇدۇق شەكىللىك
لەھەت بولۇپ، تەبىئىي توپا قاتلىمىنىڭ ئۆزىگىلا كولانغان.
قەبرە ئاغزىغا ياغاچ يېپىلمىغان. بەزى قەبرىلەرنىڭ تەكتىدىن
تارتىپ ئۈستىگىچە لىم ياغاچلاردىن ياغاچ قۇرۇلما (كېشەك)
ياساپ چىقىلغان، بەزى قەبرىلەرگە بىر، بەزىلىرىگە ئونغا
يېقىن ئادەم دەپنە قىلىنغان، مېيىتلارنىڭ بەزىلىرى تۈز، بە-
زىلىرى يانچە، باشلىرى غەربكە قىلىپ ياتقۇزۇلغان؛ ئاخىرەت-
لىك بۇيۇملاردىن قۇم ئارىلاشتۇرۇپ پىشۇرۇلغان قىزىل ۋە
قارا رەڭلىك ساپال چۆگۈن، بىر قۇلاقلىق ساپال قەدەھ، بىر
قۇلاقلىق كوزا ـ كومزەكلەر، ساپال تەخسە قاتارلىقلار بار
بولۇپ، ئۇلارغا ئۈچ بۇرجەكلىك، تورسىمان ئۈچ بۇرجەكلىك،
تىك ئەگرى يوللۇق، دولقۇنسىمان ھەر خىل گۈل ـ نەقىشلەر
چۈشۈرۈلگەن؛ ياغاچ بۇيۇملاردىن ياغاچ پەتنۇس، ياغاچ تا-
ۋاق، ياغاچ ئاياق، ياغاچ قەدەھ، ياغاچ چۆمۈچ قاتارلىقلار؛
بىر قىسىم لاكلانغان سىرلىق ياغاچ بۇيۇملار، برونزا بۇيۇم-

گۈردىن بىرونزا پىچاق، بىرونزا ھالقا، بىرونزا ئۈزەڭگە، كىچىك بىرونزا كۆزگۈ قاتارلىقلار؛ يولۋاس ۋە شىر سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن ئالتۇن بىزەكلەر، ئالتۇن ياپراقلار ۋە نىسبەتەن كېيىنكى دەۋرگە تەئەللۇق بولغان تۆمۈر پىچاق ۋە تۆمۈر پارچىلىرى ۋە باشقىلار بار.

3) بوغدا — ئۈرۈمچى تارمىقى

بۇ تارماق مەدەنىيەت دائىرىسىگە تەۋە ئورۇنلار:

(1) سەيۋوپۇ قەدىمكى ئىزى ۋە قەدىمكى قەبرىلەر؛

(2) ئۈلانباي سۇ ئامبىرى يېنىدىكى قەدىمكى قەبرىلەر؛

(3) ئۈرۈمچى نەنسەن كان رايونى ئالغۇي جىلغىسى قەدىمكى قەبرىلەر؛

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئورۇنلاردىن ئۈرۈمچىنىڭ نەنسەن كان رايونى ئالغۇي جىلغىسى قەدىمكى قەبرىلەر ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە. 1976 — 1977 - يىللىرى ئارخېئولوگىيە خادىملىرى بۇ جايدا قېزىش - تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. قەبرىلەر تىك تۆتبۇلۇڭ شەكلىدە تاش بىلەن ئورالغان، شەرقتىن غەربكە قارىتىپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، چاسا شەكىلدىكى قەبرە پاسىلى 10 × 15 مېتر ئەتراپىدا، قەبرە بېشىغا دىئامېترى 5 مېتر، ئېگىزلىكى 1 مېتر ئەتراپىدا تاش دۆۋىلەنگەن، لەھەت ئۇزۇنچاق چاسا شەكىلدە تىك كولانغان. ئەڭ چوڭلىرى 6.58 × 4.22 مېتر، چوڭقۇرلۇقى 7.5 مېتر كېلىدۇ. قەبرىنىڭ تەكتى ياغاچ قۇرۇلمىلىق (كېشەك) بولۇپ، دىئامېترى 10 — 24 سانتىمېتر كېلىدىغان قارىغاي ياغاچلىرىدىن ياسالغان. مېيىت ياغاچ قۇرۇلما ئىچىگە قويۇلغان، بەزى قەبرىلەرگە بىر، بەزىلىرىگە ئىككى ئادەم دەپنە قىلىنغان. ئايرىم قەبرىلەرگە مېيىتلاردىن 20 — 30 ى توپ - توپ دەپنە قىلىنغان. بەزى قەبرىلەرنىڭ يېنىدا كىچىك ئورەكلەر بولۇپ، ئۇنىڭغا كۆپىنچە كىچىك بالىلار دەپنە قىلىنغان. بە-

زى جەسەتلەرنىڭ چاچلىرى ئۇزۇن بولۇپ ئۆرۈلگەن. بەزىلىـ
رىنىڭ چېچىغا تور شەكىللىك قاپ (چاچلىق) تارتىپ قويۇلـ
غان. مېيىتنىڭ بەدىنىگە يۇڭ توقۇلما، كىگىز، ئاشلانغان
تېرە قاتارلىق نەرسىلەر ئورالغان. ئاخىرەتلىك بۇيۇملاردىن
ئالتۇن، كۈمۈش، برونزا، تۆمۈر، رەڭلىك ساپال بار، يەنە ياـ
غاچتىن ياسالغان ئوت چىقىرىش سايمىنى، ياغاچتىن ياسالـ
غان بۇيۇملار، لاكلانغان سىرلىق قاچىلارمۇ بار. نەزىرـ چىـ
راققا ئاتاپ ئۆلتۈرۈلگەن قوي ـ كالا سۆڭەكلىرى، بىر قىـ
سىم يىپەك توقۇلمىلارمۇ بار. قېزىۋېلىنغان يادىكارلىقلار
ئىچىدە ئالاھىدە ياسالغان يولۋاس سۈرەتلىك سەككىز دانە
يۇملاق ئالتۇن قاداق، بىر ـ بىرىگە قارىمۇ قارشى تۇرغان
يولۋاس سۈرەتلىك ئالتۇن قاداقلىق كەمەر، شىر سۈرەتلىك
ئالتۇن ياپراق زىننەت بۇيۇمى، ئالتە بۇرجەكلىك ئالتۇن قاـ
داق، يۇملاق، يوپۇرماق شەكىللىك ھەر خىل ئالتۇن ياپراقـ
چىلار، ئالتۇن ھالقا، كىچىك ئالتۇن مىخ قاتارلىقلار بار.
كۈمۈش بۇيۇملاردىن بىر خىل غەيرىي ھايۋان شەكلىدىكى يەتـ
تە دانە كۈمۈش ئويما بولۇپ، داتلىشىپ كەتكەن. ئۇنىڭدىن
باشقا، تەگلىك ئۈستىگە قوندۇرۇپ ياسالغان تۆت چاسا چوڭ
برونزا تاۋاق (پىشۇرۇلغان قوي گۆشىنى سالىدىغان، نەزىر ـ
چىراقلارغا ئىشلىتىلىدىغان ئالاھىدە بۇيۇم) بولۇپ، كۆنەس
ناھىيىسىدىن تېپىلغان ئاشۇ شەكىلدىكى برونزا بۇيۇمغا پۇـ
تۈنلەي ئوخشايدۇ. يېقىندا تونۇشتۇرۇلغان ئالتۇندىن ياسالـ
غان ئالاھىدە قىممەتلىك بۇيۇملارنىڭ بەزىلىرى ئىچكى موڭـ
غۇلدىكى قەدىمكى ھۇنلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ قەبرىـ
لىرىدىن تېپىلغان ئالتۇن بۇيۇملارغا ئوخشايدۇ.

80 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا، ئارخېئولوگىيە خادىملىرى
ئۈرۈمچىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇلانباي سۇ ئامبىرى يېنىغا جايلاشـ
قان قەدىمكى قەبرىلەرنى قېزىپ تەكشۈردى. بۇ جايدىكى

قەبرىلەرنىڭ ئۈستى يۇمىلاق بولۇپ، قەبرە بېشى ۋە ئەتراپىغا تاش - توپىلار دۆۋىلەنگەن. قەبرىلەرنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسى ئىككى خىل: بىر خىلى، ئۇزۇن چاسا شەكىللىك تاش تاۋۇت؛ يەنە بىر خىلى، ئۇزۇن چاسا شەكىللىك تىك لەھەت. بەزى تاش تاۋۇتلارنىڭ ئۈستىگە تاش تاختا يېپىلغان. ھەر بىر قەبرىگە بىر ئادەم، بەزىلىرىگە ئەر - خوتۇن بىللە دەپنە قىلىنغان. مېيىتنىڭ بېشى كۈن پېتىش (غەرب) كە قارىتىلغان. ئاخىرەتلىك بۇيۇملاردىن بىر قولاقلىق ۋە قوش قولاقلىق ساپال كومزەكلەر، بىر قولاقلىق قەدەھ، ساپال ئۇرۇق، ساپال تاۋاق، ساپال داڭقان قاتارلىقلار بار. بۇلارنىڭ بىر قىسمى سىدام، بىر قىسمى رەڭدار ساپاللار بولۇپ، رەڭلىك ساپاللارغا تەتۈر ئۈچ بۇرجەك تەكشى كەسمە، يوللۇق ۋە ئۈچبۇلۇڭ شەكىللىك، تورسىمان، دولقۇنسىمان گۈل - نەقىشلەر چۈشۈرۈلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، برونزا پىچاق، برونزا كۆرگۈ، ئۈزەڭگە ئېگەر - جابدۇقى ئىشلىتىلىدىغان ھەر خىل برونزا بېزەكلەر، تۆمۈر پىچاق، تۆمۈر مىخ ۋە تۆمۈر پارچىلىرى، تاش ئۇرچۇق، ئالتۇن ھالقا قاتارلىقلار ۋە قۇربانلىق قىلىنغان ئات، قويلارنىڭ كاللىسى، گۆش (قۇرۇپ قالغان)، بىرقەدەر ياخشى ساقلىنىپ قالغان ئات جەسىتىمۇ بار.

4) بوغدا — مورى تارمىقى

بۇ تارماق مەدەنىيەت دائىرىسىگە كىرىدىغان ئورۇنلار:

(1) مورى ناھىيىسىنىڭ مورى دەرياسى ياقىسىدىكى قەدىمكى ئىزلار (سىداۋگۇ دەپمۇ ئاتىلىدۇ)؛

(2) مورى دەرياسى (سىداۋگۇ جىلغىسى)دىكى قەدىمكى قەبرىلەر؛

(3) گۈچۈڭ ناھىيە بەنجىگۇ جىلغىسىدىكى قەدىمكى ئىزلار؛

(4) گۈچۈڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن 3 كىلومېتر يىراقلىقتىكى قەدىمكى ئىزلار؛

(5) قۇتۇبى ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبى، «قىزىل تاش» تىكى ئويما رەسىملەر.

بۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئورۇنلار ئىچىدە مورى دەرياسى جىلغىسىدىكى (ئۇيغۇر جىلغىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزى بىرقەدەر ئالاھىدە. 1959 - يىلى تېپىلغان بۇ قەدىمكى ئىزنىڭ ھازىرغىچە ئېنىقلانغان ئومۇمىي كۆلىمى تەخمىنەن 10 مىڭ كۋادرات مېتر ئەتراپىدا، ئورنى مورى ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىدىن 1.5 كىلومېتر يىراقلىقتا بولۇپ، جىلغىدىكى بىر ئېگىز تۆپىلىككە جايلاشقان. يەر ئۈستىدە تۇرالغۇ ئۆي ئىزلىرى، ھەر خىل (دۈگىلەك، ئۇزۇنچاق، چاسا) شەكىلدىكى ئازگاللار، ئوچاق ئىزلىرى ئۇچرايدۇ. بۇ ئىزنى ئارخېئولوگىيە خادىملىرى 70 - يىللاردا قېزىپ تەكشۈردى. قېزىۋېلىنغان يادىكارلىقلارنىڭ سانى كۆپ، دەۋرى بىرقەدەر قەدىمىي، خىلمۇ خىل بولۇپ، مۇھىم ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. يادىكارلىقلار ئىچىدە رەڭلىك ۋە رەڭسىز ساپاللار، ھەر خىل تاش قوراللار، سۆڭەكتىن، برونزىدىن ياسالغان بۇيۇملار كۆپ بولۇپ، بۇ ئالاھىدىلىكلەردىن بۇ يەردە ئىنسانلارنىڭ خېلى ئۇزۇن زامانلارغىچە ئۈزلۈكسىز پائالىيەت ئېلىپ بارغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. رەڭلىك ساپاللاردىن قۇم ئارىلاشتۇرۇپ ياسالغان قىزىل، كۈل رەڭ، قارا رەڭلىك قوش قۇلاقلىق ۋە بىر قۇلاقلىق كومزەكلەر، ساپال تەخسە، قور-ساقلىق ئىدىش، تۆۋى تەكشى ساپال ئاياق، تۈز ئېغىزلىق ساپال چۆگۈن (ئىۋرىق) ساپال قەدەھ قاتارلىقلار بار بولۇپ، بۇلارغا (ساپاللارنىڭ كۆپرەك يۇقىرى ئېغىز قىسمىغا) تىك تۈز يوللۇق، دولقۇنسىمان، ئۈچ بۇرجەك، تەتۈر ئۈچ بۇرجەك-لىك ھەر خىل گۈل - نەقىشلەر چۈشۈرۈلگەن. سۈركەپ ياسالغان سىپتا تاش قوراللاردىن تۆت دانە يونىغۇچ تاش قورال بولۇپ، بۇلارنىڭ سەل ئەگمە تۈز بىسى بار. ھەجمى

1 – 2.7 × 0.5 – 0.8 سانتىمېتر، 2.5 – 4.1 × 2 سانتىمېتر كېلىدۇ. يونۇش – چوقۇش ئارقىلىق ياسالغان چوڭ تېپتىكى تاش قوراللاردىن تاش كەتمەن، تەكشى يۈزلۈك ۋە ئېگەر-سىمان يارغۇنچاقلار، تاش بولقا، تاش ساقا، هاۋانچا تېشى، تاش ئۇرچۇق، تاش هالقا، تاش ئوتىغۇچ قاتارلىقلار بار. تاش قوراللار ئاساسەن چاقماق تېشى، سىلانتىس ۋە كۋارتس، ئاگات تاشلىرىدىن ياسالغان. سۆڭەك بۇيۇملاردىن سۆڭەك يىڭنە، سۆڭەك ئۇرچۇق، سۆڭەك تارغاق، ئۈچ قىرلىق، تاق قاناتلىق، تەكشى ۋە قوش قاناتلىق، ئىلمەك شەكىللىك ئوق ئۇچى قاتارلىقلار، برونزىدىن ياسالغان بۇيۇملاردىن كىچىك برونزا پىچاق، برونزا هالقا، زىننەت بۇيۇملىرى قاتارلىقلار بار.

دېمەك، بۇ جايدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىز ئۆز زامانىسىدا دېهقانچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغاندىن باشقا، مېتاللاردىن قورال – سايمانلارنى، زىننەت بۇيۇملىرى ياساشنى ۋە ئىشلىتىشنى بىلگەن. مورى جىلغىسىدىكى قەدىمكى ئىزلار دەۋر جەھەتتە ئاستانە – سىڭگىم قەدىمكى ئىزىدىن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، مورى جىلغىسىدىكى قەدىمكى قەبرىلەرنىڭ تۈزۈلۈشى ئىككى خىل: بىر خىلى، تىك قۇدۇق شەكىللىك لەھەت، ئۇنىڭغا باش تەرىپىنى قىيپاش غەربكە قارىتىپ بىردىن ئادەم دەپنە قىلىنغان. يەنە بىر خىلى، تىك ئۆڭكۈر شەكىللىك لەھەت بولۇپ، ئۇنىڭغا كۆپ هاللاردا ئۈچ مېيىت دەپنە قىلىنغان. بۇ قەدىمكى قەبرىلەردىن ھەر خىل رەڭدار ساپاللار، ساپال پارچىلىرى كۆپ تېپىلىدۇ.

1986 – يىل 5 – 7 – ئايلاردا، گۇچۇڭدىكى قەدىمكى ئىز قېزىپ تەكشۈرۈلگەن. بۇ ئىزنىڭ كۆلىمى تەخمىنەن 1500 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. قېزىۋېلىنغان بۇيۇملار: توق

كۆل رەڭ، قارىغا مايىل، قىزىل رەڭدىكى قۇم ئارىلاشتۇرۇپ ياسالغان ساپاللار (ساپال قازان، قوش قۇلاقلىق كومزەك، قوش قۇلاقلىق ساپال كۈپ ۋە باشقىلار)؛ سۈركەپ ياسالغان چوڭ تېپىنىكى تاش قورااللاردىن تاش ئۇتىغۇچ، ئېگەرسىمان يارغۇنچاق، تاش ساقا، هاۋانچا تېشى قاتارلىقلار؛ سۆڭەك بۇيۇملاردىن سۆڭەك تارغاق، سۆڭەك بىگىز قاتارلىقلار؛ برونزا باشاق ۋە كۆيلىگەن ئات، كالا، قوي، ئىت سۆڭەكلىرى بار. ئۇز زامانىسىدا بۇ جايدا چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، ئوۋچىلىق تۇرمۇشى ئاساس قىلىنغان. دەۋرى 2000 يىل ئەتراپىدا.

5) خانتەڭرى — ئىلى تارمىقى

بۇ تارماق مەدەنىيەت دائىرىسىگە كىرىدىغان ئورۇنلار:

(1) غۇلجا ناھىيە ئاقتۆپىدىكى قەدىمكى ئىز؛

(2) نىلقا ناھىيىسىدىكى قەدىمكى مىس كان خارابىسى؛

(3) كۈنەس ناھىيىسىدىكى قەدىمكى ئىز؛

(4) شوتا (موڭغۇلكۈرە ناھىيىسى تەۋەسىدە)، سوپۇنبۇلاق (چاپچال ناھىيىسى تەۋەسىدە) قاتارلىق جايلاردىكى قەدىمكى قەبرىلەر.

تيانشان تېغىنىڭ شىمالىي قىسمى ئاسىيا يايلىقىنىڭ مەركىزىي قىسمى بولغىنىدەك، خانتەڭرى باغرى ۋە ئىلى ۋادىسى ئۆزىنىڭ ئەۋزەل تەبىئىي شارائىتى بىلەن ئاسىيا يايلىقىدا مەشھۇر ۋادا ھېسابلىناتتى. ئاسىيا يايلىقى شەرقتە ھىنگان تاغلىرىدىن باشلىنىپ، كاسپىي دېڭىزىغىچە سوزۇلىدۇ. ئىككى چوڭ بۆلەككە بۆلۈنگەن بۇ يايلاقنىڭ بىر بۆلىكى — چۆللۈكنىڭ جەنۇبىي بىلەن خېشى كارىدورى ئارقىلىق قۇمۇل، تۇرپان، قاراشەھەر، يۇلتۇز، ئىلى دەريا ۋادىسىدىن ئۆتۈپ ئىسسىق كۆل، سىر ۋە ئامۇ (سەيخۇن ۋە جەيخۇن) دەريالىرىنىڭ ۋادىلىرىنى بويلاپ ئارال دېڭىزىغا تۇتىشىدۇ.

يەنە بىر بولىكى چۆللۈكنىڭ شىمالى بىلەن بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىي قىسمىنى بويلاپ سېلىنگا دەرياسى بويلىرى، ئۆتۈكەن، ئالتاي تاغلىرى، يارىش ئويمانلىقى (جۇڭغارىيە ئويمانلىقى)، تىيانشان تېغىنىڭ شىمالى، بالقاش كۆلى، ئورال تاغلىرىغىچە سوزۇلىدۇ. مانا مۇشۇ بىپايان زېمىن قەدىمدىن تارتىپ ناھايىتى ئاۋات بولۇپ، ئەجدادلىرىمىز بۇ يەرلەردە ئوۋچىلىق، كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرۈپلا قالماستىن، شارائىتى يار بەرگەن جايلاردا دېھقانچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللىنىپ، بۇ كەڭ يايلاقنى تېخىمۇ ئاۋاتلاشتۇرغان. جۈملىدىن ئۆزىگە خاس مەدەنىيەتلەرنى يارىتىپ، قەدىمكى ئاسىيا تەرەققىياتىغا خېلى چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن.

70 -، 80 - يىللاردىن بۇيان ئىلى رايونىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك بۇيۇملار كۆچمەن يايلاق مەدەنىيىتى بىلەن ئولتۇراقلاشقان دېھقانچىلىق مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزئارا ئۇچرىشىپ تەسىر كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە برونزا دەۋرىنىڭ كېيىنكى باسقۇچلىرىغا خاس بولغان بىر قاتار مەدەنىيەت تۈرلىرىنىڭ شەكىللەنگەنلىكىنى كۆرسەتتى؛ تىيانشان مەدەنىيەت يىغىندىسىنىڭ «خانتەڭرى — ئىلى» تارمىقىدا، سۈركەپ ياسالغان ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى ئاساس قىلغان تاش قوراللار ئاقتۆپە قەدىمكى ئىزى بىلەن كۆنەس دەرياسى ۋادىسىدىكى قەدىمكى ئىزدىن تېپىلدى. بۇ ئىزلار دەۋر جەھەتتىمۇ خېلى بۇرۇن ھېسابلىنىدۇ. قەدىمكى تۇرالغۇ — ئۆي ئىزلىرىدا بەزى ئۆيلەرنىڭ تاملىرى كاكىل بىلەن سۇۋالغان. يەر ئۈستىدە يۇمىلاق، چاسا شەكىللىك ئوچاق ئىزلىرى، ئازگاللار بار. بۇ جايلاردىن يەنە سېغىزلايغا قۇم ئارىلاشتۇرۇپ قولدا ياسالغان قىزىل ساپال پارچىلىرى، سالغا تاشلىرى، ئۇزۇنچاق تاش ئوتىغۇچ؛ برونزىدىن، شۆكەكتىن، تۆمۈردىن ياسالغان يادىكارلىقلار تېپىلدى.

ئىلى دەرياسى ۋادىسىدىكى نىلقا ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 3 كىلومېتىر يىراقلىقتا جايلاشقان نۇراساي جىلغىسى بىلەن قاش دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى تاغ ئېدىرلىرىدا مىس قاتارلىق مەدەن بايلىقلىرى ناھايىتى مول. 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، ئارخېئولوگلار نۇراساي جىلغىسىدىكى ئون نەچچە ئورۇندا قەدىمكى مىس كان ئىزىنى ئېنىقلاپ چىقتى. تەكشۈرۈشكە قارىغاندا، بۇ قەدىمكى مىس كانلىرى مەدەن قېزىش ۋە مەدەن تاۋلاشتىن ئىبارەت ئىككى چوڭ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. كان قۇدۇقلىرىنىڭ ھازىر ساقلىنىپ قالغان ئىزى 5 مېتىر. چوڭقۇرلۇقى 12 - 20 مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە بىرقانچە تىك قۇدۇق خېلى ياخشى ساقلىنىپ قالغان. كان قۇدۇقلىرى ئىچىدە توغرىسىغا قويۇلغان بىرمۇنچە لىملار بولۇپ، ئۇلار ئاساسەن كانىنىڭ بىخەتەرلىكى ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن. قۇدۇق ئىچىدە ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان لىملارغا قاراپ ئۇلارنى قاتلاملارغا بۆلۈشكە بولىدۇ. بەزى لىملارنىڭ ئىككى ئۇچى رۇدا قاتلىمىغا قېقىپ كىرگۈزۈلگەن، لېكىن دەۋرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن تىرەلگەن لىملارنىڭ كۆپىنچىسى كان قۇدۇقىنىڭ تەكتىگە چۈشۈپ كېتىپ، كۆپ مىقداردىكى رۇدا، تاش قوراللار شېغىل توپىلار بىلەن ئارىلىشىپ كېتىش نەتىجىسىدە 4 - 5 مېتىر قېلىنلىقتا قاتلام شەكىللەندۈرگەن.

ھازىرغىچە مەلۇم بولغان ئون نەچچە تىك كان قۇدۇقىنىڭ ئەھۋالىدىن قارىغاندا، تىك قۇدۇقلارنىڭ تېگىدىكى لەخىملەر (تونېللار) بىر - بىرىگە ئۇلىنىپ، مۇكەممەل يەر ئاستى مەدەن قېزىش تورلىرى ھاسىل بولغان.

مەدەن تاۋلاش مەيدانى كان خارابىسىدىن ئانچە يىراق بولمىغان بىرقەدەر تەكشى جايدا بولۇپ، بۇ يەردە كەلكۈن سۈيى ئاققان ئىزلارمۇ ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇ مەيدانى-

دىكى كۆلىمى 20 × 1.5 × 0.5 مېتر كېلىدىغان داشقال قاتلىمىدىن ساپال پارچىلىرى، رۇدا، داشقال، ھايۋان سۆڭەكلىرى ۋە دەسلەپ ئېرىتىلگەن يۇمىلاق برونىزا نوكچىلار تېپىلغان. بۇ يۇمىلاق برونىزا نوكچىنى ئىزتوپ نۇرلىرى ئارقىلىق تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە، ئۇنىڭ مىس تەركىبىنىڭ 60% ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان. بۇ ئەھۋال نۇرا ساي مىس كانلىرىنىڭ مىس تەركىبى ناھايىتى مول كان ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا قارا داشقال ۋە تاۋلانغان برونىزا (مىسنىڭ) تۆشۈكچىلىرىدە ياغاچ كۆمۈر قالدۇقلىرىنىڭ قېپقالغانلىقىغا قارىغاندا، ئۆز زامانىسىدىكى مەدەن تاۋلاشتا ياغاچ كۆمۈرى يېقىلغۇ قىلىنغانلىقى مەلۇم بولىدۇ.

تىك كان قۇدۇقلىرىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىن خېلى كۆپ ساندا تاش قوراللار تېپىلغان. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى يۇمىلاق، سوقىچاق تۆۋرۈكسىمان چوڭ تاش بازغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىر بېشى ئۇچلۇق، بىر بېشى يۇمىلاق. دىئامېتىرى 20 سانتىمېتر كېلىدۇ. ئۇنىڭ توم تەرىپىگە شوينا باغلاش ۋە ساپ بېكىتىشكە ئەپلىك بولسۇن ئۈچۈن، ئۇزۇنىغا ۋە توغرىسىغا كرېست (+) شەكلىدە نوكەش ئويۇلغان.

كان تېگىدىكى لىم ياغاچ ئەۋرىشكىلىرىنى كاربون 14 ئانالىزى ئارقىلىق تەكشۈرگەندە، ئۇنىڭ دەۋرى «بۇنىڭدىن 2440 ±75 يىل ۋە 2650 ±170 يىل بۇرۇنقى ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ» دەپ بېكىتىلگەن. بۇ قەدىمكى كان ئىزلىرى تەمىنلىگەن پاكىتلار ئارقىلىق شۇنداق خۇلاسە قىلىشقا بولىدۇكى، بۇ جايدا بۇنىڭدىن 2500 — 3000 يىل بۇرۇن كان قازغان ئەجدادلىرىمىز شۇ زامانلاردا بىر قەدەر يۇقىرى بولغان كان قېزىش، مەدەن تاۋلاش (برونىزا بۇيۇملارنى ياساش) تېخنىكىسىنى ئىگىلىگەن. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئىلى ۋادىسىدىكى نىلقا، تېكەس، كۆنەس، موڭغۇلكۈرە،

ئوقـقۇزتارا، چاپچال قاتارلىق ناھىيىلەر تەۋەسىدىن تېپىلغان مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى X — Ⅲ ئەسىرلەرگە تەئەللۇق بىرونزا ئوق، بىرونزا ھالقا، ئېگەر ـ جابدۇق بېزەكلىرى، بىرونزا ھەيكەل، بىرونزا داڭقان، بىرونزا كۆرگۈ، بىرانزا ئېكەك، بىرونزا پالتا، بىرونزا پىچاق قاتارلىق يادىكارلىقلارنىڭمۇ مۇتلەق كۆپ قىسمى باشقا جايلاردىن ئېكىلىنگەن ئەمەس، بەلكى ئۆز جايىدىكى ھۈنەرۋەنلەر تەرىپىدىن ياساپ چىقىلغان يەرلىك مەھسۇلاتلار بولۇپ، بۇ مىس كان خارابىلىرى بىلەن بىرونزا بۇيۇملار يۇرتىمىزنىڭ بىرونزا قورال دەۋرى مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

ئالاھىدە تونۇشتۇرۇشقا تېگىشلىك يەنە بىر ئەھۋال شۇكى، 1983 ـ يىلى يازدا، كۆنەس دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقى (ناھىيىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن 20 نەچچە كىلومېتىر يىراق جايىدا) دىن يەر تۈزلەش جەريانىدا بىر تۈركۈم ئاز ئۇچرايدىغان بىرونزا بۇيۇملار تېپىلغان. بۇ جاي ئەسلىدە جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ جايلاشقان بىر قاتار قەدىمكى توپا قەبرىلەر بولۇپ، بۇ قەبرىلەرنى تۈزلىگەندە 1.5 مېتىر چوڭقۇرلۇقتىكى توپا ئارىسىدا بىرونزا بۇيۇملار بايقالغان. شۇڭا، قەبرىنىڭ ئەسلىي ھالىتى، يادىكارلىقلارنىڭ قەبرە ئىچىدە قايسى تەرتىپتە تىزىلغانلىقى قاتارلىقلارنى ئېنىقلاش تەس. بىرونزا بۇيۇملار قاتارىدا يەنە ساپال پارچىلىرى، ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ سۆڭەكلىرى تېپىلغان. بىرونزا بۇيۇملار ئىچىدە سەركەردە (ياساۋۇل) ئوبرازىدا ياسالغان بىرونزا ھەيكەل، ئۈچ پۇتلۇق چوڭ بىرونزا قازان، بىرونزا قوڭغۇراق، بىرونزا پالتا، بىر ـ بىرىگە خىرىس قىلىپ تۇرغان يولۋاسنىڭ رەسىمى ۋە بىر ـ بىرىگە خىرىس قىلىۋاتقان قاناتلىق غەلىتە ھايۋاننىڭ رەسىمى چۈشۈرۈلگەن، چوڭ چەمبەرسىمان بويۇن ئاسقۇنىڭ

ھەرقايسىسىدىن بىر دانە ۋە چاسا چارچەپ (تەگلىك) ئۈستىگە ھايۋان ھەيكىلى قوندۇرۇپ ياسالغان چوڭ چاسا تاۋاق قاتارلىقلار ئاز ئۇچرايدىغان ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بىر خىل بۇيۇملار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بۇ يەردىن تېپىلغان سەركەردە ھەيكىلى قەددى - قامىتى كېلىشكەن، قاڭشارلىق، بەستلىك، سالماق، يوغان ۋە چوڭقۇر كۆزلىرى بىلەن بىر نۇقتىغا تىكىلىپ تۇرغان. بېشىغا ئۈچى ئىلمەك، ئېگىز قالپاق كىيگەن، بىر پۇتى بىلەن تىزلىنىپ ئولتۇرغان، ئىككى قولىدا شەمشەر ياكى قىلىچقا ئوخشاش بىر نەرسە تۇتۇپ تۇرغاندەك (تۇتۇپ تۇرغان نەرسە يوقالغان) ناھايىتى ئوبرازلىق ياسالغان بولۇپ. خۇددى خاقان ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئىجازەت سوراۋاتقان باتۇر سەركەردىگە ئوخشايدۇ. ھەيكەلنىڭ ئىچى كاۋاك، ئېگىزلىكى 40 نەچچە سانتىمېتر، ئېغىرلىقى 3 كىلوگرام كېلىدۇ.

ھايۋان ھەيكىلى قوندۇرۇلغان چوڭ چاسا برونزا تاۋاقنىڭ چارچىپى بۇزۇلۇپ كەتكەن بولسىمۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە قوندۇرۇلغان چاسا تاۋاق ساق قالغان. تاۋاقنىڭ تۆت بۇلۇڭىغا زوڭزىيىپ ئولتۇرغان قىياپەتتىكى تۆت ھايۋان ھەيكىلى ئورنىتىلغان بولۇپ، ساقلىنىپ قالغان ئىككىسىنىڭ شەكلى ئېيىققا ئوخشايدۇ.

بىر - بىرىگە خىرىس قىلىۋاتقان يولۋاس سۈرەتلىك ۋە قاناتلىق غەلىتە ھايۋان سۈرەتلىك برونزا بويۇن ئاسقۇلارنىڭ دىئامېترى 28 — 31 سانتىمېتر كېلىدۇ. ئۇنىڭدىكى ئىككى يولۋاسنىڭ يۈزى، كالپۇكلىرى بىر - بىرىگە تېگىشىپ تۇرغان، گەۋدىسى يۆگىلىپ دۈگىلەك شەكىلگە كەلتۈرۈلگەن. قاناتلىق غەلىتە ھايۋانلارنىڭ گەۋدىسى تولغۇلۇپ، ياللىرى يۇقىرىغا يۆگىشىپ كەتكەن بولۇپ، بۇلارمۇ ناھايىتى ئوبرازلىق ياسالغان.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، موڭغۇلكۈرە، چاپچال (سوپۇن-
بۇلاق) تەۋەسىدىن يەنە پۇتىغا ھايۋان، ئادەم سۈرىتى
چۈشۈرۈلگەن تۆت پۇتلۇق چاسا برونزا تاۋاق قاتارلىق
برونزا بۇيۇملار ئارقا - ئارقىدىن تېپىلدى. بۇ خىلدىكى
چوڭ چاسا برونزا تاۋاقلار ئۆز زامانىسىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان
ھەشەمەتلىك نەزىر - چىراقلار ۋە كاتتا زىياپەتلەردە
ئىشلىتىلگەن.

«خەننامە» قاتارلىق تارىخنامىلەردىكى بايانلار بويىچە
تەھلىل قىلغاندا، مىلادىدىن 1000 يىللار ئىلگىرى (بۇنىڭدىن
3000 يىللار ئىلگىرى) لا ئىلى دەرياسى ۋادىلىرى، كۆنەس-
يۇلتۇز يايلاقلىرىدىن تاكى ئالغۇي جىلغىسىنىڭ شەرقىي
ئېغىزىغىچە بولغان بۇ ئېسىل يايلاق رايونى ساقلار (ساكلار)
پائالىيەت ئېلىپ بارغان مەركىزىي رايون ئىكەنلىكىنى
ئىسپاتلىماقتا. ساقلار ئەسلىدە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى
ئەجدادلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشىدا
مۇھىم ئېتنىك تەركىب بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار تارىختىن
بۇيان تىيانشان تاغلىرى ۋە تارىم ۋادىسىدا ياشاۋاتقان
ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئېتنىك تەركىبلىرى
بىلەن بارا - بارا ئۆزئارا سىڭىشىپ، كېيىنكى دەۋرلەر
(ئۇيغۇر بۇددا مەدەنىيىتى دەۋرى) دە پۈتۈنلەي ئۇيغۇرلارغا
قوشۇلۇپ كەتكەنلىكى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن.

يۇقىرىدىكى ئىلمىي پەرەزلەرنى يۇرتىمىزدا قەدىمدىن
تارتىپ ھازىرغىچە ئاتىلىپ كېلىۋاتقان بەزى يەر ناملىرى
تېخىمۇ تولۇقلايدۇ. مەسىلەن، «ئاتۇش ئادىمى» تېپىلغان
ھازىرقى ئاتۇش ناھىيىسى ۋە توققۇزاق ناھىيىسى تەۋەسىدە
«ساق» نامى بىلەن ئاتىلىدىغان بىرقانچە يۇرت بار.
توققۇزاق ناھىيىسىدىكى «ئوغۇزساق» (يەنى ئوغۇزساق، قەدىمكى
تۈركىي تىلدا «ئوغۇز» — تۇنجى، دەسلەپكى دېگەن مەنىدە)،

ئاتۇشتىكى «ئېكىساق» (يەنى ئىككى ساق)، ھازىرقى قەشقەر ۋىلايىتى توققۇزاق ناھىيىسى ئەسلىدە «توققۇز ساق» تىن ئۆزگەرگەن. كۇچا ناھىيىسى كونا شەھىرىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە «ساقساق دۆڭلۈكى»، ئاقسۇ ئايكۆلدە ۋە ئۇچتۇرپاندا «ساقساق» دەپ ئاتىلىدىغان جاي بار. تارىختا يەنە قايسى يۇرتلارنىڭ يەنە قانداق«ساق»لار نامىدا ئاتالغانلىقى بىزگە ھازىرچە نامەلۇم. شۇنداقتىمۇ يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ناملارنى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار بىلەن بىرلەشتۈرگەندە، ئەھمىيەتلىك ئىلمىي يەكۈنلەرنى چىقارغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك تەتقىقاتلىرى ۋە خەلقئارادىكى «ساقلار» تەتقىقاتلىرىدا پايدىلىنىشقا تېگىشلىك بىرمۇنچە بايانلار بار. ي.ۋ. ئانتونوۋانىڭ «شىنجاڭنىڭ ئىپتىدائىي جامائەت دەۋرى ئارخېئولوگىيىسى ھەققىدە قىسقىچە بايان» دېگەن ئەسىرىدە «كىبلىيوۋ بېيجىڭ تارىخ مۇزېيىدا كۆرگەن، ئەسلى كۆنەس ۋادىسىدىن تېپىلغان برونزا پىچاقنىڭ قاراسۇق مەدەنىيىتى تىپىدىكى پىچاققا ناھايىتى ئوخشايدىغانلىقى» قەيت قىلىنغان. نيۇ - يوركتا 1981 - يىلى نەشر قىلىنغان «پارس سەنئىتىگە نەزەر» (ئىنگلىزچە) نىڭ 7 - جىلد، 54 - بېتىدە: «...... ھايۋان سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن، چارچەپلىك برونزا تاۋاق ھەمىشە پۇتىغا ھايۋان سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن برونزا قازانلار بىلەن بىللە ئۇچرايدۇ. شۇڭا بۇ، ساقلار مەدەنىيىتىدىكى تىپىك ئەھۋال ھېسابلىنىدۇ. بۇ سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى يەتتە سۇ ۋە تيانشان رايونلىرىدىمۇ دائىم ئۇچراپ تۇرىدۇ» دەپ كۆرسىتىلگەن. بىر - بىرىگە خىرىس قىلىشىۋاتقان يولۋاس سۈرەتلىك، بىر - بىرىگە خىرىس قىلىشىۋاتقان قانائىلىق غەلىتە ھايۋان سۈرەتلىك برونزا چەمبەرلەرنىڭ ياسىلىش ئۇسلۇبى قاتارلىقلارمۇ ساقلارنىڭ بىر قەدەر تىپىك سەنئەت

ئالاھىدىلىكلىرى بولۇپ، بۇ ھەقتە يەنە شۇ كىتابتا: «......
ئىزاندىن قېزىۋېلىنغان ساقلارغا دائىر مەدەنىي يادىكارلىقلار
ئارىسىدىمۇ ئۇششۇنىڭغا ئوخشاش مىساللارنى تاپقىلى بولىدۇ.»
دېيىلگەن.

بېرىنىشتام: «سوۋېت ئارخېئولوگىيىسى» نىڭ 1949- يىل
11- سانىدا ئېلان قىلىنغان: «يەتتەسۇ ۋە تيانشان تېغىدىكى
تارىخىي مەدەنىيەتنىڭ ئاساسىي باسقۇچلىرى» دېگەن ئەسىرىدە
ۋە روكىنكو: «ئالتاي سېكتىيان سەنئىتى» ناملىق ئەسىرىدە
چارچەيلىك چاسا برونزا تاۋاق ئوسلۇبىدىكى برونزا بۇيۇم-
لىرىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى
ساقلارغا تەئەللۇق مەدەنىيەت خارابىلىرىدىن كۆپلەپ
قېزىۋېلىنغانلىقىنى كۆرسىتىش بىلەن بىللە ئۇنى «نەزىر-
چىراق سۇپىسى» دەپ ئاتىغان ۋە «دىنىي ئېتىقاد ۋە ساقلار
مەدەنىيىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك تىپىك يادىكارلىقلار»
دەپ ھېسابلىغان.

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەنلەر كۆنەس دەرياسىنىڭ جەنۇبىي
قىرغىقى، ئىلى دەريا ۋادىسىدىكى باشقا جايلاردىن تېپىلغان
بۇيۇملىرىدىن ياسالغان يادىكارلىقلارنىڭ مەدەنىيەت بىرلىكى ۋە
مەدەنىيەت ئالامەتلىرىنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىشتا رېئال
ئەھمىيەتكە ئىگە.

موڭغۇلكۈرە، تېكەس، كۈنەس، توققۇزتارا، نىلقا، سار-
بۇلاق، سايرام (قورغاس تەۋەسى)، سوپۇنبۇلاق (چاپچال
تەۋەسى) قاتارلىق جايلاردىكى چوڭ تېپتىكى ئېگىز تۆپىلىك
قەبرىلەرنىڭ ئۈستى كۆرۈنۈشى يۇمىلاق بولۇپ، قەبرە بېشى
زور مىقداردىكى توپا، يۇمىلاق ساي تاشلىرى بىلەن قوپۇرۇلغان.
قەبرىلەرنىڭ دىئامېتىرى 20 — 50 مېتىرغىچە، تىك بۇلۇڭلۇق
ئېگىزلىكى 4 — 10 مېتىرغىچە بولۇپ، بەزى جايلاردا 5 — 6
سى، بەزى جايلاردا ئون نەچچىسى بىر- بىرىگە ياندىش

قاتار جايلاشقان. بەزى جايلاردا بۇ خىلدىكى بىر ـ بىرىگە يانداش قاتارلار بىرنەچچىگە يېتىدۇ. قەبرە تۈزۈلۈشى: (1) قەبرە ئىچى ئۇزۇن چاسا شەكىللىك لەھەت بولۇپ، مۇتلەق كۆپ سانلىق قەبرىلەردە ياغاچ قۇرۇلمىلىق قەبرە ئۆيى بار؛ (2) بەزى قەبرىلەرنىڭ ئىچى تىك چاسا شەكىللىك لەھەت بولۇپ، ئىچى تاش بىلەن «ئىككى ئۆي»گە ياكى بىرنەچچە بۆلۈكچىگە ئايرىلغان. دەپنە قىلىش يوسۇنلىرى، بەزى قەبرىلەرگە بىر ئادەم، بەزىلىرىگە ئەر ئايال بىللە دەپنە قىلىنغان. مېيىتلارنىڭ بېشى غەربكە، پۇتى شەرققە قارىتىلىپ، ئومۇمەن ئۇگدىسىغا ياتقۇزۇلغان. بەزى قەبرىلەردە ئاخىرەتلىك بۇيۇملار ئانچە كۆپ ئەمەس (مەسىلەن، كۆنەس قارا تاغدىكى قەبرىلەردە). ئاساسلىقى بىر قۇلاقلىق رەڭلىك ساپال كوزا، رەڭلىك ساپال جام، رەڭلىك ساپال قازان، كىچىك بىرونزا كۆرگۈ، بىرونزا ھالقا (قۇلاققا سالىدىغان). كىچىك تۆمۈر پىچاق قاتارلىق نەرسىلەر. بەزى قەبرىلەردە (تېكەس ۋە موڭغۇلكۈرەدىكى شوتا يېزىسىدا) سىدام بىر قۇلاقلىق ساپال كوزا، ساپال جام، قورساقنىڭ يۇقىرىسىغا ئاي شەكىللىك ئەگمە سىزىقلار چېقىرىلغان ساپال قازان، بىرونزا يۈگەن، بىرونزا ھالقا، ئالتۇن ھالقا، شامدان، ساپال تۇرسۇق، ساپال تاۋاق، ياقۇت كۆزلۈك ئالتۇن ئۈزۈك، بىرونزىدىن ياسالغان بېزەكلەر، تۆمۈر خەنجەر، تاش قورallلار، سۆڭەكتىن ياسالغان زىننەت بۇيۇملىرى، يۇڭ توقۇلما پارچىلىرى ...... قاتارلىق نەرسىلەر قويۇلغان.

ساپاللارغا تەتۈر ئۈچ بۇرجەك، قىيپاش ئۈچ بۇرجەك، روجەكسىمان (تورسىمان)، كۆپ قاتلاملىق سۇنۇق سىزىقلىق گۈل ـ نەقىشلەر چۈشۈرۈلگەن.

6) قارامۇدۇن — چۇقو تارمىقى

بۇ تارماق مەدەنىيەت دائىرىسىگە تىيانشان تېغىنىڭ

جەنۇبىي ئېتىكىگە جايلاشقان خوتۇنسۇمۇل، قاراشەھەر تەۋەسىدىكى قەدىمكى ئىز، قەدىمكى قەبرىلەر كىرىدۇ:

(1) قارامۇدۇندىكى قەدىمكى قەبرىلەر؛

(2) ساغان سالا جىلغىسىدىكى قەدىمكى قەبرىلەر؛

(3) چۇۋۇ قەدىمكى ئىزى؛

(4) تاشدەڭ قەدىمكى ئىزى؛

(5) چۇماق (چۇمباغ) قەدىمكى قەبرىلىرى.

1983 - يىلدىن بۇيان ئارخېئولوگىيە خادىملىرى ئېيانشان تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە جايلاشقان خوتۇنسۇمۇل ناھىيىسىنىڭ شىمالى قارامۇدۇن رايونىغا تەۋە چابخا جىلغىسى تۆپىلىكىدىكى قەدىمكى قەبرىلەرنى قېزىپ تەكشۈردى. تۆپىلىكتە ھازىرغىچە ئېنىقلانغان قەبرىلەرنىڭ سانى 2000 دىن ئارتۇق بولۇپ، ئاپتونوم رايون بويىچە تېپىلغان قەدىمكى قەبرىلەر ئىچىدە ئەڭ زىچ قەبرىستانلىق ھېسابلىنىدۇ. بۇ جاي ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان كەلكۈنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، خېلى ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران بولغان. قەبرىلەرنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشى بويىچە قارىغاندا، ئومۇمەن تاشقى دائىرىلىك (پاسىللىق) قەبرە ۋە تاش دۆۋىلىك قەبرە، دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. تاش دائىرىلىك قەبرىلەرنىڭ شەكلى ئومۇمەن چاسا ۋە يۇمىلاق بولۇپ، ئوتتۇرىسىدا (قەبرە بېشىدا) بىر دۆۋە تاش بار. تاش دائىرىلىك قەبرىلەر ئادەتتە ئاغزى كىچىك، تېگى چوڭ قىلىپ تاشتا قوپۇرۇلغان لەھەت بولۇپ، ئالغۇي جىلغىسىدىكى تاش لەھەتلىك قەبرىلەرگە ئوخشايدۇ. قەبرە تېگىگە كۆپىنچە ياغاچ لىم (تاختاي) قويۇلۇپ، قەبرە ياپلاق تاشلار بىلەن يېپىلغان. قەبرىدىكى ئادەم سۆڭەكلىرى قالايمىقان، كۆپرەك توپ دەپنە قىلىنغان. بەزى قەبرىلەرگە دەپنە قىلىنغانلار 20 دىن ئاشىدۇ (ئۈستى - ئۈستىگە كۆمۈلۈرگەن). بۇ خىل دەپنە قىلىش يوسۇنلىرى ئالغۇي جىلغىسىدىكى دەپنە قىلىش يوسۇنلىرىغا ئوخشايدۇ. قەبرىلەرنىڭ

ئەتراپىدا كىچىك ئورەك – ئازگاللار كۆپ بولۇپ، بۇنىڭغا كىچىك باللار ياكى قۇربانلىق قىلىنغان هايۋانلار كۆمۈلگەن. ئاخىرەتلىك بۇيۇملار ئىچىدە سىدام ساپاللار بىر قەدەر كۆپ، رەڭلىك ساپاللار ئاز ساندا. رەڭلىك ساپاللارنىڭ گۈل – نەقىش نۇسخىلىرى كۆركەم. هەر خىل كوپ – كوزا، كومزەك، ساپال داڭقان، ساپال چۆگۈن، ساپال جام، ساپال قازانلار خېلى كۆپ ساننى ئىگىلەيدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە بولۇپمۇ بىر قۇلاقلىق، جوغىلىق ساپال چۆگۈن ھەممىدىن كۆپ. بۇ خىل ساپال چۆگۈنلەر چوڭ، ئوتتۇراهال، كىچىك ئۈچ خىل بولۇپ، چابىخا جىلغىسىدىكى قەبرە مەدەنىيىتىدە ئەڭ تىپىك ساپال بۇيۇم ھېسابلىنىدۇ (جەمئىيەت تەرەققىياتى نەتىجىسىدە كېيىنكى دەۋرلەردە مۇشۇ خىل جوغىسى بار بىر قۇلاقلىق چوڭ – كىچىك ساپال چۆگۈنلەرنىڭ ئورنىنى جوغىسى بار برونزا چۆگۈنلەر ئىگىلىدى (هازىرمۇ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەممىلا يېرىدە دېگۈدەك ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدا كەڭ ئىشلىتىلىدىغان، ئۇيغۇر مىسكەرلىرى ياسىغان جوغىلىق مىس چۆگۈنلەر بار). ساپال قاچىلاردىن باشقا، ياغاچ تاۋاق، ياغاچ ئاياق، كىچىك برونزا پىچاق، ساپال ئۇرچۇق قاتارلىقلارمۇ بار. قەبرە تۈزۈلۈشى ۋە قېزىۋېلىنغان بۇيۇملارغا قارىغاندا، چابىخا جىلغىسىدىكى قەدىمكى قەبرە مەدەنىيىتى بىلەن تىيانشان تېغىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان ئالغۇي جىلغىسىدىكى مەدەنىيەت ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدۇ.

خوتۇنسۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ساغان سالا (ساشۇيگۇ) جىلغىسىدىمۇ نۇرغۇنلىغان قەدىمكى قەبرىلەر بار. بۇ قەبرىلەرنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشى، ئىچكى تۈزۈلۈشى، دەپنە قىلىش يوسۇنلىرى ۋە ئاخىرەتلىك بۇيۇملىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك قارامۇدۇن چابىخا جىلغىسىدىكى قەبرە مەدەنىيىتىگە ئوخشايدۇ.

ساغان سالا، قارامۇدۇندىكى قەدىمكى قەبرىلەرنىڭ

تارقالغان دائىرىسى ناھايىتى كەڭ. ساغان سالادىن باشلانغان
بۇ قەدىمكى قەبرىلەر قىرغىزت تاغلىرىنىڭ ئىچىدىكى قەدىمكى
يايلاق يولىنى بويلاپ ھەرقايسى جىرا، جىلغا، سايلىقلارنىڭ
ھەممىسىدە ئۇچرايدۇ. قەبرىلەرنىڭ سانى 1000 غا يېتىدۇ.
قىرغىزت تاغلىرىنىڭ ئىچىدىكى قەدىمكى يايلاق يولى بىلەن
توقسۇن ناھىيىسىنىڭ يەلانلىق دېگەن يېرىگە چىققىلى بولىدۇ.

بۇگۇر ناھىيىسىنىڭ چۇمباغ يېزىسىدىكى قەدىمكى قەبرە-
لەرمۇ قارامۇدۇن قەبرىلىرى بىلەن بىر دەۋرنىڭ مەھسۇلى
بولۇپ، بۇ قەبرىلەر 1985 - يىلى قېزىپ تەكشۈرۈلدى
(ماتېرىيالى تېخى ئېلان قىلىنمىدى).

خوتۇنسۇمۇل ناھىيىسىنىڭ شەرقى، باغراش كۆلىنىڭ
قىيپاش شەرقىي شىمالىغا توغرا كېلىدىغان دائىرىدىكى ئىككى
ئورۇندا قەدىمكى ئىزلار بار. بۇنىڭ بىرى، چۇقو يېزىسى
بىلەن ئىسسىتولغەنىڭ ئارىلىقىدا (بۇ جاي «چۇقو قەدىمكى ئىزى»
دېگەن نام بىلەن ئاتالماقتا). يەنە بىرى، تاغارچى يېزىسىنىڭ
جەنۇبىدىن 4 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى سايلىقتا.

چۇقو قەدىمكى ئىزىنىڭ دائىرىسى چوڭ، مەدەنىيەت
قاتلىمى قېلىن، تېپىلغان يادىكارلىقلار كۆپ بولۇپ، بۇ ئىز
1979 — 1984 - يىللىرى قايتا تەكشۈرۈلگەن ۋە سىناق
تەرىقىسىدە قېزىپ تەكشۈرۈلگەن. خارابىلىقنىڭ ھازىر ساقلى-
نىپ قالغان مەدەنىيەت قاتلىمى 4 مېترچە كېلىدۇ. بۇ
قەدىمكى ئىزدىن تاش قوراللار، ساپاللار، سۆڭەك بۇيۇملار ۋە ئاز
مىقداردا برونزىدىن (قىزىل مىستىن) ئىشلەنگەن بۇيۇملار تېپىلغان.

تاش قوراللار: يىغىۋېلىنغان ھەر خىل تاش قوراللار
40 نەچچە دانە، بۇنىڭ ئىچىدە چوقۇش، يونۇش ئۇسۇلى
بىلەن ياسالغانلىرى كۆپرەك، ئاز مىقداردا سۈركەش ئۇسۇلى
بىلەن ياسالغانلىرىمۇ بار: 1) قىرغۇچى قورالدىن ئىككى
دانە (بىرى — سۇنغان تاش پىچاق، ئابيۇمى 4·6 × 2·6

سانتىمېتر. يەنە بىرى ــ ئىككىنچى قېتىم قايتا ئىشلەش باسقۇچىدىن ئۆتكەن ھەرە چىشلىق بىسى بار قىرغۇچى قورال. ئابيۇمى 0.8 × 5 سانتىمېتىر)؛ 2) سۇركەش ئۇسۇلى بىلەن ياسالغانلاردىن ئون نەچچە دانە يارغۇنچاق، كۆپرەكى «ئېكەرسىمان» (گرانت تاشتىن ياسالغان)، بەزىلىرى بىرقەدەر تۆز شەكىللىك بولۇپ، ئابيۇمى 11.13 × 32.38 سانتىمېتىر. ئۇنىڭدىن باشقا تاش توقماق، توپا خاڭداشقا ئىشلىتىلىدىغان تاش قوراللاردىن 15 دانە ۋە بىر قىسىم سالغا تاش (تاش ساقا)، تۆشۈكلۈك تاش كەتمەن (ئۇتنىغۇچ) تېپىدىكى قوراللار، تاش قېلىپ قاتارلىقلارمۇ بار.

ساپاللاردىن 70 نەچچە دانە (پارچە) يىغىۋېلىنغان بولۇپ، ئاساسلىقى رەڭلىك ساپاللار، قوپال ئىشلەنگەن ساپال ۋە تۆشۈكلۈك، ئويما نەقىشلىك بىر قىسىم ساپال پارچىلىرىمۇ بار. رەڭلىك ساپاللارغا ئىشلىتىلگەن لاي، ساپال قاچىلارنىڭ ياسىلىش شەكلى، ھەجمى، خىلى، گۈل ـ نەقىشلىرىدىن ئۈچ بۇرجەك، تەتۈر ئۈچ بۇرجەك، چېتىشما ئۈچ بۇلۇڭ، تۆز يوللۇق، قىيپاش يوللۇق قاتارلىقلار باشقا جايلاردىن تېپىلغان رەڭلىك ساپاللارغا ئىنتايىن ئوخشايدۇ. لېكىن بۇ قەدىمكى ئىزدىن تېپىلغان بەزى رەڭلىك ساپال قاچىلاردا بېلىق سۈرىتى چۈشۈرۈلگەنلىرىمۇ بار. ئۇنىڭدىن تاشقىرى سۇتىرەڭ، سۆسۈن (بىنەپشە)، قوڭۇر رەڭلىك ساپاللار بولۇپ، روشەن ئالاھىدىلىككە ئىگە.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، برونزا بىگىز، برونزا پىچاق، سۆڭەك بىگىز قاتارلىق بۇيۇملار بار.

تاغارچى قەدىمكى ئىزىنىڭ ھازىرغىچە ئېنىقلانغان دائىرىسى 100 × 150 مېتىر بولۇپ، يەر يۈزىدە 20 ـــ 30 سانتىمېتر قېلىنلىقتا قۇم ـ شېغىل قاتلام، ئوتتۇرىسىدا 70 ـــ 80 سانتىمېتر قېلىنلىقتا مەدەنىيەت قاتلىمى بار. بۇ جاينىڭ

شىنتالا قەدىمكى ئىزى بىلەن بولغان ئارىلىقى بەك يېقىن. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ جايدىن تېپىلغان يادىكارلىقلارمۇ تامامەن ئوخشايدۇ. شۇنىڭغا قارىغاندا، بۇ ئىككى قەدىمكى ئىزنىڭ ئەمەلىيەتتە بىر دەۋرگە، بىر خىل مەدەنىيەت تىپىغا خاس قەدىمكى كەنت خارابىسى ئىكەنلىكى ئېنىق.

تېپىلغان يادىكارلىقلارنىڭ ئالاھىدىلىكىگە قارىغاندا، ئۇز زامانىسىدا بۇ قەدىمكى كەنتتە دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ئاساس، چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىق ۋە بېلىقچىلىق قوشۇمچە قىلىنغان بىر خىل مەدەنىيەت تۈرى شەكىللەنگەن. 1979 — 1980 - يىللىرى چۇقو قەدىمكى ئىزىدىن ئېلىنغان ياغاچ كۆمۈر ئەۋرىشكىلىرىنىڭ كاربون 14 ئانالىزى ئارقىلىق بېكىتىلگەن مۇتلەق دەۋرى تۆۋەندىكىچە:

(1) بۇنىڭدىن 5375±155 يىل ئىلگىرى.
(2) بۇنىڭدىن 3385±100 يىل ئىلگىرى.
(3) بۇنىڭدىن 3640±145 يىل ئىلگىرى.

(ئوتتۇرا سانى بۇنىڭدىن 3400 — 3500 يىل ئىلگىرى).

يۇقىرىدىكى ئېنىق بېكىتىلگەن سانلىق مەلۇماتلار بۇ قەدىمكى ئىزدىن چۇقونىڭ تىيانشان تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىدىكى ئەڭ قەدىمكى ئىپتىدائىي كەنتلەردىن بىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

تارىم مەدەنىيىتى

تارىم مەدەنىيىتى دائىرىسىگە تۆۋەندىكى تارماقلار كىرىدۇ:

(1) لوپنۇر — چەرچەن تارمىقى؛
(2) ئۇدۇن (خوتەن) — گۇما تارمىقى؛
(3) پامىر — ئوپال تارمىقى؛

(4) ئاقسۇ — كۇچا تارىمىقى.

تارىم ئويمانلىقى — تيانشان تاغلىرى، قاراقۇرۇم (كۇئېنلۇن) ۋە پامىر تاغلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان. شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 1500 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 600 كىلومېتىر، تۆت ئەتراپىدىكى تاغلىق رايونلارنى قوشقاندا، ئومۇمىي كۆلىمى 910 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنىگە، مەملىكەتنىڭ ئوندىن بىرىگە توغرا كېلىدۇ. شەرق تەرەپتىكى 70 كىلومېتىر كېلىدىغان ئېغىزى خېشى كارىدورى بىلەن تۇتىشىدۇ. غەربىي قىسمى دېڭىز يۈزىدىن 1300 مېتىر ئېگىز، شەرقىي قىسمىدىكى لوپنۇر رايونى ئۇنىڭدىن 765 مېتىر تۆۋەن تۇرىدۇ. بۇنىڭدىن 500 مىليون يىل ئىلگىرى بۇ يەر بىپايان دېڭىز ئىچىدىكى قەدىمكى قۇرۇقلۇق بولۇپ، بۇنىڭدىن 2 – 3 مىليون يىل ئىلگىرى يەر شارىدا غايەت كۈچلۈك تاغ ھاسىل بولۇش ھەرىكىتى بولغاندا تيانشان تېخى كۆتۈرۈلۈپ چىققان. يەنە بىر مەزگىلدىن كېيىن قۇرۇم (ۋە قاراقۇرۇم كۇئېنلۇن) تاغلىرى شەكىللەنگەن. نەتىجىدە بۇ قەدىمكى قۇرۇقلۇق چوڭ ۋە قاتمۇقات تاغلار ئوراپ تۇرغان چوڭ «تارىم ئويمانلىقى»غا ئايلىنىپ قالغان. تەكلىماكان قۇملۇقى ئافرىقىدىكى سەھرايى كەبىر قۇملۇقىدىن قالسىلا دۇنيا بويىچە 2 - چوڭ قۇملۇق ھېسابلىنىدۇ. ئۇ قۇم دۆڭلىرىنىڭ ھەر خىللىقى، ئۆزگىرىشچانلىقى، قاتمۇقات قۇم بارخانلىرىنىڭ ئاجايىپ - غارايىپلىقى بىلەن دۇنيادىكى باشقا قۇملۇقلاردىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى بۇ سىرلىق قۇملۇقنى جانلىق ۋە ئوبرازلىق قىلىپ «تەكلىماكان» دەپ ئاتايدۇ. بۇ سۆز «تەكتى ماكان» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. تارىم ئويمانلىقى (تەكلىماكان) دىن تېپىلىۋاتقان ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار، تارىخنىي ھۆججەت-

لەر ۋە ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرگەن ئەپسانە ـ رىۋايەت-
لەر تارىم ئويمانلىقى يەنى ھازىرقى تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ
ئەتراپى (بىر نەچچە 100 كىلومېتىر ئىچكىرى جايلار) نىڭ
ناھايىتى قەدىم زامانلاردا سۇيى ئەلۋەك، مۇنبەت زېمىن
ئىكەنلىكىنى، ئىنسانلارنىڭ بۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ تىرىكچى-
لىك قىلغانلىقىنى ئىسپاتلىماقتا. كېيىن تىيانشان تاغلىرىنىڭ
جەنۇبىي ئېتەكلىرى ۋە تارىم ئويمانلىقى ئەتراپىدا تەدرىجىي
مۇھىت ئۆزگىرىشى بولغان، يامغۇر ـ يېشىن بارغانسېرى ئازى-
يىپ، سۇ مەنبەسى ۋە مۇزلۇقلارنىڭ دائىرىسى تارايغانلىقتىن،
كۆللەر قۇرۇپ، دەريا ـ ئېقىنلار يۇرتلارغا يېتىپ كېلەلمىگەن.
بۇرۇنقى بوستانلىقلار ۋە ئاۋات زېمىنلارنى قۇرغاقچىلىق ۋە
قەھەتچىلىك قاپلىغان. نەتىجىدە قەدىمكى رورەن (كىرورەن)،
مىرەن، نىيە، چەرچەن، كىرىيە، ئاق سېپىل، كۈسەن (كۇچا)،
شەھرى يار (شايار)، چېدىر (بۈگۈر) قاتارلىق نۇرغۇنلىغان
قەدىمكى شەھەر ـ كەنتلەر قۇمغا كۆمۈلگەن. تەكلىماكان ھازىرمۇ
ئارخېئولوگىيە ۋە گېئولوگىيىنىڭ سىرلىق ئامبىرى، يەنى يەر
ئاستى بايلىقلىرىنى قېدىرىش ـ چارلاش، قەدىمكى شەھەر خارا-
بىلىرىنى قېدىرىش ۋە تارىخىي، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى
قېزىش ئىشلىرىدا ئاجايىپ مۆجىزىلەر بىلەن تولغان سىرلىق
جاي بولۇپ تۇرماقتا.

تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدىكى تىيانشان تاغ تىزمىلىرى،
پامىر، قاراقۇرۇم، كوئېنلۇن، ئالتۇنتاغ تىزمىلىرىدىن باش-
لانغان مىڭلارچە دەريا ـ ئېقىن، تارماق ـ تارامىلار تارىم
ئويمانلىقىغا قۇيۇلۇپ، ئويمانلىقنىڭ «ھاياتلىق مەنبەسى» گە
ئايلانغان. ئاساسلىق دەريالاردىن تارىم دەرياسى (2190
كىلومېتىر)، خوتەن دەرياسى (1090 كىلومېتىر، قاراقاش ۋە
يورۇڭقاش دەريالىرى ئاساس قىلىنىدۇ)، يەكەن دەرياسى (1037
كىلومېتىر)، چەرچەن دەرياسى (527 كىلومېتىر)، قەشقەر دەرياسى

(507 كىلومېتر)، ئاقسۇ دەرياسى (419 كىلومېتر) ۋە باشقىلار بار. تارىم ۋادىسىغا تەۋە رايونلاردا قەدىمدىن تارتىپ ياۋا تۆگە، ياۋا قوتاز، قۇلان، جەرەن، ياۋا ئېشەك، ئىپار كېيىك، ياۋا توڭگۇز، يىلپىز، مولۇن، تۈلكە، بۆرە، بۇغا، ئارقار، سۇلەيسۇن، ياۋا توشقان قاتارلىق ئەتىۋارلىق ھايۋانات؛ ئۇلار، ياۋا غاز، ئۆردەك، ھاڭگىرت، ئاق قۇ، تۇرنا، قىرغاۋۇل، قارچىغا قاتارلىق ئۇچار قۇشلار؛ كان مەھسۇلاتلىرىدىن ئالتۇن، كۈمۈش، مىس، تاشپاختا، قاشتېشى، كۆمۈر، گەج، تۆمۈر، قاراماي (نېفىت)، چىرىمتال، ھاك تېشى، ئاشتۇزى (ئاق ۋە كۆك رەڭدە)؛ ياۋا ئۆسۈملۈكلەردىن يۇلغۇن، تېۋىلغا، يانتاق، قومۇش، توغراق، شىۋاق، يېكەن، جىغان، تەسكەن، چىگە (لوپنۇر كەندىرى) ۋە بىرمۇنچە ئەتىۋارلىق دورا ئۆسۈملۈكلىرى قاتارلىقلارنىڭ بولۇشى بۇ زېمىندا قەدىمدىن ياشاپ كېلىۋاتقان ئىنسانلار بىلەن ھايۋانات دۇنياسىنى زۆرۈر ھاياتلىق شارائىتى بىلەن تەمىن ئەتكەن، شۇڭا، قەدىمدىن مۇشۇ زېمىندا ياشاپ كەلگەن ئەجدادلىرىمىز تەبىئەت بىلەن كۆرەش قىلىپ، ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبقا ئىگە رەڭگارەڭ «تارىم مەدەنىيىتى» يىغىندىسىنى بەرپا قىلىپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتى خەزىنىسىگە تېگىشلىك تۆھپىلەرنى قوشقان. تارىم مەدەنىيىتىنىڭ تارماقلىرى تۆۋەندىكىچە:

1) لوپنۇر — چەرچەن تارمىقى

بۇ تارماق مەدەنىيەت دائىرىسىگە كىرىدىغان ئورۇنلار:

(1) لوپنۇر قەدىمكى ئىزى؛

(2) كۆنچى دەرياسى بويىدىكى قەدىمكى قەبرىلەر؛

(3) ئالتۇنتاغ مۆلچەر دەرياسى بويىدىكى قەدىمكى قەبرىلەر؛

(4) چەرچەن زاغۇنلۇقتىكى قەدىمكى خارابە؛

(5) چەرچەن زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىلىرى ۋە باشقا

ئورۇنلار.

بۇ كەمگىچە لوپنۇر — كروران — چەرچەن دائىرىسىدە خېلى كۆپ قېتىم ئارخېئولوگىيىلىك قېدىرىش ۋە بىرنەچچە تۈۋەت كىچىك كۆلەملىك (سىناق تەرىقىسىدە) قېزىپ تەكشۈرۈشلەر ئېلىپ بېرىلدى. مۇشۇ دائىرىدىن تېپىلغان ۋە تېپىلىۋاتقان يادىكارلىقلار بۇ رايوننىڭ پۈتكۈل تارىم ۋادىسىدىن تېپىلغان ئىپتىدائىي جەمئىيەت مەدەنىيىتىگە مەنسۇپ تارماقلار ئىچىدە دەۋرى بىرقەدەر ئۇزۇن، خىلمۇ خىل ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسەتمەكتە. شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش لازىمكى، ھازىرغىچە بۇ رايوندا چوڭ كۆلەملىك، سىستېمىلىق، ئىزچىل ئىلمىي تەكشۈرۈش ۋە قېزىپ تەكشۈرۈشلەر داۋاملىشىپ كېتەلمىدى. گەرچە تېپىلغان يادىكارلىقلارنىڭ سانى ئاز، ئەھمىيىتى زور بولسىمۇ، ئۇلار يەنىلا مۇشۇ رايون مەدەنىيىتىنى چۈشىنىشتە پەقەت مۇقەددىمىلا بولالايدۇكى، ھەرگىز خۇلاسە بولالمايدۇ. ئالايلۇق، تارىم ۋادىسىدا ئەڭ ئىپتىدائىي مەدەنىيەت تۇرلىرى قايسىلار؟ ئۇلار قەيەردىن باشلىنىپ قەيەرگىچە تارقالغان؟ بۇ مەدەنىيەت دەۋرىنىڭ دەسلەپكى ۋە ئاخىرقى چېكى قانداق؟ بۇ مەدەنىيەتلەرنىڭ ئىگىلىرى ۋە ۋارىسلىرى كىملەر؟ ئۇلارنىڭ باشقا رايونلاردىن تېپىلغان مەدەنىيەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى قانداق؟ ... قاتارلىق بىرمۇنچە مۇرەككەپ مەسىلىلەردە تېخىچە ئەتراپلىق خۇلاسە چىقىرىلغىنى يوق. ئەھۋال شۇنداق تۇرۇقلۇق، بەزى تەتقىقاتلاردا تېخى تولۇق ئېنىقلانمىغان، پىشمىغان، سىستېمىسى يوق پىكىرلەر «تارىم مەدەنىيىتى»گە باھا بېرىشنىڭ ئۆلچىمى قىلىنماقتا. ئارخېئولوگىيە ئىلمىنىڭ ئەقەللىي تەلىپى بويىچە ئالدى بىلەن كەڭ كۆلەملىك، ئۇقتىملىق قېدىرىش، قېزىپ تەكشۈرۈش، ئاندىن چوڭقۇر تەتقىق قىلىش، ئاخىرىدا خۇلاسە قىلىش بىردىنبىر

ئىلمىي ئۇسۇل ھېسابلىنىدۇ.

تۆۋەندە ھازىرغىچە تېپىلغان يادىكارلىقلارغا ئاساسەن «تارىم مەدەنىيىتى» نىڭ «مۇقەددىمىسى» سىگە مۇناسىۋەتلىك «لوپنۇر – چەرچەن تارمىقى»دىكى بىرقانچە ئورۇننى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز:

لوپنۇر ناھىيىسىنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى بىرقانچە ئورۇندا قەدىمكى ئىزلار بولۇپ، بۇ جايلاردىن چوقۇش – يونۇش ئۇسۇلى ۋە سۇركەش ئۇسۇلى بىلەن ياسالغان، تۆشۈك ئېچىلغان سىلىق – پارقىراق تاش پالتا (قاشتېشىدىن ياسالغان)، يارغۇنچاق، تاش پەچاق ۋە بىر قىسىم تاشتىن سىلىقلاپ ياسالغان ئوق باشقى، تاش دانىچىلىرى قاتارلىقلار؛ رەڭلىك ساپال پارچىلىرى ھەم برونزا بۇيۇملار، ئۈچ قىرلىق برونزا باشاقلار تېپىلغان.

1979 – يىلىنىڭ ئاخىرى ۋە 1980 – يىلى ئارخېئولوگلار لوپنۇر رايونى كۆنچى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى، شىمالىي قىرغىقىدىكى جايلار ۋە كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى، تېمەن دەرياسى ئەتراپىدىن بىر تۈركۈم ئەڭ قەدىمكى قەبرىلەرنى قېزىپ تەكشۈرۈپ، ناھايىتى قىممەتلىك يادىكارلىقلارنى تاپتى.

كۆنچى دەرياسى ساھىلىدىكى قەدىمكى قەبرىلەر ئاساسەن ياخشى ساقلانغان، قەبرە تۈزۈلۈشى ئانچە مۇرەككەپ ئەمەس. ئۆز زامانىسىدىكى ئەجدادلار ئۆزلىرى ياشاپ تۇرغان زېمىننىڭ جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن تۇرالغۇ، كەنت، قەبرىلەرنى ئەپچىل ئۇسۇللار بىلەن ياسىغان. قەبرە تۈزۈلۈشى: لەھەت تىك قېزىلىپ، لەھەتنىڭ تۆت تېمى ياغاچ (ئاساسەن توغراق ياغىچى) بىلەن توسۇلغان، ئۈستى ياغاچ تاختاي بىلەن يېپىلغان، ياغاچ تاۋۇت ئۈستىگە قوي، كالا، ئات قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ تېرىسى، يۇڭ پالاس ۋە چىۋىقتىن

توقۇلغان توقۇلما يېپىلغان، بەزى قەبرىلەر يەر يۈزىدىن
ئېگىزرەك قۇرغاق قۇم دۆۋىلىرى ئارىسىدا بولۇپ، ياغاچ
تاۋۇت ئىچىگە سېلىنىپ دەپنە قىلىنغان.
1979 - يىلى كۆنچى دەرياسى ساھىلىدىن قېزىلغان
قەبرىلەر ئالاھىدە بولۇپ، قەبرىلەرنىڭ ئەتراپىغا چۆرىدەپ
ئالتە قۇر چەمبەرسىمان ياغاچ قوزۇق (1 - قۇرىغا 85 ئەت-
راپىدا، ئەڭ ئىچىدىكى 6 - قۇرىغا 52 ياغاچ قوزۇق) قې-
قىلغان، قوزۇقلار يىراقتىن خۇددى نۇر چاقنىتىپ تۇرغان
قۇياشقا ئوخشايدۇ. تەبىئىي شارائىت (قۇرغاق ھاۋا) سەۋە-
بىدىن قەبرىگە دەپنە قىلىنغان مېيىت ۋە ئاخىرەتلىك بۇيۇم-
لار چىرىمەستىن ياخشى ساقلىنىپ قالغان. تېمەن دەرياسى
ساھىلىدىكى نەدىمكى قەبرىگە دەپنە قىلىنغان ئايالنىڭ ئېگىكى سەل
ئۇچلۇق، كۆزلىرى يوغان ۋە چوڭقۇر، قاش - كىرپىكلىرى
ئۇزۇن ۋە قويۇق. بۇرنى قاڭشارلىق ۋە ئىنچىكە، كالپۇكى
نېپىز، چاچلىرى سۇس قوڭۇر بولۇپ، مۈرىسىگە چۈشۈپ
تۇرىدۇ. بېشىغا ئۇچلۇق كىگىز قالپاق كىيگۈزۈلگەن. قالپاق-
نىڭ يېنىغا ئىككى تال قۇش پېيى قىستۇرۇلغان (بەزى قەب-
رىلەردىن تېپىلغانلىرىغا ئىككىدىن تارتىپ بەش تال، توق-
قۇز تالغىچە ھەرخىل رەڭدىكى قۇش پېيى قىستۇرۇلغان)؛
بەزدىلىرىگە ئۇزۇن قونچلۇق (تېرىدىن ئاشىدىغان) ئۆتۈك كىي-
گۈزۈلگەن. بەزى جەسەتلەرگە ئۆزىنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى يۇڭ
توقۇلما كىيىملىرى كىيگۈزۈلگەن بولسا، بەزىلىرى قوپال
توقۇلغان يۇڭ رەختلەر (پالاس) گە يۆگەپ دەپنە قىلىنغان.
مېيىتقا يۆگەلگەن كېپەنلىك پالاسنىڭ قىرغاقلىرى سىلىق
سۈركەپ ياسالغان تاش يىڭنە ياكى ئۇچلاپ تەييارلانغان
يىڭنىسىمان ياغاچلار بىلەن ئىلىپ قويۇلغان؛ بەزى قەبرى-
لەردىن يەنە ياغاچ ۋە تاشتىن نەپىس ئىشلەنگەن ئايال
ئوبرازىدىكى قورچاقلار تېپىلغان. بۇ قورچاقلارنىڭ كۆكسى

ۋە كاسىسى گەۋدىلەندۈرۈلگەن، قورچاقنىڭ يۈزى قوم سىزىقلار بىلەن ئىپادىلەنگەندىن تاشقىرى، كۆكسىگە گەۋدىلىك ئىككى توپچا چىقىرىلغان. ئازادلىقتىن ئىلگىرى شۋېتسىيىلىك بېرگمان (F.Bergman) مۇشۇ رايوندىن قازغان ياغاچ تاۋۇتلۇق قەبرىلەردىن بىر جۈپ ئەر - ئايالغا ناھايىتى ئوخشىتىپ ياسالغان ياغاچ قورچاقلار تېپىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا 1986 - يىلى قۇمۇلدىكى يانبۇلاق قەبرىلىرىدىنمۇ بۇ خىلدىكى قورچاقلار تېپىلدى (قورچاقلارنىڭ ئېگىزلىكى 15 — 18 سانتىمېتىر كېلىدۇ). لوپنۇردىكى ھەممە قەبرىدىن دېگۈدەك دورا ئۆسۈملۈكى — چاكاندا تېپىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا يۇلغۇن، كەندىر چىۋىقلىرى ۋە باشقا نەرسىلەردىن ناھايىتى قېلىن ۋە زىچ قىلىپ توقۇلغان سېۋەتلەر تېپىلغان بولۇپ، بەزى سېۋەتلەرنىڭ ئىچىدىن ئارپا، بۇغداي دانلىرى چىققان؛ ئاز ساندىكى قەبرىلەردىن چىرىپ كەتكەن مىس تالقانلىرى تېپىلغان. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، كۆنچى دەرياسى ساھىلىدىن قېزىلغان 40 نەچچە قەبرىدىن بىرەرمۇ ساپال بۇيۇم تېپىلمىغان. قەبرىلەردىن ئېلىنغان ياغاچ ئەۋرىشكىلىرىنى 1 - قېتىم نەنجىڭ داشۆ جۇغراپىيە پاكۇلتېتىنىڭ تەجرىبىخانىسى كاربون 14 ئانالىزى ئارقىلىق تەجرىبە قىلىغاندا، ئۇنىڭ بۇنىڭدىن 6412±117 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە توغرا كېلىدىغانلىقىنى، 2 - قېتىم بېيجىڭ داشۆ ئارخېئولوگىيە پاكۇلتېتىنىڭ تەجرىبىخانىسى كاربون 14 ئانالىزى ئارقىلىق تەجرىبە قىلغاندا، ئۇنىڭ بۇنىڭدىن 4900 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە توغرا كېلىدىغانلىقىنى ئېنىقلاپ بېكىتتى.

كۆنچى دەرياسى ساھىلىدىن تېپىلغان بۇ ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بىزگە ئۆز زامانىسىدا بۇ زېمىندا ياشىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ دەسلەپ ماترىئارخاللىق (ئانىلىق) دەۋرىدىن ئىبارەت ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى ئالاھىدىلى-

كىمگە ئىككە باسقۇچتا تۇرغانلىقىنى، ئۇلاردا بىرقەدەر راۋاجلانغان دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، يۇڭ توقۇمىچىلىق، كۆنچىلىك ۋە قوشۇمچە بېلىقچىلىقنىڭمۇ بولغانلىقىنى، ئەڭ بۇرۇنقى ئىپتىدائىي سەنئەت بۇيۇملىرى (تاش ۋە ياغاچقا ئويۇلغان ئادەم ئوبرازلىرى ئىشلەنگەنلىكىنى) ئىسپاتلاپ بەردى. بەزى قەبرىلەرنىڭ چۆرىسىگە نەچچە قۇر چەمبەرسىمان ياغاچ قوزۇقلارنى قېقىپ، ئۇنى قۇياشنىڭ چاقناپ تۇرغان شەكلىگە كەلتۈرگىنىگە قارىغاندا، ئۇلاردا يەنە قۇياشقا ئېتىقاد قىلىدىغان ئادەتنىڭمۇ بارلىقىنى مۆلچەرلىگىلى بولىدۇ.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان پاكىتلار بىزگە ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇنىڭدىن 4000 يىل ئىلگىرىلا تارىم ۋادىسىدا يۇڭ پالاس (شەك - شۈبھىسىزكى، بۇ، مەملىكەت مىقياسىدا ئەڭ بۇرۇن ئىشلەنگەن پالاس - گىلەم ئەۋرىشكىسى ھېسابلىنىدۇ)، ئاسىيا بويىچە ئەڭ بۇرۇن ئىشلەنگەن كىگىز، مەملىكەت بويىچە ئەڭ بۇرۇن ئۆستۈرۈلگەن يۇمىلاق بۇغداي ئەۋرىشكىسى، ئارپا قاتارلىقلار؛ كۆنچىلىك (ئۆتۈك) قاتارلىقلارنى ئىشلەپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە قىممەتلىك تۆھپىلەرنى قوشقانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

ئۆتۈك ھەققىدە، مىكوۋىن ئۆزىنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەتلەر تارىخى» دېگەن كىتابىدا: «...... نىل ۋادىسى، مېسوپوتامىيە ۋادىسى، شۇنداقلا خۇاڭخې ۋادىسىدىكى رايونلاردا ياشىغان قەدىمكى ئادەملەر ياغاچتىن ئىشلەنگەن كەشلەرنى، تېرىدىن ئىشلەنگەن ئۆتۈكلەرنى كىيەتتى. ئۆتۈك — ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ، بولۇپمۇ شىنجاڭنىڭ ئەنئەنىۋى مەھسۇلاتى،» دەپ يەكۈن چىقارغانىدى.

چەرچەن ناھىيىسىدىكى ئالتۇنتاغ رايونى مۆلچەر دەرياسى بويىدىكى قارامتۇل قىيا تاشلىق تاغلاردا نەچچە مىڭ پارچە قىيا تاش رەسىملىرى بار. قىيا تاش رەسىملىرى

جايلاشقان تاغنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 1.5 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى پەلەمپەيسىمان تەكشىلىكتە بىر قەدىمكى قەبرىستانلىق بار. بۇ جايدىكى بەزى قەبرىلەرنى قىيان سۈيى بۇزۇپ ئېچىۋەتكەن. ھازىر ئېچىلىپ قالغان قەبرىلەرگە قارىغاندا، ئۇنىڭ تۈزۈلۈشى تىيانشان مەدەنىيىتى ۋە ئالتاي مەدەنىيىتى تەۋەسىدىن تېپىلغان بەزى تاش لەھەتلىك قەبرىلەرگە ئوخشاپ كېتىدۇ.

لەھەت ئۇزۇن چاسا شەكىلدە، تىك قېزىلغاندىن كېيىن تۆت تەرىپى يۇمىلاق ساي تاشلىرىدىن 1.2 مېتىر ئېگىزلىكتە قوپۇرۇلغان. ئاندىن ئۇنىڭ ئۈستى ياپىلاق تاشلار بىلەن يېپىلىپ، ئۈستىگە قۇم ئارىلاش شېغىل توپىلار دۆۋىلەنگەن. قەبرىلەرنىڭ كۆلىمى ئادەتتە 1.2 × 1 × 2 مېتىر ئۆپچۆرىسىدە كېلىدۇ. قەبرىگە كۆپىنچە بىر ئادەم دەپنە قىلىنغان. بۇ جاي تېخى قېزىپ تەكشۈرۈلمىگەنلىكى ئۈچۈن ئاخىرەتلىك بۇيۇملاردىن نېمىلەر ئاساس قىلىنغانلىقى ھازىرچە نامەلۇم.

1985 - يىلى 9 - ئايدا، چەرچەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 6 كىلومېتىر يىراقلىقتا جايلاشقان قەدىمكى قەبرىستانلىقتا قېزىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلدى. قەبرىستانلىق زاغۇنلۇق يېزىسىغا يېقىن بولغاچقا، «زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىستانلىقى» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان. قەدىمكى قەبرىلەر قۇم، شېغىل، تۇز قاتلىمىدىن تەركىب تاپقان ئېگىز تۆپىلىكتە. ئۇنىڭ كەنتتىن نىسپىي ئېگىزلىكى 30 مېتىر كېلىدۇ. جۇغراپىيىلىك ئورنى شىمالىي پاراللېل N85°:32′, 8″، شەرقىي مېرىدىئان E.38.26′.9″ قا توغرا كېلىدۇ. قەبرىستانلىقنىڭ كۆلىمى 1100 × 750 مېتىر بولۇپ، بۇ يەردە چوڭ - كىچىك بىرنەچچە يۈز قەبرە بار (كۆپ قىسمى بۇزۇلغان). قەبرىستانلىقنىڭ جەنۇبىي تەرىپى پايانسىز قۇملۇق بولۇپ، 5 كىلومېتىر يىراقلىقتا لەئىلىك خارابىسى بار. بۇ خا-

رابىلقتىن رەڭلىك ساپال قاچا، برونزا بۇيۇملار، ھەر خىل زىننەت بۇيۇملىرى ۋە باشقىلار تېپىلغان.

قەبرىستانلىق بىلەن قەدىمكى شەھەر خارابىسى ئوتتۇرىسىدا قەدىمكى ئۆي ئىزى بار. ھازىرقى چەرچەن دەرياسى قەبرىستانلىقنىڭ شەرقىدىن 10 كىلومېتر يىراقلىقتا جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ ئاقىدۇ. بۇنىڭغا قارىغاندا، چەرچەن دەرياسى نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيانقى دەھشەتلىك قۇم - بوران، قىيان ئاپىتى تۈپەيلىدىن ئۆز يولىنى بىرقانچە قېتىم ئۆزگەرتكەن بولۇشى مۇمكىن.

قەبرىلەرنىڭ قۇرۇلمىسى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش بولۇپ، تەبىئىي قاتلامغا ئىگە ئۇزۇنچاق چاسا شەكىللىك، تىك قېزىلغان بىر پەلەمپەيلىك لەھەتتىن ئىبارەت. بەزى قەبرىلەرگە كۆپ ئادەم، بەزىلىرىگە بىر ئادەم دەپنە قىلىنغان. كۆپ ئادەم دەپنە قىلىنغان قەبرىلەر ئىچىدە، $85,QZM_2$ نومۇرلۇق (قېزىلغاندا قويۇلغان دالا نومۇرى) قەبرىنىڭ ئاغزى 3 × 5.35 مېتر، تېگى 1.55 × 3.1 مېتر، چوڭقۇرلۇقى 2.40 مېتر بولۇپ، قەبرە ئالاھىدە ھەم پۇختا ياسالغان. قەبرە بېشىدىكى 0.5 مېتر قېلىنلىقتىكى قۇم ئېلىۋېتىلگەندىن كېيىن 30 سانتىمېتر قېلىنلىقتا قومۇش بورا (ھەر بىرى 2.4 × 3.8 سانتىمېتر) يېپىلغان. بورا ئاستىدا ئات، تاي ۋە قۇلان تېرىسى بار. تېرە ئاستىغا يەنە ئىككى قەۋەت قوشام (يۇلغۇن چىۋىقلىرىدىن توقۇلغان قېلىن بورا) يېپىلغان. يۇقىرىقى بەش قەۋەت نەرسىنىڭ ئاستىدا 25 تال توغراق ياغىچى بىر - بىرىگە يېقىن قىلىپ توغرىسىغا قويۇلغان. قەبرە تېگىگە يەنە قوشام سېلىنغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە مېيىتلار قويۇلغان، جەسەتلەرنىڭ چىرىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن، جەسەت قويۇلغان قوشامنىڭ تېگىگە 0.30 × 2.6 مېتر چوڭقۇرلۇقتا ئېرىقچە قېزىلغان، قەبرە ئىچىدە ئۆرە تۇرۇپ بىمالال ھەرى-

كەت قىلغىلى بولىدۇ. ئەجدادلىرىمىز يەنە بۇ يەرنىڭ تەبىـ
ئىي ئەۋزەللىكىدىن پايدىلىنىپ، لەھەتلەرنى تۈز قاتلامغا
توغرىلاپ قازغان. شۇڭا بۇ يەرگە دەپنە قىلىنغانلار نەچچە
قەۋەت ھىم يېپىلغان نەرسىلەر شۇنىڭدەك قۇرغاق ھاۋا ۋە
تۈز قاتلامنىڭ تەسىرىدىن ئاساسەن بۇزۇلماي تەبىئىي «موم-
ياء»غا ئايلىنىپ كەتكەن.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان بۇ قەبرىگە تۆت ئادەم دەپنە
قىلىنغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىرى ئەر، قالغىنى ئايال. بۇنىڭ
ئىچىدە بويى 2 مېتر كېلىدىغان بىر ئەر بىلەن بويى 1.90
مېتر كېلىدىغان بىر ئايالنىڭ جەسىتى بۇزۇلماي، ئەينەن
دېگۈدەك ساقلىنىپ قالغان. ئەرنىڭ يۈزى دۈگىلەك، بۇرنى
قاڭشارلىق، كۆزلىرى يوغان ۋە چوڭقۇر، قاش - كىرپىكلىرى،
ساقال - بۇرۇتى ھەتتا مەيدە تۈكلىرىگىچە ياخشى ساقلانـ
غان. چاچ - ساقاللىرى قوڭۇر رەڭدە (يېرىم ئاقارغان). يۈ-
زىگە قىزغۇچ سېرىق بوياقتىن گىرىم قىلىنغان (بۇ قەدىمكى
ئېتىقادقا مۇناسىۋەتلىك بىر خىل يوسۇن بولۇپ، تەگرى دەر-
گاھىغا ساپ، چىرايلىق جامالى بىلەن بېرىشنى كۆرسەتسە،
يەنە بىر جەھەتتىن مېيىتنىڭ ئۆڭ - چىرايىنىڭ بۇزۇلماسـ
لىقى ئۈچۈن قىلىنغان ئالاھىدە گىرىم بولۇشى مۇمكىن). مېيىتـ
نىڭ يەنە 5 سانتىمېتر تومۇلۇقتا ئىككى تال ئۆرۈمە چېچى
بار. ئۆرۈمە چاچ ئۈچىدىن 15 سانتىمېتر ئارىلىقتا قىزىل
يۇڭ يىپنى قوشۇپ ئۆرىگەن. مېيىتقا جىگەررەڭ يۇڭ توقۇلمىـ
دىن تىكىلگەن تونچە ياقىلىق كالتە چاپان، ئوخشاش رەڭـ
دىكى ئۇزۇن ئىشتان، پۇتىغا ئۇزۇن قونچلۇق (تىزدىن ئاشـ
دۇ) گۈل بېسىلغان كىگىز پايپاق، پايپاق ئۈستىگە بۇغا
تېرىسىدىن تىكىلگەن ئۇزۇن قونچلۇق ئۆتۈك كىيگۈزۈلگەن.
سول قولىنىڭ ئوتتۇرانچى بارمىقىغا ئىككى سانتىمېتر كەڭـ
لىكتە چىلتەك ئېسىلغان. ئىككى قولى بېغىشىدىن رەڭلىك

يۈك يىپ بىلەن باغلانغان. ئايالنىڭ يۈزى سوزۇنچاق، كۆزلىرى يوغان، قاش ـ كىرپىكلىرى قويۇق، بۇرنى قاڭشارلىق، چاچلىرى ئاقارغان (ئەسلى قوڭۇر رەڭدە)، تۆت تال ئۆرۈم چېچى بار. ئۇنىڭ ئىككى تېلى يالغان چاچ. ئۇچىسىغا توق قىزغۇچ يۈك توقۇلمىدىن تىكىلگەن تونچە ياقىلىق، كەڭ ئېتەكلىك ئۇزۇن كۆڭلەك. پۇتىغا ئۇزۇن قونچلۇق گۈللۈك كىگىز پايپاق ۋە ئۇزۇن قونچلۇق ئۆتۈك كىيگۈزۈلگەن (ئەرنىڭكىگە ئوخشايدۇ). ئىككى قولى قوۋۇشتۇرۇلغان ھالەتتە بېغىشىدىن رەڭلىك يۈك يىپ بىلەن باغلاپ قويۇلغان.

ئاخىرەتلىك بۇيۇملار ئىچىدە يۇلغۇن شېخىغا ئۆتكۈزۈلگەن پاقلان گۆشى (كاۋاپ ئۈچۈن تەييارلانغان بولۇشى مۇمكىن)، تېرىق (سۆك) ئۇنىدىن تەييارلانغان توقاچ (نان)، ياغاچ ۋە سۆڭەكتىن ياسالغان ھەر خىل بۇيۇملار، رەڭدار، جۇلالىق، قېلىن ۋە نېپىز، تۈۋىتلىق قىلىپ توقۇلغان ھەر خىل يۈك توقۇلمىلار، كەشتە بېسىلغان ھەر خىل يۈك كىيىملەر، ئەدىيال، پالاس، كىگىز قاتارلىقلار ۋە ساپال قاچىلارمۇ بار. ساپال قاچىلارنىڭ سانى جىق بولمىسىمۇ، لېكىن شەكلى ئوخشاش چوڭ ـ كىچىك، تۈۋى دۈگىلەك (قازاننىڭ تېگىگە ئوخشاش)، سېغىز لايغا قۇم ئارىلاشتۇرۇپ پىشۇرۇلغان قارا رەڭلىك ساپال قاچىلاردىن ئىبارەت.

ياغاچ بۇيۇملار ئىچىدە مۈڭگۈز، سىگىر، يېلىم ۋە باشقا نەرسىلەردىن پۇختا قىلىپ ياسالغان يا، قاتتىق يۇلغۇن ياغىچىدىن ياسالغان ئوق (باشاقلىرىمۇ ئوق بىلەن قوشۇپ ئويۇپ چىقىرىلغان، ئۈچ قىرلىق)، ئوقنىڭ تېز ۋە دەل تېگىشى ئۈچۈن ئوق دەستىسىنىڭ يان تەرەپلىرىگە پەيلەر چاپلانغان، بەزى ئوقلار بويالغان. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، تارغاق (ياغاچ تارغاقنىڭ قوندىقىغا ئارقارنى تۇغلاپ كېتىۋاتقان بۆرە سۈرىتى

ناھايىتى جانلىق ۋە ئوبرازلىق ئويۇلغان) ئۆرچۈق، سوقا
(ياغاچ چىلەك)، قامچا دەستىسى قاتارلىقلار بار.

بۇ قەبرىلەردىن تېپىلغان يادىكارلىقلار ئىچىدە نەپىس
ئىشلەنگەن، گۈل ـ كەشتىلەر بېسىلغان رەڭگارەڭ كىيىم ـ
كېچەكلەر (ئەر، ئاياللارنىڭ، بالىلارنىڭ)، ھەر خىل رەڭدىكى
جۇلالىق يۇڭ چىلتەكلەردىن قۇراپ تىكىلگەن كىيىملەر؛ رەڭلىك
ۋە رەڭسىز ناھايىتى سىپتا كىگىز، يۇڭ رەختلەردىن تىكىلگەن
ئۇچلۇق، ئۈچى ئەگمە، ئېگىز، پەي قىستۇرۇلغان باش كىيىم-
لەر (تەلپەك، بۆك، تۇماق، قالپاق قاتارلىقلار)؛ سارغۇچ،
ئاقۇچ، قوڭۇر رەڭلىك ئىنچىكە ئېگىرىلگەن يۇڭ يىپلاردىن
ئەپچىل، چىرايلىق توقۇلغان يازلىق تور بۆكلەر (بۇلار ماھىر-
لىق بىلەن شۇنچىلىك نەپىس ۋە ئىنچىكە توقۇلغانكى،ھازىرقى
ئەڭ نازۇك توقۇلغان يىپ تور بۆكلەردىنمۇ ئېشىپ
چۈشىدۇ)؛ ئىنتايىن نېپىز قىلىپ (شايى، ھىلھىلىگە ئوخشاش)
توقۇلغان رەڭدار يۇڭ توقۇلمىلار، ھەر خىل رەڭلىك يۇڭ
يىپتىن ئىشلەنگەن توم ۋە ئىنچىكە شوينىلار بولۇپ، سانى
نەچچە يۈز پارچىغا، باش كىيىملەرنىڭ تۈرى ئون نەچچە
خىلغا يېتىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، قەبرە ئىچىدىن يۇلغۇن چى-
ۋىقلىرىغا قىزىل يۇڭ، قىزىل يۇڭ يىپ يۆگەپ، خۇددى
يېنىپ تۇرغان مەشئەلگە ئوخشاش قىلىپ ياسالغان نۆكچىلەر-
مۇ تېپىلدى (بۇ نەرسە ھازىرغىچە تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە
داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان قامان (شامان) دىنىغا مۇناسىۋەتلىك
ئەھۋالنى كۆرسىتىدۇ)

85·QZM، نومۇرلۇق قەبرىنىڭ يېنىدىكى كىچىك يېر
قەبرىگە دەپنە قىلىنغان بوۋاقنىڭ جەسىتى تېخىمۇ ئالاھىدە.
بوۋاقنىڭ جەسىتى جىگەر رەڭ يۇڭ رەختكە تېڭىشىدىن رەڭلىك
يۇڭ شوينا بىلەن باغلاپ، بىر پارچە ئاق كىگىز ئۈستىگە
ئوڭدىسىغا ياتقۇزۇلغان، بېشىغا كىگىز پارچىلىرىدىن تەييار-

لانغان ياستۇق قويۇلغان. بوۋاقنىڭ بېشىغا ئالاھىدە توقۇلغان
ئىچى قىزغۇچ، تېشى كۆك، تۆتلىق يۇڭ بۆك كىيگۈزۈلگەن.
ئىككى كۆزىگە ئىككى دانە تاش باسۇرۇپ قويۇلغان. مېيىت
چىرىمەي ياخشى ساقلانغان. خۇددى زاكلاپ ئۇخلىتىپ قويۇل-
غاندەكلا كۆرۈنىدۇ. بوۋاقنىڭ باش تەرىپىگە قوينىڭ يېلىنى-
دىن تىكىلگەن ئىمىزەك (ئىچىدە قېتىپ قالغان سۈت قالدۇقى
بار)، كالا مۈڭگۈزىدىن ياسالغان قەدەھ قاتارلىقلار قويۇلغان.
بوۋاقنىڭ جەستى ئۈستىگە ئىچى ئويۇۋېتىلگەن توغراق ياغى-
چىدىن ياسالغان تەڭنە شەكلىدىكى ئۇلاق يېپىلغان. ئۇنىڭ
ئۈستىدىن ئوت - چۆپ يېپىپ، قۇم بىلەن كۆمۈلگەن. 85QZM
نومۇرلۇق قەبرىنىڭ ئۈستىگە يېپىلغان قومۇش قاتلاملىق تەك-
شىلىككە مۈڭگۈزلۈك قوي كاللىسى، كالا مۈڭگۈزىدىن ئالاھىدە
ياسالغان قەدەھ، ئاتنىڭ كاللىسى، پاقالچىقى قاتارلىق نەرسىلەر
بىللە كۆمۈلگەن بولۇپ، بۇلار شۇ زاماندىكى مۇھىم دەپنە
قىلىش ئادەتلىرى ھېسابلىنىدۇ. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، قەبرى-
نىڭ ئوتتۇرىسىغا تۈگلۈك ئېچىلغان بولۇپ، بۇ بىر ئائىلە
ئىچىدە ۋاپات بولغانلارنى نۆۋەت بويىچە دەپنە قىلغاندا
پايدىلىنىدىغان تۈگلۈك بولۇشى مۇمكىن. ئەنە شۇ تۈگلۈك
ئاغزىغا قېلىن قوڭۇر يۇڭ رەختتىن تىكىلگەن ئۇزۇن تون،
كىگىز توقۇم (ئىچلىك)، ئىچىگە باشقا نەرسىلەرنى تىقىپ
تېرىدىن تىكىلگەن توقۇم (تاشقى توقۇم) يېپىلغان.

زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىلىرىدىن تېپىلغان يۇقىرىدىكى
بىناھا ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار بىزگە بۇ مەدەنىيەت يا-
دىكارلىقلىرىنىڭ كۆنچى دەرياسى ساھىلىدىن تېپىلغان مەدەنى-
يەت يادىكارلىقلىرىنىڭ داۋامى ئىكەنلىكىنى، تارىم دەرياسى-
نىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ خېلى چوڭ
قەلئە - شەھەرلەرنى بىنا قىلىپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق،
نەپىس يۇڭ توقۇمىچىلىق ۋە باشقا ھۈنەر - سەنئەتلەر بىلەن

شۇڭا ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ ئاساسلىقلىرىنى، ئۆزىگە خاس يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە مەدەنىيەت ياراتقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

لەھەتلەرنىڭ ئەڭ تېگىدىن ئېلىنغان ياغاچ ئەۋرىشكىلىرىنى (مەدەنىيەت مىنىستىرلىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش پەن - تېخنىكا تەتقىقات ئورنى تەجرىبە قىلغان) كاربون 14 ئانالىزى بىلەن تەجرىبە قىلىنغاندىن كېيىن، بۇ جاينىڭ دەۋرى بۇنىڭدىن 115±2960 يىل ئىلگىرى ئىكەنلىكى بېكىتىلدى.

2) ئۇدۇن — گۇما تارمىقى

بۇ تارماق مەدەنىيەت دائىرىسىگە كىرىدىغان ئورۇنلار:

(1) گۇما ناھىيىسىدىكى كېلىيانا قەدىمكى ئىزى؛

(2) گۇما ناھىيىسى سانجۇ يېزا كېيىكتۈزدىكى قىيا تاش رەسىملىرى ۋە باشقىلار.

ئۆزىنىڭ قەدىمكى تارىخىي ھۈنەر - سەنئىتى، رەڭگا رەڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى بىلەن داڭق چىقارغان ئۇدۇن (خوتەن) يۇرتىدا، ئازادلىقتىن ئىلگىرى ۋە كېيىن ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش، قېزىش خىزمەتلىرىنىڭ ئاساسىي نۇقتىسى تەكلىماكان قۇملۇقى ئىچىگە كۆمۈلۈپ كەتكەن قەدىمكى شەھەر - كەنتلەر، ئىبادەتخانىلار ۋە باشقا يادىكارلىقلارغا قارىتىلدى. ئىپتىدائىي جەمئىيەت دەۋرىگە تەۋە بولغان مەدەنىيەت ئىزلىرى بىرنەچچە ئورۇندا يۈزەكى تەكشۈرۈلدى. شۇڭا قەدىمكى ئۇدۇننىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەت دەۋرىگە تەئەللۇق مەدەنىيىتى ئەتراپلىق ئىزدىنىشكە تېگىشلىك بولغان بىر بوشلۇق بولۇپ تۇرماقتا. ئەھۋال شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، تارىم مەدەنىيىتىنىڭ ئۇدۇن — گۇما تارمىقىدا ھازىرچە يۈزەكى تەكشۈرۈلۈپ خاتىرىگە ئېلىنغان ئورۇنلارنى تىلغا ئېلىپ قويۇش بىلەنلا چەكلىنىدۇق. بۇ مۇھىم تارماقنىڭ «بوش» قالغان جايلىرى بۇنىڭدىن كېيىنكى ئارخېئولوگىيىلىك خىزمەتلەردە

تولۇقلانغۇسى.

60 - يىللاردا گۇما ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن تەخمىنەن 60 كىلومېتىر يىراقلىقتا جايلاشقان كېلىيانا يېزىسى ئەتراپىدىن قەدىمكى ئىز تەكشۈرۈلۈپ، ئۇ جايدىن سۈركەش-سىلىقلاش ئۇسۇلى بىلەن ياسالغان بەزى تاش قوراللار ۋە تېگى قىزىل، گۈل نەقىشلىرى قارا رەڭلىك ساپال قاچىلار-نىڭ پارچىلىرى تېپىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا، گۇما ناھىيىسى سانجۇ يېزىسىنىڭ جەنۇبىدىن 25 كىلومېتىر يىراقلىقتا جايلاش-قان كىيىكتۇر دېگەن يەردە قىيا تاشلارغا ئويۇلغان ھەر خىل ياۋايى ھايۋانلارنىڭ سۈرەتلىرى، ئەڭ قەدىمكى بەلگە، تامغا قاتارلىقلار تېپىلغان.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان ئەھۋاللار بىزگە ئۇدۇن يۇرتىدا باشقا رايونلاردىكىگە ئوخشاشلا ئىپتىدائىي جەمئىيەت دەۋرىگە خاس مەدەنىيەتلەرنىڭ بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

3) پامىر — ئوپال تارمىقى

بۇ تارماق مەدەنىيەت دائىرىسىگە كىرىدىغان ئورۇنلار:

(1) تاشقورغاندىكى شامبابا قەدىمكى قەبرىستانلىقى؛

(2) ئوپال — ئاقدالا قەدىمكى تاش قورال ئىزلىرى ۋە باشقا ئورۇنلار.

1976 — 1977 - يىللىرى تاشقورغان ناھىيە بازىرى-نىڭ شىمالىدىن 3 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى شامبابا قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا بىر تۈركۈم قەبرىلەر قېزىپ تەكشۈرۈلگەن. قېزىلغان قەبرىلەردىن قارىغاندا، ئوتتا كۆيدۈرۈپ دەپنە قىلىش ۋە كۆيدۈرمەي دەپنە قىلىشتىن ئىبارەت ئىككى خىل دەپنە قىلىش يوسۇنى بايقالغان.

توپا قەبرىلەر: تىك قېزىلغان لەھەت بولۇپ، بىرىدىن ئىككىگىچە ئادەم دەپنە قىلىنغان، قەبرە ئېغىزىغا ياغاچ يېپىل-غان؛ مېيىتنى ئوتتا كۆيدۈرۈپ دەپنە قىلغان قەبرىلەرنىڭ

ئېغىزىغا ياغاچ يېپىلمىغان. بۇ خىل قەبرىلەردىن ئاخىرەتلىك
بۇيۇملار چىقمىغان؛ ئومۇمەن، دەپنە قىلىش يوسۇنلىرى مۇرەك
كەپ، ئاخىرەتلىك بۇيۇملار ئانچە كۆپ ئەمەس. بەزى قەبرى
لەردە مېيىتنىڭ ئاستىغا يۇلغۇن ۋە باشقا دەرەخلەرنىڭ چىۋىق
لىرىدىن توقۇلغان قوشام سېلىنغان، بەزى قەبرىلەرگە جەسەت
نى يېپىنچە پۈكلەپ، ئېگىپ، ئاندىن دەپنە قىلغان. ئاخىرەت
لىك بۇيۇملاردىن قۇم ئارىلاشتۇرۇپ پىشۇرۇلغان، تېگى يۇمىلاق
كۈلرەڭ ساپاللار، سىدام ساپال قازان، ساپال ئاياق، ساپال
كوزا، ساپال قەدەھ، ئاز ساندا برونزا بىگىز، برونزا هالقا،
برونزا ئۈزۈك، برونزا بىلەزۈك قاتارلىقلار، شۇنىڭدەك سۆڭەك
ۋە رەڭلىك تاش (ھېقىق) لاردىن ياسالغان مارجان، ئالتۇن
قاداق ۋە ناھايىتى ئاز ساندا كىچىك تۆمۈر پىچاق، تۆمۈر
ئۈزۈك، تۆمۈر بىلەزۈكلەر بار. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، ياغاچ
تىن ياسالغان ئوت چىقىرىش ئەسۋابىمۇ تېپىلغان. قەبرىدىن
ئېلىنغان ئەۋرىشكىلەرنى كاربون 14 ئانالىزى بىلەن تەجرىبە
قىلغاندا، ئۇنىڭ ۋاقتى بۇنىڭدىن 2400 — 2800 يىل
ئىلگىرى ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان. بۇ جايدىن تېپىلغان بەزى
ساپال قاچىلارنىڭ تۈرى تېكەس قەدىمكى قەبرىلىرىدىن تېپىل
غان ساپال قاچىلارغا تولىمۇ ئوخشايدۇ. «خەننامە. غەربىي
يۇرت تەزكىرىسى»دىكى پامىر رايونىدا پائالىيەت ئېلىپ
بارغان قەدىمكى «ئۇلۇغ ئارت» ۋە ئەركەشتام دۆلەتلىرىدە
ياشىغان خەلقلەرگە دائىر خاتىرىدە بۇلار «ساقلار نەسلىدىن»
دەپ خاتىرىلەنگەن. دېمەك، شامبابا قەبرىستانلىقىدىكى بۇ
قەبرىلەر ئېھتىمال قەدىمكى ساقلارنىڭ مەدەنىيىتىگە مۇناسى
ۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن.

1972 - يىلى 7 - ئايدا، قەشقەر توققۇزاق ناھىيىسى
نىڭ ئوپال يېزا ئوپولات (ئوپال ئارت) كەنتىنىڭ غەربىدىن
5 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى دالادىن تۆت ئورۇندا يېڭى تاش

قوراللار دەۋرىگە مەنسۇپ قەدىمكى ئىزلار تېپىلغان. بۇ قەـ
دىمكى ئىزلار جايلاشقان يەرلەرنى يەرلىك ئۇيغۇرلار ئاقدالا،
ئۆڭكۆلۈك، قۇرۇقدالا ۋە دۆۋىلىك دەپ ئاتايدۇ. بۇ دائىرىدە
ھازىر ئېگىز ـ پەس دۆڭلۈك بولۇپ، ئەتراپىدا قىيان سۈيى
بۆسۈپ ـ يالاپ كەتكەن جىرالارمۇ بار. يەر يۈزىدە يانتاق،
قومۇشلار ئۆسكەن. بۇ قەدىمكى ئىزلاردىن سۈركەش ئۇسۇلى
ئارقىلىق سىلىقلاپ ياسالغان يېرىم ئاي شەكىللىك تاش پىـ
چاقلار، تاش ئورغاق، ئېگەرسىمان يارغۇنچاق، سالغا تاش
(تاش ساقا)، تاش توقماق، تاش تۆگمە، تاش باشاق (ئوق)،
تاش ئۇرچۇقلار؛ ئۇنىڭدىن باشقا، قۇم ئارىلاشتۇرۇپ پىشۇرۇلـ
غان كۈل رەڭ، قوڭۇر، قىزىل ساپال پارچىلىرى ۋە بىر دانە
بېجىرىم، تۆۋى يۇمىلاق ساپال ئاياق، بىر دانە كىچىك بىرونـ
زا پىچاق تېپىلغان. بىرونزا پىچاقنىڭ تەركىبىنى خىمىيىلىك
ئۇسۇل بىلەن ئانالىز قىلغاندا، ئۇنىڭ قەلەي تەركىبى پەقەت
1.2% بولۇپ، ئاساسەن ساپ قىزىل مىس ئىكەنلىكى ئېنىقلانـ
غان (1 ـ رەسىمگە قاراڭ).

ئاقدالا قەدىمكى ئىزىدىنلا 48 دانە سىلىقلانغان تاش
قورال تېپىلغان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە تۈز ۋە ئەگرى ياسالـ
غان تاش پىچاقتىن 11ى، يارغۇنچاقتىن 14ى ۋە باشقا خىلـ
دىكىلىرى بار.

ئاقدالا قاتارلىق تۆت قەدىمكى ئىزدىن تېپىلغان يادىـ
كارلىقلار بۇ جايدىكى ئەجدادلارنىڭ مۇقىم ئولتۇراقلاشقاندىن
باشقا، بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان دېھقانچىلىق، يىپ ئېگىرىش،
ساپالچىلىق قاتارلىق قوشۇمچە قول ھۈنەر ـ سەنئىتى بىلەن
شۇغۇللانغانلىقىنى ۋە سىلىق تاش قوراللار بىلەن بىرونزا قوـ
راللارنى بىللە ئىشلىتىش دەۋرىگە كىرگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ
بېرىش بىلەن بىرگە، بۇ جاينىڭ بۇنىڭدىن 3000 يىل ئىلگىـ
رىكى تەبىئىي شارائىتى ئەجدادلىرىمىزنىڭ تۇرمۇش كەچۈرۈـ

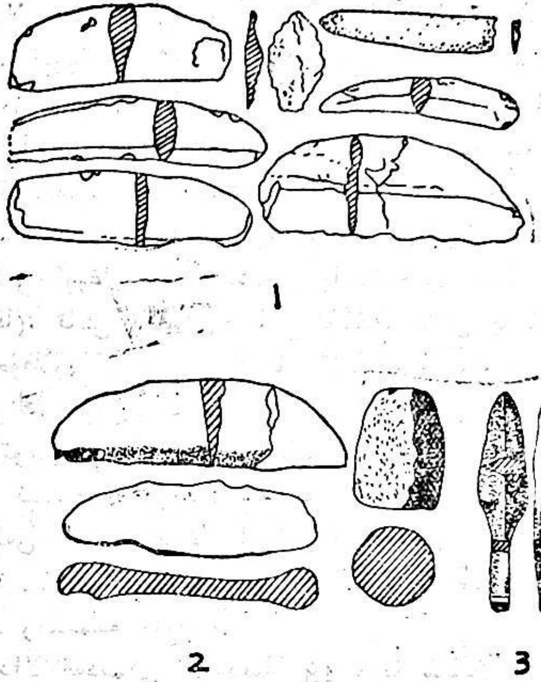

I - رەسىم

I. ئاقدالادىن تېپىلغان تاش قوراللار؛ 2. ئۆڭكولۈكتىن تېپىلغان تاش قوراللار؛ 3. دۆۋىلىكتىن تېپىلغان سۆڭەك ئوق ئۇچى؛

شى ئۇچۇن تېخىمۇ قولايلىق بولغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، بۇ قەدىمكى ئىزلار پۈتۈن مەملىكەت مىقيا-سىدا ھازىرغىچە تېپىلغان يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ئائىت قەدىمكى ئىزلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ غەرب تەرەپتىكىسى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ناھايىتى مۇھىم بايقاش بولۇپ، پۈتۈن ئاپتونوم رايون ۋە مەملىكەت مىقياسىدىكى يېڭى تاش قورال دەۋرى مەدەنىيىتىنى، پۈتكۈل مەركىزىي ئاسىيانىڭ يېڭى تاش قورال دەۋرى مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلغاندا، ئەلۋەتتە نەزەردە تۇتۇش كېرەك. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ جاينىڭ

تىيانشان تىزمىسى ۋە پامىرغا يېقىن تۇرغانلىقى بۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئىزدەشنىڭ يۆنىلىشىنى بەلگىلەپ بېرىشى مۇمكىن.

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، پەرغانە ۋادىسىدىكى چوست مەدەنىيىتىگە مەنسۇپ ئورۇنلاردىن بىرنەچچە يۈز دانە تاش پىچاق، ئورغاق شەكلىدىكى تاش قوراللار تېپىلغان. ئەڭ قىزىقارلىقى، چوستتىن تېپىلغان تاش پىچاقلارنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى (ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىچە ھەجمى 15 × 4·2 × 0·8 سانتىمېتر) ئاقدالا قاتارلىق قەدىمكى ئىزلاردىن تېپىلغانلىرىغا ئوخشايدىكەن.

چوست مەدەنىيىتى تېپىلدىكى يادىكارلىقلار ئاقدالا، ئۆڭگۈلۈك، قۇرۇقدالا، دۆۋىلىك ۋە ئاقسۇ قارا يۇلغۇندىن تېپىلغان يادىكارلىقلارغا بەك ئوخشايدۇ. ئورغاق شەكلىدىكى تاش قوراللار بىلەن برونزىدىن ياسالغان سېپىدا تۆشۈكى بار قوراللار شەرقىي قازاقىستان، جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2000 - يىللارنىڭ ئاخىرى ۋە 1000 - يىللارنىڭ باشلىرىغا ئائىت بىر قاتار يادىكارلىقلاردىمۇ كۆرۈلگەن.

چوست مەدەنىيىتىگە تەۋە رەڭلىك ساپال قاچىلارغا كەلسەك، ئۇلار شەكىل جەھەتتە تىيانشان ۋە تارىم مەدەنىيىتىگە مەنسۇپ ئورۇنلاردىن تېپىلغان رەڭلىك ساپاللاردىن پەرقلىنىدۇ، لېكىن ئۈستىگە قىزىل رەڭ بېرىلىپ، قارا رەڭدە نەقىش چۈشۈرۈلگەن ئەھۋاللار (نەقىشلەرنىڭ كۆپرەكى ئۈچ بۇرجەك، تەتۈر ئۈچ بۇرجەك، تورسىمان، رومبا شەكلىدىكى كاتەكچە... قاتارلىقلار) ئوخشاپ كېتىدۇ. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە ئىنستىتۇتى لېنىنگراد شۆبىسىنىڭ كاربون 14 ئانالىزى ئارقىلىق قىلغان تەجرىبىسى چوست مەدەنىيىتىنىڭ بەرپا قىلىنغىنىغا 3050±120 يىل ۋە

120±2720 يىللار بولغانلىقىنى ئىسپاتلىغان.

يۇقىرىدىكى ئەھۋاللارنى نەزەرگە ئالغاندا، بۇ ئىككى مەدەنىيەتكە ۋەكىللىك قىلغۇچى ئەجدادلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۆز زامانىسىدا مەلۇم مۇناسىۋەتلەرنىڭ بولغانلىقى مۇنازىرە تەلەپ قىلمىسا كېرەك.

4) ئاقسۇ ـ كۇچا تارمىقى

بۇ تارماق مەدەنىيەت دائىرىسىگە كىرىدىغان ئورۇنلار:

(1) ئاقسۇ قارايۇلغۇندىكى قەدىمكى ئىز؛

(2) كۇچا قارادۆڭ خارابىسى قاتارلىقلار.

تارىم مەدەنىيىتىنىڭ ئاقسۇ ـ كۇچا تارمىقى ئىنتايىن مۇھىم ھالقىلارنىڭ بىرى. بۇ بىپايان قەدىمكى يۇرتتا ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىن تاكى قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ ئالدى ـ كەينىگىچە بولغان دەۋرلەرگە خاس مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ خىلمۇخىل، ئۆزگىچە يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە قىممەتلىك دۇردانىلىرى ساقلانغان. بۇ يادىكارلىقلارنىڭ بىر قىسمى دۆلەتنىڭ ئىچى ـ سىرتىدا مەشھۇر بولۇپ، ئۇلار تارىخ ۋە ئارخېئولوگىيە ساھەسىدە نۇقتىلىق خەلقئارا تەتقىقات تېمىلىرى قىلىنماقتا. لېكىن ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇ تارماق مەدەنىيەت دائىرىسىدىمۇ ئارخېئولوگىيىلىك خىزمەتلەر ئەتراپلىق، سىستېمىلىق، چوڭقۇر ئىشلىنىپ كېتەلمىدى. ئىپتىدائىي جەمئىيەت دەۋرىگە ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرۈش ئىشلىرى تېخىمۇ شۇنداق. شۇڭا 50 ـ، 60 ـ يىللاردا مۇشۇ رايوندىكى ئىككى ئورۇندا ئېلىپ بېرىلغان كىچىك كۆلەملىك ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرۈش ئەھۋالىنى قىسقىچە بايان قىلىش بىلەن چەكلەندۇق. ئۇنىڭدىن باشقا، كېيىنكى چاغلاردا ئېلىپ بېرىلغان دالا تەكشۈرۈشلىرىدە مۇشۇ تارماق دائىرىسىدىكى كەلپىن، ئۈچتۇرپان، ئاقسۇ، باي، توقسۇ (توققۇز سۇ)، شايار قاتارلىق

نامىلىرىنىڭ تەۋسىدىن رەڭلىك ساپاللار، ئىنچىكە تاش قوراللار، برونزا بۇيۇملار تېپىلغان.

50 - يىللاردا پىششىقەدەم ئارخېئولوگ خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندى باشچىلىقىدىكى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى قەدىمكى كۇسەن (كۇچا) شەھىرى خارابىسىنى تېپىشنى چۆرىدەپ، ھازىرقى كۇچا ناھىيىسىگە جايلاشقان قارادۆڭ خارابە ئىزىنى قېزىپ تەكشۈرگەنىدى. قېزىش جەريانىدا ئاستىنقى قاتلامدىن قەدىمكى كۇسەن (كۇچا) رايونىنىڭ يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تېپىلغان. يادىكارلىقلاردىن تاش قوراللار، ساپاللار، سۆڭەكتىن ياسالغان بۇيۇملار ۋە باشقا نەرسىلەر قېزىۋېلىنغان. تاش قوراللاردىن تاش ئورغاق، تاش ھالقا، گۈرجەككە ئوخشاپ كېتىدىغان تاش قورال، تاش پىچاق، تاش ئۇرچۇق قاتارلىقلار؛ سۆڭەكتىن ياسالغان بۇيۇملاردىن سۆڭەك بىگىز، سۆڭەك يىڭنە، باشاق (ئوق)، زىق، سوغا قاتارلىقلار بار. ساپاللاردىن قىزىل سىدام ساپال قاچىلار قولدا ئىشلەنگەن. رەڭلىك ساپاللارنىڭ تېگى ئاقۇچ، ئۈستىگە قىزغۇچ ۋە سۆسۈن رەڭ بېرىلگەن. ساپال قاچىنىڭ ئاغزى ئەتراپىغا قىزىل رەڭدە كەڭ سىزىق، ئىچى - تېشىغا قىزىل ۋە سۆسۈن رەڭدە سىزىق چۈشۈرۈلگەن. گۈل - نەقىشلىرى ئۈچ بۇرجەك، كاتەكچىلەر بىلەن تولدۇرۇلغان تەتۈر ئۈچ بۇرجەك، دولقۇنسىمان سىزىق، كۆپتۈرمە سىزىق، تۈز سىزىق، تۇتاش ھالقىلىق سىزىقلاردىن ئىبارەت. ساپال قاچىلار ئىچىدە ساپال قەدەھ، ساپال تاۋاق، ساپال تەخسە، ساپال چۆچەك، كۈپ - كوزا قاتارلىقلار بار.

1960 - يىلى قىشتا، ئارخېئولوگىيە خادىملىرى ئاقسۇنىڭ شەرقىدىن 60 كىلومېتىر يىراقلىقتا جايلاشقان قارايۇلغۇن قەدىمكى ئىزىنى قېزىپ تەكشۈرگەن (بۇ ئورۇن دەس-

لەپ گېئولوگىيىلىك چارلاش جەريانىدا بايقالغان). قېزىـپ
تەكشۈرۈش نۇقتىسىنىڭ 5 مېتىر چوڭقۇر يېرىدىن قېلىنـ
لىقى 1·30 مېتىردىن 80 سانتىمېتىرغىچە بولغان قاتلام ـــ
(4 ـ قاتلام) مەدەنىيەت قاتلىمى تېپىلغان بولۇپ، بۇ
قاتلامدىن قىزىل ۋە سۇر رەڭدىكى ساپال پارچىلىرى،
ساپال كومزەك، ساپال كورىلار چىققان. ساپاللارنىڭ ھەمـ
مىسى قولدا ياسىلىپ، تېمپېراتۇرىسى تۆۋەنرەك ھارارەتتە
پىشۇرۇلغان. بۇ ساپال قاچىلارنىڭ ئاساسەن گۈل ـ نەقىشـ
لىرى يوق. بۇنىڭدىن باشقا سىلىقلانغان تاش قورالنىڭ
ئىككى پارچىسى، سۆڭەكتىن ياسالغان يىگنە، برونزا بۇيۇمـ
لار تېپىلغان. يۇقىرىدىكى يادىكارلىقلار ئاقىدالا يادىكارلىقـ
لىرىغا بەكمۇ ئوخشايدۇ.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان ئۈچ چوڭ مەدەنىيەت يىغىندىـ
سى توغرىسىدا تۆۋەندە قىسقىچە خۇلاسە قىلىمىز:

ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا،
ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنىڭ ئۆزگىرىش تەرتىپى ئومۇمەن،
چوقۇش ـ يونۇش ئۇسۇلى بىلەن ئىشلەنگەن تاش قورال ـ
سۈركەش ئۇسۇلى بىلەن ئىشلەنگەن تاش قورال ـ برونزا
قورال ـ تۆمۈر قورالدىن ئىبارەت. مۇشۇ قانۇنىيەتكە ئاساـ
سەن، ئارخېئولوگىيە ئىلمىدە ئىنسانلارنىڭ چوقۇش ـ يونۇش
ئۇسۇلى بىلەن ياسالغان تاش قوراللارنى ئىشلەتكەن
باسقۇچى «كونا تاش قورال دەۋرى»، سۈركەش ئۇسۇلى
بىلەن ياسالغان تاش قوراللارنى ئىشلەتكەن باسقۇچى
«يېڭى تاش قورال دەۋرى»، برونزا قورال ئىشلەتكەن باسـ
قۇچى «برونزا قورال دەۋرى»، تۆمۈر قورال ئىشلەتكەن
دەۋرى «تۆمۈر قورال دەۋرى» دەپ ئاتىلىدۇ. يېڭى تاش
قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئاز ساندا برونزا
قوراللارمۇ بىللە ئىشلىتىلگەن. شۇڭا بۇ «برونزا قورال

بىلەن تاش قورال بىللە ئىشلىتىلگەن دەۋر» دەپ ئاتىلىدۇ. ساپال قاچا يېڭى تاش قورال دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن. رەڭلىك ساپاللار — ئومۇمەن يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىنىڭ مەھسۇلى. ئارخېئولوگىيە ئىلمىنىڭ بۇ خىل قائىدىسىگە ئاساسەن، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تىيانشان مەدەنىيىتى، ئالتاي مەدەنىيىتى، تارىم مەدەنىيىتىگە تەۋە جايلاردىن ھازىرغىچە ئېنىقلانغان يېڭى تاش قورال دەۋرىگە مەنسۇپ يادىكارلىق ئورۇنلىرىنى دەۋرنىڭ ئىلگىرى - كېيىنلىكى بويىچە بىرنەچچە چوڭ تىپقا بۆلۈشكە بولىدۇ.

ئىنچىكە (سىپتا) تاش قوراللار ئالاھىدە كۆپ سانىنى تەشكىل قىلغان قەدىمكى ئىزلار، يەنى قومۇلدىكى يامانسۇ، يەتتەقۇدۇق، ئۈرۈمچى ئەتراپىدىكى سەيۋوپۇ، تۇرپاندىكى ئاستانە، يارغول قاتارلىق قەدىمكى ئىزلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يۇقىرىقىلارنىڭ ئالدىنقى قاتاردىكىسى يامانسۇ، يەتتەقۇدۇق ئىزلىرى بولۇپ، بۇ جايلاردا ئاساسەن ئىنچىكە تاش قوراللار ئىشلىتىلگەن، رەڭلىك ساپال ئىشلىتىلمىگەن. كېيىنكى قاتاردىكىسى ئاستانە، يارغول بولۇپ، بۇ ئىزلاردا ساپاللار بىلەن ئىنچىكە تاش قوراللار بىللە ساقلانغان. تېپىلغان يادىكارلىقلارغا قارىغاندا، ئالدىنقى قاتاردىكىسىدە ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئاساس قىلىنغان. كېيىنكى قاتاردىكىسىدە، بىر خىل ئىپتىدائىي دېھقانچىلىق ئاساس قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن.

بارىكۆلنىڭ تاش ئادەم يېزىسىدىكى قەدىمكى ئىز، قومۇلنىڭ قىزىلچوققا، ئالتۇزاق كەنتلىرى؛ ئاراتۇركتىكى كارساك، باغچىلا، ئاداق؛ مورىدىكى سىداۋگو جىلغىسى؛ كۇچۇگدىكى نەنجىبگو جىلغىسى؛ خوشۇتتىكى چۇقو، توقسۇندىكى پارچە شاغال؛ غۇلجىدىكى ئاقتۆپە قاتارلىق

ئىزلاردا سۈركەش ئۇسۇلى بىلەن ياسالغان بىرقەدەر چوڭ تىپتىكى تاش قوراللار بىلەن بىللە رەڭلىك ساپاللار ۋە بىر قىسىم برونزا بۇيۇملار (سۆڭەكتىن، ياغاچتىن ياسالغانلارمۇ بار) تېپىلغان. شۇڭا ئۇلارنىڭ دەۋرى تاش قوراللار بىلەن برونزا قوراللار بىللە ئىشلىتىلگەن دەۋرگە ياكى برونزا قورال دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ.

توققۇزاق ناھىيىسىنىڭ ئاقدالا قاتارلىق قەدىمكى ئىزلىرى، ئاقسۇ قارايۇلغۇن، لوپنۇردىكى قەدىمكى ئىزلاردا ئاساسەن سۈركەش ئۇسۇلى بىلەن ياسالغان بىرقەدەر چوڭ تىپتىكى ھەر خىل تاش قوراللار بىلەن برونزا قوراللار (قوشۇمچە باشقا نەرسىلەرمۇ بار) تېپىلغان. شۇڭا ئۇنىڭ دەۋرىمۇ تاش قوراللار بىلەن برونزا قوراللار بىللە ئىشلىتىلگەن دەۋرگە مەنسۇپ بولىدۇ. توقسۇنىنىڭ ئارغۇغول (ئالغۇي) بىلەن ئېۋىرغول جىلغىسىدىكى جايلاردا قىسمەن تاش قوراللاردىن باشقا، برونزا بۇيۇملار بىلەن تۆمۈر بۇيۇملار بىللە چىققانلىقى ئۈچۈن، بۇنىڭ دەۋرى تاش قوراللار بىلەن برونزا قوراللار بىللە ئىشلىتىلگەن دەۋرنىڭ ئاخىرى، تۆمۈر قورال دەۋرىنىڭ باشلىرىغا توغرا كېلىشى مۇمكىن. كۇچا قارادۆڭدىن سۈركەش ئۇسۇلى بىلەن ئىشلەنگەن تاش قوراللار بىلەن رەڭلىك ساپاللارمۇ تېپىلغان، لېكىن ئۇ جايدىن تېپىلغان تاش پىچاق، تاش ئورغاق قاتارلىقلارنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ۋە برونزا قوراللارغا قارىغاندا، ئۇنىڭ دەۋرى نىسبەتەن كېيىنرەك بولۇشى مۇمكىن. موڭغۇلكۈرە قاتارلىق ئورۇنلاردىكى بەزى قەبرىلەر (شوتا يېزىسىدىكى قەبرىلەر) دىن رەڭلىك ساپال قاچا بىلەن بىللە تۆمۈر قورال (ساپان) مۇ چىققان. شۇڭا ئۇ خىل ئورۇنلارنىڭ دەۋرى تېخىمۇ كېيىنرەك بولۇپ، تۆمۈر قورال دەۋرىگە مەنسۇپ.

4. رەڭدار ساپالچىلىق سەنئىتى

قەدىمكى زامان ئىنسانىيەت تارىخىدا، رەڭلىك ساپال-
چىلىق خېلى مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەپ كەلگەن. ئۇ كىشىلەر-
نىڭ تۇرمۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغان قاچا - قومۇچلار
بولۇپلا قالماي، بەلكى ئىپتىدائىي سەنئەت ماھارىتىنى
كۆرسىتىدىغان بىر مۇھىم تەرەپ بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ.
ئۇنىڭ تۈرى، سانى كۆپ، گۈل - نەقىشلىرى خىلمۇ خىل،
ئۆزگىرىشچان بولغاچقا، رەڭلىك ساپاللارنى تەتقىق قىلىش
ئىپتىدائىي جەمئىيەتنى تەتقىق قىلىشنىڭ مۇھىم
بىر مەزمۇنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل تەتقىقاتلار ئار-
قىلىق ئوخشاش بولمىغان مەدەنىيەتنىڭ تىپلىرىنى ئايرىپ
چىققىلى، ھەرقايسى مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ۋە
پەرقىنى تاپقىلى بولىدۇ.

ئالاھىدە تەكىتلەپ قويۇشقا تېگىشلىك يەنە بىر مەس-
ۋال شۇكى، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ زېمىنى كەڭ، تەبىئىي
شارائىتى ئالاھىدە بولغانلىقتىن تاشقىرى، ئىچكى ئۆلكىلەرگە
سېلىشتۇرغاندا، رايونىمىزدا ئارخېئولوگىيىلىك خىزمەتلەرنىڭ
ئېلىپ بېرىلىشى ئانچە ئەتراپلىق بولمىغانلىقى، تەتقىقاتلار-
نىڭ دەل ۋاقتىدا ۋە چوڭقۇر بولمىغانلىقى، شۇنداقلا ھازىر-
غىچە تېپىلغان ساپال بۇيۇملارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى يەر
ئۈستىدىن يىغىۋېلىنغان بولۇپ، پۈتۈن گەۋدىلىك ئۇقۇم ۋە
يەر قاتلاملىرىنىڭ مۇناسىۋىتى كەم بولغانلىقى ۋە باشقا
مەسىلەلەر ساقلانغانلىقى ئۈچۈن، بەزىبىر مۇھىم ئىلمىي خو-
لاسىلەرنى چىقىرىشقا ھازىرچە ئەمەلىيەت يار بەرمەيدۇ. ئەھ-
ۋال شۇنداق بولسىمۇ، ھازىرغىچە توپلانغان نەچچە ئون
يىللىق ماتېرىياللار ئاساسىدا، ھەرقايسى جايلاردىن تېپىل-
غان رەڭلىك ساپال قاچىلارنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكلىرىدىن

بەزىبىر خۇلاسىلەرنى چىقارغىلى بولىدۇ:

1) ساپاللارنىڭ سۇپىتى ئاساسىي جەھەتتىن ھەممىسى سېغىز لايغا قۇم ئارىلاشتۇرۇپ ئىشلەنگەن قىزىل ياكى قوڭۇر ساپال. خاس يۇمشاق سېغىز لايدىن ئىشلەنگەنلىرى ھازىرچە كۆپ تېپىلمىدى. سېغىزغا ئارىلاشتۇرۇلغان قۇمنىڭ دانىچىلىرىمۇ ئوخشاش ئەمەس. بەزىلىرى ناھايىتى ئۇششاق بولسا، بەزىلىرى خېلىلا يىرىك؛ ئوتىنىڭ تېۋى كۈچلۈك ئەمەس، ساپاللارغا بېرىلگەن رەڭمۇ تەكشى ئەمەس. رەڭلىك ساپاللارنىڭ سېغىز لايغا قۇم ئارىلاشتۇرۇپ ئىشلىتىلگەنلىكى — يۇرتىمىزنىڭ پەۋقۇلئاددە جۇغراپىيىلىك مۇھىتىغا مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ھەممىلا يەردە يۇمشاق — ساپ سېغىز تېپىش كەمچىل بولغاچقا، ئەجدادلىرىمىز شۇ خىل ئۇسۇلدا ساپال ياساشقا مەجبۇر بولغان.

2) ساپاللارنىڭ ھەممىسى دىڭگۈدەك قولدا ئىشلەنگەن بولۇپ، چاقتا ئىشلىگەنلىك ئىزى كۆرۈنمەيدۇ. ساپال قاچىلارنىڭ ئىچىنى تەپسىلىي كۆزەتكەندە، قول بىلەن تەكشى سۇۋالماي چىقىپ قالغان ئېگىز - پەسلىك كۆزگە چېلىقىدۇ. كۆپىنچە، لايىنى ئۇزۇن كومىلاچ قىلىپ ياساش ئۇسۇلى قوللىنىلغان. ساپاللارنىڭ تېشى ئومۇمەن سىلىقلانغان.

3) گۈل - نەقىشلەرنى ئىشلەشتىن بۇرۇن ئۈستىگە بىر قەۋەت رەڭ (قىزىل، قىزغۇچ، سېرىق، سارغۇچ، سۈت رەڭ) بېرىلگەن. گۈل - نەقىشلىرى ئاساسەن قارا رەڭدە، قىزىل ۋە سۆسۈن رەڭدىكىلىرىمۇ بار.

4) گۈل - نەقىشلىرى ساددا ۋە ئۆزگىچە بولۇپ، ئاساسلىقى، تەتۈر ئۈچ بۇرجەك ۋە باشقا ئۈچ بۇرجەك، ئىچى تەكشى قىسقا سىزىقلار ۋە كاتەكچىلەر بىلەن تولدۇرۇلغان چوڭ تەتۈر ئۈچ بۇرجەك؛ سۇنۇق سىزىقلاردىن ھاسىل بولغان قاتمۇقات ئۈچ بۇرجەك، دولقۇنسىمان سىزىق، ساڭگى-

لاتما سىزىق، روجەك شەكىللىك، شاھمات تاختىسىدەك كاتەكچە سىزىقلار، تىك تەكشى سىزىقلار ۋە ھەر خىل قىسقا سىزىقلارمۇ بار. ئايرىم جايلاردىن تېپىلغانلىرىدا تاغ تېكىسى رەسمى، تامغا ـ نىشانلارغا ئوخشاپ كېتىدىغان بەلگىلەرمۇ بار. گۈل ـ نەقىشلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇشتا كۆپىنچە رەڭلىك ساپاللارنىڭ ئاغزى تەرىپىگە بىر قاتاردىن ئۈچ قاتارغىچە تەتۈر ئۈچ بۇرجەك نەقىشلەر، ئۇنىڭ ئاستىغا

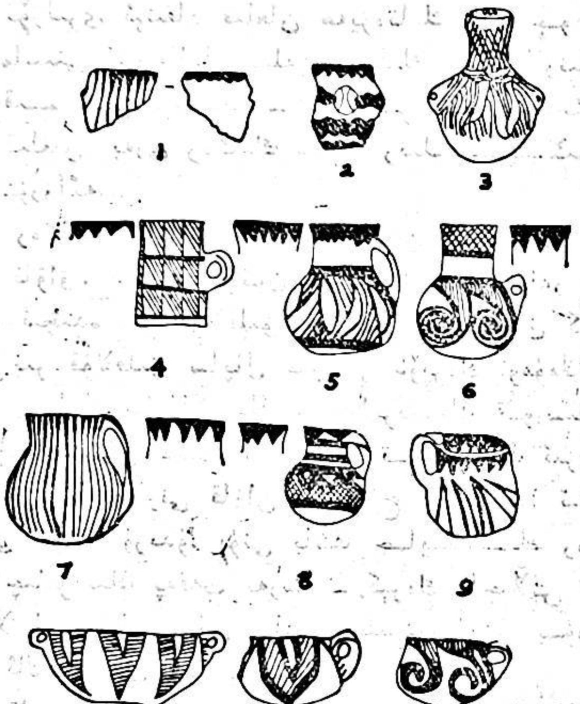

2 ـ رەسىم
ھەرقايسى جايلاردىن تېپىلغان رەڭلىك ساپاللار:
1. توقسۇنىنىڭ؛ 2. لوپنۇردىكى؛ 3. چەرچەننىڭ؛ 4 ـ دىن 12 ـ گىچە توقسۇن ئارغوغول (ئالغوي) جىلغىسىدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن تېپىلغان.

ئۇلاپ باشقا خىلدىكى نەقىشلەر چۈشۈرۈلگەن (2 ـ رەسىمگە قاراڭ).

ھەرقايسى جايلاردىن تېپىلغان رەڭلىك ساپاللاردا ھەر خىل شەكىلدىكى نەتۇر ئۇچ بۇرجەكلىك نەقىشلەرنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلغانلىقى ئۇنىڭ ئەڭ روشەن ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى بولۇپ، بۇ بىر جەھەتتىن ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقادىغا مۇناسىۋەتلىك بولسا، يەنە بىر جەھەتتىن ئۆزلىرى ئېتىقاد قىلغان ھەيۋەتلىك تاغ چوققىلىرىنىڭ سىماسىنى ئەپچىللىك بىلەن رەڭلىك ساپاللارنىڭ ئەڭ يۇقىرى قىسمىدىكى ئېغىزىغا سىزىپ، بىر خىل سەنئەتنى نامايان قىلغان. بەزى رەڭلىك ساپاللارنىڭ ئىچىگىمۇ نەقىش چۈشۈرۈلگەن.

5) رەڭلىك ساپال قاچىلار ئاساسەن كومزەك، كوزا، تاشتەك، تاۋاق، قەدەھ، چۆگۈن ۋە باشقا خىلدىكىلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىر قۇلاقلىق ۋە قوش قۇلاقلىق كومزەك، كوزىلار، بىر قۇلاقلىق ساپال قاچىلار كۆپرەك ئومۇملاشقان.

6) رەڭلىك ساپاللارنىڭ بەزىلىرىنىڭ قورسىقىنىڭ تۆۋىنى ۋە ئاستىنقى قىسمىدا ئوت ـ تۈتۈننىڭ ئىزى بار. بۇ خىلدىكى ساپاللارنى قازان ـ قومۇچ قاتارىدا ئىشلىتىلگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇنى باشقا جايلارنىڭ رەڭلىك ساپال قاچىلىرىنىڭ پەقەت نەرسە ـ كېرەك قاچىلاش قورالى سۈپىتىدىلا ئىشلىتىلگەنلىكى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، بۇمۇ بىر ئۆزگىچە ئالاھىدىلىك ھېسابلىنىدۇ.

ھەرقايسى جايلاردىن تېپىلغان رەڭلىك ساپاللارنىڭ دەۋرى مەسىلىسىگە كەلسەك، نىسپىي دەۋرىدىن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ ئىچىدە يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە ئائىتلىرىمۇ بار. مەسىلەن، تۇرپان ئاستانە، قاراغوجىدىن تېپىلغان رەڭلىك ساپاللارنىڭ (بۇنىڭ ئىچىدە ئاس

تانىدىن تېپىلغانلىرىنىڭ مۇتلەق دەۋرى بۇنىڭدىن 3400 يىل بۇرۇن)، برونزا قورال دەۋرىدىكىلىرىمۇ بار. مەسىلەن، بارىكۆلنىڭ شىرىنزا يېزىسى؛ قۇمۇلنىڭ قارادۆۋە، قىزىل چوققا، يانبۇلاق، مورى جىلغىسى قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغانلىرى (بۇلارنىڭ ئىچىدە قارادۆۋە، قىزىل چوققا، يانبۇلاق قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغانلىرىنىڭ مۇتلەق دەۋرى بۇنىڭدىن 3200 يىل ئىلگىرى). بۇلاردىن تاشقىرى لوپنۇر قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان رەڭلىك ساپاللارمۇ برونزا قوراللار دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ.

توقسۇننىڭ ئالغۇي، ئۈۋېرغول؛ موڭغۇلكۈرەنىڭ شوتا يېزىسى؛ كۇچا، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغانلىرىنىڭ بىر قىسمى تۆمۈر قورال دەۋرىنىڭ دەسلىپىگە توغرا كېلىشى مۇمكىن. بىر ئورۇندىن قېزىلغان نەچچە ئونلىغان قەبرىلەردىن چىققان يادىكارلىقلارنىڭ دەۋرىنىڭ بىردەك بولۇشى ناتايىن. چۈنكى، بەزى قەبرىستانلىقلار نەچچە ئون ئەۋلادقىچە، ئەسىرلەر بويى داۋاملىق ئىشلىتىلگەنلىكى ئۈچۈن ئۇ يەرلەردىن چىققان يادىكارلىقلارنىڭ دەۋرىمۇ ئىلگىرى ـ كېيىن بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

تىيانشان مەدەنىيىتىنىڭ قۇمۇل ـ بارىكۆل، ئاستانە ـ ئالغۇي، بوغدا ـ ئۈرۈمچى. بوغدا ـ مورى تارماقلىرىغا تەۋە كەڭ دائىرىدىن تېپىلغان ھەر خىل رەڭلىك ساپال قاچىلارنىڭ گەنسۇ چىڭخەي رايونلىرىدىكى زادى قايسى مەدەنىيەتنىڭ رەڭلىك ساپاللىرى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىگە ھازىرچە تېخى ئېنىق جاۋاب بەرگىلى بولمايدۇ. شۇنداقتىمۇ ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت مۇناسىۋىتى ھەققىدە بەزى مۇلاھىزىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا بولىدۇ. مەسىلەن:

بىرىنچىدىن، گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ خېشى كارىدورى

ئاسىيا يايلىقى دائىرىسىدە، ئاسىيا يايلىقى چوڭ ئىككى بۆلەككە بۆلۈنىدۇ. ئۇنىڭ بىرى — چوڭ ھىنگان تاغلىرىدىن باشلىنىپ، غەربىي چۆللۈكنىڭ جەنۇبى، خېبېي، سەنشى، شەنشى، نىڭشيا ئۆلكىلىرىنىڭ شىمالىي قىسمىنى بويلاپ، گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ خېشى كارىدورى بىلەن قۇمۇل، تۇرپاندىن ئۆتۈپ يۇلتۇز ۋادىسى، ئىلى دەرياسى ۋادىسى، ئىسسىق كۆل بويلىرى ۋە ئەڭ ئاخىرىدا سىر ۋە ئامۇ دەريا ۋادىلىرى ئارقىلىق ئارال كۆلىگە تۇتىشىدۇ. دېمەك، قەدىمدىن مۇشۇ يايلاقلاردا ياشىغان ئەجدادلارنىڭ ئۆز زامانىسىدا ياراتقان ئۆزىگە خاس ئالاھىدە ئۇسلۇبقا ئىگە «يايلاق مەدەنىيىتى» دە بىۋاستە مۇناسىۋەتلەرنىڭ بولغانلىقىنى چەتكە قاققىلى بولمايدۇ.

ئىككىنچىدىن، گەنسۇنىڭ ياڭشاۋ مەدەنىيىتى — برونزا قوراللار بىلەن تاش قوراللارنى بىللە ئىشلەتكەن دەۋرگە مەنسۇپ بولۇشى مۇمكىن (مىلادىدىن تەخمىنەن 2000 — 4000 يىل ئىلگىرى). شاجىڭ مەدەنىيىتى كېيىنرەك پەيدا بولغان بولۇپ، ئەمنىيە ۋە يېغىلىق دەۋرى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 722 - يىلدىن مىلادىدىن بۇرۇنقى 221 - يىلغىچە) گە توغرا كېلىدۇ. دېمەك، دەۋر جەھەتتىنمۇ ئاساسەن ئوخشايدۇ.

ئۈچىنچىدىن، رەڭلىك ساپاللارنىڭ ياسىلىش ئۇسۇلى ۋە ئۇلارغا چۈشۈرۈلگەن گۈل - نەقىش نۇسخىلىرىمۇ ئوخشاپ كېتىدۇ. مەسىلەن، ئاساسىي نۇسخىلاردىن ئۈچ بۇرجەك، تەتۈر ئۈچ بۇرجەك، ئۇزۇنچاق تىك سىزىق، كاتەكچە ۋە تەكشى سىزىق قاتارلىقلار (3 - رەسىمگە قاراڭ).

مەدەنىيەتنىڭ ياراتقۇچىلىرى ۋە ۋارىسلىرى كىملەر دېگەن مەسىلىدە يەنىلا ئانتروپولوگىيىلىك تەتقىقات نەتىجىلىرىگە مۇراجىئەت قىلىنسا، ئۇ يۇرتىمىزدىن تېپىلغان مەدە-

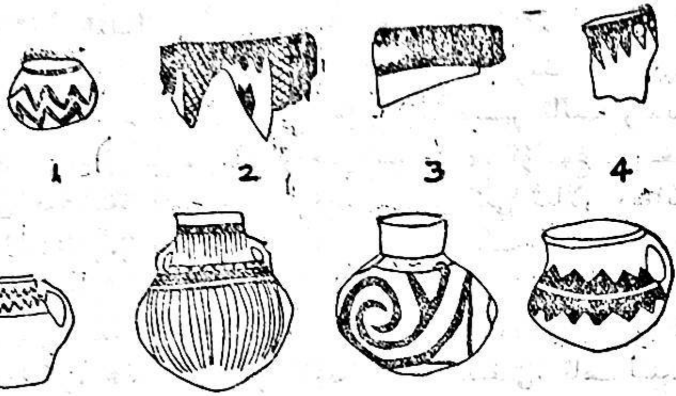

3 - رەسىم

1 - دىن 4 - كىچە پەرغانىدىكى چۇست مەدەنىيىتىگە تەۋە رەڭلىك ساپاللار؛ 5 -، 6 -، 7 - ر. شاجىك ۋە شالىڭ - تالىڭ مەدەنىيىتىگە تەۋە؛ 8 - ماچالىڭ مەدەنىيىتىگە تەۋە رەڭلىك ساپاللار.

نىيەت يادىكارلىقلىرى تەتقىقاتلىرى بىلەن بىرلىشىپ، بىزنىڭ مۇرەككەپ ئىلمىي مەسىلەرنى چۈشىنىشىمىزدە مۇھىم رول ئوينايدۇ. دەسلەپكى تەتقىقات نەتىجىلىرىگە قارىغاندا، كۆنچى دەرياسى ۋادىسىدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن چىققان 18 دانە باش سۆڭەكنىڭ ياۋروپا ئىرقلىق بەلگە - ئالامەتلىرى ناھايىتى ئېنىق بولۇپ، ئۇلار جەنۇبىي سىبىرىيە، قازاقىستان ۋە ۋولگا دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدىكى كەڭرى يايلاقلاردا برونزا قورال دەۋرىدە ياشىغان خەلقنىڭ باش سۆڭەكلىرىگە ئوخشايدىكەن.

گەنسۇ - چىڭخەيدىكى ياڭشاۋ، شاجىڭ مەدەنىيەتلىرى ھەمدە سىبىرىيە ۋە جەنۇبىي سىبىرىيىدىكى قاراسۇق، تاغار، ئوردوس، چۇغاي تاغلىرى، پەرغانە ۋادىسىدىكى چۇست مەدەنىيەتلىرى بىلەن يۇرتىمىزدىن تېپىلغان ھەر خىل قەدىمكى مەدەنىيەتلەرنىڭ ئورتاقلىقى ۋە ئوخشاشلىقى توغرىسىدا ھەر خىل پىكىر ۋە تىللاردا يېزىلغان تارىخىي خاتىرىلەرگە

مۇراجىئەت قىلساق، بۇ نۇقتا تېخىمۇ ئايدىڭلىشىدۇ. قەدىمكى خەنزۇچە تارىخىي خاتىرىلەر ۋە «تارىخ ئومۇمىيە»، «تۈرك ۋە تاتار تارىخى»، «جامىئۇتتەۋارىخ»، مىسىر ئالىملىرىدىن جورجى زەيدان يازغان «تارىخىي سىستان»، ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» قاتارلىق بىرمۇنچە ئەسەرلەردە يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بايانلار بار. ئۇلاردا تارىم ۋادىسى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يەرلەرنىڭ تارىخىنىڭ قەدىمىيلىكى، مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەنگەنلىكى، شەھەر ۋە يۇرتلارنىڭ ئاۋاتلىقى، ئاھالىنىڭ تېز كۆپىيىشى قاتارلىقلار قەيت قىلىنغاندىن تاشقىرى، بۇ جايلاردا يەنە ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردا قانداقتۇر بىر خىل جۇغراپىيىلىك مۇھىت ئۆزگىرىشى بولغانلىقىمۇ بايان قىلىنىدۇ. ئۇلاردا يېزىلىشىچە، تىيانشان تاغلىرى، قاراقۇرۇم، كوئىنلۇن تاغلىرى (ئالتۇنتاغ تىزملىرىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە)، چۆلتاغ (قۇرۇقتاغ دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، پامىر تاغ تىزمىلىرىدا ئەسلىدە بىر تۇتاش كەتكەن مۇزلۇقلار ناھايىتى كۆپ بولۇپ، كېيىنكى چاغلاردا بۇ مۇزلۇقلار ئازىيىپ، كۆپ جايىلىرى ئېچىلىپ قالغان. تاغلارنىڭ مۇز زاپاسلىرى ئازايغانسېرى ھاۋا رايىدىمۇ ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ، قار - يامغۇر ئاز ياغىدىغان قۇرغاققا مايىل مۇھىت شەكىللىنىشكە باشلىغان. شۇڭا مۇزلۇقلارنى ئۆزىگە مەنبە قىلغان يۇلتۇز كۆلى (كېيىن لوپنۇر كۆلى دەپ ئاتالدى) گە ئوخشاش كۆللەر ۋە يۈزلەرچە چوڭ - كىچىك دەريا - ئېقىنلار بارغانسېرى قۇرۇشقا باشلىغان. بەزىلىرى كەلكۈن دەستىدىن ئېقىنىنى ئۆزگەرتكەن. بۇ ئېقىنلاردىن سۇ ئىچىدىغان نۇرغۇنلىغان شەھەر - يۇرتلارمۇ خارابىيلىققا يۈزلەنگەن. بىر تەرەپتىن قۇرغاقچىلىق ئاپىتى، يەنە بىر تەرەپتىن نوپۇسنىڭ تېز كۆپىيىشى سەۋەبىدىن ياشاش قىيىنلىشىپ، ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەر ئۆز ھاياتى-

لمى ساقلاش ئۈچۈن بىر - بىرى ئۈستىگە ھۇجۇم قىلىشقان،
ئۇلار مەغلۇپ بولغان تەرەپنى باشقا جايلارغا كۆچۈپ كېتىشكە
مەجبۇر قىلغان. شۇ سەۋەبتىن تارىم ۋادىسى ۋە ئۇنىڭ ئەت-
راپىدىكى جايلاردا ياشىغان زور بىر تۈركۈم ئاھالە ئاستا - ئاستا
ھەر تەرەپكە تارىلىشقا باشلىغان. ئۇلار ئاۋاتلاشتۇرغان بەزى شە-
ھەر - يۇرتلار بارغانسېرى خارابلىشىپ قۇمغا كۆمۈلۈپ كەتكەن.
لوپنۇر ئۆلكىسىدىن كۆچكەن ئىككى تۈركۈم كۆچمەنلەر-
نىڭ بىرىنچى تۈركۈمى شەرقىي جەنۇبقا قاراپ يۈرۈپ، چاڭجياڭ (كۆك
دەريا) نىڭ باش تەرىپىدىكى (ھازىرقى سىچۇەن ۋە يۈننەن)
جايلارغا يەرلەشكەن، ئىككىنچى تۈركۈمى جەنۇب تەرەپكە
يۈرۈپ، كۆكنۇر (ھازىرقى چىڭخەي) غا بارغان ۋە ئۇ يەردە
ئۇزۇن تۇرالماي، بىر قىسمى باشقا جايلارغا كۆچۈپ كەتكەن.
تارىم ۋادىسىدىكى قۇرۇپ كەتكەن يۇرتلاردىن چىققان يەنە
بىر تۈركۈم كۆچمەنلەر ئارقا - ئارقىدىن غەربىي تېبەت
(لاداغ) ۋە پامىر يوللىرى ئارقىلىق تاكى ھىندى ۋادىلىرى-
غىچە بارغان. مانا شۇ كۆچۈش دەۋرىدە يەنە بىر قىسىم
بوستانلىقلار ئۆز ئاۋاتلىقىنى ساقلاپ قالغان. بۇ يەرلەردە
قېپقالغان قەدىمكى تۈركىي قوۋملار ھەرقايسى دەۋرلەردە
ھەرخىل ناملاردا ئاتىلىش بىلەن بىللە،
ئۆزىگە خاس يۇقىرى مەدەنىيەت ياراتقان. يۇقىرىدىكى بايان-
لار بىزنىڭ تارىم ئارخېئولوگىيىسى ۋە تارىخىي مەدەنىيىتىنى
تەتقىق قىلىشىمىزدا بىزنى مۇھىم يىپ ئۇچى بىلەن تەمىن-
لەيدۇ. چۈنكى، تارىم مەدەنىيىتى تەتقىقاتىدىكى ئىنتايىن
مۇھىم تارىخىي خۇلاسىلەر ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار بىلەن
ئىسپاتلانسا، بۇنىڭ ئەھمىيىتى تېخىمۇ چوڭ بولىدۇ.
مەلۇم رايوندىكى ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە بىر خىل
مەدەنىيەتنىڭ باشقا قوشنا رايونلاردىكى مەدەنىيەتلەر بىلەن
بولغان مۇناسىۋىتىدە، بىر رايوندىكى مەلۇم مەدەنىيەتكە

ۋەكىللىك قىلغۇچى ناھايىتى نۇرغۇن ئادەملەر توپىنىڭ يەنە بىر رايونغا بىراقلا كۆچۈپ بېرىپ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس (ئۇنداق قىلىشمۇ ھاجەتسىز). كۆپ ھاللاردا ئۆز ئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ۋە مەدەنىيەت تەسىرىنى ئۆتكۈزۈش پائالىيەتلىرى ئاز بىر قىسىم كىشىلەر (ھۈنەرۋەنلەر) نىڭ رولى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇلغانلىقى ھەممىگە ئايان بىر مەسىلە. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەجدادلىرىمىز ياراتقان تىيان-شان مەدەنىيىتى، ئالتاي مەدەنىيىتى ۋە تارىم مەدەنىيىتى قاتارلىق مەدەنىيەتلەرنى تەتقىق قىلغاندا، خۇلاسە چىقارغاندا قانداقتۇر «بۇ مەدەنىيەتنىڭ ئىگىلىرى باشقا جايدىن كۆچۈپ كەلگەن بولۇشى مۇمكىن...»، ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق-لىرى «پالانى يەردىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن» دېيىدىغان بىر تەرەپلىمە كۆز قاراشلارنىڭ ۋاقتى ئۆتكەنلىكىنى ئايدىڭلاشماقتا.

ئاخىرىدا شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەپ قويۇش كېرەككى، يۇرتىمىزنىڭ ئىپتىدائىي مەدەنىيىتىگە ئائىت ئەڭ چوڭ بوش-لۇقلار، يەنى كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچلى-رىغا مەنسۇپ «ئاتۇش ئادىمى»، جىرغال قەدىمكى ئىزى قاتارلىقلار كىشىلەرنىڭ ئانچە نەزەرى چۈشمىگەن قاقاس تاغ قاپتاللىرىدىكى ئېگىزلىك، تىك يارلىقلاردىن تېپىلدى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئالتاي تاغلىرى، تىيانشان تاغلىرى، قارا قۇرۇم كۇئېنلۇن تاغلىرى، ئالتۇن تاغ، چۆلتاغ (قۇرۇق) تاغلىرىنىڭ ئەڭ ئىچكىرى جىلغا - سايلىرى، سىرلىق قاپتال-لىرىدىن ھازىرغىچە تېپىلىۋاتقان مىڭلىغان - ئون مىڭلىغان ئىپتىدائىي سەنئەت نەمۇنىلىرى — قىيا تاش رەسىملىرى، تاش تاۋۇتلۇق قەبرە قاتارلىقلارنىڭ يايلاق - ئېدىرلار، تۈزلەڭلىك، بوستانلىقلار، پايانسىز قۇملۇقلاردىن تېپىلغان

مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋىتى بارلىقى
ئېنىقلاندى. شۇڭا بۇ نۇقتىغا بۇنىڭدىن كېيىن ئالاھىدە
دىققەت قىلىپ، ئەتراپلىق ئىزدىنىدىغان بولساقلا. ئىلىمىزنىڭ
غەربىي شىمال رايونىنىڭ ئارخېئولوگىيىسىدە تېخىمۇ كۆپ
نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرەلەيمىز.

ئىپتىدائىي ئېتىقاد ۋە ئىپتىدائىي سەنئەت

ئىپتىدائىي ئېتىقاد

ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت تارىخىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، كونا تاش قورال دەۋرى (بۇنىڭدىن 20 — 40 مىڭ يىللار ئىلگىرى) دىكى ئەڭ قەدىمكى سەنئەت ئىزلىرى قىيا تاشلارغا، قورام تاشلارغا ۋە ئۆڭكۈر تاشلىرىغا بوغا مۈڭگۈزى ۋە ئۆتكۈر تاشلار بىلەن سىزىلغان ياۋايى ھايۋانلارنىڭ رەڭلىك ۋە رەڭسىز رەسىملىرى، ئۇنىڭدىن كېيىنرەك يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ برونىزا قوراللار باسقۇچىدا قىيا تاشلارغا ئويۇلغان ھەر خىل رەسىملەر رەڭلىك ۋە رەڭسىز ساپاللارغا چۈشۈرۈلگەن نەقىشلەر، ياغاچ، تاش ۋە لايدىن ياسالغان ئەڭ قەدىمكى قورچاقلار، ئېروگلىفلىق يېزىقلار، ئۇنىڭدىن كېيىن بولسا، توغرىدىن - توغرا تەبىئەت ھەققىدىكى چۈشەنچىلەرنى ئومۇملاشتۇرىدىغان ساددا ئاناسىر (ئامىل، تادو) كۆز قاراشلىرىنىڭ نامايەندىلىرى كۆزىمىزگە چېلىقىدۇ. ئۇلار كېيىنچە ھەرخىل تەبىئىي شەيئىلەرگە تېۋسىنىشقا ئاساسلانغان ئانىمىزملىق بىلىش ۋە ئىپتىدائىي تەبىئەت ئىلاھچىلىقى كۆز قاراشلىرىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس سالدى.

قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنىدا نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان ياشاپ كەلگەن ئەجدادلىرىمىز ئۆز بېشىدىن مۇز دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى قۇرغاق كىلىمات مەزگىلىنى

ئۆتكۈزدى. ئۇلار ئوت، تاش قورال، ئوقيا، ساپال، مىس ۋە ئاتنى ئۆزلەشتۈرۈۋالغاندىن كېيىن ئۆز ھاياتىنى داۋاملاشتۇرۇش يولىدا تەبىئەت بىلەن ھارماي كۈرەش قىلىپ، تېرىقچىلىق، چارۋىچىلىق، مەدەنچىلىك، تېرىچىلىك (تېرە ئەيلەش، كۆنچىلىك)، يۇڭ يىپ ئېگىرىش — يۇڭ توقۇمىچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، تىبابەتچىلىك، مال ئالماشتۇرۇش ۋە قاتناش - كارۋانچىلىق قاتارلىقلار بىلەن شۇغۇللىنىشقا مەجبۇر بولدى.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ: «ئالەم — تۇپراق، سۇ، ھاۋا ۋە ئوتتىن ئىبارەت تۆت ئاناسىردىن تەركىب تاپقان»، دېگەن كۆز قارىشى ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس ھايات شارائىتلىرى، جۇغراپىيىلىك مۇھىت — ئىقلىمى ۋە بىلىش فورماتسىيىسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، بۇ ئۇلارنىڭ تەخمىنەن ئۇرۇقداشلىق جامائەسىنىڭ ئوتتۇرا دەۋرىدە ئالەم تۈزۈلۈشى توغرىسىدىكى ئەڭ ئىپتىدائىي قاراشلىرىنى بىلدۈرەتتى. ئوتتۇرا ئاسىيا قەدىمكى مەدەنىيىتىنىڭ ۋارىسلىرىدىن بىرى ھېسابلانغان قەدىمكى ئوغۇز — ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر دۇنيانى ئىزاھلاشتىكى تۆت ئاناسىر كۆز قارىشىنى تۇرمۇشنىڭ ھەممە تەرەپلىرىدە ئىزچىل ئىپادىلەپ كەلگەن.

ئەجدادلار تۇپراقنى دۇنيانىڭ مۇھىم بىر ئامىلى دەپ ھېسابلىغان. تۇز، تۇراۋۇك مەدەنلەر، قىزىل سېغىز، گۈڭگۈرت قاتارلىقلار خىسلەتلىك ھېسابلىنىپ، ئالاھىدە قەدىرلەنگەن. شىمالىي ئالتاي رايونى (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسى) دىن تېپىلغان قەدىمكى قەبرىلەردە جەسەتلەر قىزىل توپىغا مىلەپ كۆمۈلگەن. بۇنىڭدىن قىزىل تۇپراقنىڭ ھايات ۋە قاننىڭ سىمۋولى قىلىنغانلىقىنى، شۇنداقلا جەسەتنى چىرىشتىن ساقلىغىلى بولىدىغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. چەرچەن ناھىيىسىدىكى زاغۇنلۇق كەنتىگە جايلاشقان (قەبرىگە دەپنە قىلىنغان

جەسەتنىڭ بۇنىڭدىن 3500 يىل ئىلگىرىكى دەۋرگە توغرا كېلىدىغانلىقى بېكىتىلگەن). قەدىمكى قەبرىلەرگە دەپنە قىلىنغان جەسەتلەرنىڭ يۈزىگە بىرخىل تەبىئىي قىزغۇچ مىنېرال بوياقتا گىرىم قىلىنغان. بۇ ئەھۋالمۇ يۇقىرىدىكىگە مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن.

تۇپراق يەنە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، كۆلالچىلىق، ئۆي ـ تۇرالغۇ، قەبرە قۇرۇلۇشلىرى ئۈچۈنلا ئاساس بولۇپ قالماي، يەنە قەدىمكى ئەمچىلىك (داۋالاش) نىڭمۇ مۇھىم بىر مەنبەسى بولغان. ھەر خىل مىنېرال دورا ماتېرىياللىرى تۇپراقتىن ئېلىنغان.

تۇپراق بىلەن شۇغۇللىنىش ماترىئارخارلىق تۈزۈمدە ئاياللارنىڭ ئىپتىدائىي ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرگەن. ئۇ زامانلاردا ئەڭ دەسلەپكى ئېكىنچىلەر ـ ئاشلىق ۋە دورا ئۆسۈملۈكلىرى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ئاياللار بولغان. شۇڭا بۇ دەۋرگە خاس سىبىرىيە دالاسى ۋە باشقا جايلاردىن تېپىلغان قەدىمكى قەبرىلەردە ئايالنىڭ جەستى يېنىغا ئايال ئوبرازىدىكى ياغاچ، تاش، ساپال قورچاقلار، لاي ياكى باشقا تۇپراق جىنسىدىن ياسالغان تەسۋى، مۇنچاق قاتارلىق نەرسىلەر قويۇلغان. لوپنۇردىكى كۆنچى دەرياسى ۋادىسىدىن تېپىلغان 3800 — 4000 يىللار بۇرۇنقى دەۋرگە توغرا كېلىدىغان جەسەت يېنىغا تاش ۋە ياغاچتىن ئوبرازلىق قىلىپ ياسالغان قورچاقلار قويۇلغان. قومۇلدىكى يانبۇلاق قەدىمكى قەبرىلىرىدىنمۇ ئايالغا تەقلىد قىلىپ ياسالغان (ئۇياتلىق ئەزالىرى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈپ ياسالغان) ياغاچ قورچاقلار (ئەرلەرنىڭمۇ بار) تېپىلغان. بۇلارنىڭ ھەممىسى ماترىئارخارلىق تۈزۈمى باسقۇچىدىكى ئوماي (ئايال) غا سېغىنىدىغان ئىپتىدائىي ئېتىقادنىڭ بەلگىلىرى ئىدى.

تۇپراق توغرىسىدىكى كۆز قاراشلار ئەڭ قەدىمكى

دىنىلاردىن بولغان قامان (شامان) دىنى كۆز قاراشلىرىدا داۋاملىق ئۆز تەسىرىنى ساقلاپ كەلگەنىدى. قامان (شامان) دىنىدا: «بارلىق ئالەم تەڭرىنىڭ ئىلكىدە. تەڭرى بىلەن ياخشىلىق ئىلاھى كۆك (ئاسمان) نىڭ ئەڭ ئۈستۈن قەۋىتىدە، يامانلىق ئىلاھى يەرنىڭ تەكتىدە، جانلىقلار يەر ئۈستىدە بولىدۇ. تەڭرى ئاتىنى كۆك (ئاسمان) تىن ياراتقان، ئانىنى يەردىن ياراتقان...» دېگەن چۈشەنچىلەر مۇھىم ئورۇن تۇتقاچقا، كۆك تەڭرىسى ئومۇمەن ئوت بىلەن ھاۋا ھەققىدىكى كۆز قاراشلارغا، يەر تەڭرىسى ئومۇمەن تۇپراق بىلەن سۇ توغرىسىدىكى كۆز قاراشلارغا ئاساسلانغانىدى.

ھەرقانداق بىر ئىپتىدائىي مەدەنىيەت ياكى ئىپتىدائىي ئېتىقادنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىياتىنى تەتقىق قىلغاندا، شۇ خىل مەدەنىيەت ياكى ئېتىقادنىڭ مەلۇم خەلق ياكى مىللەت ئىچىدە، ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى ئىزلىرىدىن دەلىل ئىزدەش — ئىلىم ساھەسىدە بىردەك ئېتىراپ قىلىنغان نۇقتا. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان «تۆت ئاناسىر» كۆز قارىشىنىڭ بىرمۇنچە ئالامەتلىرى كېيىنكى زامانلاردا ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز قاتارلىق تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنىڭ ئادەت - يوسۇنلىرىغا ئايلىنىپ كەتتى.

سۇ — قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ مۇقەددەس — «ئىدۇق» (بەخت ئاتا قىلغۇچى) شەيئىلىرىنىڭ بىرى ھېسابلانغان. خەلق ئىچىدە «سۇ — بارلىق ئىللەتلەرنى ئاققۇزىدۇ، سۇدىن چىققان كىشى يېڭىلانغان بولىدۇ. سۇنىڭ مۇقەددەس پاكلىقىنى بۇزغان كىشى گۇناھكار بولىدۇ...» دېگەندەك كۆز قاراشلار ئەۋلادتىن ئەۋلادقا كۆچۈپ كەلگەن.

يېقىندا (1986 - يىلى كۈزدە) توقسۇن ناھىيىسىنىڭ كۈجاي يېزىسىنىڭ پەنجىر تاغ دېگەن يېرىدىن بىرونىزا قۇراللار دەۋرىگە ئائىت زور بىر تۈركۈم قىيا تاش رەسىملىرى

تېپىلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە چوڭ ۋە ھەيۋەتلىك قىيا تاشنىڭ تەكشى يۈزىگە ناھايىتى كۆپ ئېقىن، بۇلاق، كۆلچەك، تارماق ـ تاراملارنىڭ رەسىمى كېلىشتۈرۈپ ئويۇلغان. ئۇنىڭدا سۇنىڭ مەنبەسى، چوڭ ـ كىچىك ئېقىنلارنىڭ قوشۇلغان جايلىرى، مەلۇم كۆلگە قۇيۇلۇپ، ئاخىرى يەنە مەلۇم چوڭ ئېقىنلارنى ھاسىل قىلغانلىقى ناھايىتى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. قارىماققا تەقلىدىي ياسالغان مودېلغا ئوخشايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ھەربىر سۇ ـ جىلغا ئارىلىقىغا ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرىگە تۇتىم قىلغان ئارقار، تاغ تېكىسى، قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ تۇرغۇن ھالىتى ۋە ھەرىكەت ئۈستىدىكى ھالەتلىرىمۇ ناھايىتى ئوبرازلىق ئويۇلغان. بۇ قىممەتلىك «تاش خەرىتە» نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان جۇدۇن ـ چاپقۇننىڭ سوقۇشى، كۈچلۈك كۈن نۇرىنىڭ چېقىشى بىلەن زىيانغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، ھازىر بۇ «تاش خەرىتە» دىن 60 نەچچە ئېقىن سۇ، بۇلاق، كۆلنى ساناپ چىققىلى بولىدۇ. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، بۇ تاشتا يەنە بىرمۇنچە قەدىمكى تۈرك بەلگە ـ تامغىلىرىغا ئوخشاپ كېتىدىغان (نىشان ـ بەلگە، ئىزى ئۆچۈپ كەتكەنلىكتىن ئېنىق پەرق ئەتكىلى بولمايدىغان ئىرماش ـ چىرماش) نەرسىلەرنىڭ ئىزناسى ساقلىنىپ قالغان. تىيانشان تېغىنىڭ باغرىدىن تېپىلغان بۇ «تاش خەرىتە» بىزگە ئەجدادلىرىمىزنىڭ سۇنى مۇقەددەس ھېسابلايدىغان ئېتىقادىنى «ئاناسىر» كۆز قاراشلىرىنى تېخىمۇ ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

قەدىمكى ئۇيغۇر ئېپوسى «ئوغۇزنامە» دە تەسۋىرلىنىشىچە، ئوغۇزخان سۇ ئىچىدە ئۆسكەن بىر تۈپ دەرەخكە چىقىۋالغان گۈزەل بىر قىزنى ئالغان ۋە ئۇنىڭدىن كۆرگەن پەرزەنتلىرىدىن بىرىگە «دېڭىزخان» دەپ ئىسىم قويغان.

ئەجدادلىرىمىز قامان (شامان) دىنىغا، بۇددا دىنىغا

ئېتىقاد قىلىغان چاغلاردا ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىغان زامانلاردىمۇ يامغۇر تىلەش، سۇ تىلەش، تېرىقچىلىق ۋە يايلاق مۇنبەتلىكىنىڭ مۇھىم بىر ئەنئەنىسى بولۇپ كەلدى. كرورەن ۋە خوتەندىكى خارابىيلاردىن تېپىلغان قارۇشتى يېزىقىدىكى تارشا پۈتۈكلەر ۋە خوتەن بۇددىزمى توغرىسىدا يېزىلغان تارىخىي يازما ماتېرىياللاردا بايان قىلىنىشىچە، ساكيامۇنىنىڭ تۇغۇلغان كۈنىنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن ئۆتكۈزۈلىدىغان مەبۇد يۇيۇش مۇراسىملىرى ناھايىتى كاتتا بولۇپ، ئۇنىڭدا «سۇ تىلەش» ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغانىكەن.

قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز، جۈملىدىن قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئارىسىدا ئوت بىلەن ئاي، قۇياش ۋە يۇلتۇزلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان چەكسىز ئاسمان — ھاۋا — ئالەم ھاياتىنىڭ مۇھىم بىر ئاناسىرى ھېسابلانغان. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدىكى تاش قورال دەۋرىگە ئائىت خارابە - ئىزلاردىن تېپىلغان ئوت (كۈل) قاتلاملىرىدىن ئوتنىڭ مۇقەددەسلىكىگە ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلار ئىسپاتلانماقتا. ئوتنى مۇقەددەس بىلىش، ئوتقا سىغىنىش، ياغ پۈركۈش (دەسلەپتە بۇ ئادەت قىزدۇرۇلغان تاشقا ياغ چېچىش بىلەن بولغان)، ئاي، قۇياش تۇتۇلغاندا مەشئەل كۆتۈرۈپ مۇناجات ئوقۇش، تويدا يېڭى كېلىننى ئوتتىن سەكرىتىش — ئايلاندۇرۇش، كېسەلنى ئوت بىلەن ئۇچۇقداش، ئىسرىق سېلىش، ئۆلۈم - مۇسىبەتتىن كېيىن يىل توشقۇچە چىراغ يېقىپ قويۇش، جىن - شاياتۇنلارنى چاچراتقۇ ئوت بىلەن قوغلاش قاتارلىقلار ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئوتقا بولغان ئالىي ھۆرمىتى بولۇپ، بۇنىڭ بىر مۇنچىلىرى تۈركىي مىللەتلەر ئىچىدە ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە. «ئوغۇزنامە» دە ئوغۇزخاننىڭ ئۆز ئوغۇللىرىغا ئايخان، كۈنخان، يۇلتۇزخان

دېگەن ئىسىملارنى قويغانلىقى بايان قىلىنغان. بۇ ئەھۋال يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان مەزمۇنلارنى تېخىمۇ تولۇقلايدۇ.
دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى ئەڭ قەدىمكى مىللەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى «ئۆكۈز» (كالا)، «بۆرىكۈت»، «ئەجدىھا»، «ئېيىق» قاتارلىق ھايۋانلارنى ئۆزلىرىگە تۇتېم قىلغان بولسا، تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى «ئارقار»، «تاغ تېكىسى»، «بۆرە»، «ياۋا ئۆكۈز»، «بۇغرا»، «يولۋاس»، «شىر»، «قارچىغا»، «شۇڭقار»... قاتارلىقلارنى ئۆزلىرىگە تۇتېم قىلغانىدى. ئۇلار مۇشۇنداق تۇتېم ئېتىقادلىرى ئارقىلىق ئۇرۇقداشلىق ئىتتىپاقىنى مۇستەھكەملەشكە تىرىشاتتى. بۇ خىل تۇتېم ۋە ئىپتىدائىي ئېتىقادلار كېيىنكى زامانلاردا تېخىمۇ ئومۇملىشىپ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆزلىرىگە تۇتېم قىلغان ھايۋانات — ئۇچار قانات، ئېگىز تاغ، دەل - دەرەخلەرنىڭ رەسىملىرى دەسلەپ ئاددىي، كېيىن ئوبرازلىق ئۇسلۇبلاردا قىيا تاشلارغا، ساپال، ياغاچ، مېتال بۇيۇملارغا ۋە ھەر خىل توقۇلما بۇيۇملارغىچە چۈشۈرۈلدى. كېيىنكى چاغلاردا، تارىختا ئۆتكەن قەدىمكى ھۇن - تۈرك خانلىقلىرى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقلىرىدا ئۆتكەن مەشھۇر خاقانلار، شاھزادىلەر، ۋەزىر، سەركەردە ۋە باشقا دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ ناملىرى «تەڭرىقۇت»، «كۈن تەڭرىدە ئۇلۇغ بولمىش كۈچلۈك بىلگە قاغان» (كۈن تەڭرىدىن ئۇلۇغ بولۇپ تۆرەلگەن كۈچلۈك دانا خاقان)، «ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش كۈچلۈك بىلگە قاغان» (ئاي تەڭرىدىن بەختلىك بولۇپ تۆرەلگەن كۈچلۈك دانا خاقان)، «كۈلتېگىن»، «ئاي تېگىن»، «ئاي تۇران»، «كۈنبېك»، «ئايبېك»، «بۇغراخان»، «بۇقاخان»، «ئارسلانخان»، «بارسقان»، «توغرۇل تېگىن»...... دەپ ئاتالغاندىن تاشقىرى، ئادەتتىكى پۇقرالارنىڭ ناملىرىمۇ «بارس بۇقا»، «بويان بۇغا»، «ئېركىن بۇقا»، «ئەر توغرۇل»،

«تۆمۈر بۇقا» دەپ ئاتالدى. ھەتتا يۇقىرىقىدەك نام - ئاتاق لار «قاراخانىلار» دەۋرىدە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىنمۇ داۋاملاشتى. بۇلار بىزگە تۇتېم ۋە قامان (شامان) دىنى ئېتىقادىنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن زامانلارغىچە داۋاملاشقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

قامان (شامان) دىنىنىڭ ئەڭ مۇقەددەس ئىلاھلىرى — «كۈن تەڭرى»، «ئاي تەڭرى»، «ياشىن»، «ياشىن تەڭرى» (ھۆل - يېغىن ئىلاھى)، «يەل تەڭرى» (شامال - بوران ئىلاھى)، «قۇت تەڭرى» (بەخت ئىلاھى)، «ئوماي»..... قاتارلىق بىرقانچە خىلغا ئايرىلاتتى.

يۇقىرىقىلاردىن مەلۇمكى، تۆتېم ۋە ھەر خىل تەڭرى ئېتىقادلىرى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا ئىزچىل داۋاملاشقان. ھەر خىل تەڭرىلەرگە ئېتىقاد قىلىش ئەجدادلىرىمىزدىن — قەدىمكى تۈركىي قوۋملار، تۈركىي مىللەتلەرگە قارىتىلغان.

قامان (شامان) دىنىنىڭ ئېتىقادى بويىچە ئېگىز تاغلارمۇ مۇقەددەس ھېسابلانغان. چۈنكى، تاغ كۆك (ئاسمان) تەڭرىگە يېقىن بولغاچقا، كۆك ۋە قۇياش تەڭرىلىرىگە ئېتىقاد قىلىش، ئۇلارغا ئاتاپ قۇربانلىق قىلىش ۋە ئۆزئارا بىتىم - ئەھدىلەرنى تۈزۈشلەرمۇ ئەنە شۇنداق ئۇلۇغ تاغ چوققىلىرىدا بولاتتى. شۇڭا ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرى ياشىغان يەرلەردىكى ئۇلۇغ تاغلارنى مۇقەددەس ھېسابلاپ، ئۇلارنى «قۇتتاغ»، «تەڭرىتاغ»، «خان تەڭرى»، «مۇزتاغ ئاتا»، «ئۇلۇغ ئاتا تاغ» ۋەھاكازا دەپ ئاتاشقان. بۇنداق ئەھۋال دۇنيادىكى باشقا مىللەتلەردىمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، يۇنانلىقلار ئولىمپىسنى، ھىندىلار ھىمالايانى، ئەرەبلەر ئەراپات تاغلىرىنى مۇقەددەس ھېسابلايدۇ.

قامان (شامان) دىنىي ئېتىقادىدا ئاسمان «17 قەۋەتلىك نۇر دۆلىتى» دەپ تەرىپلەنگەندىن تاشقىرى، ئۇ يەنە قۇت

(بەخت) دەرگاھى ھېسابلىنىپ، ئوت ۋە يورۇقلۇق بىلەن خاراكتېرلەنگەن. «خەننامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە: «... ھۇنلار ھەر يىلى باھاردا ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادلىرى ۋە تەڭرى، يەر ئىلاھلىرىغا ئاتاپ نەزىر - چىراق، قۇربانلىق قىلىشىدۇ» دەپ يېزىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا بەزى تارىخنامەلەردە: «... ھۇن تەڭرىقۇتى ھەر كۈنى ئەتىگەندە يېڭى چىققان قۇياشقا، كەچتە ئايغا چوقۇنىدۇ، ئايغا چوقۇنۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزىدۇ» دەپ كۆرسىتىلگەن.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇمات ۋە تارىخىي بايانلار بىزگە ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇنىڭدىن نەچچە مىڭ يىللار بۇرۇنقى زامانلاردا ئىپتىدائىي قامان (شامان) دىنىي ئېتىقادىغا ۋارىسلىق قىلغانلىقىنى، جۈملىدىن ئۇيغۇر (توققۇز ئۇيغۇر، ئون ئۇيغۇر — توققۇز ئوغۇز، ئون ئوغۇز دەپمۇ ئاتىلىدۇ) قاتارلىق قەدىمكى ئاسىيادىكى تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنىڭ كېيىنكى دەۋرلەردە ئۆزلىرى ئېتىقاد قىلغان باشقا دىنلار (ئاتەشپەرەسلىك ۋە مانى دىنى قاتارلىقلار) نىمۇ قامان (شامان) دىنىي ئېتىقادى ئاساسىدا قوبۇل قىلىنغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. گېرمانىيىلىك فون لېكوك 1906 - يىلى تۇرپاندىن تاپقان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان بىرپارچە مانى دىنى دۇئاسىدا «تۆت ئاناسىر يورۇقلۇق بىلەن قوشۇلۇپ، ئالەم تەڭرىسى ھورمۇزدانىڭ ئاساسىي ئالامىتى بولغان» دېيىلگەن. مانا بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلغان چاغلىرىدىمۇ ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ «تۆت ئاناسىر» كۆز قارىشى ئاساسىدا ئۆزگەرتىپ قوبۇل قىلىنغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئومۇمەن، ئۇيغۇرلار كېيىن ئېتىقاد قىلغان باشقا دىنلارنىڭ ھەممىسىدە، بەزىدە بىر نەچچە دىننى سىڭدۈرۈپ، ئۆزلىرىگە ماس كېلىدىغان بىر دىننى ئىجاد قىلغانلىقى توغرىسىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلار تېپىلماقتا.

ئىپتىدائىي سەنئەت

قىيا تاشلارغا ئويۇلغان رەسىملەر

سەنئەت — جەمئىيەتنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئەگىشىپ پەيدا بولغان، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلغان.

ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە، كىشىلەرنىڭ تەبىئەت ھادىسىلىرىگە ۋە تەبىئەت دۇنياسىدىكى مەۋجۇداتلارغا بولغان چەكلىك ئىستىخىيىلىك كۆز قاراشلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئېڭىغا تەسىر قىلغان چوقۇنۇش، ئېتىقاد روھىي ئىستەكلىرىنىڭ زۆرۈرىيىتى تەبىئەت مەۋجۇداتلىرىنى ئۆزىنىڭ ئېڭىدىكى تەسىرات دائىرىسى ئىچىدە سىمۋوللۇق ۋە مۇبالىغە ئۇسۇلى بىلەن سۈرەتلەپ، خاتىرە قالدۇرۇش پائالىيىتىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇنداق پائالىيەت دەسلەپكى سىزمىچىلىق — نەققاشلىق — ئويمىچىلىقتىن ئىبارەت ئىپتىدائىي سەنئەت شەكلىنىڭ ئاساسىنى تىكلىگەنىدى.

ئىنسانىيەت ئۆزىنىڭ تۇنجى ئەمگىكىنى، تۇنجى قورال ياسىشى ۋە تۇنجى تەپەككۇرىدىن باشلاپ، رېئال گۈزەللىكنى ھېس قىلغان ھەم شۇ ئاساستا ئىستېتىك تۇيغۇ قوزغاتقۇچى گۈزەللىك ھادىسىلىرى بىلەن زىچ ئالاقىدە بولۇپ كەلگەن. ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە كىشىلەر تېخى ئانىمىزم (تەبىئەتنى ئىلاھلاشتۇرۇش) كۆز قاراشلىرىدىن باشقا، مۇئەييەن ئىستېتىكىلىق كۆز قاراشلار يوق ئىدى. شۇڭا ئىپتىدائىي سەنئەت تەتقىقاتلىرىدا ئىپتىدائىي ئادەملەرنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى سەنئەت نەمۇنىلىرىنى قانداق ئەھۋال ئاستىدا، قانداق مەقسەت بىلەن ئىجاد قىلغانلىقى ۋە ئۇنىڭ تۈپ مەنبەسى قانداق بولغانلىقى توغرىسىدا خىلمۇ خىل كۆز قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ كەلدى.

كونا تاش قورال دەۋرىدىكى ئەڭ قەدىمكى سەنئەت ئىزلىرى غار تاشلىرى ۋە قىيا تاشلارغا سىزىلغان رەسىملەر بولۇپ، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلغان بۇ خىل رەسىملەرنىڭ ھەممىسىلا دېگۈدەك ھايۋان رەسىملىرى ئىدى. بۇ رەسىملەر دەسلەپتە يالاڭ سىزىق بىلەن، كېيىنچە قېلىن ۋە سۇس سىزىقلارنى ئارىلاشتۇرۇش بىلەن، ئۇنىڭدىن كېيىن بىر خىل مىنېرال رەڭ بىلەن سىزىلىشقا باشلىغان. مەسىلەن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىرمۇنچە جايلار — ئۆزبېكىستاندىكى تېشىك تاش، سۇرخان دەرياسى، شېرئاباد رايونىدىكى قىيا تاشلار ۋە ماچاي غارىغا؛ فرانسىيىدىكى مادىلىن غارى ۋە ئىسپانىيىدىكى ئالتامىرا ئۆڭكۈرىگە ھەر خىل بوياقلار بىلەن ھايۋانلارنىڭ تۇرغۇن ھالىتى ۋە ھەرىكەت ئۈستىدىكى ھالەتلىرى سىزىلغان. ئىپتىدائىي ئادەملەر ھايۋانات دۇنياسى بىلەن بولغان كۈرەشتە ئۆزىنىڭ ئۈستۈنلۈكىنى ھېس قىلىشقا باشلىغان ۋە ئۇنى بەدىئىي ئۇسۇلدا ئىپادىلەپ، ئىپتىدائىي سەنئەتنىڭ دەسلەپكى نەمۇنىلىرىنى ياراتقان.

كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرلىشىشى، تېرىقچىلىقنىڭ پەيدا بولۇشى، ئىپتىدائىي ئوۋچىلىقتىن ھايۋان كۆندۈرۈشكە ئۆتۈشتىن باشلاپ سەنئەت نەمۇنىلىرىدىمۇ ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى. خاس ھايۋان ئوبرازىنىلا يارىتىشتىن ئىبارەت ئۇسۇل بىرىنچى ئىستېتىك ئورۇندىن قېلىپ، ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ دىققەت - نەزەرى بارغانسېرى ئادەم ئوبرازىغا قارىتىلىشقا باشلىدى. جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، دەسلەپكى دەۋرلەرگە خاس بولغان ئاددىي، قوپال، قالايمىقان، قىياسەن ئىشلەنگەن قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ ئورنىنى كېيىنكى چاغلاردا ساددا، ئوبرازلىق ۋە ھەر خىل ۋەقەلىكلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كۆپ خىل تېمىدىكى رەسىملەر ئىگىلىدى.

ـه ئاپتولوم رايونىمىز تەۋەسىدە كونا تاش قورال دەۋرىگە
ئائىت قىيا تاش رەسىملىرى ھازىرغىچە تېپىلمىغان بولسىمۇ،
ئالتاي رايونىدىن يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ دەسلەپكى
باسقۇچىغا ئائىت غار رەسىملىرى تېپىلدى. كۆكتوقاي ناھىيە-
سىنىڭ «تاڭبالى تاس» (تامغىلىق تاش) غارىغا سىزىلغان
رەسىملەردە بىر خىل قىزغۇچ مىنېرال خام ماتېرىيال قىلىنغان.
رەسىمنىڭ ئۈستى قىسمىغا ئوخشاش مەركەزلىك ئىككى يۇمى-
لاق، يېنىغا بۇلۇتقا ئوخشاپ كېتىدىغان رەسىم سىزىلغان.
تۆۋەن تەرىپىگە بېشىغا پەي قىستۇرۇلغان قالپاق كىيگەن،
پېشانىسىدە نەچچە ئونلىغان قىسقا قورۇقلىرى بار ئادەم رە-
سىمى سىزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ يۈز - كۆزلىرى، قاشلىرى،
ئاغزى ناھايىتى ئېنىق بىلىنىپ تۇرىدۇ (بۇ خىلدىكى رەسىم-
لەر ئىچكى موڭغۇلدىكى چۇغاي تاغلىرىدىن تېپىلغان قىيا
تاش رەسىملىرى ئارىسىدىمۇ ئۇچرايدۇ). بۇنىڭدا ئەڭ قىزى-
قارلىقى، بېشىغا پەي قىستۇرۇلغان قالپاق كىيگەن ئادەم
ئوبرازى بولۇپ، بۇنى كۆنچى دەريا ساھىلى، چەرچەندىكى
زاغۇنلۇق، خوتەندىكى سەنپۇلا قاتارلىق جايلاردىكى قەدىمكى
قەبرىلەردىن تېپىلغان پەي قىستۇرۇلغان قالپاق - تەلپەكلەر
بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلساق، بۇنىڭدىن ناھايىتى
قىممەتلىك ئارخېئولوگىيىلىك خۇلاسىلەر كېلىپ چىقىدۇ.
ئالدىنقى سەھىپىلەردە ئەجدادلارنىڭ رېئال تۇرمۇشىدىن
ئېلىنىپ، بەدىئىي جەھەتتىن قايتا ئابستراكتلاشتۇرۇلۇپ ئىجاد
قىلىنغان مول ۋە رەڭگارەڭ سەپال سەنئىتى ئۈستىدە ئو-
مۇمیۈزلۈك توختالغانىدۇق. ئەنە شۇ رەڭگارەڭ سەپال سەن-
ئىتى بىلەن تىيانشان تاغلىرى، ئالتاي تاغلىرى، قاراقۇرۇم،
كوئىنلۇن تاغلىرى، ئالتۇن تاغ ۋە چۆلتاغ (قۇرۇق تاغ)
تىزمىلىرىدىن تېپىلغان نەچچە ئون مىڭ پارچە قىيا تاش
رەسىملىرى (بۇ رەسىملەرنىڭ مۇتلەق كۆپ

قىسمى قىيا تاش، قورام تاشلارغا ئويۇلغان) بىرلىشىپ، يۇرت تىممىزدىكى ئىپتىدائىي سەنئەتنىڭ نەمۇنىلىرىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. بەزى رەڭلىك ساپاللار بايقالغان ئورۇنلار بىلەن قىيا تاش رەسىملىرى جايلاشقان يەرلەرنىڭ ئارىلىقى شۇنچە يىراق بولىسمۇ، بىراق ئۇلاردىكى بەزى سەنئەت نەمۇنىلىرى مەيلى مەزمۇن ياكى شەكىل جەھەتتىن بولسۇن بەكلا يېقىن بولۇپ، ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدۇ. مەسىلەن، تىيانشان مەدەنىيىتىگە تەۋە ھەرقايىسى تارماق مەدەنىيەت ئورۇنلىرىدىن تېپىلغان رەڭلىك ساپاللارغا سىزىلغان ئۈچ بۇرجەكلىك ۋە تەتۈر ئۈچ بۇرجەكلىك نەقىشلەر چەرچەن ناھىيىسىدىن 200 نەچچە كىلومېتر يىراقلىقتا جايلاشقان ئالتۇن تاغ قىيا تاش رەسىملىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ.

قىيا تاشلارغا ئويۇلغان ھەر خىل رەسىملەرنىڭ ئۇسلۇبى، شەكلى ۋە باشقا سەنئەت ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن باشقا خىلدىكى سەنئەت نەمۇنىلىرىدىن تاش، ياغاچ لايدىن ياسالغان قورچاقلار، ياغاچ ۋە برونزىدىن ياسالغان ھەر خىل ھەيكەل ۋە زىننەت بۇيۇملىرى، كېيىنكى دەۋرلەرگە مەنسۇپ تاش ھەيكەرللەر، مىڭئۆي (تاش ئۆڭكۈر) تام رەسىم — بېزەكلىرى، يۇڭ، چىگە، پاختا ۋە يىپەك توقۇلمىلارغا چۈشۈرۈلگەن ھەر- خىل ھايۋانات، ئۇچار - قانات، گۈل - گىياھلارنىڭ نۇسخىلىرى ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى زىچ، ئەنئەنىۋى باغلىنىشىنىڭ بارلىقى ئىسپاتلانماقتا.

ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدىن ھازىرغىچە تېپىلغان قەدىمكى قىيا تاش ئويما رەسىملىرىنى ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە تۆۋەندىكى تۈرلەرگە ئايرىشقا بولىدۇ:

1) ھەرخىل ياۋايى ھايۋانلار ئوبرازى (بۇ چۆپخور ۋە گۆشخور ھايۋانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئويۇلغان رەسىملەر؛ 2) ھەر خىل قىياپەتتىكى ئادەملەر (غەلىتە نىقابلانغان)،

ئوسسۇلچىلار، سېھرگەرچىلەر، ئوۋچىلار رەسىملىرى؛ 3) مال پا-
دىلىرى ۋە چوپان (مالچىلار) رەسىملىرى؛ 4) ئىپتىدائىي ئېتى-
قادقا دائىر رەسىملەر؛ 5) قەدىمكى قەبىلە، ئۇرۇقلار ئارا
بولغان جەڭ ۋە ئېلىشىشلار؛ 6) ھەر خىل بەلگە - تامغىلار
(بەزى تاشلارغا قەدىمكى ھۇن ۋە تۈرك قەبىلىلىرى ئىشلەتكەن
بەلگە - تامغىلارغا ئوخشاپ كېتىدىغان تامغىلار ئويۇلغان) ۋە
قەدىمكى يېزىق (ھەرپ) لارغا ئوخشايدىغان ھەرخىل شەكىل-
لەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئادەتتە، قەدىمكى قىيا تاش رەسىملىرى ئىچىدە ئىنسان-
لارغا پايدىلىق چۆپخور ھايۋانلارنىڭ ھەرخىل قىياپەتتىكى
رەسىملىرى كۆپ سانىنى ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە تۆگە، يا-
ۋا كالا، قوتاز، ئات، تاغ تېكىسى، ياۋا ئۆچكە، غۇلجا -
ئارقار، بۇغا - مارال، كېيىك، بۆكەن، يورغا قاتارلىقلار؛
گۆشخور ھايۋانلاردىن بۆرە، ئىت، تۈلكە، ئېيىق، يىلپىز، يولۋاس
قاتارلىقلار بار. بۇنداق ھايۋانات رەسىملىرى ئەجدادلارنىڭ
ئۆز زامانىسىدىكى تاش رەسىمچىلىك سەنئىتىنىڭ تەرەق-
قىياتىنى چۈشىنىشتە قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپلا قالماس-
تىن، ئۇ يەنە ئالتاي، تىيانشان، قاراقۇرۇم كوئىنلۇن ۋە ئال-
تۇن تاغ تىزمىلىرى ۋە بۇ تاغ تىزمىلىرى ئېتەكلىرىگە جاي-
لاشقان بىپايان ۋادىلارنىڭ قەدىمكى جۇغراپىيىسى، بىئو-
لوگىيىلىك مۇھىتى، تەبىئەت بىلەن ئىنسانىيەت ئوتتۇرىسى-
دىكى مۇناسىۋەت قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتىمۇ ناھايىتى
مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. شۇنىسى دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇكى،
ياۋايى ھايۋانلار ئىچىدە ئاز بىر قىسمىلىرى ھەرخىل سە-
ۋەبلەر تۈپەيلىدىن ھازىر ئىزىنى يوقاتقىنى بىلەن، قە-
دىمكى قىيا تاشلارغا ئوبرازلىق قىلىپ ئويۇلغان بىرمۇنچە
ياۋايى ھايۋانلار ھازىرمۇ ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەر-
قايسى جايلىرىدا كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە بەزى ئە-

تىۋارلىق ھايۋانلار تەبىئىي مۇھاپىزەت رايونى قىلىپ بې-
كىتىلگەن رايونلار (ئالتۇن تاغقا ئوخشاش)دا ياشىماقتا.

ئومۇمەن، قىيا تاشلارغا ئويۇلغان بەزى ھايۋانات رەسىم-
لىرى قارىماققا ئاددىي، قوپال دەك كۆرۈنگىنى بىلەن، بۇ
خىلدىكىلىرىنىڭ دەۋرى بىر قەدەر قەدىمىي ھېسابلىنىدۇ.
بەزى رەسىملەر كۆركەم، ئوبرازلىق ۋە نازۇك ئويۇلغان بو-
لۇپ، خۇددى تىرىكتەكلا كۆرۈنىدۇ. بەزى رەسىملەردە ھاي-
ۋانلارنىڭ سەزگۈر، شاش، ياۋا خۇسۇسىيەتلىرى ماھىرلىق
بىلەن ئىپادىلەنگەن. ئادەتتە، ھايۋانلارنىڭ ئۇدۇل ۋە يان-
دىن كۆرۈنۈشى، سەكراۋاتقان، قېچىۋاتقان، ھۆركىرەۋاتقان،
ئۇسۇشۇۋاتقان چاغلىرىدىكى ھەر خىل تەن شەكىل ئۆزگىرىشلىرى
گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن، بۇغا – مارال رەسىملىرىدە
ئۇلارنىڭ باراقسان، ھەيۋەتلىك مۈڭگۈزلىرى، نازۇك
ۋە زىلۋا بەل – پۇتلىرى، ئارقار ۋە تاغ تېكىلىرىنىڭ ئۇزۇن،
ئەگرى مۈڭگۈزى بىلەن كۈچلۈك بويۇن – كۆكرەكلىرى، تۆگى-
لەرنىڭ ئەگرى بويۇنى بىلەن لوكىلىرى، گۆشخور ھايۋان-
لارنىڭ ئۆتكۈر چىش – تىرناقلىرى ... ۋە باشقىلار تەبىئىي
جانلىق، ئوبرازلىق قىلىپ ئويۇلغان. قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ
ئۇسلۇبى، ئىپادىلەش شەكلى ۋە باشقا سەنئەت ئالاھىدى-
لىكلىرىدىمۇ جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگى-
شىپ مۇئەييەن ئۆزگىرىشلەر بولغان. شۇڭا قىيا تاش رە-
سىملىرى ئىچىدىكى دەسلەپكى دەۋرلەرگە خاس بولغان
ئاددىي، قوپال، قالايمىقان، قىياسەن ئويۇلغان رەسىملەر-
نىڭ ئورنىنى كېيىنكى چاغلار١٠ سادداا، ئوبرازلىق، ھەر
خىل ۋەقەلىكلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كۆپ خىل تېمىدىكى
رەسىملەر ئىگىلىگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، ئىپتىدائىي ئېتىقاد،
«توتېم» ۋە باشقا ھەرخىل ئىلاھلارغا تېۋىنىش پائالىيەتلىرى
شۇ زامان كىشىلىرى ئارىسىدا چوڭقۇرلاشقانسېرى ئۇنىڭ ئىنى-

كاسى بولغان يەنە بىر خىل يېڭى مەزمۇن — مۇبالىغىلەشتۈرۈپ سىزىش - ئويۇش ئۇسۇلى مەيدانغا كەلگەن. ئەجدادلار ئۆزلىرى چوقۇنغان، «تۇتېم» قىلغان ئالاھىدە ھايۋانلار، تاغ، دەرەخ قاتارلىقلارنى چوڭ قىيا تاشلارنىڭ كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدىغان ئەڭ ئېگىز يەرلىرىگە ئالاھىدە بىر خىل تەسۋىرىي ماھارەت بىلەن مۇبالىغىلەشتۈرۈپ ئويۇپ چىققان.

قىيا تاشلارغا ئويۇلغان ھەرخىل قىياپەتتىكى ئادەم رەسىملىرى ئىچىدە پۈت - قولىنى كېرىپ تۇرغان، سەكرەۋاتقان، پۈتى بىلەن مەلۇم نەرسىنى تېپىۋاتقان ئادەم رەسىملىرى (ئالتۇن تاغدا كۆپ ئۇچرايدۇ)، ئۇسسۇلچىلار (يالغۇز كىشىلىك ئۇسسۇل يەنى بېشىغا مۈڭگۈز قاتارلىق نەرسىلەرنى قاداپ، كەينىگە قۇيرۇق بېكىتىپ ئوينىلىدىغان ئۇسسۇل)، ئوۋچىلار (پىيادە ۋە ئاتلىق يۈرۈپ ئوقيا بىلەن ئوۋ قىلىۋاتقانلار)، مال بېقىۋاتقان (پىيادە ۋە ئاتلىق) چوپانلار، سېرىكچىلەر (ئالتاي رايونى تەۋەسىدىكى قىيا تاشقا ئويۇلغان سېرىكچى رەسىمى تولىمۇ قىزىقارلىق بولۇپ، ئۇنىڭدا بىر سېرىكچى بېشىغا بىر كىچىك بالىنى ئولتۇرغۇزۇۋالغان، ئىككى قولىدا ئىككى بالىنى بېلىدىن تۇتۇپ تۇرغان، ئۆزى يوغان بىر تېكىنىڭ مۈڭگۈزىگە دەسسەپ تۇرغان قىياپەتتە تەسۋىرلەنگەن. بۇ رەسىم ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەدىمكى سېرىكچىلىك سەنئىتىنى تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن قىممەتلىك ئورۇندا تۇرىدۇ)، قەبىلىلەر ئارا ئېلىپ بېرىلغان جەڭ، ئېلىشىش ۋە باشقا مەزمۇندىكىلىرى خېلى كۆپ سانىنى ئىگىلەيدۇ.

ئۇسسۇل — كىشىلەرنىڭ ئىچكى ھېسسىياتلىرىنى ھەرىكەت ئارقىلىق ئىپادىلەش شەكلى بولۇپ، قەدىمكى زاماندىكى كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ جاپالىق ئەمگىكى بەدىلىگە

كەلگەن ئوۋ غەنىيمەتلىرىدىن بەھرىمەن بولۇشقاندا، ئۆز خۇ-
شاللىقلىرىنى قانداقتۇر بىر خىل ئۇسسۇل ھەرىكەتلىرى بىلەن
ئىپادىلىگەن. كېيىنچە ئۇ خىل ھەرىكەتلەر ھەر قېتىملىق
ئوۋ، جەڭ، ئىشلەپچىقىرىشلارنىڭ غەلىبىسىگە تەنتەنە قىلىپ
ئوينىلىدىغان بىر خىل رىتىملىك ئۇسسۇل ھەرىكىتىگە قاراپ
تەرەققىي قىلغان. شۇنىڭ بىلەن نىقابلىق ئۇسسۇل، تەقلىدىي
ئۇسسۇل، يەككە ئۇسسۇل، كوللېكتىپ ئۇسسۇل، ھەرخىل مەزمۇنغا
ئىگە مۇراسىم ئۇسسۇللىرى مەيدانغا كەلگەن. شۇڭا ھازىرقى
زامان ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ كۆپ خىل ئۆزگىرىشلىرىنى، كېلىپ
چىقىشىنى تەتقىق قىلغاندا، ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان دا-
ۋاملىشىپ كەلگەن، ئەل ئىچىدە ساقلىنىپ قالغان ئۇسسۇل-
لارغا سەل قاراشقا بولمايدۇ.

ئۇزاق قەدىمكى زامانلاردا ياشىغان ئەجدادلار ئۆزلى-
رىنىڭ جاپالىق تۇرمۇش ئەمەلىيىتىدىن ھاسىل قىلىنغان
تەجرىبە - ساۋاقلىرى ئاساسىدا، جانلىق ۋە ئەپچىل ئۇ-
سۇل - چارىلەرنى قوللىنىپ، تېخىمۇ كۆپ ئوۋ غەنىيمەت-
لىرىگە ئىگە بولۇشقا تىرىشقان، قىيا تاش رەسىملىرىدە
ئۇچرايدىغان كوللېكتىپ نىقابلىق ئۇسسۇل ھەرىكىتى ئەنە
شۇلارنىڭ جۇملىسىدىندۇر. ئالتۇن تاغ قىيا تاش رەسىملىرى
ئىچىدە قەدىمكى زامان ئوۋچىلىرىنىڭ بېشىغا مۈڭگۈز،
كەينىگە قۇيرۇق تاقاپ، ئۇچىسىغا ھەر خىل ياۋايى ھاي-
ۋانلارنىڭ تېرىسىنى ئارتىپ، ئۆزلىرىنى بىرخىل ياۋايى ھاي-
ۋانات قىياپىتىگە كىرگۈزۈش ئارقىلىق قولنى - قولغا تۇتۇ-
شۇپ، ئۇسسۇل ھەرىكىتىگە ئوخشاپ كېتىدىغان ھەرىكەتلەرنى
قىلىپ، ياۋايى ھايۋانلارغا يېقىنلىشىپ، ئۇلارنى تۇتقانلىقى
تەسۋىرلەنگەن.

ئۇيغۇر، قىرغىز، تۈركمەن، ئۆزبېك، قازاق قاتارلىق
تۈركىي مىللەتلەرنىڭ ئۇسسۇل سەنئىتى مەيلى قەدىمىلىكى

ياكى لەپسىلىكى جەھەتتىن بولسۇن خىيالى مەشھۇر. بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلق ئۇسسۇللىرى ئىچىدە ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقىچە داۋاملىشىپ ئوينىلىپ كېلىۋاتقان «دولان سەنىمى»، «نازىركوم» قاتارلىق قەدىمكى ئۇسسۇللاردا ھايۋانلار ھەرىكىتىگە تەقلىد قىلىپ ئوينىلىدىغان ھەرخىل قىزىقارلىق ھەرىكەتلەر بار. دولان ئۇسسۇللىرىنىڭ بەزىلىرىدە بىر توپ كىشىلەرنىڭ ئوۋغا چىققانلىقى ۋە ئوۋنىڭ ھەربىر باسقۇچىدىكى ۋەقەلىكلەر رىتىملىك، نەپىس ھەرىكەتلەر بىلەن ئىپادىلەنسە، بەزىلىرىدە بىر توپ كىشىلەرنىڭ جەڭگە قاتناشقانلىقى، دۈشمەننى قورشاپ يوقاتقانلىقىغا قىلىنغان غەلىبە تەنتەنىلىرى ئىپادىلىنىدۇ. «نازىركوم» ئۇسسۇلىدا، ئۇسسۇل تازا ئەۋجىگە كۆتۈرۈلگەندە، ئۇسسۇلچىلار ئاجايىپ كۈلكىلىك ۋە قىزىقارلىق ھەرىكەتلەر ئارقىلىق ھەرخىل ھايۋانلار ھەرىكەتلىرىنى دوراپ ئويناش بىلەن ئۆز ماھارەتلىرىنى كۆرسىتىدۇ. ئىككى نەپەر ئۇسسۇلچىنىڭ بىرى يېگىپ چىققان ھايۋاننىڭ ئوبرازىنى، يەنە بىرى يېگىلگەن ھايۋاننىڭ ئوبرازىنى دوراپ ئوينايدۇ. يۇقىرىقىلاردىن باشقا ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە يەنە «غاز ئويۇنى» (ئۇسسۇلى)، «ئات ئويۇنى» (ئۇسسۇلى) قاتارلىق ئويۇن ھەرىكەتلەرمۇ بار. مانا بۇلار ئەڭ قەدىمكى ئۇسسۇللارنىڭ ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي مىللەتلەر ئۇسسۇللىرى ئىچىدە ساقلىنىپ قالغان بىردىنبىر نەمۇنىلىرى ھېسابلىنىدۇ.

قىيا تاشلارغا ئويۇلغان ئوۋچىلىق رەسىملىرى ئىچىدە پىيادە ۋە ئاتلىق ھالدا ئوقيا بىلەن ئوۋ قىلىۋاتقان كۆرۈنۈشلەر خېلى كۆپ سانىنى تەشكىل قىلىدۇ. بەزى رەسىملەردە يالغۇز بىر ئوۋچىنىڭ ئوقيا بىلەن مەلۇم بىر ياۋايى ھايۋاننى ئوۋلاۋاتقانلىقى تەسۋىرلەنگەن بولسا، بەزى رەسىملەردە بىرقانچە ئوۋچىنىڭ ئوقيا، ئوۋ ئىتلىرى بىلەن ياۋا كالا، قوتاز، تاغ تېكىسى، بۇغا ـ مارال قاتارلىقلارنى ئوۋلاۋاتقانلىقى

ناھايىتى جانلىق، ئوبرازلىق قىلىپ تەسۋىرلەنگەن ۋە قەدىمكى ئوۋچىلارنىڭ ئوۋچىلىق تۇرمۇشى خېلى ئەينەن ئەكس ئەتتۇرۇلگەن. ئوۋچىلىق رەسىملىرىدە دىققەتكە سازاۋەر نەرسە ئوقيا بولۇپ، ئۇنىڭ ئىجاد قىلىنىشى ئىپتىدائىي ئوۋچىلىقتا مۇھىم تەرەققىيات ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى ئەجدادلىرىمىز ئۇزۇن يىللىق تەجرىبىلىرى ئاساسىدا ئىختىرا قىلغان ئوقيانىڭ سۈرئىتى تېز، نىشانغا تېگىشى ئۈنۈملۈك، يوقىتىش كۈچى ئارتۇق ئىكەنلىكىنى بايقىغان. ئوقيادىن ئىبارەت بۇ مۇھىم قورالنىڭ ئىجاد قىلىنىشى — قەدىمكى زامان ئوۋچىلىقىغا (كېيىنرەك ھەربىي ئىشلارغا) ھەر جەھەتتىن قولايلىق يارىتىپ بەرگەندىن تاشقىرى، ئەڭ مۇھىمى ئۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىپ، ئىنسانىيەتنىڭ تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش ئىقتىدارىنى كۈچەيتكەن. ئوقيا — نەچچە مىڭ يىللىق ئەمەلىي تەجرىبىلەر ئارقىلىق ئاددىي ۋە قوپاللىقتىن سۈپەتلىك ۋە مەزمۇت بولۇشقا قاراپ تەرەققىي قىلغان. ھەرقايسى جايلاردىن تېپىلغان يېڭى تاش قوراللار دەۋرىگە خاس ھەر خىل باشاق (ئوق ئۇچى) لارغا قارىغاندا، ئەجدادلىرىمىز دەسلەپ ھەر خىل قاتتىق تاشلاردىن، ئۇستىخانلاردىن باشاقنى، ئىگىلۈچان ياغاچلاردىن يا ۋە ئوق دەستىسىنى، ھايۋانلار تېرىسىدىن كىرىچنى ياساپ، ئاددىي ۋە كېلەڭسىز ئوقيالارنى ئىشلەتكەن بولسا، كېيىنكى دەۋرلەردە ھەر خىل مېتاللاردىن باشاق، ئېسىل ياغاچ، مۈڭگۈز، سىڭىرلاردىن يا ۋە كىرىچلار ياسىلىپ، كۆپ خىل ئىقتىدارغا ئىگە (ئوت چاچىدىغان، ئاۋازلىق) ئوقيالار مەيدانغا كەلدى.

ئوۋچىلىق ۋە چوپان (چارۋىچىلىق) رەسىملىرى ئىچىدە يەنە بىر ئالاھىدە ئەھۋال بار بولۇپ، ئۇنىڭدا ئاتنىڭ ئىشلىتىلگەنلىكى تەسۋىرلەنگەن. بۇ بىزگە ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي ئوۋچىلىقتىن ھاسىل قىلغان تەجرىبە — ساۋاقلى-

رى ئاساسىدا ئالدى بىلەن چۆپخور ياۋايى ھايۋانلاردىن ئات، تۆگە، ئۆچكە، كالا، قوتاز، ئارقار، بۇغا قاتارلىقلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىگىلەپ، كېيىن ئۇلارنى ئۇزاق زامانلارغىچە ئەۋلادمۇ ئەۋلاد داۋاملىق كۆندۈرۈش ئارقىلىق ئاخىر ئۆي ھايۋانلىرىغا ئايلاندۇرغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

تارىخىي خاتىرىلەر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلغۇچى ھەرقايسى ئەل ئالىملىرىنىڭ تەتقىقاتلىرىدىمۇ ياۋايى ھايۋانلارنى قولغا ئۆگىتىپ، مال - چارۋىغا ئايلاندۇرۇش، ئات - ئۇلاغلارنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىش، نەسىل يېتىشتۈرۈش جەھەتلەردە ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىدا قەدىمدىن تارتىپ ياشاپ كېلىۋاتقان خەلقىنىڭ تۆھپىسى زور ئىكەنلىكى قەيت قىلىنغان. خەنزۇچە تارىخنامىلەردىمۇ ھۇنلارنىڭ مال - چارۋىسىنىڭ ھەددى - ھېسابسىزلىقى، ئۇلارنىڭ يەنە ئات، كالا، قېچىر قاتارلىق ئالاھىدە ھايۋانلارنىڭ ئەتىۋارلىق نەسىللىرىنى يېتىشتۈرگەنلىكى بايان قىلىنغان.

قىيا تاشلارغا ئويۇلغان رەسىملەر ئىچىدە ھەر خىل بەلگە، نىشان، شەكىل، يېزىققا ئوخشايدىغان تامغا ۋە نېمىلىكىنى ئۇققىلى بولمايدىغان ئىرماش - چىرماش مۇرەككەپ شەكىللەرمۇ خېلى سانىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئادەتتە بۇ خىل بەلگە - شەكىللەر قىيا تاش رەسىملىرى بىلەن بىللە ئويۇلغان بولۇپ، بەزى تاشلاردا بىر - ئىككىسى، بەزى تاشلاردا بىرنەچچە خىلى ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، ئالتۇنتاغ قىيا تاش رەسىملىرى ئىچىدە تاغ چوققىسىدىكى بىر پارچە تاشقا 16 × 62 مىللىمېتىرلىق مۇرەككەپ گېئومېتىرىك شەكىل ئويۇلغاندىن تاشقىرى، ئۇنىڭ ئەتراپىغا يەنە بىر - بىرىگە ئوخشايدىغان چوڭ - كىچىك بىرقانچە بەلگىلەر ئويۇلغان. بۇ بىر خىل «سىرلىق تېپىشماق» بولۇپ، ئۇنىڭ ھەقىقىي مەنى-

سىنى يەشمەك ھازىرچە مۇمكىن ئەمەس. قىيا تاشلارغا ئويۇلغان توپ - توپ رەسىملەر ئىچىدە يەنە ئالىقان رەسىمى كۆپ ئۇچرايدۇ. چوڭ - كىچىك ھەر خىل ئالىقان رەسىملىرى ھازىرچە ئالتۇن تاغ، قۇرۇق تاغ قىيا تاش رەسىملىرى بىلەن توقسۇن ناھىيىسىدىكى پەنجىر تاغ قىيا تاش رەسىملىرى ئىچىدە بايقالدى. بۇ ئۇزاق قەدىمىي زامانلاردىن بۇيان ساقلىنىپ قالغان بىر خىل ئەڭ قەدىمكى شەكىل بولۇپ، ئۇ يەنە فرانسىيە، ئىسپانىيەدىكى كونا تاش قوراللار دەۋرىگە ئائىت تاش غارلارغا ئويۇلغان رەسىملەر ئىچىدە، ئاۋستراليە ۋە ئامېرىكىدىن تېپىلغان قىيا تاش رەسىملىرىدە، جۇملىدىن مەملىكىتىمىزنىڭ يۇننەن، ئىچكى موڭغۇلدىكى چۇغاي تاغلىرى قىيا تاش رەسىملىرى ئىچىدىمۇ ئۇچرايدۇ. ئالىقان رەسىملىرىنىڭ نېمە مەنىنى بىلدۈرىدىغانلىقى توغرۇلۇق ھەر خىل پەرەزلەر بار. بەزىلەر ئۇنى «بىر خىل ئىشارەت تىلى» دېسە، بەزىلەر قەدىمكى زامان ئوۋچىلىرىنىڭ «ئوۋ غەنىيمەتلىرىنى تولغا كەلتۈرگەنلىكىنىڭ سىمۋولى» دەيدۇ. يەنە بەزىلەر جەڭدىن كېيىن غەلىبە قىلغانلىقنى ئىپادىلەيدۇ...» ۋەھاكازا دەيدۇ. ئومۇمەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان تەبىرلەر بىر - بىرىگە ئوخشىمىسىمۇ، ئۇلاردا مەلۇم ئاساس بار. چۈنكى، قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە كىشىلەر ئۆزئارا كېلىشىم، توختام، دوستلۇق، سودا - سېتىقلاردىكى پۈتۈشۈشلەرنى ئالىقىنى - ئالىقانغا تەگكۈزۈپ، قول سىقىشىپ ۋەدە بېرىش ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. تامغا بولمىغان شارائىتتا تىلخەت ۋە ھەر خىل ھۆججەتلەرگە ئۆز بارمىقىنى باسىدۇ. بۇنىڭغا قارىغاندا، ئالىقان (بارماق) ئىزلىرى كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەڭ ئىشەنچلىك ۋەدىلەرنىڭ سىمۋولى ئىكەنلىكىدە گۇمان بولمىسا كېرەك.

ئومۇمەن، ئالىقان رەسىمى ئوخشىمىغان دەۋر، دۆلەت، قوۋم ۋە قەبىلىلەردە ھەر خىل مەنىلەرنى بىلدۈرۈشى تەبىئىي،

لېكىن ئۇلاردا بىر خىل چوڭقۇر ئىپتىدائىي ئېتىقادچىلىق بار. بۇ جەھەتتىن ئۇلار ئورتاقلىققا ئىگە.

قىيا تاشلارغا ئويۇلغان ھەر خىل بەلگە، تامغىلار ئىچىدە شاھمات تاختىسىغا ئوخشاپ كېتىدىغان، رومبا شەكىللىك كاتەكچىلەر، تۆت قاتار ئۈچ بۇرجەكلىك نەقىش، ۋە توققۇز قاتار تەتۈر ئۈچ بۇرجەكلىك نەقىش، «卍» بەلگىسى، «○» ۋە «⊙»، «⊕»، «⊕⊕»، « ◈ »، « ◈ »، « ◈ »، «○-○»، « ൭ » قاتارلىق بىرمۇنچە بەلگە، تامغىلار بار (بەلگە، تامغىلار نۇسخا رەسىمى ئايرىم كۆرستىلدى).

يۇقىرىقىلارنىڭ ئىچىدە ئۈچ بۇرجەكلىك، تەتۈر ئۈچ بۇرجەكلىك روجەك شەكىللىك كاتەكچىلەر نېمىنى بىلدۈرىدۇ؟ مېنىڭچە، بۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ كۆك تەڭرىگە، ئۇلۇغ تاغلارغا چوقۇنغانلىقىدىن كەلگەن بولۇپ، ئەجدادلىرىمىز كۆزلىرى چوقۇنغان ئۇلۇغ تاغ تىزمىلىرىنى مۇشۇ خىل تەسۋىرىي سەنئەت ئۇسۇلى ئارقىلىق ئىپادىلىگەن (4 - رەسىمگە قاراڭ).

قىزىقارلىقى، قىيا تاشلارغا ئويۇلغان ئاشۇ خىل ئۇلۇغ تاغلارنىڭ سىماسى — ئۈچ بۇرجەك، تەتۈر ئۈچ بۇرجەك نەقىشلەر ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلغان رەڭدار ساپال قاچىلاردىمۇ ئومۇميۈزلۈك ئۇچرايدۇ. ئەجدادلار بۇ خىل نەقىشلەرنىمۇ ئەپچىللىك بىلەن رەڭدار ساپال قاچىلارنىڭ يۇقىرى قىسمى (ئاغزى) غا سىزىپ، بۇ ئارقىلىق ئۇلۇغ تاغ تىزمىلىرىنىڭ رېئال تەسۋىرىنى رەڭدار ساپاللاردىمۇ نامايان قىلغان. «卍» بەلگىسى ئالتۇن تاغ، قۇرۇق تاغ، گۇما ناھىيىسىدىكى كىيىكتۈز قاتارلىق جايلاردىكى قىيا تاش رەسىملىرى ئارىسىدا ئۇچرىغاندىن باشقا، ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى تەۋەسىدىكى چۇغاي تېغى قىيا تاش رەسىملىرىدە ھەمدە چىڭخەي ئۆلكىسىدىن تېپىلغان

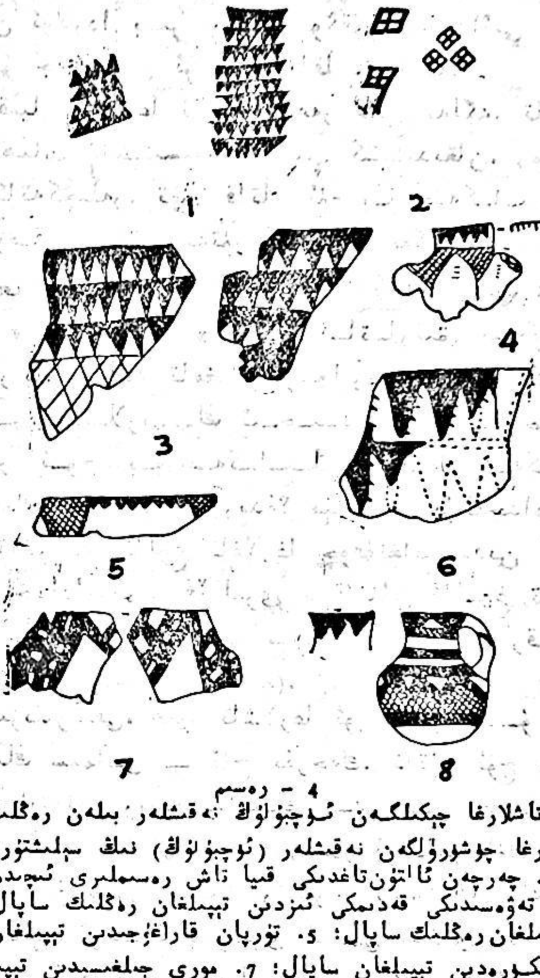

4 - رەسىم

قىيا تاشلارغا چېكىلگەن ئۇچبۇلۇڭ نەقىشلەر بىلەن رەڭلىك ساپال-
لارغا چۈشۈرۈلگەن نەقىشلەر (ئۇچبۇلۇڭ) نىڭ سېلىشتۇرمىسى
1. 2. چەرچەن ئالتۇنتاغدىكى قىيا تاش رەسىملىرى ئىچىدە؛ 3. گۇ-
چۇڭ ناھىيە تەۋەسىدىكى قەدىمكى ئىزدىن تېپىلغان رەڭلىك ساپال؛ 4. با-
رىكۆلدىن تېپىلغان رەڭلىك ساپال؛ 5. تۇرپان قاراغۇجىدىن تېپىلغان ساپال؛
6. موڭغۇلكۈرەدىن تېپىلغان ساپال؛ 7. مورى جىلغىسىدىن تېپىلغان رەڭ-
لىك ساپال؛ 8. ئارغۇغول (ئالغۇي) جىلغىسىدىن تېپىلغان رەڭلىك ساپال.

«ماچاڭ مەدەنىيىتى» (بۇنىڭدىن 6000 — 6400 يىل ئىل-
گىرى) گە ئائىت ساپاللاردا ۋە ئالتاي رايونى (سابىق سوۋېت ئىت-
تىپاقى تەۋەسىدىكى) دىن تېپىلغان ساپال قاچىلار (بۇنىڭ-
دىن 3000 يىل بۇرۇنقى) دىمۇ ئۇچرايدۇ.

«○»، «⊙» بەلگىسى قۇياشنى بىلدۈرىدۇ. «⊕» بەلگىسى ھەققىدە ھەر خىل تەبىرلەر بار. بەزىلەر ئۇنى: «ئالەمنىڭ سىمۋولى» دېسە، بەزىلەر: «كىگىز ئۆينىڭ بەلگىسى» دەيدۇ. بۇ خىل بەلگىنىڭ «⊕-⊕»، «○-○» شەكىللىرى قەدىمكى ھارۋىنىڭ چاقىنى كۆرسىتىدۇ. دۆربىلجىن ناھىيىسى تەۋەسىدىن تېپىلغان بىر پارچە قىيا تاش رەسىمىدە «⊕⊕» بەلگىسىنىڭ ئۈستىگە بىر ئادەم چىقىۋالغان. بۇ — ئادەمنىڭ ھارۋىدا كېتىپ بارغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

قىيا تاشلارغا ئويۇلغان ھەر خىل بەلگە، شەكىللەر ئىچىدە قەدىمكى تۈرك (ئورقۇن) ھەرپلىرىگە ئوخشايدىغان بىرمۇنچە ھەرپ (بەلگە، تامغا) لار بار. قەدىمكى تۈرك يېزىقىنىڭ كېلىپ چىقىشى، ئەڭ دەسلەپ قوللىنىلغان ۋاقتى ۋە تارقالغان جايلىرى توغرىسىدا تېخى ئېنىق ۋە ئىلمىي خۇلاسە چىقىرىلمىغان ۋاقىتتا، تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى جايلار (ئالتۇن تاغ، قۇرۇق تاغ)، تىيانشان ئېتىكىدىكى تېكەس ناھىيىسىنىڭ قاپسالاڭ، توقسۇن ناھىيىسىنىڭ پەنجىر تاغ، ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ بوزدۆڭ، تۇرپان سىڭگىم، پىچاندىكى سىركىپ قاتارلىق جايلاردىن بۇ خىل بەلگىلەرنىڭ كەينى - كەينىدىن تېپىلىشى قەدىمكى تۈركىي تىللار تەتقىقاتىدىمۇ يېڭى ۋە ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

قىسقىسى، قەدىمكى تۈرك يېزىقىغا ئوخشايدىغان بۇ خىل بەلگىلەرنى تەتقىق قىلغاندا، تارىختىن بۇيان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ياشاپ، ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت ياراتقان ھۇن — تۈركىي خەلقلىرىنىڭ تارىخىنى تېخىمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى، ھەرقانداق قەدىمكى يېزىق (مەدەنىيەت) نىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىياتىنى تەتقىق قىلغاندا، شۇ خىل تىل - يېزىقلارنى بىۋاسىتە قوللىنىپ

كىلىۋاتقان مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت تارىخىدىن، ھازىرقى تىل - يېزىق پاكىتلىرىدىن دەلىل ئىزدەش ئەڭ مۇھىم ئىلمىي ئۇسۇل ئىكەنلىكى ھەممىگە ئايان.

قەدىمكى قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ يىل - دەۋرىنى بېكىتىشتە، بەزى تەتقىقاتلار تازا چوڭقۇر ئېلىپ بېرىلمىغاچقا، ئوخشاشماسلىقلار مەۋجۇت. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ ئېلىمىز تەۋەسىدىكى جايلار (شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ھەرقايسى جايلىرى ۋە ئىچكى موڭغۇلنىڭ چۇغاي تاغلىرى قاتارلىق جايلىرى) بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى ئۆزبېكىستان، قازاقىستان، ئەزەربەيجان قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدىغان قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ يىل — دەۋرىدە خېلى چوڭ پەرقلەر بار. شۇڭا ئوتتۇرا ئاسىيادىن تېپىلغان، ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدىغان قەدىمكى قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلغان ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، مەدەنىيەت بىرلىكى قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە ئەستايىدىل ئىزدىنىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلغان قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ ئىچىدىكى ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئەڭ قەدىمكى نۇسخىلىرىنى ئۇنىڭ ئويۇلۇش ئۇسلۇبى، شەكلى، مەزمۇنى ۋە باشقا ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن كەم دېگەندە بۈگۈندىن 3000 — 6000 يىللار ئىلگىرى (يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدىن تاكى ئاخىرقى مەزگىلىگىچە) مەيدانغا كەلگەن، دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. قىيا تاشلارغا ئويۇلغان سانسىزلىغان رەسىملەر قىسقىغىنا بىر دەۋرنىڭلا مەھسۇلى ئەمەس. ئۇنى ئۆز زامانىسىدىكى سەنئەتكارلار زاماندىن - زامانغا، ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە داۋاملاشتۇرۇپ ئىجاد قىلغان. شۇڭا بەزى جايلاردا مىلادىدىن خېلى كېيىنكى ئەسىرلەر-

گە تەئەللۇق قىيا تاش رەسىملىرىمۇ تېپىلدى. ئۇنىڭ تېپىلىشى ۋە كېيىنكى ئەسىرلەرنىڭ مەھسۇلى بولۇشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس.

قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ ئويۇلۇش ئۇسلۇبى ۋە ئەجدادلارنىڭ رەسىملەرنى ئويۇشتا ئىشلەتكەن قورال - سايمانلىرىغا كەلسەك، ئىپتىدائىي جەمئىيەت دەۋرىگە ئائىت ئەڭ قەدىمكى ئۇسخىلىرىنى ئىنسانلار ئۆزلىرى ياسىغان ئۆتكۈر بىسلىق، قاتتىق جىنسلىق ئۇچلۇق تاش قوراللار ئارقىلىق قىيا تاش يۈزىنى تاللاپ، دەسلەپ مەلۇم ياۋايى ھايۋان ياكى باشقا نەرسىنىڭ ئىزناسىنى سىزىپ چىقىۋېلىپ ئاندىن ئۇرۇش، چېكىش، سۈركەش ئارقىلىق بەرپا قىلغان. ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدىن تېپىلغان مۇتلەق كۆپ ساندىكى رەسىملەر ئادەتتە ئانچە قاتتىق بولمىغان بىر خىل گرانىت تاشلارغا ئويۇلغان. ئەجدادلىرىمىز ئۆز زامانىسىدا قاتتىق تاشلاردىن ياسىغان ھەرخىل، ئۇچلۇق، ئۆتكۈر تاش قوراللىرى ئارقىلىق سانسىزلىغان رەسىملەرنى سىزىپ، سۈركەپ ئويۇپ چىققان.

برونزا قوراللار دەۋرىگە كەلگەندە قىياتاش رەسىملىرىدە ئالاھىدە ئۆزگىرىشلەر مەيدانغا كەلگەن. ئەجدادلار ئۆزلىرى ئىختىرا قىلغان ھەرخىل برونزا ئۇچكە قاتارلىق قوراللار ئارقىلىق شەكلى، مەزمۇنى، دائىرىسى، سۈپىتى بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان كۆپ خىللىق، كۆپ قاتلاملىق، ھەر خىل ئوبرازلىق، كۆركەم، نازۇك قىيا تاش سەنئىتىنى ئىجاد قىلغان. بۇ خىل سەنئەت مەزمۇنلىرىنى ئىشلەشتىن ئاۋۋال، رەسىم ئويۇلىدىغان قىيا تاشلار، مەيدان، مۇھىتمۇ ئالاھىدە تاللىنىدىغان بولغان. ئويۇلىدىغان رەسىمنىڭ تېمىسى تاللىنىپ بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ شەكلى - ئىزناسىنى مېتال (برونزا) ئۇشكىلەر بىلەن قىيا تاش يۈزىگە چېكىۋېلىپ، ئاندىن شۇ ئىز (چېكىلگەن دائىرە) نىڭ ئىچىنى ئىزچىل ئويغان، ئاخىرىدا

مۇركەپ سىلىقدىغان. مەسىلەن، پىچان ناھىيىسىنىڭ سىركىپ ئېغىزىدىكى قىيا تاشلارغا ئويۇلغان بەزى رەسىملەردە ئويماقچى بولغان رەسىمنىڭ دائىرىسىنى ئالدى بىلەن برونزا ئۇشكىلەر ئارقىلىق بىرمۇ بىر چەككەنلىكىنى ھازىرمۇ ئوچۇق كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ دەۋرگە ئائىت بەزى قىياتاش رەسىملىرى ئۆزىنىڭ كۆركەملىكى، مەزمۇنىنىڭ موللۇقى، ئوبرازلاردىكى ئالاھىدىلىك بىلەن كىشىنى تولىمۇ قىزىقتۇرىدۇ.

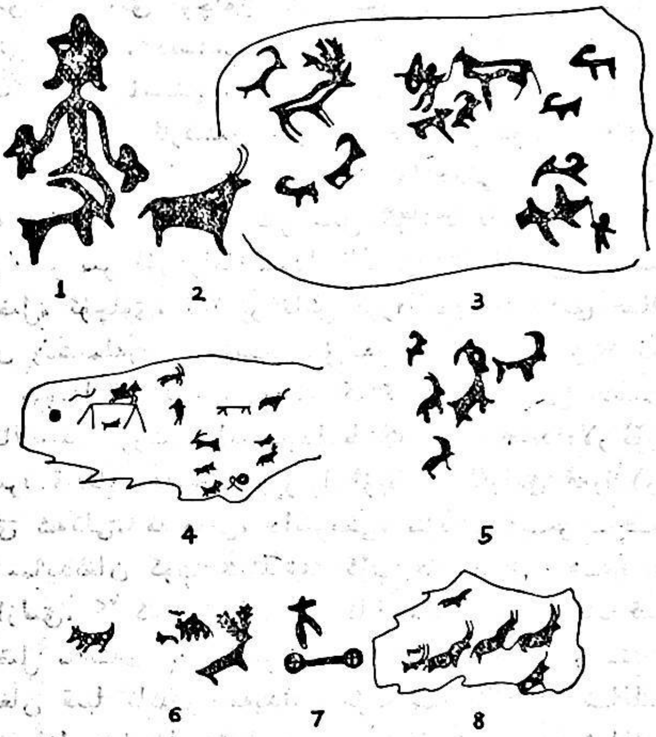

5 - رەسىم

ھەرقايسى جايلاردىن تېپىلغان قەدىمكى قىياتاش رەسىملىرى

1، 2، 3. ئالتاي رايونىدا؛ 4. چاغانتوقاي «قىزىل تاش بولاق»تا؛ 5. قورغاس ناھىيە قۇلۇستۇدا؛ 6، 7، 8. دۆربىلجىن ناھىيىسىدە؛

6 - رەسىم

1. قومۇل ناھىيە تاشۇيلىق تەۋەسىدىكى تاغدا؛ 2. پىچان ناھىيە سىركىپ ئېغىزىدا؛ 3. 4. ئۈرۈمچى ئەتراپىدىكى «دىڭگەك» دېگەن جايدا.

7 - رەسىم

1. 2. چەرچەن ناھىيە ئالتۇن تاغ ئىچىدە.

قەدىمكى قىيا تاش ئويما رەسىمچىلىك سەنئىتىدە، ئەجدادلىرىمىزنىڭ تۇرمۇشى، مەدەنىيىتى، گۈزەللىك ئۇقتىمىنەزەرى ۋە باشقىلار يېزىق تېخى ئىجاد قىلىنمىغان دەۋردە، ئۆز زامانىسىدىكى سەنئەتكارلار تەرىپىدىن تاغۇ ـ تاشلارغا ئويۇلۇپ، ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن (5 ، 6 ، 7 ـ رەسىملەرگە قاراڭ. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلغان بۇ خىل قىممەتلىك سەنئەت يادىكارلىقلىرى يەنە ئۆزىنىڭ قويۇق تۇرمۇش پۇرىقى، ئىدېئولوگىيە جەھەتتىن يېقىنلىقى، نەچچە مىڭ يىللىق مەدەنىيەت باغلىنىشلىرى، يەل ـ دەۋرىنىڭ ئانچە كۆپ پەرقلەنمەسلىكى جەھەتلىرىدىن جەنۇبىي سىبىرىيە دالاسى، خېشى كارىدورى (ئوردوس ياپلاقلىرى)، چوغاي تاغلىرى، ئالتاي رايونى (سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى) ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلغان قىيا تاش ئويما سەنئىتى نەمۇنىلىرى بىلەن ئوخشاپ كېتىدۇ. قىسقىسى، ئەجدادلىرىمىز ياراتقان قەدىمكى قىيا تاش ئويما رەسىمچىلىك سەنئىتى ئەكس ئەتتۈرگەن رېئال ئەھۋاللار ئۇلارنىڭ قەدىمكى ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە قوشقان تۆھپىلىرىگە سەل قاراشقا بولمايدىغانلىقىنى، شۇنداقلا ئۇلارنىڭمۇ دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى قەدىمكى خەلقلەرگە ئوخشاشلا ئىجاد قىلىش ئىقتىدارىغا، ئىستېتىك تۇيغۇغا، بەدىئىي تەسۋىرلەش ماھارىتىگە ئىگە مەدەنىيەت ياراتقۇچىلاردىن ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى.

× × × × × ×

ھەرقانداق ئىشنىڭ باشلىنىشى ۋە ئاخىرى بولغىنىدەك، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەت ئارخېئولوگىيەسىمۇ ئارخېئولوگىيە، تارىخ، ئىنسانشۇناسلىق، مىللەتشۇناسلىق، تىلشۇناسلىق، قەدىمكى يېزىق تەتقىقاتى ۋە باشقا مۇ-

ناسىۋەتلىك پەنلەردە تەتقىقات ئىشلىرىنىڭ باش مەنىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، شۇڭا ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەت ئارخېئولوگىيىسىنى ئەتراپلىق ئىگىلىشىمىز، چوڭقۇر تەتقىق قىلىشىمىز كېرەك.

ھازىرغىچە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەت ئارخېئولوگىيىسى، قەدىمكى مەدەنىيىتى ھەققىدە يېزىلغان بەزى ئىلمىي ماقالە، ئەسەرلەردە بىر تەرەپلىمىلىك كۆز قاراشلار، (يەنى ئىپتىدائىي مەدەنىيەت سىستېمىسى، تۈرى، دەۋرى، مەدەنىيەت ياراتقۇچىلىرى، باشقا جايلاردىكى ئىپتىدائىي مەدەنىيەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ۋە باشقىلار توغرىسىدا) سالماق ئورۇننى ئىگىلەپ كەلدى. چەت ئەللىك تەتقىقاتچىلارنىڭ بەزى ئەسەرلىرىدىمۇ بۇ خىل كۆز قاراشلار تەكرارلاندى.

مەن ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەت ئارخېئولوگىيىسى، مەدەنىيىتى ھەققىدە 1959 - يىللاردىن تارتىپ كۆپرەك ئىزدەندىم. ئۇزۇن يىللىق دالا ئارخېئولوگىيىسىدە توپلانغان «بىرىنچى قول ماتېرىياللارنى تەكرار سېلىشتۇرۇپ، ئۇنى ئەتراپلىق يورۇتۇپ بېرىشكە تىرىشتىم. بۇ ئارقىلىق ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئارخېئولوگىيە تەتقىقاتىدا ھۆكۈم سۈرۈپ كېلىۋاتقان بەزى خاتا، مۇجمەل، بىر تەرەپلىمە يەكۈنلەرنى ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلار، ئەقىلگە مۇۋاپىق خۇلاسىلەر بىلەن تۈزەتتىم.

ئەسەردە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلار بۇنىڭدىن كېيىن تولۇقلانسا، بەزى يەكۈنلەر ئاغدۇرۇپ تاشلانسا، ئۇنى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئارخېئولوگىيە تەتقىقاتىدا قولغا كەلگەن يېڭى نەتىجە دەپ خۇشاللىق بىلەن قارشى ئالىمەن.

پايدىلانغان ئاساسلىق ماتېرىياللار

1. 1956 ـ، 1957 ـ، 1959 ـ، 1961 ـ، 1963 ـ، 1983 ـ، 1985 ـ، 1986 ـ يىللاردىكى دالا ئارخېئولوگىيىسىدە يازغان تەكشۈرۈش خاتىرىلىرىم؛

2. ش ئۇ ئا ر مۇزېي مەدەنىيەت يادىكارلىقلار ئەترىتىدە ساقلىنىۋاتقان ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەت ئارخېئولوگىيىسىگە ئائىت ئارخىپلار.

3. خۇاڭ ۋېنبى: «تارىم ئويمانلىقىدا ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش خاتىرىلىرى»، ئىلىم ـ پەن نەشرىياتى، 1958 ـ يىل نەشرى.

4. ئابدۇقەييۇم خوجا: «شىمالىي شىنجاڭدىكى قىيا تاش رەسىملىرى»، «مەدەنىي يادىكارلىقلار» ژۇرنىلى، 1962 ـ يىللىق 7 ـ، 8 ـ سانلار.

5. ۋۇ جېن: «شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ئائىت قەدىمكى ئىزلار»، «ئارخېئولوگىيە» ژۇرنىلى، 1964 ـ يىلى 7 ـ سان.

6. «تاشقورغان جىرغالدىكى كونا تاش قوراللار دەۋرىگە ئائىت قەدىمكى ئىزنى تەكشۈرۈش دوكلاتى»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، 1985 ـ يىلى 1 ـ سان.

7. ياڭ يىيۇڭ: «مورى ناھىيە سىداۋگۇ جىلغىسىدىكى ئىپتىدائىي كەنت»، «ئارخېئولوگىيە» ژۇرنىلى، 1982 ـ يىل 2 ـ سان.

8. «شىنجاڭ توققۇزاق ناھىيە، ئاقدالادىكى يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ئائىت قەدىمكى ئىزلارنى تەكشۈرۈش»، «ئارخېئولوگىيە» ژۇرنىلى، 1977 ـ يىلى 2 ـ سان.

9. چىڭ كې: «شىنجاڭنىڭ رەڭلىك ساپاللىرى توغرىسىدا قىسقىچە بايان»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، ئۇيغۇرچە 1982 ـ يىلى 3 ـ سان.

10. «شىنتالا (چۇقو) قاتارلىق ئىپتىدائىي جەمئىيەت مەدەنىيىتىگە ئائىت قەدىمكى ئىزلارنى تەكشۈرۈش»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت

يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، خەنزۇچە 1986 - يىل 1 - سان.

11. ش ئۇ ئا ر مۇزېي مەدەنىيەت يادىكارلىقلار ئەترىتى قېزىپ رەتلەۋاتقان، مورى جىلغىسى، كۆچۈك، قۇمۇل يانبۇلاق قاتارلىق جايلاردىكى قەدىمكى ئىز، قەدىمكى قەبرىلەردىن تېپىلغان مۇناسىۋەتلىك ماتېرىيال ۋە يادىكارلىقلار (تەكشۈرۈش - قېزىش دوكلاتلىرى ئېلان قىلىنمىش ئالدىدا).

12. ئا. مۇھەممەت ئىمىن: «ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمكى تۆت ئاناسىر كۆز قارىشى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1982 - يىلى 3 - سان.

13. «سوۋېت ئوتتۇرا ئاسىيا ئارخېئولوگىيىسى» شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي رۇسچىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلدۇرۇپ باستۇرغان، 1981 - يىلى.

14. «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 - يىلى 9 - ئاي نەشرى.

15. ئا. مۇھەممەت ئىمىن: «ئومۇمىي ئىستېتىكا»، 261 -، 262 - بەتلەر، شىنجاڭ ياش - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 1985 - يىلى نەشرى.

16. قۇربان ۋەلى: «شىنجاڭ خەلقىنىڭ تارىخىي تۆھپىلىرىدىن تۆت تامچە»، «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلى، 1984 - يىلى 2 - سان.

17. ئابدۇقېيۇم خوجا، دولقۇن قەمبىرى: «قەدىمكى قىيا تاش سەنئىتى»، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى، ئۇيغۇرچە، 1986 - يىلى 5 - سان.

18. چەرچەن ناھىيە «زاغۇنلۇق قەدىمىي قەبرىلىرى» نى قېزىپ تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرى. 1985 - يىلى، (قېزىپ تەكشۈرۈش دوكلاتى تەييارلىنىۋاتىدۇ).

19. ۋاڭ مىڭجې: «ئىلقا نۇراسايدىكى قەدىمكى مىس كېنىنىڭ تېپىلىشى»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، خەنزۇچە، 1986 - يىلى 1 - سان.

شىنجاڭنىڭ چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك تارىخىغا ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلار

يۇرتىمىزنىڭ يىراق قەدىمكى زامان ئوۋچىلىق - چارۋىچىلىق تارىخى، دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك تارىخى، سۇ ئىنشائاتى تارىخى، ئورمانچىلىق تارىخى ۋە باشقىلار ھەققىدە ئىلگىرى ئارخېئولوگىيىلىك خىزمەتلەر ئاز ئىشلەنگەنلىكى، يازما ۋە قېزىلما ماتېرىياللارنىڭ كەم بولغانلىقى، جۈملىدىن بار ماتېرىياللارنىڭ ھازىرغىچە چوڭقۇر تەتقىق قىلىنمىغانلىقى تۈپەيلىدىن، بۇ توغرىدا بىرقەدەر روشەن ئۇقۇم، مۇئەييەن ئىلمىي يەكۈن كەمچىل بولۇپ كەلدى. بەزى مۇھاكىمە ئەسەرلەر ۋە مەخسۇس تەتقىقاتلاردا يۇرتىمىزنىڭ بالدۇرقى مەزگىلدىكى ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيىتى نوقۇل ھالدا پۈتۈنلەي ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق ئاساس قىلىنغان سىيلىق (سىپتا) تاش قوراللار دەۋرى مەدەنىيىتى دائىرىسىگە كىرگۈزۈپ قويۇلغاندىن تاشقىرى، دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك قاتارلىقلارنىڭ تەرەققىيات تارىخىي دەۋرىي جەھەتتىن كېيىنرەك مۆلچەرلەندى، بىرمۇنچە مۇجمەل كۆز قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلدى....

ئازادلىقتىن بۇيان ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىپ تەكشۈرۈشلەردە قولغا كەلتۈرۈلگەن سانسىزلىغان ئارخېئولوگىيىلىك

ماتېرىياللار، تەتقىقات نەتىجىلىرى يۇقىرىدىكى كۆز قاراشلار-نىڭ ئىلمىيلىككە ئىگە ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلىماقتا.

تۆۋەندە يۇرتىمىزنىڭ چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، باغ-ۋەنچىلىك تارىخىغا ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلارنى قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتىمەن.

چارۋىچىلىق ۋە چارۋىچىلىق تارىخىغا ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلار

ئىپتىدائىي چارۋىچىلىق بىلەن ئىپتىدائىي دېھقانچىلىق زادى قايسى دەۋردە مەيدانغا كەلگەن؟ ئۇنىڭ ھەرقايسى رايونلاردىكى تەرەققىياتى قانداق بولغان؟ بۇ مەسىلىلەرگە ئېنىق جاۋاب بېرىش بىرقەدەر قىيىن.

ئۇزاق يىللاردىن بۇيان قولغا كەلگەن ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار، ئارخېئولوگلار ۋە ئاگرونوملارنىڭ بۇ مۇھىم تېمىنى چۆرىدىگەن ھالدا ئېلىپ بارغان تەتقىقاتلىرىغا ئاساسلانغاندا، بېلىقچىلىق، ئوۋچىلىقتىن چارۋىچىلىققا، تەبىئەتتىن ئوزۇقلۇق توپلاشتىن دېھقانچىلىققا ئۆتۈش تەخمىنەن مىلادىدىن 5000 يىل ئىلگىرى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەممىگە باب شەرت - شارائىتىغا مۇناسىپ ھالدا ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنىدا تەدرىجىي بارلىققا كەلگەنلىكى قەيت قىلىنىدۇ.

چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىيات تارىخىنى تىلغا ئالغىنىمىزدا، ئۇ ئالدى بىلەن تەبىئەت دۇنياسىدىكى جۇغراپىيىلىك شەرت - شارائىت بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. يەنى، ئىپتىدائىي ئاقىۋچىلىقتىن تاكى چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىيات باسقۇچلىرىنىڭ ھەممىسى مۇنبەت يايلاق (يەنى ئوت - چۆپ، سۇ) نى زۆرۈر شەرت قىلىدۇ.

ئالتاي تاغلىرى، تىيانشان تاغلىرى، پامىر، قارا - قورۇم كۇئېنلۇن تاغلىرى، ئالتۇن تاغلىرى قاتارلىق تاغ ئېتەكلىرىدە پايانسىز يايلاق (كۆكلەم، كۈزلەك، قىشلاق) لار ۋە بۇ خاسىيەتلىك تاغ تىزمىلىرى ئەتراپىدىكى بىر قاتار ئويمانلىق، ئېدىر - جىلغىلاردا يەنە ئەتىۋارلىق ياۋايى ھايۋانلار، ئوزۇقلۇقى مول ھەر خىل ياۋا مېۋىلەر، ئېسىل دورا ئۆسۈملۈكلىرى، ھەر خىل ياۋا كۆكتات - زىرائەتلەر مول بولغاندىن تاشقىرى، كۆلىمى ناھايىتى كەڭ ھەر خىل ئورمان، ئورمان بەلباغلىرى، سانسىزلىغان دەريا - ئېقىن، بۇلاق - كۆللەر، ساي، تارماق - تاراملار بار. بۇ جايلار ئەزەلدىن ئۆزىنىڭ مۇشۇنداق ئەۋزەل تەبىئىي شارائىتى بىلەن ھايۋانات ۋە ئىنسانىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى قامداپ كەلگەن، شۇڭا يىراق قەدىم زامانلاردىن تارتىپ ئەجدادلىرىمىز ئاشۇ پايانسىز يايلاق، ئېدىر - جىلغا، ئورمانلىق يەرلەردە ياشاپ، ئاۋۇپ، قەدىمكى زامان ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق، بېلىقچىلىق، دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك قاتارلىقلارنى يوقلۇقتىن بارلىققا، كىچىكلىكتىن چوڭلۇققا قاراپ يۈكسەلدۈرۈشكە مۇۋەپپەق بولغان.

ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى تاغ - جىلغىلىرىدىن تېپىلغان (ۋە تېپىلىۋاتقان) ھەر خىل مەزمۇنغا ئىگە سانسىزلىغان قىيا تاش رەسىملىرى ئىچىدىكى ياۋايى ھايۋانلار، ئوۋچىلىق، مال - چارۋىچىلىققا ئائىت كۆرۈنۈشلەر، قەدىمكى قەبرە، ئىپتىدائىي كەنت، تۇرالغۇ ئىزلىرى قۇم ئاستىغا كۆمۈلۈپ كەتكەن كەنت خارابىلىرىدىن تېپىلغان ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىققا ئائىت مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن مەلۇمكى، يىراق قەدىم زامانلاردىن تارتىپ مۇشۇ زېمىندا ياشاپ كېلىۋاتقان ئەجدادلىرىمىز ئاسىيا زېمىنى ۋە دۇنيانىڭ باشقا جاي-

لىرىدا قەدىمكى كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى باشتىن
كەچۈرگەن خەلقلەرگە ئوخشاش دەسلەپتە ئىپتىدائىي ئوۋچىلىقتىن
ئوۋچىلىق ئىگىلىكىگە، ئوۋچىلىق ئىگىلىكىدىن تەدرىجىي چۆپخور
ياۋايى ھايۋانلارنى تۇتۇپ، قولغا ئۆگىتىش، بېقىپ كۆپەي-
تىش ۋە ئاخىر بىر قەدەر راۋاجلانغان چارۋىچىلىق ئىگىلى-
كىنى تىكلەش باسقۇچلىرىنى بېسىپ ئۆتكەن.

ئالتاي تاغلىرى، تىيانشان تاغلىرىنىڭ ھەرقايسى تار-
ماقلىرى، ئالتۇنتاغدىن تېپىلغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئوۋچى-
لىق تۇرمۇشى تەسۋىرلەنگەن ھەر خىل قىيا تاش رەسىملىرى-
دە ئوۋ نىشانىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ئىنسانلارغا پايدى-
لىق بولغان چۆپخور ھايۋانلار رەسىملىرى ئىگىلەيدۇ. بۇ خىل
رەسىملەردە، ئومۇمەن، مەيلى تەنھا ھايۋان ياكى ھايۋانلار
توپىدا بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسىدە ھايۋانات دۇنياسى بىلەن
تەبىئەت دۇنياسىنىڭ، جۈملىدىن تەبىئەت دۇنياسى بىلەن
ئىنسانىيەت ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكى باغلىنىشلار ئەكس ئەتتۈ-
رۈلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا چۆپخور ھايۋانلار ئىچىدە ئاچا
تۇياقلىق ھايۋانلار بىلەن كاۋاك مۈڭگۈزلۈك ھايۋانلار رەسى-
مى ئاساسىي ئورۇندا، توم تۇياقلىق ھايۋانلار بىلەن پۈتەي
مۈڭگۈزلۈك ھايۋانلار رەسىمى 2 - ئورۇندا تۇرىدۇ. گۆشخور
ھايۋانلاردىن بۆرە، يولۋاس، يىلپىز، تۈلكە قاتارلىقلارنىڭ
رەسىملىرى ئاز ساندا ئۇچرايدۇ.

ئەجدادلىرىمىز چۆپخور ھايۋانلاردىن بۇغا - مارال،
غۇلجا - ئارقار، جەرەن، كېيىك، تاغ تېكىسى، بۆكەن، كۆك-
مەت (تورۇق تېكە)، تاغ ئۆچكىسى، ياۋا قوتاز، ياۋا كالا،
ياۋا ئات، ياۋا تۆگە (تاق لوكىلىق ۋە جۈپ لوكى-
لىق تۆگە)، ياۋا (قۇلان)، ئېشەك، ياۋا توشقان، ياۋا توڭگۇز، ئىپار
كېيىك، يورغا قاتارلىقلارنىڭ جىسمانىي خۇسۇسىيەتلىرى
بىلەن ياشاش ئادەتلىرىنى ئىنچىكە كۆزىتىش ئارقىلىق ئۇلارنى

ھەرخىل ئامال - چارىلەر ئارقىلىق ئوۋلاپ، تۇتۇپ ئوۋ غەنىيمەتلىرىنىڭ گۆش - ياغلىرىنى يېمەكلىك قىلسا، تېرە - يۇڭلىرىنى يېپىنچا - سېلىنچا قىلغان.

تاياق - توقماق، سالغا تاش، قىلتاق - قىسماق، لەخمە (ئورا) قاتارلىق قورال، ۋاستىلەردىن پايدىلىنىپ ئوۋ ئوۋلاش، برونزا (سېپتە - ئىنچىكە تاش) قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرىغىچە داۋاملاشقانىدى. بۇ دەۋرلەردە ياشىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئوۋ قوراللىرى ئاددىي، ئۇنىڭ ئۈستىگە زەربە بېرىش ئۈنۈمى ئانچە يۇقىرى بولمىغاچقا، ئۇلارنىڭ ئوۋ غەنىيمەتلىرىگە ئېرىشىشىمۇ ناھايىتى تەسكە چۈشەتتى.

سېپتە تاش قوراللاردىن تاش باشاق (قاتتىق تاشلاردىن ياسالغان ئوق)، ئېگىلۇچان ۋە چىداملىق ياغاچ ماتېرىياللىرى (كېيىنچە مۇڭگۇز ۋە تارىسمۇشلارمۇ ئىشلىتىلدى - ئا) دىن يا، ھايۋانلارنىڭ تېرە - پەيلىرىدىن كىرىچ ئىختىرا قىلىنىپ، ئىنسانلار ئوقيانى ياساپ چىققاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوۋچىلىققا خېلى ئومۇمىيۈزلۈك ئىشلىتىلىشى ھەمدە ئوۋچىلىقتىكى ھەرخىل ئەپچىل ئۇسۇل - چارە، تەجرىبىلەرنىڭ تېخىمۇ تاكامۇللىشىشى نەتىجىسىدە، ئوۋچىلىق ئىشلىرى ناھايىتى تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلدى، كېڭەيدى. قولغا كەلتۈرۈلگەن ئوۋ غەنىيمەتلىرىمۇ بارغانسېرى كۆپىيىپ، بەزىدە ھەتتا ئېھتىياجدىن ئېشىپمۇ كەتتى. ئەجدادلار ياۋايى ھايۋانلار بىلەن بولغان بىۋاسىتە ئېلىشىشلاردا ئۇلارنى ئەپلەپ، تۈركۈم - تۈركۈملەپ تىرىك قولغا چۈشۈرگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ جىسمانىي ئالاھىدىلىكلىرى — خۇي - پەيلىنى تەدرىجىي ئىگىلەپ، ئۇزۇن زامانلارغىچە ئەۋلادمۇ ئەۋلاد قولغا كۆندۈرۈش ئارقىلىق مال - چارۋا (ئۆي ھايۋانلىرى) قىلىپ ئۆزگەرتىشكە قادىر بولالىدى.

ئەجدادلىرىمىز ناھايىتى ئۇزۇن زامانلارغىچە ئوۋچىلىق

ئىگىلىكى ئاساس قىلىنغان تۇرمۇشنى ئۆز ئىچىدىن كەچۈرگەن-
دىن كېيىن، ئوۋچىلىق ئىگىلىكى ئاساسىدا، تەدرىجىي چارۋى-
چىلىق ئىگىلىكى بارلىققا كېلىشكە باشلىدى. يىللارنىڭ ئۆتۈ-
شى بىلەن، چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ئاساسىي ئورۇننى، ئوۋچى-
لىق ئىگىلىكى قوشۇمچە ئورۇننى ئىگىلىدى.
ئالتاي تاغلىرى، تيانشان تاغلىرى، قارا قۇرۇم كوئېن-
لۇن تاغلىرى، ئالتۇنتاغ، چۆلتاغ (قۇرۇقتاغ) ۋە ئىچكى
موڭغۇلدىكى چۇغاي تاغلىرى قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان
ئوۋچىلىق تۇرمۇشى تېما قىلىنغان سانسىزلىغان قىيا تاش
رەسىملىرىدە ئوقيا تۇتقان، پىيادە تەنها ئوۋچىنىڭ؛ بەزىلى-
رىدە بىرنەچچە ئوقيالىق ئوۋچىلارنىڭ ئوۋ ئىتلىرىنى ئەگەشتۈ-
رۈپ، ئارقار ـ غۇلجا، كېيىك ـ جەرەن، تاغ تېكىسى، بۆكەن،
ياۋا كالا، ياۋا قوتاز، بۇغا ـ ماراللارنى ئوۋلاۋاتقانلىقى تەس-
ۋىرلەنگەن. بەزى رەسىملەردە ھەرخىل ياۋايى ھايۋانلارنىڭ
سىماسىغا ئوخشاپ كېتىدىغان نىقابلانغان (باشلىرىغا مۈڭگۈز،
ھەر خىل پەيلەر تاقاپ، بەدىنىگە ھايۋان تېرىلىرى، قۇيرۇق-
لىرىنى ئارتىۋالغان) ئوۋچىلارنىڭ ئەپچىللىك بىلەن سەزگۈر،
شاش ياۋايى ھايۋانلارنى ئوۋلاۋاتقانلىقى، بەزى رەسىملەردە
بىرمۇنچە ئاتلىق، پىيادە ئوۋچىلارنىڭ ئوۋ ئوبيېكتلىرىنى
تەرەپ ـ تەرەپتىن قورشاۋغا ئېلىپ ئوۋلاۋاتقانلىقى
تەسۋىرلەنگەن.
ئومۇمەن، ئاشۇ خىلدىكى ئوۋچىلىق تەسۋىرلەنگەن رەسىم-
لەردە تەبىئەت بىلەن ئوۋ مەيدانى زىچ بىرلەشتۈرۈلۈپ ئەي-
نەن ئىپادىلەنگەن.
يۇقىرىدا شەرھلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئىپتىدائىي ئوۋچى-
لىقنىڭ تەرەققىياتى ئوۋچىلىق ئىگىلىكىنى تىكلەش، ھەرخىل
ياۋايى ھايۋانلارنى قولغا كۆندۈرۈشكە شارائىت يارىتىپ
بەردى. ھايۋانلارنى قولغا كۆندۈرۈش تەرەققىياتى دەسلەپكى

چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى شەكىللەندۈردى. مەخسۇسلاشقان چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ شەكىللىنىشى قەبىلىۋى ھاياتنىڭ مۇھىم بىر بەلگىسى بولۇپ، ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدىكى مۇھىم بىر باسقۇچ ھېسابلىنىدۇ.

ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلغان قىيا تاش رەسىملىرىدە ئەجدادلارنىڭ قەدىمكى زامان چارۋىچىلىق تۇرمۇشى، چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى ئىپادىلەيدىغان مال-چارۋىچىلىق كۆرۈنۈشلىرى خېلى كۆپ سانىنى ئىگىلەيدۇ.

ئەجدادلارنىڭ مال - چارۋىچىلىق تۇرمۇشى ئەينەن تەسۋىرلەنگەن رەسىملەردە قوي، كالا، قوتاز، تۆگە، ئۆچكە، ئات قاتارلىق ئۆي ھايۋانلىرى بىلەن بىر قاتاردا يەنە غۇلجا - ئارقار، بۇغا - مارال، تاغ تېكىسى قاتارلىق قولغا ئۆگىتىلگەن ياۋايى ھايۋانلارنىڭ يايلاقلاردا بىللە بېقىلىۋاتقانلىقى بەزى رەسىملەردە توپ - توپ مال - چارۋىلارنىڭ يايلاقتىن قايتىپ، قوش - قوتان ئەتراپىدا ياتقانلىقى، ئات، تۆگە مىنگەن چوپانلارنىڭ مال - چارۋا پادىلىرىنى ھەيدەپ يايلاقتىن - يايلاققا كېتىۋاتقانلىقى، ئات، كالا قاتارلىقلارنىڭ چاقلىق ھارۋىلارغا قوشۇلغانلىقى قاتارلىقلار ناھايىتى ئېنىق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

يۇقىرىقىلاردىن مەلۇمكى، ئەجدادلىرىمىز چارۋىچىلىق ئىگىلىكى باسقۇچىغا كەلگەندە، ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ئەجىر سىڭدۈرۈپ قوي، كالا، ئۆچكە، يىلقا (ئات - قۇلان)، تۆگە، بۇغا قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ كۆندۈرۈلگەن، نەسىللىك سورتلىرىنى يېتىشتۈرۈپ چىققان. مەخسۇسلاشقان چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە ھەرخىل مال - چارۋىلارنى تور - خىللىرى بويىچە بېقىشنىمۇ يولغا قويغان.

ئومۇمەن، تەتقىقاتچىلار ھەرقايسى جايلاردىن تېپىلغان ھايۋانات سۈرەتلىرى ۋە تاغ - جىلغىلاردىكى تاغۇ - تاش

لارغا ئويۇلغان ھەرخىل ھايۋانات رەسىملىرىگە ئاساسەن، ئۇلارنىڭ ئىنسانلار تەرىپىدىن قولغا ئۆگىتىلگەن، كۆندۈرۈلۈپ مال - چارۋىغا ئۆزگەرتىلگەن دەۋر - باسقۇچلىرىنى تۆۋەندىكىچە ھېسابلايدۇ:

«ئۆي ھايۋانلىرىنىڭ كۆندۈرۈلۈش دائىرىسى داۋاملىق كېڭىيىپ بارغان. بۆرە ئۇزۇنغىچە قولغا كۆندۈرۈش نەتىجىسىدە تەخمىنەن ئوتتۇرا تاش قوراللار دەۋرىدە، ئالدى بىلەن ئائىلە ئىتىغا ئۆزگەرگەن؛ ئۆچكە ۋە قوي قاتارلىقلار تەخمىنەن يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا؛ كالا ئېھتىمال يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا باسقۇچىدا ئۆي ھايۋانلىرى قىلىپ كۆندۈرۈلگەن؛ ئات ۋە تۆگە قاتارلىقلارنىڭ ئۆي ھايۋانلىرى قىلىپ كۆندۈرۈلگەنلىكى پەقەت 5000 يىللىق تارىخقا ئىگە بولۇشى مۇمكىن. مۈشۈكنىڭ قولدا بېقىلىشى 4000 يىللىق تارىخقا ئىگە.»*

تۆۋەندە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار ئىچىدىكى قەدىمكى زامان چارۋىچىلىقىغا ئائىت بىر قىسىم ماددىي پاكىت، يادىكارلىقلارنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن:

70 - يىللاردا، بارىكول ناھىيە بازىرىنىڭ غەرب تەرىپى 6 كىلومېتىر يىراقلىقتا جايلاشقان بىر قەدىمكى ئىز قېزىپ تەكشۈرۈلگەندە، بۇ جايدىن تېپىلغان ھەرخىل مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىچىدە يەنە ئات، كالا، قوي سۆڭەكلىرى، كۆيگەن ئارپا دانلىرى قاتارلىق نەرسىلەرمۇ بىللە چىققان. بۇ ئورۇندىن ئېلىنغان ياغاچ ئەۋرىشكىلىرىنى كاربون 14 (C_{14})

---

* گېڭ شەنلىڭ: «جۇڭغاي تېغى قىيا تاش رەسىملىرى» مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نەشرىياتى 1986 - يىل خەنزۇچە نەشرى، 357 - بېتىدە. كەلتۈرۈلگەن نەقىلدىن.

ئانالىزى ئارقىلىق تەجرىبە قىلىنغانىدا، ئۇنىڭ يىل - دەۋرى بۇنىڭدىن 3280 يىللار ئىلگىرى ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان.

قومۇلدىكى قارادۆۋە قەدىمكى قەبرىستانلىقى تېخىمۇ ئالاھىدە بولۇپ، ئۇنىڭ كۆلىمى 5000 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. بۇ جايدىن تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىچىدە ئاشلانغان تېرىدىن تىكىلگەن ئۇزۇن تېرە شىم، رەڭدار يۇڭ توقۇلمىلاردىن تىكىلگەن يۇمىلاق ياقىلىق ئۇزۇن تون، ئۇزۇن قونچلۇق كۆن ئۆتۈك قاتارلىقلار بار. يۇڭ توقۇلمىلارغا ھەر خىل رەڭدىكى جۇلالىق يۇڭ يىپلار بىلەن خىلمۇ خىل گۈل نۇسخىلار چىقىرىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا قىزىل، قوڭۇر ۋە قارا رەڭلىك يۇڭ يىپلار ئارقىلىق ئىشلەنگەن يەنە بىر پارچە كەشتىنىڭ تېگى قىزىل، كەشتىسى سېرىق بولۇپ، ئۇنىڭغا چوڭ - كىچىك كاتەكچىلەر، كەڭ - تار يوللۇق سىزىقچىلار ۋە ئۈچ بۇلۇڭ شەكىللىك گۈل نۇسخىلىرى كۆركەم قىلىپ كەشتىلەنگەن. بۇ ئىنتايىن كەم ئۇچرايدىغان قىممەتلىك بۇيۇم ھېسابلىنىدۇ. بۇ قەبرىلەردىن يەنە ياغاچ، تاش، برونزىدىن ياسالغان ھەر خىل سايمانلار، ساپال قاچىلارمۇ تېپىلغانىدى. قەدىمكى قەبرىلەرگە دەپنە قىلىنغان مېيىتلار قۇرغاق ھاۋا سەۋەبىدىن چىرىمەستىن قۇرۇپ قېتىپ قالغان.

قارا دۆۋىدىكى بۇ قىممەتلىك يادىكارلىقلارنىڭ دەۋرى بۇنىڭدىن 3200 يىللار ئىلگىرىكى دەۋرلەرگە مەنسۇپ ئىكەنلىكى ئېنىقلانغاندىن تاشقىرى ئۇ نەرسىلەر يەنە بۇ جايدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەينى زامانلاردا خېلى تەرەققىي قىلغان دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللانغانلىقى، جۈملىدىن خېلى يۇقىرى سەۋىيىدىكى قول ھۈنەر — يۇڭ توقۇمىچىلىق تېخنىكىسىنى ئىگىلىگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى.

1979 -، 1980 - يىللاردا لوپنۇر رايونىدا قېزىلغان

قەدىمكى قەبرىلەردىن كالا، قوي مۈڭگۈزلىرى، كۈزۈن قولچلۇق ئۆتۈك، كالا تېرىسىدىن قوپال ئىشلەنگەن چورۇق، يۇڭ توقۇلما پالاز، ئېگىز، ئۇچلۇق كىگىز قالپاق قاتارلىق يادىكارلىقلار تېپىلغانىدى. قەبرىلەردىن ئېلىنغان ياغاچ ئەۋرىشكىلىرىنى كاربون 14 (C_{14}) ئانالىزى ئارقىلىق تەجرىبە قىلغاندا، بېكىتىلگەن يىل دەۋرى بۇنىڭدىن 3800 يىل بۇرۇنقى مەزگىلگە توغرا كېلىدۇ دەپ ھېسابلانغان.

1984 - يىلى، خوتەن ۋىلايىتى لوپ ناھىيىسىنىڭ سەنپۇلا قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ئېلىپ بېرىلغانىدا خىلمۇخىل قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تېپىلغانىدى. شۇلارنىڭ قاتارىدا 41 - نومۇرلۇق (قېزىپ تەكشۈرگەندە بېرىلگەن نومۇر — ئا) قەبرىدىن مېيىتلار بىللە كۆمۈلگەن ئىككى ئاق بوز ئاتنىڭ جەستى چىققان. ئاتلارنىمۇ ئادەملەرنى دەپنە قىلغانغا ئوخشاش لەھەت ئىچىگە قويۇپ، ئۈستىدىن شاخ - شۇمبا تاشلاپ توپا بىلەن كۆمگەن. كۆمۈلگەن ئاتلارنىڭ ساقلىنىشى خېلى ياخشى بولۇپ، ھەر ئىككى ئاتنىڭ بېشىغا قۇش پەيلىرى (ئۆكە) قادالغان. بۇنىڭ ئىچىدە بىر ئات ئېگەر - توقۇم بىلەن توقۇلغان ھالەتتە كۆمۈلگەن. ئات جابدۇقلىرى ئىچىدە تېرە قاپلانغان قۇش باشلىق ئېگەر، ئۈچ قەۋەت ئاق كىگىزدىن تۆت چاسا قىلىپ تىكىلگەن توقۇم بار. ئېگەر ئۈستىگە 76.5 × 73 سانتىمېتىر چوڭلۇقتىكى رەڭدار ئېگەر گىلىمى يېپىلغان بولۇپ، گىلەمنىڭ تۆت بۇرجىكىدە چۇچىلىرى بار. بۇ يادىكارلىقلارنىڭ يىل دەۋرى 65±2290 يىل دەپ بېكىتىلگەن.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە ياغاچ تاۋاق، ياغاچ تەڭنىلەرگە سېلىپ قويۇلغان پاقلان، ئوغلاق گۆشلىرى، بۇغداي، تېرىق يارمىسى سېلىنغان ئاشلانغان تېرە خالتىلار، ھەرخىل - ھەر رەڭدە توقۇلغان يۇڭ توقۇلمىلار، يۇڭ رەختلەردىن تىكىلگەن كىيىم -

كىچەكلەر، گىلەم، كىگىز، پالاس، يىپەك توقۇلما قاتارلىقلار توقۇلۇشىنىڭ سىپتىلىقى، گۈل نۇسخىلىرىنىڭ خىلمۇ خىللىقى، چىرايلىقلىقى، رەڭلىرىنىڭ جۇلالىقلىقى بىلەن كىشىنى ئۆزىگە مەپتۇن قىلىدۇ.

تېخىمۇ قىزىقارلىقى، 1929 - يىلدىن 1949 - يىلىغا قەدەر سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئارخېئولوگلىرى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى گورنو - ئالتاي ئۆلكىسى پازىرىق قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا قېزىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا، مىلاددىن ئىلگىرىكى V ئەسىردىن II ئەسىرگىچە بولغان دەۋرگە تەئەللۇق بىرمۇنچە يادىكارلىقلار بىلەن بىللە توقۇلغان پېتى بۇزۇلماي ساقلىنىپ قالغان ئادەم ۋە ئاتنىڭ جەسەتلىرىمۇ چىققان. بۇ يەردىن چىققان ئاتلارغىمۇ تارىم ۋادىسىدىكى سەنپۇلادىن تېپىلغان ئاتلارغا ئوخشاش بېشىغا پەي - ئۆكىلەر تاقالغاندىن تاشقىرى، ئاتنىڭ يۈزىگە يۈزلۈك (نىقاب) تاقاپ، ئېسىل ئېگەر - جابدۇقلار بىلەن بېزەلگەن.

1985 - يىلى 9 - ئايدا، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ ئەتراپىغا جايلاشقان چەرچەن ناھىيىسىنىڭ زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىلىرىنى قېزىپ تەكشۈرگەندە، قەبرە ئۆگزىسىدىكى تەكشىلىكتە مۈڭگۈزى بار پاقلاننىڭ بېشى، كالا مۈڭگۈزىدىن ياسالغان قەدەھ، ئاتنىڭ باش سۆڭىكى، ئات پاچىقى، كىگىز توقۇم ۋە بۇلغارى (كۆن) دىن تىكىلگەن توقۇم قاتارلىقلار قويۇلغان. قەبرە ئۆگزىسى ئاستىدىكى يورا ئېلىۋېتىلگەندىن كېيىن، بورا تېگىدىن يەنە ئات، تاي ۋە قولان تېرىسى چىققان. بۇ قەدىمكى قەبرىلەرنىڭ دەۋرى بۇنىڭدىن 2960±115 يىل ئىلگىرى ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان.

يۇقىرىقىدەك ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلارنى يەنە كۆپلەپ مىسال كەلتۈرۈشىمىز مۇمكىن. شۇنداقتىمۇ بايان قىلىپ ئۆتۈلگەن پاكىت - ماتېرىياللار، يۇرتىمىزنىڭ چارۋىچىلىق تارىخى

نىڭ ناھايىتى قەدىم زامانلاردىن تارتىپ باشلانغانلىقىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ.

يىراق قەدىم زامانلاردىن بۇيان بىپايان ئاسىيا يايلاقلىرىدا ياشاپ كەلگەن جامائە - قەبىلىلەر ۋە قەبىلە ئىتتىپاقلىرى جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرىنى بېسىپ ئۆتۈپ، ئوۋچىلىق، مال - چارۋىچىلىق (ئايرىم دېھقانچىلىق)، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا - سېتىق ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش جەريانىدا، ھەممىگە باب كېلىدىغان مەدەنىيەتنى داۋاملاشتۇردى ۋە راۋاجلاندۇردى. ئۇلارنىڭ داۋاملاشتۇرغان، راۋاجلاندۇرغان ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىنى ئۆزلىرىدىن بۇرۇن ياشىغان «ئەجدادلار مەدەنىيىتى» نىڭ داۋامى دېيىشكە بولىدۇ.

مىلادىدىن ئىلگىرى ۋە كېيىن ياشىغان ساق، ھۇن، تۈرك، ئۇيغۇر خانلىقلىرى زامانلىرىغا كەلگەندە، ئەجدادلىرىمىزنىڭ چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك قاتارلىق بىرمۇنچە مۇھىم ئىگىلىكلىرى تېخىمۇ يۈكسىلىپ مىليونلىغان ئات، كالا، قوي، تۆگىلەرگە ئىگە بولغانىدى.

ئەجدادلار چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە ئاتچىلىق، قويچىلىق، كالىچىلىق، تۆگىچىلىك، مال - چارۋا ئەمچىلىكى (مال دوختۇرلۇق)، ئۇرۇق ۋە نەسىل يېتىشتۈرۈش — ئىرسىيەتچىلىك قاتارلىق بىرمۇنچە ساھەلەردە ئاجايىپ نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەندىن تاشقىرى، ئۆز زامانىسىدىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىنىڭ يېزا ئىگىلىك تەرەققىياتىغا، مىلادىدىن ئىلگىرى ۋە كېيىن ئۆتكەن سۇلالە - خانلىقلارنىڭ ھەربىي تېخنىكا، ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا ۋە خەن - تاڭ سۇلالىلىرى بىلەن ئېلىپ بېرىلغان «ئات - تاۋار سودىسى» قاتارلىقلاردا ئالاھىدە تۆھپە قوشقانىدى.

قەدىمكى زامان چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ شارائىتى شەكىللەندۈرگەن كەڭ كۆچمەنچىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ شەكلى

چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئۆرۈپ-ئادەتلىرىدە ئوخ-
شىغان مەزمۇنلارنى نامايان قىلغان بولۇپ، ساق، هون، تۈرك، ئۇيغۇر
خاقانلىرى دەۋرىدىن تارتىپ تاكى هازىرغىچە ئۇلارنىڭ يېمەك-
ئىچمىكى، كىيىم-كېچىكى ھەم تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ بىر
قىسمى چارۋا مەھسۇلاتلىرىدىن تەييارلىنىپ كەلمەكتە.

چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ۋە «چارۋىچىلىق مەدەنىيىتى»نى
ياراتقان ئەجدادلىرىمىز ئۆز زامانىسىدا ياۋايى ھايۋانلار ۋە
ئات، كالا، قوي، قوتاز، ئۆچكە، تۆگە، ئەتىۋازلىق ياۋا قۇش-
لارنىڭ گۆشى بىلەن ئوزۇقلىنىشتىن تاشقىرى ئۇلارنىڭ گۆش-
دىن قېزا-قارت، سۇرئەت (گۆش) لەرنى تەييارلايتتى. ئۇلار-
دىن يەنە سۈت، قېمىز، قېتىق-ئايران، قايماق، پىشلاق،
قۇرۇت، ئىرىمچىك، سېرىق ماي قاتارلىقلارنى ئىشلەيتتى. ھەر
خىل چارۋا تېرىلىرىنى پىششىقلاپ، ئاشلاپ، ئۇنىڭدىن جۇۋا،
ھەر خىل ئاياغ كىيىم، سابا، تۇلۇم، تورسۇق، تۇلۇم قېپىق؛
ئات-ئېگەر جابدۇقلىرىدىن يۈگەن-نوقتا، قوشقۇن، ئۈزەڭگە
بېغى، بەلباغ، تۆشباغ، ھەر خىل توقۇم قاتارلىقلارنى؛ قوي،
تۆگە، ئۆچكە قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ يۇڭ-تىۋىتلىرىنى
پىششىقلاپ، ئۇنىڭدىن كىگىز، تېكىمەت، ھەرخىل توقۇم، ئار-
قان-ئارغامچىلارنى تەييارلايتتى. ئەجدادلار قول ھۈنەر-
ۋەنچىلىك ۋە يۇڭ توقۇمىچىلىق ئىشلىرىدا يىللارسېرى قە-
دەممۇقەدەم ئىلگىرىلەپ، يۇڭ-تىۋىتلارنى ئېگىرىپ، يىپ
ئېشىپ، ئۇنىڭدىن يۇڭ پالاز، يۇڭ چەكمەن قاتارلىقلارنى
توقۇغاندىن تاشقىرى كېيىنچە بوياقچىلىق تېخنىكىسىنىمۇ
ئىگەللىگەنىدى. ئۇلار يۇڭ يىپلارنى ھەرخىل-ھەررەڭدە بو-
ياپ، ئۇلاردىن نەپىس رەڭدار يۇڭ توقۇلمىلارنى توقۇپ، كى-
يىم-كېچەكلەرنى ھەتتا ھەرخىل يۇڭ كەشتە، خىلمۇخىل
باش كىيىملەرنىمۇ تەييارلاپ تۇرمۇشىنى قامدىغانىدى.

كالا، قوتاز، قېچىر، ئېشەك قاتارلىقلار قەدىمدىن تارتىپ ئەڭ ئېھتىياجلىق ئۇلاغ - كۆلۈك ئورنىدا ئىشلىتىلگەن. ئۇلارنى ئوۋدا، سەپەردە، مال - پادا بېقىشتا، يۈك توشۇشتا، جەڭ ۋە يۈرۈشلەردە دائىم ئىشلەتكەن. شۇڭا ئات، تۆگە، كالا قاتارلىق-لارغا ئالاقىدار ئەنئەنىۋى ئادەتلەر چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىر-شىدىكى ئەڭ مول ۋە كۆپ خىل مەزمۇن ھېسابلىنىدۇ. ئاتچىلىق، قۇلانچىلىق، قويچىلىق، كالىچىلىق، تۆگىچىلىك قاتارلىقلار ئەجداد-لارنىڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە ياراتقان ئەڭ مۇھىم ۋە ئەھمى-يەتلىك، قالتىس تۆھپىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

قەدىمكى ئۇيغۇر ئېپوسلىرىدا ئاتنىڭ ئوبرازى ھەممىدىن يۇقىرى تۇرىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئۇيغۇرلار (ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر)دا ئاتقا چوقۇنۇش، ئات ئىلاھىغا سېغىنىشتەك ئېتىقاد-لارمۇ بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى «ھازا راسىپ» (مىڭ ئات) ئەپسانىسىدە ئېيتىلىشىچە: «قەدىمكى زامانلاردا تارىم بويىدا مىڭ ئۇچار ئات بار ئىكەن. بۇ ئۇچار ئاتلارنى تۇتۇۋېلىش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ دائىم كېلىپ سۇ ئىچىدىغان بۇلىقىغا بېھوش قىلىدىغان دورا سېلىپ قويۇپتۇ، مۇشۇ ھىيلە بىلەن ئۇچۇپ كەلگەن ئاتلارنى تۇتۇپتۇ، قاناتلىرىنى قىرقىپتۇ ۋە ئۇلارنى ئىنسان خىزمىتىگە كۆندۈرۈپتۇ، شۇنىڭدىن باشلاپ ئاشۇ جاينىڭ نامىنى ‹ھازا را-سىپ› دەپ ئاتايدىغان بولۇشۇپتۇ... قەدىمدىن تارتىپ بۈگۈن-گىچە ‹دۇلدۇل›، ھەققىدە قىزىقارلىق رىۋايەتلەر ئېقىپ يۈرمەكتە.»*

يۇقىرىدا ھەرقايسى جايلاردا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولو-گىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە قەدىمكى ساق، ھۇن، تۈرك قەبىلىلىرى-

* ئا. راخمان: «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان»، 1989 - يىل، شىنجاڭ داشۆ نەشرىياتى نەشرى، 105 - بەت.

دىن چىرايلىق بېزەپ بىرلىكتە دەپنە قىلىنغان ئات جەسەتلى-
رىنىڭ تېپىلغانلىقىنى بايان قىلىپ ئۆتكەنىدۇق. بۇ ئەھۋال
بىزگە ئەجدادلىرىمىزدا ئاتنى ئۇلۇغلاش تۈپەيلىدىن خاقان،
پادىشاھ، ۋەزىر، سەركەردە، مەشھۇر چەۋەنداز، ئاتاقلىق ئەربابى،
يۇرت كاتتىلىرى، ئاقساقال قاتارلىقلار قازا تاپسا، ئۇلارنىڭ
مىنگەن ئاتلىرىنىمۇ قوشۇپ، بىرگە دەپنە قىلىش ئادىتى بولۇ-
ئېكەنلىكىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

تېخىمۇ قىزىقارلىقى، 1960 ــ، 1970 ــ، 1980 ــ يىل-
لاردا تۇرپاندىكى ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا ئېلىپ بې-
رىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە، مىلادى V
ئەسىردىن IX ئەسىرگىچە بولغان دەۋرلەرگە تەئەللۇق ھەر خىل
قىممەتلىك يادىكارلىقلار قاتارىدا ياغاچ ۋە لايدىن ياسالغان
بىر مۇنچە ئات، تۆگە، كالا، قوي قاتارلىقلارنىڭ ھەيكەللىرى
تېپىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە قامەتلىك، كۈچلۈك، ئېسىل جىرەن
قاشقا جەڭ ئاتلىرىنى مىنگەن لەشكەرلەر، چىلان تورۇق، جەدەل
چىپار تورۇق ئارغىماق ئاتلارغا مىنگەن ئىسىلزادە خېنىملار،
ئاجايىپ پۇزۇر ئېگەر ـ جابدۇقلار بىلەن بېزەلگەن كۆك بوز
ئارغىماق ئات، نەسىللىك كالا، قوي قاتارلىقلارنىڭ ھەيكەللىرى
بېشىغا ئېگىز ئۇچلۇق قالپاق، ئۇچىسىغا قايرىما ياقىلىق ئۇزۇن
تون، پۇتىغا پاشنىلىق ئۆتۈك كىيگەن چوڭ ئورا كۆز، قاڭشار-
لىق بىر تۆگىچىنىڭ نار (تاق ئۆركەشلىك) تۆگىنى يېتىلەپ
كېتىۋاتقان ھەيكىلى ۋە باشقىلار بار. ئۇنىڭدىن باشقا «سۇڭنامە.
قوچۇ تەزكىرىسى»دە: «...قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ بېشبالىق دې-
گەن يېرىدە ئات كۆپ، خان، خانىش ۋە خانزادىلەر ھەر قاي-
سىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا ئاتلىرى بار. تۈزلەڭلىكتە باقىدۇ، بىر-
بىرىنىڭ ئارىلىقى يۈز چاقىرىمدىن ئاشىدۇ، رەڭگىگە قاراپ
ئۆز يىلقىلىرىنى ئايرىيدۇ، ئۇنىڭ سانى ھېسابسىز...» دېيىلگەن.

خېلى قەدىمكى زامانلاردىن بۇيان مال ـ چارۋىلارنى

نەسلى، تۈرى، سۈرتى، رەڭگى بويىچە ئاللاپ، ئەن سېلىپ،
قورۇ - قوتان، ئۈيۈرلەرگە ئايرىپ باقىدىغان بۇ خىل ئېسىل
نەسىلنى باقمىچىلىق تەجرىبىلىرى، قائىدە - يوسۇنلار بۈگۈنـ
گىچە داۋاملاشماقتا. مەسىلەن، باركۆل، ئاراتۈرك، مورى
ياپلاقلىرىدىن چىقىدىغان مەشھۇر، چىدامىلىق «باركۆل ئېتى»،
يۈگۈرۈك، ئاقماتىلىك، كۈچلۈك «ئىلى ئېتى»، يۇلتۇز ۋە قارا
شەھەردىن چىقىدىغان «يورغىلار». ئالتاينىڭ يۇڭلۇق، گۆشلۈك
چوڭ قۇيرۇقلۇق قويلىرى، ئىلى - يۇلتۇز قويلىرى، توقسۇننىڭ
چوڭ قۇيرۇقلۇق قويلىرى، كۇچا رايوننىڭ خاس ئەلتېرە -
كۆرپە ئۈچۈن بېقىلىدىغان ئېسىل سۇر-تىلۇق قويلىرى، خوتەن -
چەرچەنلەرنىڭ تاغلىق رايونلىرىدا بېقىلىدىغان داڭلىق يېرىم
يېرىك يۇڭلۇق قويلىرى، ئەلا سۇرتىلۇق تىۋىتلىك ئۆچكىلەر
قاتارلىقلارمۇ ئۆز نەسلى، خىلى، سۈرتى، رەڭگى بويىچە ئىنـ
چىكە تاللىنىپ بېقىلماقتا.

يېقىنقى يىللاردىن باشقا، شۇنىڭمۇ قوشۇمچە ئىزاھلاپ ئۆتۈش
لازىمكى، ئەجدادلىرىمىز مال - چارۋا ئەمچىلىكى (مال دوختۇر-
لۇق) ئارقىلىق مال - چارۋىلىرىنى داۋالاپ، ئۇلارنىڭ ئەلا
سۇرتىلۇق ئۇرۇق ۋە نەسىللىرىنى يېتىشتۈرگەندىن تاشقىرى،
ئەتىۋارلىق گۈل - گىياھلار، دورا ئۆسۈملۈكلىرى، ياۋايى ھايـ
ۋانلار ۋە ئۆي ھايۋانلىرىنىڭ سۈتى، گۆش - پەيلىرى ۋە باشقا
ئىچكى - تاشقى ئەزالىرىدىن پايدىلىنىپ شىپالىق دورىلارنى
ياساپ، ئادەملەردە ئۇچرايدىغان خېلى مۇرەككەپ ئىچكى - تاش
قى كېسەللەرنىمۇ ئۈنۈملۈك داۋالاپ ساقايتقان، قىممەتلىك
داۋالاش تەجرىبىلىرىنى توپلىغان، ۋە ئەۋلادمۇئەۋلاد داۋامـ
لاشتۇرۇپ كەلگەن.

تۆۋەندە ئازادلىقتىن ئىلگىرى تۇرپاندىكى قەدىمكى خارابە،
ئىزلاردىن تېپىلغان، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان يازما
يادىكارلىق پارچىلىرى (ھەربىر بۇ يادىكارلىقلىرىمىز گېرمانىيىدە

ساقلانماقتا) دىن ئازغىنا بىر قىسمىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن. بۇ يازما يادىكارلىقلار گەرچە، قوچۇ ئۇيغۇر دەۋرى (تەخمىنەن مىلادى 850 — 1250 - يىللار) دە پۈتۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىن بەزى رېتسېپ ۋە ئەمەلىي - داۋالاش تەجرىبىلىرى ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپ داۋاملىشىپ كەلگەنلىكى ئېنىق. «تىبابەتچىلىككە ئائىت يازما يادىكارلىق پارچىلىرى»-نىڭ ئەسلى ئوقۇلۇشى ۋە ھازىرقى تىلىمىزغا يەشمىسى تۆۋەندىكىچە:

[...ئىنە كۆكە ئەم: ئىككى سۈڭۈك ئەركەچ ئەدىن بىر بادىر
ئاياق بوز، بىر بادىر ئاياق سۈۋ بىرلە قايىنتۇرۇپ، سۈۋى
سوغۇلمىشتا ئىچسەر كىدەر.]

يەشمىسى: قورساق ئاغرىقىغا ئەم (داۋا): ئىككى سۆڭەك (مىقدار سۆز) ئۆچكە گۆشىنى بىرقاچا مۇسەللەس، بىر قاچا سۇ بىلەن قاينىتىپ، سۈيى سوۋۇغاندىن كېيىن ئىچسە، قورساق ئاغرىقى توختايدۇ.

[كۆز ئاغرىغ ئەمى: كىشى ئۆدى، توڭۇز ئۆدى، ئەچكۆ
ئۆدى، تاۋىشقان ئۆدى بۇ تۆرتەگۈ - تە قايۇسى بولسار،
قاراقاچ ئىغاچ قاسىقىن ئوتقا كۆيۈرۈپ كۈلىن ئالىپ
سۈۋقا يوغۇرۇپ كۆزگە ياقغۇ ئول، بات ئەدگۈ بولۇر.]

يەشمىسى: كۆز ئاغرىقىنىڭ داۋاسى: قارا ياغاچ قوۋزىقىنى ئادەم ئۆتى، توڭگۇز ئۆتى، ئۆچكە ئۆتى، توشقان ئۆتى — بۇ تۆتىنىڭ قايسىسى بولسا بولىۋېرىدۇ — بىلەن كۆيدۈرۈپ، كۈلىنى سۇغا ئارىلاشتۇرۇپ كۆزگە سۈرتسە، تېز ساقىيىدۇ.

[كىمنىڭ قولدىقى يىدىغ بولسار، ئۆۋكەنى سۆكۈلۈپ ئۈچ
كۈن ياقسۇن يىدىغى كىدەر. بەش ئۈن يىل قارت بولۇپ
بۇد مەسەر ياقغۇ ئول، بات بۇدەر. تاقى بۇد مەسەر قارا
مىن (يار) تۈزى بىرلە يوغۇرۇپ ياقزۇن بۇدەر.]

يەشمىسى: كىمنىڭ قولتۇقى پۇرىسا، ئۆپكىنى يانچىپ ئۇدا ئۈچ كۈن قولتۇقىغا يېقىپ (سۈرتۈپ) بەرسە، پۇرىمايدىغان بولىدۇ.

بەش ـ ئون يىلغىچە ساقايمىغان جاراھەتكىمۇ سۈرتۈپ بەرسە،
ساقىيىپ كېتىدۇ. ئەگەر بۇلىڭغىمۇ ساقايمىسا، قارا ئۆڭنى يار
تۆزى بىلەن يۇغۇرۇپ، خېمىرلى جاراھەتكە تېڭىپ بەرسە ساقىيىدۇ.

[قايۇ كىشى كېچە ئەدگۇ كۆرمەسەر، قارا ئەچكۇنىڭ ئۆكسۇز
باغىرنىغقا ئىچىنگە پىتىپىدىنى ساچىپ ئوتقا كۆمۈپ كۆيىگەن
ئالىپ كۆزگە سۈردگۇل. كېچە ئەدگۇ كۆرۈر.]

يەشمىسى: قايسى كىشى كېچىسى ياخشى كۆرمىسە (نامازشام قارىغۇسى
بولۇپ قالسا)، قارا ئۆچكىنىڭ يېتىم ئوغلىقىنىڭ جىگىرىنىڭ ئىچىگە
قارامۇچ سېلىپ ئوتقا كۆمۈپ، كۆيۈكىنى ئېلىپ كۆزگە سۈرتۈپ
بەرسە، كېچىسى ياخشى كۆرىدىغان بولىدۇ.

[قايۇ كىشى يان ئاغرىخ ئەرسەر، كۆكۈرۈچكە ماياقىن قارا-
مىن بىرلە چوقۇرادىپ ئۈچ كېچە ياقزۇن ئەدگۇ بولۇر.]

يەشمىسى: قايسى كىشىنىڭ يانپېشى ئاغرىسا، ياۋا كەپتەرنىڭ
مايىقىنى قارا ئۈن بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ يوغۇرۇپ، خېمىرىنى يانپې-
شىغا ئۈچ كېچە ياقسا ساقىيىدۇ.

[تەلىمەز قارتقا ئىمنەكىنىڭ، قوينىڭ مۈڭگۈزىن سوقۇپ ياقزۇن،
بات تەلىمىپ، ئەدگۇ بولۇر.]

يەشمىسى: ئېغىز ئالمايۋاتقان يارىغا ئىمنەكىنىڭ، قوينىڭ مۈڭگۈزى-
نى سوقۇپ يېقىپ بەرسە، پات ئېغىز ئېلىپ ساقىيىپ كېتىدۇ.

[تەۋە سۈدۈكىن ئالىپ باشقا سۈردسەر باشتاقى كەبەكى
كىدەر. كىم قال بولسار، سۈغۈن مۈڭگۈزنى يۇمشاق ئۆگۈپ
سۈۋقا ئىچەر، كىدەر. قۇلاق شاقشى بولسار، قاراغۇ سىچ-
قاننىڭ ئۆدىن تامسار ئاچىلۇر. تەۋەنىڭ ئۆۋكەسىن قۇرۇ-
تىپ سوقۇپ ئەلگەپ تىن بوسىغاققا ئىچۈرسە، ئەدگۇ
بولۇر. قال ئىت تارتمىش كىشكە ئۇلارنىڭ مىيەن يېسەر،
ئەدگۇ بولۇر......]

يەشمىسى: تۆگە سۈيدۈكىنى باشقا سۈرتسە، باشتىكى كېپەك يوقى-
لىدۇ. ئېلىشىپ قالغان ئادەمگە بۇغا مۈڭگۈزىنى يۇمشاق سوقۇپ

سۇ بىلەن قوشۇپ ئىچۈرۈپ بەرسە، ئۆگىنىشلىپ قالىدۇ.

قولاققا كىر توشۇپ قالسا، قارىغۇ چاشقاننىڭ ئۆتىنى ئېزىتىپ بەرسە، قولاق ئېچىلىدۇ. تۆگىنىڭ ئۆپكىسىنى قۇرۇتۇپ سوقۇپ، تاسقاپ دېمى سىقىلىدىغان كىشىگە ئىچۈرسە ساقىيىدۇ.

غالجىر ئىت چىشلىۋالغان كىشىگە ئۇلارنىڭ مېڭىسىنى يېگۈزسە، ياخشى بولۇپ كېتىدۇ....

[بەسگەك ئەم: بۆرى ماياقى ئۇد سىكى بىرلە ئىچۈرسە
كىدەر....]

يەشمىسى: بەزگەككە داۋا: بۆرى مايىقىنى كالا سۈيدۈكى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ئىچۈرۈپ بەرسە ساقىيىدۇ...

دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك تارىخىغا ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلار

دېھقانچىلىق ۋە زىرائەت ئەۋرىشكىلىرى

ئىنسانىيەت تارىخىدا ئوتتىن پايدىلىنىش ۋە دېھقانچى-لىقنىڭ كەشىپ قىلىنىشى — ئىنسانلار مەدەنىيىتىنىڭ ئاسا-سىي ئۇلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ئىن-سانلار ئوۋ ئوۋلاپ، ياۋا مېۋىلەرنى تېرىپ يەپ، ياۋا ئۆسۈم-لۈكلەرنىڭ ئۇرۇقلىرىنى ئوزۇقلۇق قىلىش جەريانىدا، بەزى ياۋا مېۋە ئۆسۈملۈكلىرى ئۇرۇقلىرىنىڭ يەرگە چۈشسە ئۈنۈپ چىقىدىغانلىقىنى بايقىغان. بۇ خىل بايقاشلار ئارقىلىق دەسلەپكى (ئىپتىدائىي) دېھقانچىلىق مەيدانغا كەلگەن. دېھ-قانچىلىق مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن، ئىنسانلار ئوزۇق ئىز-لەپ كۆچۈپ يۈرىدىغان ھالەتتىن تەدرىجىي تاغ يامزاللىرى، جىلغا ئىچىدىكى تار تەكشىلىكلەر، دەريا ۋادىلىرىدا نىسپىي تۇراق-لىشىشقا باشلىغان. ئىنسانلار ياۋا ئۆسۈملۈكلەردىن پايدىلى-نىشقا باشلىغاندىن تارتىپ ياۋا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ تۈرلىرى

تەبىئىي ئۆزگىرىش، تەبىئىي تاللىنىش ۋە ئىنسانلار ئۆزىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن ياخشىلىرىنى يىلمۇ يىل تېرىش ئارقىلىق سۈنئىي ئۆستۈرۈلىدىغان مەدەنىي ئۆسۈملۈكلەر پەيدا بولغان.

يۇرتىمىزنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەت (يېڭى تاش قوراللار دەۋرى) باسقۇچىدىكى قەدىمىي يادىكارلىق ۋە قەدىمىي قەبرىلەردىن تېپىلغان تۈرلۈك دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى، دېھقانچىلىق زىرائەت ئەۋرىشكىلىرى ۋە يېزا ئىگىلىك ئارخېئولوگىيىسىگە ئائىت پاكىتلار قەدىمكى زاماندىكى دېھقانچىلىق ئىگىلىكى توغرىسىدىكى تونۇشىمىزنى تېخىمۇ بېيىتتى. دېھقانچىلىققا دائىر بىرمۇنچە ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار يۇرتىمىزنىڭ قەدىمكى زامان دېھقانچىلىق تارىخىنى تەتقىق قىلىشىمىزغا يېڭى بىر زېمىن ھازىرلاپ بەردى. شۇڭا ھازىرچە بار بولغان چەكلىك ماتېرىياللار ئاساسىدا مۇبالىغە قىلماستىن شۇنداق ئېيتالايمىزكى، بۇنىڭدىن تەخمىنەن 4000 — 5000 يىللار بۇرۇنقى ۋاقىتتا، تىيانشان تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي ئېتەكلىرىدىن تاكى قارا قۇرۇم، كۇئېنلۇن تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىگىچە بولغان كەڭ رايون دائىرىسىدىكى تاغ يامزاللىرى، جىلغا تۆپىلىكلىرى. دەريا ۋادىلىرىدىكى مۇنبەت يەرلەردە دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكى ۋۇجۇدقا كەلگەن؛ ئۇلارنىڭ باشلانغان ۋاقتى تېخىمۇ بالدۇر بولۇشى مۇمكىن.

يۇرتىمىزنىڭ قەدىمكى زاماندىكى دېھقانچىلىق ئەھۋالىنى ئەتراپلىق ئىگىلەش، چوڭقۇر ئىزدىنىشتە ھەرقايسى جايلاردىن تېپىلغان قەدىمكى زامان دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى ئۆزىنىڭ بىردىنبىر ماددىي پاكىتلىق رولى بىلەن ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ.

ئىپتىدائىي جەمئىيەت باسقۇچىغا ئائىت قەدىمىي يادىكارلىق ئىزلىرى ۋە قەدىمىي قەبرىلەردىن تېپىلغان دېھقان

چىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا دائىر ماتېرىياللارنى قىسقىچە ئەسلەپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ، ئۇلار تۆۋەندىكىچە:

باركۆل ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدىن تەخمىنەن 6 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى "تاش – ياغاچ قۇرۇلمىلىق قەدىمكى ئۆي – ئىمارەت ئىزىدىن تېپىلغان يارغۇنچاق قاتارلىق سايمانلار؛

ئاراتۈرك ناھىيىسىدىكى «كارساك قەدىمكى ئىزى»؛ قۇمۇل ناھىيىسىدىكى «قارادۆڭ قەدىمكى ئىزى»؛ قۇمۇل «يانبۇلاق قەدىمكى ئىزى، «لاپچۇق قەدىمكى ئىزى»، «ياماتېۋ قەدىمكى ئىزى»، «قىزىل چوققا قەدىمكى ئىزى»... قاتارلىق جايلاردىنمۇ ھەر خىل دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى — تاش كەتمەن (تۆشۈك ئېچىلغان)، تاش ئوتىغۇچ، يارغۇنچاق، تاش پالتا ۋە دان ئايرىش، يانچىش قوراللىرى تېپىلغان.

قۇمۇل بىلەن پىچان ناھىيىسىنىڭ ئارىلىقىغا جايلاشقان «يەتتە قۇدۇق قەدىمكى ئىزى» دىن سىلىق – سىپتا ئىشلەنگەن ھەر خىل تاش قوراللاردىن باشقا يەنە چوڭ تىپتىكى دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى— تاش پالتا ۋە يانچىش قوراللىرى تېپىلغان.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، پىچان ناھىيىسى لۈكچۈن يېزىسى قوشجاڭزا قەدىمكى ئىزى، تۇرپان ئاستانە ۋە سىڭگىم قەدىمكى ئىزى، تۇرپان ناھىيە يارغۇل يېزىسىنىڭ شىمالىي جىلغىسىدىكى قەدىمكى ئىزلار، توقسۇن دەرياسى بويىدىكى قەدىمكى ئىزلار، توقسۇن ناھىيىسىدىكى پارچە شاغال قەدىمكى ئىزى، سەيۋۈپو قەدىمكى ئىزى، مورى دەرياسى ياقىسىدىكى قەدىمكى ئىزلار، غۇلجا ناھىيە «ئاقتۆپە قەدىمكى ئىزى»، كونەس ناھىيىسىدىكى قەدىمكى ئىز، خوتۇنسۇمۇل ناھىيىسىنىڭ شەرقى، باغراش كۆلىنىڭ قىيپاش شەرقىي شىمالى تەرىپىگە جايلاشقان شىنتالا (چۇقو) قەدىمكى ئىزى ۋە

ئاغارچى يېزىسىدىكى قەدىمكى ئىز، لوپنۇر رايونىدىكى قەدىمكى ئىزلار، ئوپال- ئاقدالادىكى قەدىمكى ئىزلار، ئاقسۇ قارا يۇلغۇندىكى قەدىمكى ئىز قاتارلىق بىرمۇنچە قەدىمكى ئىزلاردىن سۈركەش ئۇسۇلى بىلەن ياسالغان بىرقەدەرچوڭ تىپتىكى ھەرخىل تاش قو- راللار — ھەر خىل يارغۇنچاق، تاش كەتمەن، تاش ئوتىغۇچ، تاش پىچاق، ئورغاق شەكلىدىكى تاش قورال قاتارلىق بىرمۇنچە ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى تېپىلدى. بۇلاردىن باشقا يەنە ناھايىتى قەدىمكى مەزگىللەرگە مەنسۇپ بەزى قەدىمكى قەبرىلەر- دىن ياغاچتىن ياسالغان دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ساي- مانلىرىمۇ تېپىلدى.

كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدىكى قەدىمكى قەب- رىلەرنىڭ بىرىدىن ياغاچتىن ياسالغان 8 × 22 سانتىمېتر چوڭلۇقتىكى ئىشلەپچىقىرىش سايمىنى تېپىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈچى ۋە ئىككى يېنىدا ئۆتكۈر، نېپىز بىسى، ئۇزۇن مۇددەت ئىشلەتكەنلىك ئىزى بار.

قۇمۇلنىڭ قارادۆۋە قەدىمكى قەبرىلىرىدىن ئىككى دانە ئۈچ بۇرجەكلىك توپا قېزىش سايمىنى (90 سانتىمېتر)، بىر دانە ياغاچ گۈرجەك (گۈرجەكنىڭ ئۇزۇنلۇقى 28.5 سان- تىمېتر، كەڭلىكى 16.5 سانتىمېتر، قېلىنلىقى 1 سانتىمېتر كېلىدۇ) تېپىلغان. قاتتىق ياغاچتىن ياسالغان توپا قېزىش سايمىنىنى ئادەمنىڭ ئېگىزلىكىگە نىسبەتەن شتۇرۇپ، يەنى ئۆرە تۇرۇپ ئەمگەك قىلىشقا قولايلىق قىلىپ ياسىغان. ئۇنىڭغا ئۈچ بۇرجەكلىك بىس چىقىرىلغان. بۇ سايمان ئەينى زاماندا ئۇزۇن مۇددەت ئىشلىتىلگەچكە، ئۈچى پارقىراپ نېپىزلەپ كەتكەن، دەستىسىمۇ (تۇتقۇچ قىسمى) پارقىراپ سىلىقلىشىپ كەتكەن.

ياغاچ گۈرجەكنىڭ بىسى نېپىز، ئىتتىك. يۇقىرى قىس- مىغا دەستە (ساپ) بېكىتىش ئۈچۈن ئىككى تۆشۈك ئېچىلغان.

ياغاچتىن ياسالغان ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى ئالغۇي (ئارغۇغول) جىلغىسىدىكى قەدىمكى نەبىرلەردىنمۇ تېپىلغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە سۇركەپ ئۇچ چىقىرىلغان ياغاچ سايمان بىلەن قوش ئىلمەكلىك ياغاچ ئارا بار.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغانلار ئاساسەن يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا ۋە كېيىنكى باسقۇچلىرىغا ئائىت قەدىمكى ئىز ۋە قەدىمكى قەبرىلەردىن تېپىلغان ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى بولۇپ، مىلادىنىڭ ئالدى - كەينىگە ئائىت خارابە ئىزلاردىن تېپىلغان ھەر خىل ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى ھەققىدە تەپسىلىي توختالمىدۇق. چۈنكى، ئەجدادلىرىمىز ئېپتىدائىي جەمئىيەتتە تاش، ياغاچلاردىن پايدىلىنىپ ھەر خىل ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرىنى ياساپ ئىشلەتكەن بولسا، كېيىن جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرىدا دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى خەلقلەرگە ئوخشاشلا ھەر خىل مېتاللاردىن تۈرلۈك سايمانلارنى ياساپ، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا ئىشلىتىپ، دۇنيا يېزا ئىگىلىك تەرەققىياتى ئۈچۈن تېگىشلىك تۆھپىلەرنى قوشۇپ كەلدى. ھەرقايسى جايلاردىن تېپىلغان تۆمۈر ساپان (چىش)، ئورغاق قاتارلىق سايمانلار بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلىماقتا.

زىرائەت ئەۋرىشكىلىرى

ئاپتونوم رايونىمىز ئۆسۈملۈكلەرنىڭ جۇغراپىيىلىك تارقىلىشى جەھەتتە، ياۋروپا - ئاسىيا ئورمان ۋە ئوتلاق رايونى، مەركىزىي ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا چۆللۈك رايونى بىلەن ھىمالايا ئۆسۈملۈك رايونىنىڭ تۇتىشىدىغان ئورنى بولۇپ، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ تۈر تەركىبى ۋە ئۆسۈملۈك يېيىلىشى جەھەتلەردە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

ئىنسان ۋە ھايۋانلار ئۆسۈملۈكسىز ھايات كەچۈرەلمەيدۇ. قەدىمدىن تارتىپ ئىنسانلار بۇغداي (سۇلۇ)، تېرىق (سۆك)،

ئارپا، قوناق، چوجگون (قىياق) قاتارلىق ئاشلىق زىرائەتلىرى، قىچا، زىغىر، كۈنجۈت قاتارلىق مايلىق زىرائەتلەر، ھەر خىل پۇرچاق تۈرلىرىنى ئۆزىنىڭ ئاساسىي ئوزۇقى قىلىپ كەلگەن. كەندىر، سېرىق كەندىر، لوپنۇر كەندىرى، كېۋەز قاتارلىق تالالىق زىرائەتلەر ئىنسانلارنىڭ كىيىم - كېچەككە بولغان ئېھتىياجىنى قامدىغان (چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ھايۋانلارنىڭ يۇڭ - تېرىلىرىدىن ھەر خىل كىيىم - كېچەك ۋە باشقا ئېھتىياجلىق تۇرمۇش بۇيۇملىرى ئىشلەنگەن) ئوزۇقلۇقى مول خىلمۇ خىل مېۋىلەر (ياۋا مېۋىلەرنىڭ بىر مۇنچە تۈرى كېيىن ئىنسانلار تەرىپىدىن ئۆزلەشتۈرۈلدى)، مىڭلىغان دورا ئۆسۈملۈكلىرى قەدىمدىن تارتىپلا ئىنسان ۋە ھايۋانلارنىڭ مۇھىم ئوزۇقلۇقى ۋە ھەر خىل كېسەللىرىنى داۋالاشتا شىپالىق دورا بولۇپ كەلدى.

ھەر قانداق مەدەنىي ئۆسۈملۈكنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى بولىدۇ. بىرەر جايدا تېرىلىۋاتقان مەدەنىي ئۆسۈملۈك ياۋا تۈرىنىڭ بار - يوقلۇقى ئۇنىڭ كېلىپ چىققان ئورنىنى بېكىتىشتە مۇھىم پاكىت ھېسابلىنىدۇ.

يېقىنقى يىللاردا، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئۆسۈملۈكلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جۇغراپىيىلىك تارقىلىشى، بەزى مەدەنىي ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ياۋا تۈرىنىڭ ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدىن تېپىلغان جايلىرى ھەققىدە بىرقانچە ئەسەر ۋە ئىلمىي ماقالىلەر ئېلان قىلىندى، لېكىن مەدەنىي ئۆسۈملۈكلەرنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى توغرىسىدا ئەتراپلىق ئىزدىنىش، چوڭقۇر ئىلمىي تەتقىقات تولۇق ئېلىپ بېرىلمىغاچقا، بۇ بىر ئاجىز ھالقا بولۇپ تۇرماقتا. ئەھۋال شۇنداق تۇرۇقلۇق يەنە بەزى ئەسەرلەردە: ئاپتونوم رايونىمىزدا قەدىمدە ئۆستۈرۈلگەن مەدەنىي ئۆسۈملۈكلەردىن ئاشلىق-مايلىق دان زىرائەتلىرى. تالالىق زىرائەتلەر ۋە مېۋە - چېۋىلەرنىڭ ئۆستۈرۈلۈش تارىخى 1000 - 2000 يىلدىن

ئاشمايدۇ، دېگەن قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ئەپسۇسكى، كېيىنكى يىللاردىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرۈشلەردە بۇنىڭدىن 4000 —5000 يىل بۇرۇنقى ئاشلىق دىرائەتلىرى، 2000 — 3000 يىل بۇرۇنقى مېۋە - چېۋە ئەۋرىشكىلىرى، پاختا، كەندىر، يىپەك، يۇڭ توقۇلمىلار تېپىلىپ، مەدەنىي ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا تېرىلىش تارىخىنى نەچچە مىڭ يىل ئىلگىرى سۈرۈۋەتتى. جۈملىدىن، بەزى ئۆسۈملۈكلەرنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسىگە قارىتا يېڭى مەسىلىلەرنى مەيدانىغا چىقاردى. بۇلار بىزگە ئىنسانىيەت ۋە مىللەت، ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈكلەرنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى توغرىسىدا ئالدى بىلەن ئەتراپلىق ئىزدىنىش، چوڭقۇر تەتقىق قىلىش، ئاندىن خۇلاسە چىقىرىشىمىز كېرەكلىكىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بەردى.

«ئاپتونوم رايونىمىز دائىرىسىدىن ئېيتقاندا، تاغ ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ تۈر سانى تۈزلەڭلىك ئۆسۈملۈكلىرىنىڭكىدىن كۆپ، مەسىلەن، تيانشان تاغلىرىنىڭ ئاپتونوم رايونىمىز دائىرىسىدىكى قىسمىدا تارالغان يۇقىرى دەرىجىلىك ئۆسۈملۈك تۈرلىرى تەخمىنەن 2300 خىل بولۇپ، (تيانشان تېغىنىڭ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى دائىرىسىدىكى قىسمىدا 3000 تۈرگە يېقىن)، ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە يۇقىرى دەرىجىلىك ئۆسۈملۈك تۈرلىرىنىڭ تەخمىنەن 70 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. گەرچە قاراقۇرۇم، كوئىنلۇن تاغلىرىنىڭ ئىگىلىگەن ئورنى چوڭ بولسىمۇ، لېكىن ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ تۈر تەركىبى ئاز، يارىش (جۇڭغارىيە) ۋە تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئۆسۈملۈكلىرى تەخمىنەن 600 تۈرگە يېتىدۇ...»*

«...ئاپتونوم رايونىمىزدا ئۇرۇقلۇق ئۆسۈملۈكلەرنىڭ تۈرلىرى ھەممىدىن كۆپ بولۇپ، بۇ رايوندىكى ئۆسۈملۈكلەر فلورىسىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ. مەسىلەن،

---

* م. خۇدا بەردى: «شىنجاڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئۆسۈملۈكلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جۇغراپىيىلىك تارقىلىشى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

ئاپتونوم رايونىمىزدا تارالغان مۇرەككەپ گۈللۈكلەر ئائىلىسىدىكى ئۆسۈملۈكلەر 120 تۈرۈقداشقا مەنسۇپ تەخمىنەن 470 تۈردىن ئىبارەت بولۇپ، شىنجاڭ ئۆسۈملۈك يىپىنچىلىرىنى شەكىللەندۈرگەن ئەڭ چوڭ ئائىلە ھېسابلىنىدۇ. ئاندىن قالسا باشاقلىقلار ئائىلىسى، لويلا ئائىلىسى، پۇرچاق ئائىلىسى، كىرىس گۈللۈكلەر ئائىلىسى، ئەتىرگۈل ئائىلىسى، ئىبىق تاپان ئائىلىسى، قىياقلار ئائىلىسى، چۆقا ئائىلىسى، كالپۇكسىمان گۈللۈكلەر ئائىلىسى، چىنىگۈل ئائىلىسى، جىنتيانا ئائىلىسى، گۈلساماق ئائىلىسى، كونىلۇكسىمان گۈللۈكلەر ئائىلىسى. قامچا ئوت ئائىلىسى، بوتاكۆز ئائىلىسى قاتارلىق 15 ئائىلىنىڭ ھەرقايسىسى سەككىزدىن ئارتۇق تۈرۈقداش ۋە 50 تىن ئارتۇق تۈرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئائىلىلەردۇر.»*

تۆۋەندە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلغان مەدەنىي ئۆسۈملۈكلەر ئەۋرىشكىلىرىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

ئاشلىق زىرائەتلىرى

1) بۇغداي: بۇغداي دەسلەپتە بارىكۆل ناھىيىسى تەۋەسىدىكى قەدىمكى ئىزدىن تېپىلغان بولۇپ، بۇ قەدىمكى ئىز ئەينى زاماندا كۆيۈپ ۋەيران بولغانلىقتىن، بۇغداي دانلىرىمۇ كۆيۈپ كۆمۈرگە ئايلىنىپ كەتكەن. بۇ قەدىمكى ئىزدىن تېپىلغان ياغاچ ئەۋرىشكىلىرىنى كاربون 14 (C_{14}) ئانالىزى ئارقىلىق تەجرىبە قىلغاندا، ئۇنىڭ يىل دەۋرى بۈگۈندىن 3280 يىل ئىلگىرى ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى. بۇ ئىزدىن تېپىلغان بۇغداي دانلىرى «تىيانشان مەدەنىيىتى»گە ئائىت باش

* م.خۇدابەردى: «شىنجاڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئۆسۈملۈكلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جۇغراپىيىلىك تارقىلىشى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

قا قەدىمكى ئىز ۋە قەدىمكى قەبرىلەردىن تېپىلغان زىرائەت ئەۋرىشكىلىرى ئىچىدە ئەڭ قەدىمكىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

1979 - يىلىنىڭ ئاخىرى ۋە 1980 - يىلى لوپنۇر رايونى كۆنچى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى، شىمالىي قىرغىقىدىكى جايلار ۋە كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى ئەتراپىدىن بىر تۈركۈم ئەڭ قەدىمكى قەبرىلەر قېزىپ تەكشۈرۈلدى. بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى تولىمۇ قۇرغاق بولغاچقا، قەبرىلەردىكى مېيىت ۋە ئاخىرەتلىك بۇيۇملار ئاساسەن چىرىماي ياخشى ساقلىنىپ قالغان. يۇلغۇن، كەندىر چۈشەكلىرى ۋە باشقا نەرسىلەردىن ناھايىتى زىچ ۋە قېلىن قىلىپ توقۇلغان كىچىك سېۋەتلەرگە ئون نەچچە تالدىن يۈز نەچچە تالغىچە بۇغداي دانلىرى سېلىپ قويۇلغان. بۇ بۇغداينىڭ رەڭگى قارامتۇل بولۇپ، چىرىمەي ياخشى ساقلىنىپ قالغان. قەبرىلەردىن ئېلىنغان ياغاچ ئەۋرىشكىلىرىنى كاربون 14 (C_{14}) ئانالىزى ئارقىلىق تەجرىبە قىلغاندا ئۇنىڭ نەتىجىسى تۆۋەندىكىچە بولغان:

1 - قېتىم نەنجىڭ داشۆ جۇغراپىيە فاكۇلتېتىنىڭ تەجرىبىخانىسى ئەۋرىشكىلەرنى تەجرىبە قىلىپ ئۇنىڭ بۇنىڭدىن 117±6412 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە توغرا كېلىدىغانلىقىنى ئېنىقلاپ بەرگەن. بۇ خەۋەر ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، مەملىكەتنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا زور غۇلغۇلا قوزغىلىپ كەتتى. ئوخشىمىغان كۆز قاراشلار، ئىلمىي پەرەزلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى. كېيىن 2 - قېتىم بېيجىڭ داشۆ ئارخېئولوگىيە فاكۇلتېتىنىڭ تەجرىبىخانىسى قايتا تەجرىبە قىلىپ، ئۇنىڭ بىكىتىلگەن يىل دەۋرىنى بۇنىڭدىن 3800 يىللار بۇرۇنقى، دەپ ئېلان قىلدى. مەيلى قانداق بولمىسۇن، لوپنۇر رايونىدىكى كۆنچى دەريا بويلىرىدىن تېپىلغان بۇ قەدىمكى بۇغداي دانلىرى ھازىرغىچە «تارىم مەدەنىيىتى» گە ئائىت قەدىمكى قەبرىلەردىن تېپىلغان دەۋرى ئەڭ ئۇزۇن بۇغداي ئەۋرىشكىلىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇغداي دۇنيا بويىچە

چەك ئەڭ بۇرۇن ئۆستۈرۈلگەن مەدەنىي ئۆسۈملۈكلەرنىڭ بىرى. كۆنچى دەرياسى بويىدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن تېپىلغان بۇغداي ئەۋرىشكىلىرى ئەجدادلارنىڭ تارىم بۇغدىيىنى تېرىپ ئۆستۈرۈش تارىخى ۋە تارىم بۇغدىيىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى توغرىسىدا يېڭى مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىش جەريانىدا مىلادىيىدىن ئىلگىرى ۋە كېيىنكى دەۋرلەرگە مۇناسىۋەتلىك بەزى قەدىمكى شەھەر خارابىلىرى ۋە قەدىمكى قەبرىلەردىن يەنە بىرمۇنچە بۇغداي دانلىرى، بۇغداي باشقى، بۇغداي ئۇنىدىن تەييارلانغان يېمەكلىكلەر، بۇغداي تېرىش ھەققىدە يېزىلغان ھەر خىل يېزىقتىكى خاتىرە - پۈتۈكلەرمۇ تېپىلدى. مەسىلەن، بۇنىڭدىن 2000 يىللار بۇرۇن تەكلىماكاندا قۇمغا كۆمۈلۈپ كەتكەن قەدىمكى نىيە خارابىسىدىن بۇغداي دانلىرى تېپىلىش بىلەن بىللە بىر تال پىچەرىم بۇغداي باشقىمۇ تېپىلدى. تۇرپان ناھىيىسىدىكى ئاستانە ۋە قاراغوجىدىكى VI — VII ئەسىرلەرگە تەئەللۇق قەدىمكى قەبرىلەردىن بۇغداي، بۇغداي ئۇنىدىن تەييارلانغان نان، ھەر خىل پېچىنىلەر، چۆچۈرە، جۇۋاۋا، بۇغداي كېپىكى قاتارلىقلار ۋە بۇغدايدىن ئىجارە - باج تۆلىگەن، قەرز - ئۆتنە بەرگەنلىك توغرىسىدىكى خەت - چەك ۋەسىقىلەر قېزىۋېلىندى. يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان بۇغداي ۋە بۇغداي ئۇنىدىن تەييارلانغان يېمەكلىكلەر، ھەر خىل تىل - يېزىقلاردا پۈتۈلگەن ۋەسىقىلەر يۇرتىمىزنىڭ ئاشلىق زىرائەتچىلىك تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا بىرىنچى قول ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

2) ئارپا: قۇمۇل بارىكۆل ناھىيىسى قارادۆۋىدىكى بۇنىڭدىن 3000 يىللار بۇرۇنقى قەدىمكى قەبرىلەردىن ئارپا باشقى، ئارپا پوستى (قارا دۆۋىدىن) تېپىلغان. بۇ ھازىر-

ىچە تېپىلغان ئەڭ بۇرۇنقى ئارپا ئەۋرىشكىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ يەنە ئارپىنىڭ يۇرتىمىزدا تېرىپ ئۆستۈرۈلۈش تارىخى ۋە ئۇنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسىنى تەتقىق قىلىشتا زور ئەھمىيەتكە ئىگە. يۇقىرىقىلاردىن باشقا تەكلىماكاندىكى قەدىمكى نىيە خارابىسىدىن، تۇرپان ئاستانىدىكى Ⅳ — Ⅸ ئەسىرلەرگە مەنسۇپ قەدىمكى قەبرىلەردىن بىرمۇنچە ئارپا دانلىرى چىققان. قەبرىلەردىن تېپىلغان بەزى ۋەسىقىلەردە ئات - ئۇلاغلار ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن يەم - خەشەكلەر ھېساباتىدا سەرپ قىلىنغان ئارپىنىڭ سانىمۇ ئېنىق خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭدىن باشقا، چاقىلىق ناھىيىسىدىكى قەدىمكى مىران خارابىسىدىنمۇ ئارپا دانلىرى تېپىلغان. بۇ نەرسىلەر بىزگە ئارپىنىڭ ئۇ زامانىسىدا تېرىلىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكىنى، ئىستېمال سەرپىياتىنىڭمۇ خېلى زور ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

3) تېرىق: بۇ قەدىمكى زامان ئاشلىق زىرائەتلىرى ئىچىدە، تېرىلىش دائىرىسى كەڭ، ئىستېمال سەرپىيات مىقدارى زور زىرائەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تېرىق — قۇرغاقچىلىققا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان، ئۆسۈش مەۋسۇمى نىسبەتەن قىسقا، بىرتەددىر يۇقىرى مەھسۇلاتلىق، ساقلاشقا چىدامىلىق زىرائەت بولغاچقا، قۇرغاق رايونلاردا ياشىغان ئەجدادلىرىمىز ئۇنى كۆپرەك تېرىغان. ئۇنىڭ ئەڭ بالدۇرقى زىرائەت ئەۋرىشكىسى بۇنىڭدىن تەخمىنەن 3000 يىل بۇرۇنقى قۇمۇل قارادۆۋە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان. ئۇ بىر خىل تېرىق قاتامىسى بولۇپ، كۆپ قىسمى چاسا شەكىلدە. ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 20 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 3 — 4 سانتىمېتىر كېلىدۇ. تېرىق ئۇنى تازا يۇمشاق تارتىلمىغاچقا، قاتلىما ئارىسىدىكى تېرىق دانلىرى يەنىلا ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

1985 - يىلى 9 - ئايدا، چەرچەن ناھىيىسىدىكى زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىلىرىدىنمۇ تېرىق (سۆك) ئۇنىدىن تەي-

يارلانغان نان (توقاچ) تېپىلدى. بۇ قەدىمكى قەبرىلەرنىڭ
ئەڭ تېگىدىن ئېلىنغان ياغاچ ئەۋرىشكىلىرى كاربون 14 ئانا-
لىزى ئارقىلىق تەجرىبە قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ بۇنىڭدىن
3000 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپ ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى.
1959 - يىلى، بۇنىڭدىن 2000 يىللار بۇرۇنقى دەۋر-
لەردىلا قۇمغا كۆمۈلۈپ كەتكەن قەدىمكى نىيە خارابىسىدىن
تېرىق تېپىلغاندىن باشقا، بەزى ئۆيلەرنىڭ خارابە ئىزىدىن
قېلىن بىر قەۋەت تېرىق قاتلىمى (تېرىقلار ئۇزۇن يىللارنىڭ
ئۆتۈشى بىلەن بىرىكىپ قېتىپ كەتكەن) تېپىلغان. كېيىن يە-
نە تۇرپان ئاستانە، كروران خارابىسى، قارا شەھەر ناھىيىسى-
دىكى «ساردۆك قەدىمي شەھەر خارابىسى» قاتارلىق ئورۇن-
لاردىنمۇ تېرىق دانلىرى تېپىلدى.
4) چۈجگۈن: چۈجگۈن تېرىققا ئوخشاپ كېتىدىغان، دېنى
يۇمىلاق ئۆسۈملۈك. ئۇ ئادەتتە قىياق دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ
ئۆسۈش ۋاقتى قىسقا، قۇرغاقچىلىققا چىدامىلىق بولۇشتەك ئالا-
ھىدىلىكى بار.
قەدىمكى نىيە خارابىسى ۋە تۇرپان ئاستانىدىكى VI — VII
ئەسىرلەرگە مەنسۇپ قەدىمكى قەبرىلەردىن كۆپلىگەن چۈجگۈن
دانلىرى تېپىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا 2000 نەچچە يۈز يىللار
ئىلگىرى قۇمغا كۆمۈلگەن «قەدىمكى كرورەن خارابىسىنىڭ
تاملىرىدا ئۆز زامانىسىدا سۇۋالغان كاكىل لايلار ساقلانغان
بولۇپ، لايلارغا كۆپ مىقداردا بۇغداي سامىنى، چۈجگۈن سا-
مىنى ۋە چۈجگۈن پوستى ئارىلاشتۇرۇلغان. شۇنىڭدەك،
شەھەر خارابىسى ئىچىدىكى بىر قەدىمكى مۇنارنىڭ شەرق تە-
رىپىدىن تەخمىنەن 32 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدىكى بىر دۆ-
ۋە ياغاچلار ئاستىدىن 70 سانتىمېتىر قېلىنلىقتىكى چۈجگۈن
دۆۋىسى تېپىلغان. ئۇنىڭدىكى چۈجگۈن دانلىرى ھازىرمۇ ساپ-

شېرىق پارقىراپ تۇرىدۇ».*

5) ئاق قوناق (مەللە قوناق): بۇ زىرائەت قۇرغاقچىلىق-قا چىداملىق بولۇش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى شور تەركىبى بىر قەدەر ئېغىر بولغان تۇپراقنىمۇ ماسلىشالايدۇ. شۇڭا ئۇ خېلى ئۇزۇن زامانلاردىن بۇيان قەشقەر، قۇمۇل، پىچان، تۇر-پان، توقسۇن، قاراشەھەر قاتارلىق جايلاردا تېرىلىپ كەل-مەكتە. بۇنىڭدىن 2000 يىللار ئىلگىرىكى دەۋرگە مەنسۇپ بولغان ساردۆك قەدىمي شەھەر خارابىسىدىكى (قاراشەھەردە) قەدىمكى گەممىدىن ئاق قوناق تېپىلغان.

مايلىق دان زىرائەتلىرى

ئاپتونوم رايونىمىزدا مايلىق دان زىرائەتلىرىنىڭ تېرىپ ئۆستۈرۈلۈشى ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. مايلىق دان زى-رائەتلىرىدىن زىغىر، كۈنجۈت، قىچا، زاراڭزا، ئاپتاپپەرەس قاتارلىقلار ئومۇميۈزلۈك تېرىلىدۇ. يۇرتىمىزدىكى مايلىق دان زىرائەتلىرىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى ۋە ئۇلارنىڭ تېرىپ ئۆستۈرۈلۈش تارىخى ھەققىدە، تېخى ئەتراپلىق تەتقىقاتلار يۈرگۈزۈلمىدى. شۇنداقتىمۇ كېيىنكى يىللاردا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر ۋە چەكلىك دائىرىدە ئېلىپ بېرىلغان قېزىپ تەكشۈرۈشلەردە بەزى مايلىق دان زىرائەتلى-رىنىڭ ئەۋرىشكىلىرى تېپىلدى. تۆۋەندە ئۇلارنى قىسقىچە تو-نۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

1) زىغىر: تىيانشان تېغىنىڭ ئالغۇي (ئارغۇغول) جىلغى-سىدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن (بۇنىڭدىن 2000 — 3000 يىل بۇرۇنقى) زىغىر دانلىرى تېپىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا تۇر-پان ئاستانىدىكى قەدىمكى قەبرىلەر (VI — VIII ئەسىرلەرگە

---

* خۇشەن: «كروران قەدىمكى ئىزىنى تەكشۈرۈشتىن قىسقىچە دوكلات»، «تارىخ، جۇغراپىيە ژۇرنىلى» 1981 - يىللىق 1 - سانى.

مەنسۇپ) دىن ۋە قاراشەھەردىكى قەدىمكى شەھەر خارابىسىدىنمۇ زىغىر دانلىرى تېپىلغانىدى.

ئاپتونوم رايونىمىزدا زىغىر ئۇرۇقدىشىغا كىرىدىغان تەخمىنەن ئالتە تۈر بار بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئادەتتىكى زىغىر كەڭ مىقياستا تېرىلىدۇ.

2) كۈنجۈت: تۇرپان ئاستانە قەدىمكى قەبرىلىرىدىن كۈنجۈت تېپىلغان. «كۈنجۈت ئەسلىدە جەنۇبىي ئافرىقىدا ئۆسىدىغان ئۆسۈملۈك بولۇپ، ھازىر ئىسسىق ۋە مۆتىدىل بەلباغنىڭ كۆپلىگەن رايونلىرىدا تېرىپ ئۆستۈرۈلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇرۇقى قۇۋۋەت دورىسى سۈپىتىدە ئىشلىتىلسە، غولىنىڭ پوستى ئارغامچا ۋە تاغار توقۇشتا خام ئەشيا قىلىنىدۇ».*

پۇرچاق تىپىدىكى زىرائەتلەر

پۇرچاق ئائىلىسىدىكى ئۆسۈملۈكلەردىن ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدە تارقالغانلىرىنىڭ كۆپىنچىسى كېپىنەكسىمان گۈللۈكلەر كەنجى ئائىلىسىگە مەنسۇپ ئۆسۈملۈكلەر بولۇپ، ئۇلاردىن تەخمىنەن 282 خىل تۈرى بار. بۇلارنىڭ ئىچىدە مۇھىملىرىدىن بېدە، ياۋا بېدە، ياۋا ماش، ياۋا كۆك پۇرچاق قاتارلىقلار بار.

ئاپتونوم رايونىمىزدا چەكلىك دائىرىدە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلاردا، پۇرچاق تىپىدىكى زىرائەتلەرمۇ تېپىلدى. خوتەن نىيە ناھىيىسى تەۋەسىدىكى بەزى قەدىمكى قەبرىلەردىن (بۈگۈندىن 2000 — 3000 يىل بۇرۇنقى قەبرىلەر) ماش دانلىرى، تۇرپان ئاستانىدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن دادۇر، قارا پۇرچاق دانلىرى تېپىلغان.

---

* م. خۇدابەردى: «شىنجاڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئۆسۈملۈكلىرى ۋە ئۇلارنىڭ جۇغراپىيىلىك تارقىلىشى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 339 ـ بەت.

تالالىق زىرائەتلەر

1) كەندىر: ئاپتونوم رايونىمىزدىكى بىرقانچە جايدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلاردا تېپىلغان يادىكارلىقلار ئىچىدە، كەندىر تالالىرىدىن توقۇلغان بۇيۇملار خېلى كۆپ. بۇنىڭ ئىچىدە كۆنچى دەرياسى بويىدىكى تەخمىنەن 4000 يىل بۇرۇنقى قەدىمكى قەبرىلەردىن چىققان قېلىن ۋە زىچ توقۇلغان سېۋەتكە ئوخشاپ كېتىدىغان بۇيۇملارنى ئېنىقلىغاندا، ئۇنىڭغا كەندىر تالاسى ئىشلىتىلگەن. قەبرىلەرنىڭ ئۈستى ۋە يانلىرىغىمۇ لوپنۇر كەندىرى ئىشلىتىلگەن.

1985 - يىلى، چەرچەن زاغۇنلۇقتىكى قەدىمكى قەبرىلەر (3000 يىل بۇرۇنقى) نى قېزىپ تەكشۈرگەندە، قەبرىنىڭ ئۈستى ۋە ئەتراپىنى يېپىش ئۈچۈن لوپنۇر كەندىرى ئىشلىتىلگەن. بۇلار ھازىرغىچە تېپىلغان ئەڭ بۇرۇنقى كەندىر ئەۋرىشكىلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

«لوپنۇر كەندىرى قۇرغاقچىلىققا ۋە شورغا چىداملىق، ئېگىزلىكى 1.5 ~ 3 مېترغىچە كېلىدىغان يېرىم چاتقال بولۇپ، تارىم ۋە جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنىڭ قۇرغاق ۋە شورلۇق چۆللىرىدە، دەريا بويلىرىدا كەڭ تارقالغان. ئۇنىڭ غول پوستىنىڭ تالالىرى توقۇمىچىلىقتا، يوپۇرمىقى يۇقىرى قان بېسىمى، نېرۋا ئاجىزلىق، ئىششىق قاتارلىق كېسەللەرنى داۋالاشتا ئىشلىتىلىدۇ (يىلتىزىنىڭ تەركىبىدە ئاشلىغۇچى ماددا ۋە ئاپوتسېنتىن بولۇپ، دورا سۈپىتىدە ئىشلىتىلىدۇ. غولىنىڭ ئاق شىرنىسى تەركىبىدە 1% — 2%، يوپۇرماقلىرىدا 2% — 3% (كۆز پەسلىدە 6% كە يېتىدۇ)، كاۋچۇك بولىدۇ).

ئادەتتىكى ياۋا كەندىر بىلەن چوڭ يوپۇرماقلىق ياۋا كەندىرلەرنىڭ غول پوستىنىڭ تالالىرىمۇ قەغەز ياساش ۋە توقۇمىچىلىقنىڭ خام ئەشياسى سۈپىتىدە ئىشلىتىلىدۇ. لوپنۇر كەندىرى ۋە ياۋا كەندىرلەرنىڭ ھەممىسى ھەسەل مەنبەسى

ئۆسۈملۈكلىرى ھېسابلىنىدۇ».*

2) كېۋەز: ئاپتونوم رايونىمىزدا كېۋەزنىڭ تېرىلىشى نا-
ھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر-
نىڭ نەتىجىسىگە ئاساسلانغاندا، تارىم ۋادىسى ۋە تۇرپان ۋا-
دىسى (جۇملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىرقانچە ۋادىلار) دا
كېۋەز ئەڭ بۇرۇن تېرىپ ئۆستۈرۈلگەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈ-
رۈشكە بولىدۇ.

1959 - يىلى بۇنىڭدىن 2000 يىللار ئىلگىرى قەۋم
ئاستىغا كۆمۈلۈپ كەتكەن قەدىمكى نىيە خارابىسىدىن ئادەم ۋە گۈل
نۇسخىلىرى كۆك بوياقتا بېسىلغان پاختا رەخت (ھەمزەك دېيمۇ
ئاتىلىدۇ) تېپىلدى. ئۇنىڭدىن باشقا كىرىيە ناھىيىسىدىكى قەدىمكى
«ئۈيلەك» خارابىسىدىنمۇ گۈللۈك پاختا رەخت ۋە مارالبېشى
ناھىيىسىدىكى توقۇز ساراي (بارچۇق) خارابىسىنى قېزىپ
تەكشۈرگەندە، IX — VI ئەسىرلەرگە تەئەللۇق مەدەنىيەت قات-
لىمىدىن پاختا تېپىلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە چىگىتمۇ
تېپىلدى. بۇ چىگىتنى جۇڭگو يېزا ئىگىلىك پەنلەر ئاكادېمى-
يىسى پاختا تەتقىقات ئىنستىتۇتى تەھلىل تەتقىق قىلىش
ئارقىلىق ئۇنىڭ بىر خىل ئافرىقا كېۋىزى تىپىدىكى كېۋەزنىڭ
سورتىغا تەۋە چىگىت ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن. ئەھۋال-
دىن قارىغاندا، بۇنىڭدىن كېيىنكى ئارخېئولوگىيىلىك خىز-
مەتلەرنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، تارىم ۋە تۇرپان ۋادى-
سىدىكى قەدىمكى ئىزلاردىن پاختا، كەندىرگە ئوخشاش تالا-
لىق زىرائەتلەرنىڭ تېخىمۇ قەدىمكى ئەۋرىشكىلىرى تېپىلىشى
مۇمكىن.

3. باغۋەنچىلىك ۋە مېۋە - چېۋىلەر

ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ تىيانشان تېغى، ئالتاي تې-

* م. خۇدابەردىنىڭ يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئەسىرىگە قاراڭ.

غىدىكى پايانسىز ئورمان بەلباغلىرى ۋە جىلغا، ئېدىرلىقلىرىدا خىلمۇخىل ياۋا مېۋىدىزارلىقلار بار. ئۇلار ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەر خىل كېلىماتلىق تەبىئىي شارائىتىغا ماسلاشقان بولۇپ، ئەزەلدىن يۇرتىمىزنىڭ ئېكولوگىيىسىنى تەڭشەش، ئىنسانلار ۋە جانلىقلارغا ئوزۇقلۇق مەنبەسى بولۇش رولىنى ئۆتەپ كەلگەن. يۇرتىمىزنىڭ گۈزەل تەبىئىي شارائىتى، مۇنبەت تۇپرىقى، ياۋا مېۋىدىزارلىق بايلىقى باغۋەنچىلىكنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ھەر جەھەتتىن باب كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئەجدادلىرىمىز ئۆز يۇرتىدىكى ياۋا مېۋە دەرەخلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈپ، تىكىپ-ئۆستۈرۈپ، ھەر خىل مېۋە سورتلىرىنى يېتىشتۈرۈش يولىدا تەبىئەت بىلەن ھارماي-تالماي كۈرەش قىلغان. ئۇلار يېتىشتۈرگەن شېرىن-شەربەتلىك مېۋە-چېۋە، يەل-يېمىشلەر ئۆز زامانىسىدىن تارتىپ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھەرقايسى جايلارغا تارقىلىپ داڭق چىقىرىش بىلەن بىللە، مۇھىمى ئاشۇ رايونلاردىكى خەلقنىڭ ماددىي تۇرمۇشىنى بېيىتقان، شۇڭا ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە دۇنيا باغۋەنچىلىك ئىشلىرىغا قوشقان تۆھپىلىرىنى سەل چاغلاشقا بولمايدۇ.

ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە قولغا كەلگەن ماددىي پاكىت، ماتېرىياللار مىلادىدىن نەچچە ئەسىر ئىلگىرىلا ئەجدادلىرىمىزنىڭ تارىم، ئىلى، قۇمۇل، تۇرپان ۋادىلىرىدا ئۈزۈمچىلىك، قوغۇنچىلىق، ھەر خىل مېۋىلىك باغلار — ئۆرۈكلۈك، ئالمىلىق، چىلانلىق، شاپتۇللۇق، نەشپۈتلۈك، جىگدىلىك، ئۈجمىلىك، ياڭاقلىق ۋە باشقىلارنى خېلى كەڭ دائىرىدە يېتىشتۈرگەنلىكىنى ئىسپاتلىماقتا. مەسىلەن، مەشھۇر ئارخېئولوگ، ساياھەتچى ئا. ستەيىن 1901-يىلى تەكلىماكاندىكى قەدىمكى نىيە خارابىسى (2000 يىل بۇرۇنلا قۇمغا كۆمۈلۈپ كەتكەن) نى تەكشۈرگەندە، خارابە دائىرىسىدە شاپتۇل، ئۆرۈك،

ئالما قاتارلىق مېۋە دەرەخلىرىنىڭ قۇرۇپ قاقشال بولۇپ
كەتكەن قالدۇقلىرىنى، ئەتراپى چىتلانغان (قورشالغان) باغلار
خارابىلىرىنى ئۇچراتقان ۋە بۇ توغرۇلۇق ئۆز ئەسەرلىرىدە
تەپسىلىي مەلۇمات بەرگەن.

1959 - يىلى كۈزدە، ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي ئارخې-
ئولوگىيە ئەترىتى تەكلىماكاندا قايتا تەكشۈرۈش ئېلىپ بار-
غاندا، ستەيىن ئۆز ۋاقتىدا تەكشۈرگەن ئورۇنلارنى قايتا تەك-
شۈرۈش بىلەن بىللە، بەزى ئورۇنلارنى نۇقتىلىق قېزىپ تەك-
شۈردى. قېزىش جەريانىدا ھەر خىل مېۋە - چېۋە ئەۋرىشكى-
لىرى ۋە مېۋە ئۇرۇقلىرى تېپىلدى. خارابە دائىرىسىدىكى بىر-
قانچە ئورۇندا ئەتراپى چىتلانغان مېۋىلىك باغلارنىڭ قالدۇق-
لىرى ئېنىقلاندى. بۇلار ھازىرغىچە تارىم ۋادىسىدىن تېپىلغان
ئەڭ قەدىمكى باغ ۋە مېۋىلەر ھېسابلىنىدۇ.

ئۆتمۈشتە ئارخېئولوگىيىلىك خىزمەتلەر ئاز ئىشلەنگەنلى-
كى، قېزىلما ماتېرىياللارنىڭ كەملىكى ۋە بار ماتېرىياللار-
نىڭ ھازىرغىچە چوڭقۇر تەتقىق قىلىنمىغانلىقى سەۋەبىدىن
يۇرتىمىزنىڭ قەدىمكى زامان باغۋەنچىلىكى توغرىسىدىمۇ مۇ-
ئەييەن ئىلمىي يەكۈن كەمچىل بولۇپ كەلدى. بۇنى بۇنىڭ-
دىن كېيىن داۋاملىق تولۇقلاشقا توغرا كېلىدۇ، ئەلۋەتتە. تۆ-
ۋەندە ھەرقايسى جايلاردىن تېپىلغان مېۋە - چېۋە، يەل -
يېمىش ئەۋرىشكىلىرىنى ئايرىم تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

ئۈزۈم: ئاپتونوم رايونىمىزدا ئۈزۈمنىڭ ھەر خىل سورت-
لىرى ئۆستۈرۈلىدۇ. ئۈزۈم ئۇرۇقدىشىنىڭ 40 قا يېقىن تۈرى
بولۇپ، ئاساسەن شىمالىي ئامېرىكا بىلەن شەرقىي ئاسىيادا
كەڭ تارقالغان. تارىخىي يازما مەنبە ۋە ئارخېئولوگىيىلىك
تېپىلمىلار — ئوتتۇرا ئاسىيا جۈملىدىن يۇرتىمىزدا قەدىمدىن
ياشاپ كېلىۋاتقان ئەجدادلىرىمىزنىڭ ناھايىتى قەدىمكى زا-
مانلاردىن تارتىپ ئۈزۈمچىلىك بىلەن كەڭ تۈردە شۇغۇللىنىپ

كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلىماقتا.

«ستەيىننىڭ غەربىي يۇرتتىكى ئارخېئولوگىيە خاتىرىسى» (斯坦因西域考古记) ناملىق كىتابىنىڭ خەنزۇچە نەشرى 8 - بېتىدە، قەدىمكى نىيە خارابىسى جەنۇبىي قىسمىنىڭ فوتو سۈرىتى تولۇق بېرىلگەن. ئەنە شۇ فوتو سۈرەتنىڭ (E) بۆلىكىدە ئەينى زاماندىكى ئۈزۈملۈك باغنىڭ قالدۇق خارابىسى ئېنىق كۆرسىتىلگەن. دېمەك، بۇ بۇنىڭدىن 2000 يىللار ئىلگىرى خارابىلىققا ئايلانغان ئۈزۈملۈك باغ بولۇپ، هازىرغىچە تەكلىماكاندا ئېنىقلانغان بىردىنبىر ئەڭ قەدىمكى ئۈزۈملۈك باغ هېسابلىنىدۇ.

1959 - يىلى، قەدىمكى نىيە خارابىسىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش جەريانىدا بىرمۇنچە رەڭدار يۇڭ توقۇلمىلار، گىلەم، زىلچىلارنىڭ پارچىلىرىمۇ تېپىلغانىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى تەكتى سارغۇچ، گۈللىرى كۆك رەڭدە توقۇلغان يۇڭ توقۇلما رەختكە ئادەم، ياۋايى هايۋان ۋە ئۈزۈمزارلىقنىڭ مەنزىرىسى ناهايىتى يارقىن، ئوبرازلىق قىلىپ چۈشۈرۈلگەن. يۇڭ توقۇلما رەخت گەرچە پارچىلىنىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىكى ئۈزۈمزارلىقنىڭ مەنزىرىسىنى، مەي باغلاپ پىشقان ئۈزۈملەرنى، قاڭشارلىق، ئوراكۆز بىر ئادەمنىڭ سېۋەت كۆتۈرۈپ ئۈزۈم ئۈزۈۋاتقانلىقىنى، ئۈزۈم بارىڭى ئاستىدا بىر قوينىڭ تۇرغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ.

60 - يىللاردىن بۇيان تۇرپان ئاستانىدە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلاردا، بۇ جايدىكى IV — IX ئەسىرلەرگە ئائىت قەدىمكى قەبرىلەردىن ئۈزۈم ئەۋرىشكىلىرى خېلى كۆپ تېپىلدى. ئۈزۈملەرنىڭ بەزىلىرى ساپىقىدىن ئاجرىماي ئۈز پېتى قۇرۇپ قالغان (بۇيۇملار هازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي كۆرگەزمىسىدە).

1985 - يىلى 12 - ئايدا، تۇرپان ئاستانە يېزىسىنىڭ شىمالىدىكى قاراغوجا قەدىمكى قەبرىلىرىنىڭ ئىچىدىن جەسەت ساندۇقىنىڭ تېگىگە سېلىنغان ئۈزۈم تەكلىرى تېپىلغان.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ئاستانىدىكى بەزى قەدىمكى قەبرىلەرنىڭ تاملىرىغا سىزىلغان سۈرەتلەر ئىچىدىمۇ ئۈزۈملۈك باغنىڭ مەنزىرىسى سىزىلغان رەسىملەر بار. تۇرپان سىڭگىم ئېغىزىدىكى مىڭئۆي ئىبادەتخانا خارابىسىنىڭ بىر ئېغىز ئۆيىدە تام - تورۇسلارغا ئۈزۈملۈك مەنزىرىسى رەڭلىك قىلىپ سىزىلغان (بۇ سىزمىلار قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە مەنسۇپ).

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي كۆرگەزمىسىگە تىزىلغان بۇيۇملار ئىچىدە بىر پارچە كەشتە بولۇپ، ئۇنىڭغا پۈتۈنلەي ئۈزۈم رەسىمى كەشتىلەنگەن. بۇ كەشتىمۇ تۇرپان ئاستانىدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن قېزىۋېلىنغان. ئۇنىڭدىن باشقا يەر ئاستىدىن تېپىلغان ھەر خىل يېزىقتىكى ۋەسىقىلەر (قەدىمكى ئۇيغۇرچە، سوغدىچە، خەنزۇچە) دە ئۈزۈملۈك باغنىڭ سېتىلغانلىقى، ئىجارىگە بېرىلگەنلىكى، نەچچە تاغارلاپ كىشمىشنىڭ سېتىلغانلىقى، قەرزگە بېرىلگەنلىكى توغرۇلۇق مەزمۇنلار يېزىلغان. بەزى خەت - چەكلەرگە ئۈزۈمدىن مەي - شاراب ئىشلەنگەنلىكى توغرىسىدا خېلى تەپسىلىي خاتىرىلەر پۈتۈلگەن. يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن پاكىتلار بىزگە ئەينى زاماندا تارىم ۋە تۇرپان ۋادىسى قاتارلىق جايلاردىكى بەزى شەھەر - كەنتلەرنىڭ باغ ۋە ئۈزۈملۈكلەر بىلەن قورشالغانلىقىنى، باغۋەنچىلىكنىڭ جۈملىدىن ئۈزۈمچىلىكنىڭ يېزا ئىگىلىكىدە خېلى مۇھىم ئىقتىسادىي رول ئوينىغانلىقىنى، ئۆز زامانىسىدا ئۈزۈمدىن ياسىلىدىغان مەي - شارابلارنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان ئىچىملىك ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

— تۇرپان ئۈزۈمى تارىختىن بۇيان داڭلىق. تۇرپاننىڭ ھاۋاسى قۇرغاق، كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى ئۇزۇن، ئىسسىق-لىق مىقدارى يۇقىرى بولغاچقا، ئۈزۈمنىڭ شېكەر تەركىبى يۇقىرى، شىرىن - شەربەتلىك. تۇرپاندىكى «بويلۇق» چەك-سىز كەتكەن ئۈزۈمزارلىق بولۇپ، داڭقى ئالەمگە مەشھۇر. قەدىمكى ئۇيغۇرچىدا «بور» سۆزى «ئۈزۈم» دېگەن مەنىنى، ئۇنىڭغا «لۇق» قوشۇمچىسى ئۇلىنىپ «بورلۇق» — ئۈزۈملۈك، ئۈزۈمزارلىق دېگەننى بىلدۈرىدۇ. بۇ ئاتالغۇ تەدرىجىي ئۆز-گىرىپ، (بەزىلەر بۇزۇپ تەلەپپۇز قىلىپ) «بۇيلۇق»، «بۇل-يۇق» بولۇپ قالغان.

— ئۈزۈم ھەققىدە خەنزۇچە مەنبەلەردە ناھايىتى مۇھىم مەلۇماتلار ساقلانغان. جاڭ چيەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 128 - يىلى غەربىي يۇرتلار (ئوتتۇرا ئاسىيا، پەرغانە، زەرەپشان ۋادىلىرى) غا ئەلچىلىككە بارغاندا، ئۇ يەرلەردىكى ئاھالىلەر-نىڭ تېرىقچىلىق قىلىدىغانلىقى، شال، بۇغداي قاتارلىق زىرائەتلەرنى تېرىيدىغانلىقى، باغ - ئۈزۈمزارلىقلارنىڭ بارلىقى، ئۈزۈمدىن مەي - شاراب چىقىرىدىغانلىقى، بايلىرى-نىڭ ناھايىتى نۇرغۇن مەي - شارابلارنى نەچچە ئون يىل-غىچە ساقلايدىغانلىقى توغرىسىدا خاتىرە قالدۇرغان. جاڭ چيەن ئوتتۇرا ئاسىيادىن قايتىشىدا نۇرغۇنلىغان ئۆسۈملۈك ئۇرۇقلىرى، دورا ماتېرىياللىرى جۈملىدىن ئۈزۈم كۆچەتلىرىنى ئالغاچ كەتكەن. شۇنىڭدىن تارتىپ ئۈزۈم ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە تارقالغان.

— سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئارخېئولوگلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا قولغا كەلتۈرگەن ماتېرىياللىرى ئوتتۇرا ئاسىيا ئۈزۈمچىلىكىنىڭ تېخىمۇ قەدىمىي تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسەتمەكتە. «نامازغا — تۆپە» (جەنۇبىي تۈركمەنىستان) دە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلاردا، ئۈزۈمنىڭ

مىلادىدىن III ــ IV ئەسىر ئىلگىرىكى ئۈزۈم ئۇرۇقلىرى تېپىلغان. ئۈزۈم ئۇرۇقلىرى يەنە خارەزمنىڭ «قوي قىرىلغان قەلئە»، مىلادىدىن ئىلگىرىكى IV ئەسىردىن مىلادى IV ئەسىرگىچە)، «تۇپراق قەلئە» (مىلادى III ــ IV ئەسىر) قەدىمىي شەھەر خارابىلىرى، «تالى ــ بارزۇ» قىشلىقىنىڭ (سەمەرقەند يېنىدا) VII ئەسىرگە تەۋە يەر قاتلىمى ۋە بالالىق تۆپە قەلئەسى (V ــ VII ئەسىر) دە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلاردىمۇ تېپىلغان. قەدىمكى پەنجىكەنت ئىبادەتخانىسى خويلىلىرىنىڭ بىرىدە ئۈزۈم نوتىسىنىڭ قالدۇقى تېپىلغان... VII ــ VIII ئەسىردىكى سوغدى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئەفراسىياب (سەمەرقەند) تىكى سارىي تاملىرىنىڭ بىرىدە ئۈزۈم نوتىسى رەسسام تەرىپىدىن شۇنداق ماھىرلىق بىلەن ئىپادىلەنگەنكى، مۇتەخەسسىسلەر ھېچ قانچە قىينالمايلا ئۇنىڭ ھازىرمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا كەڭ تارقالغان ئۈزۈم سورتى ــ «خۇسەينى» (قىز بارمىقى) ئىكەنلىكىنى تونۇغان.

«ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار بىزنى يەنە ئۈزۈم مەي-شارابى ئىشلەش ئۇسۇللىرى بىلەن تەمىنلەيدۇ. جەنۇبىي تۈركمەنىستاننىڭ كونا نىسا شەھەر خارابىسىدىن (مىلادىدىن بۇرۇنقى I ــ II ئەسىرلەر) پادىشاھنىڭ ئۈزۈم ھاراقلىرىنى ساقلايدىغان ناھايىتى چوڭ بىر ئورنى تېپىلغان.

ئىسلام دىنى تارقىلىشتىن بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىيادىمۇ خۇددى قەدىمكى يۇنانلىقلارنىڭ «دىئونىس» (قەدىمكى يۇنانلىقلاردا ئۈزۈمچىلىك ۋە ۋىنو ئىلاھى) ئىلاھىغا ئوخشاش ئۈزۈمچىلىك ۋە ۋىنو ئىلاھىغا سىغىنىدىغان مۇراسىملىرى بار ئىدى. «دىئونىس» دىنىي مۇراسىملىرىدىكى شەخسلەرنىڭ رەسىملىرىمۇ شۇنى ئىسپاتلايدۇ. بولۇپمۇ مىلادىدىن بۇرۇن نىسا جاملىرىغا ئويۇلغان دىنىي مۇراسىملار كۆرۈنۈشى، «قوي قىرىلغان قەلئە» دېگەن خارابىنىڭ مىلادى-

دىن بۇرۇنقى I — II ئەسىرگە تەئەللۇق يەر قاتلىمىدىن تېپىلغان ھەيكەل فراگمېنتى (ئۇنىڭدا بىر قولىدا بىر ساپاق ئۈزۈم، يەنە بىر قولىدا ئۈزۈم تېلى كېسىش پىچىقى تۇتقان ئوتتۇرا ئاسىيالىقنىڭ سىياقىدىكى بىر كىشى ئىپادىلەنگەن)، دۈشەنبە شەھىرىدىن تېپىلغان برونزا ئېگەر جابدۇقىدىكى نەقىشلىك تەسۋىرلەر مۇ (ئۇنىڭدا بېشىغا ئۈزۈم نوتىسىدىن ياسالغان گۈل چەمبىرەك كىيىۋالغان بىر يىگىت ئويۇلغان) «دىئونىس» دىنىي مۇراسىملىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. قەدىمكى پەنجىكەنتنىڭ شەھەر خارابىلىرىدىن تېپىلغان ساقاللىق ئەر كىشىنىڭ سارغۇچ - قىزىل لايدىن ياسالغان ھەيكىلى (بېشى ئۈزۈم - تال چەمبىرىكى بىلەن بېزەلگەن) مۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۈزۈم مەي - شارابى ئىلاھى ئوبرازىنىڭ كەڭ تارقالغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.*

بادام: تۈرپان ئاستانىدىكى VI - IX ئەسىرلەرگە تەئەللۇق قەدىمكى قەبرىلەردىن بادام تېپىلغانىدى. بۇ كەمگىچە ئېلان قىلىنغان بەزى ماتېرىياللاردا بادام، ئۈزۈم، ئۆرۈك، ياڭاق، شاپتۇل، قوغۇن - تاۋۇز، ئاموت - نەشپۈت، ئەينۇلا - چىلان ، قاتارلىق بىرمۇنچە مېۋىلەرنىڭ ئەسلى ماكانى، ئۆستۈرۈلۈش تارىخى ھەققىدە تارىخىي پاكىتلارغا ئۇيغۇن بولمىغان مۇجمەل قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

ھەممىگە ئايانكى، ئادەم، ھايۋان، ئۆسۈملۈك قاتارلىقلارنىڭ ياۋا تۈرلىرى قەيەردىن تېپىلغان بولسا، ئۇنىڭ ئەسلى ماكانىمۇ شۇ يەر بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

---

* «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئۈزۈمچىلىكى ۋە ئۈزۈم شارابى ئىشلەش تارىخى» — سوۋېت تارىخ پەنلىرى كاندىداتى د.ئابدۇللايېۋ. «ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ماتېرىياللىرى» 1986 - يىلى 2 - سانى، 41 -، 42 - بەتلەر.

«ياۋا بادام قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا 3 - ئېرا هاياتلىق دەۋرىنىڭ ھەر خىل گېئولوگىيىلىك ئۆزگىرىشلەردىن ئامان قالغان ئۆسۈملۈكى ھېسابلىنىدۇ. گېئولوگىيە تارىخى تەتقىقات ماتېرىياللىرىغا قارىغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيا 3 - ئېرا دەۋرىنىڭ باشلىرىدا يارىش تۆزلەڭلىكى (جۇڭغارىيە ئويمانلىقى) نىڭ ھاۋا كىلىماتى نەم، مۆتىدىل ئىسسىق بەلباغ كىلىماتىغا مەنسۇپ بولۇپ، ياۋا بادام مانا مۇشۇ دەۋردىن ھايات قالغان ئۆسۈملۈك. ھازىر ئۇ پەقەت قازاقىستان بىلەن دۆلىتىمىزدىكى شىمالىي شىنجاڭدا تەبىئىي تارقىلىپ ئۆسمەكتە.

ئاپتونوم رايونىمىزدا ياۋا بادامنىڭ تا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىشى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جۇغراپىيىلىك ئۆزگىرىشى بىلەن ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئالمىشىش تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن زور تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇ مەملىكىتىمىزنىڭ كېيىن ئامبىرىغا قوشۇلغان قىممەتلىك بايلىق ھېسابلىنىدۇ.»*

1977 - يىلدىن 1980 - يىلغىچە ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشلەردە ئېنىقلانغان ياۋا بادامنىڭ تەبىئىي تارقىلىپ ئۆسكەن جايلىرى تۆۋەندىكىچە:

1) تارباغاتاي تاغلىرىنىڭ ئۇلاستاي جىلغىسى، قىزىل بېت، مادىباي جىلغىسى قاتارلىق جايلىرى؛

2) بارلىق تېغىنىڭ غەربىي شىمالى بىلەن شەرقىي شىمالىدىكى ئېدىرلىق ۋە دەريا ياقىلىرى؛

3) چاغانتوقاي ناھىيىسىدىكى دۆلەت ساي ۋە بۇرگەن دەرياسى بويلىرى؛

4) تولى ناھىيىسىنىڭ شامال ئېغىزىدىكى ئالمىلىق ساي ۋە ئۆرۈكلۈك ساي قاتارلىق جايلىرى؛

5) ئالتاي تېغىنىڭ غەربىي شىمالى، قابا دەرياسى

---

* «بادام»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشرى، 152 - بەت.

ئەتراپىدىكى كۆندىلەڭ ئېغىنىنىڭ ئېتەكلىرىگە تارقىلىپ ئۆسكەن.

ئاپتونوم رايونىمىزدا بادامنىڭ ئۈچ تۈرى (يەنى ئادەتتىكى مەدەنىي بادام تۈرى، ياۋايى بادام تۈرى، سىبىدە يوپۇرماقلىق بادام تۈرى)، بەش ئۆزگەرگەن كەنجى تۈرى بار. تارباغاتاي تېغى، بارلىق تېغى، ئالتاي تېغى، چاغانتوقاي، تولى ناھىيىسى قاتارلىق جايلاردىكى تاغ، ئېدىر، دەريا بويلىرىدا قەدىمكى ئۆسۈملۈكلەرنىڭ قالدۇقى بولغان بادامنىڭ تا ھازىرغىچە تەبىئىي تارقىلىپ ئۆسۈۋاتقانلىقى، بادامنىڭ قەدىمدىن تارتىپلا يۇرتىمىزدا ياۋايى تۈردىن مەدەنىي تۈرگە ئۆزگەرتكەنلىكىنى، جۈملىدىن، ھازىر جەنۇبىي شىنجاڭدا ئۆستۈرۈلۈۋاتقان بادامىلارنىڭمۇ ئەسلى ياۋايى بادامدىن ئۆزگەرگەن بادام تۈرلىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، خەنزۇچە تارىخىي پۈتۈكلەردىن «تاڭنامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»، لى شىجېننىڭ «دورا ئۆسۈملۈكلىرى قامۇسى» قاتارلىق كىتابلاردا بادامنىڭ تىكىپ ئۆستۈرۈلۈش تارىخى ھەققىدە مۇھىم بايانلار بار. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇر، ئۆزبەكلەرنىڭ ئەنئەنىۋى باش كىيىمى «بادام دوپپا»نىڭ ئۈستىگە بادام مېۋىسىنىڭ كەشتىلەنگەنلىكى، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىدە بادام مېغىزى ئاساسلىق دورىلارنىڭ خام ئەشياسى ئورنىدا ئىشلىتىلىپ، ھەر خىل كېسەللىكلەرنى داۋالاشتا شىپالىق دورا ئورنىدا ئىشلىتىلگەنلىكى... قاتارلىقلار بادامنىڭ ناھايىتى قەدىمدىن تارتىپلا ئەجدادلىرىمىز تەرىپىدىن تىكىپ ئۆستۈرۈلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئامۇت، نەشپۈت: يۇرتىمىز نەشپۈت، ئامۇت تۈرلىرىنىڭ ئۆستۈرۈلۈشتە ئەڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. 1984 - يىلى ئېنىقلانغان بەزى سانلىق مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئاپتونوم رايونىمىزدا يەرلىك نەشپۈت، ئامۇت تۈرلىرىدىن: قوتۇر

ئامۇت، كۆك ئامۇت، نەشپۈت، جۇجۇنۇلە، غەربتىلى ياۋروپا ئامۇتى قاتارلىق تۈرلەر ۋە ئۇلارنىڭ 58 خىل سورتى بار ئىكەن. بۇلارنىڭ ئىچىدە كورلا نەشپۈتى، چىپان نەشپۈتى، قۇرغاس قىشلىق سېرىق ئامۇتى، سۇيدۈك تاش ئامۇتى، قىزىلىق ئامۇت، قەشقەر قىشلىق ئامۇتى، قوتۇر ئامۇت، ئاقسۇ يىناۋا ئامۇتى، غۇلجا دۇشەشى، خوتەن چاكە ئامۇتى، پىچانىنىڭ كەنجە جۇجۇلىسى، يېمىش جۇجۇلىسى، قەشقەر ناكى، بوگۇر پىستە ئامۇتى، چۆچەك كۈزلۈك ئامۇتى، كورلا قارا ئامۇتى، چۆچەك ياۋا ئامۇتى، غۇلجا يازلىق ئامۇتى، يەكەن كەشمىر ئامۇتى... قاتارلىقلار خېلى داڭلىق سورتلار ھېسابلىنىدۇ.

ئاپتونوم رايونىمىز ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن ياۋروپانى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان قەدىمىي كارۋان يولى (يىپەك يولى)نىڭ تۈگۈنى بولغاچقا، ئۆز زامانىسىدا بىر قىسىم داڭلىق نەشپۈت، ئامۇت سورتلىرى ئىچكى ئۆلكە ۋە چەت ئەللەرگىمۇ ئېلىنىپ بېرىلىپ ئۆستۈرۈلگەن. V ئەسىردە يېزىلغان «غەربىي پايتەخت خاتىرىسى»دە: «قۇماۇقتا نەشپۈت بار...قۇرغاقچىلىققا چىداملىق، قۇرۇپ قالمايدۇ» دېيىلگەن. بۇ يەردە دېيىلگەن «قۇملۇق» تارىم ۋادىسىنى كۆرسىتىدۇ. 630 - يىللىرى يېزىلغان «تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى»نىڭ تەرىپىدىكى تەزكىرىدىمۇ: «ئاگنى* دۆلىتى... سۇ باشلاپ يەر سۇغىرىدۇ، تۆپرىقى مۇنبەت، بۇغداي، چىلان، ئۈزۈم، نەشپۈت... كۆپ ئۆستۈرۈلىدۇ»، «كۇچا (چۇزى) دۆلىتىدە... بۇغداي، ئۈزۈم، ئانار، نەشپۈت، ئۆرۈك، شاپتۇل... چىقىدۇ» دېيىلگەن.

60 — 70 - يىللاردا تۇرپان ئاستانىسىدىكى IV — IX ئەسىرلەرگە تەئەللۇق قەدىمكى قەبرىلەردىن نەشپۈت (ئامۇت) قاقلىرى تېپىلدى. تۇرپانىنىڭ ئالاھىدە قۇرغاق تەبىئىي شا-

* ئاگنى — ھازىرقى قاراشەھەر

رائىتى سەۋەبىدىن بۇ نەشپۈت (ئامۇت) ئەۋرىشكىلىرى چىرىمەستىن قۇرۇپ قاق بولۇپ قالغان. يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن تارىخىي خاتىرە ۋە يەر ئاستىدىن تېپىلغان ماتېرىياللار يۇرتىمىزنىڭ باغۋەنچىلىك ۋە مېۋە سورتلىرىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

ئەينۇلا (قارا ئۈرۈك): ئەينۇلا قاقلىرى تۇرپان ئاستانىدىكى IX — IV ئەسىرلەرگە تەئەللۇق قەدىمكى قەبرىلەردىن تېپىلغان.

ئۈرۈك: ئۈرۈك ئۇرۇقچىلىرى نىيە قەدىمكى شەھەر خارابىسىدىن، تۇرپان ئاستانىدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن تېپىلغان.

شاپتۇل: شاپتۇلنىڭ ئۇرۇقچىلىرى تەكلىماكاندىكى كرورەن شەھەر خارابىسى، قەدىمكى نىيە شەھەر خارابىسى (بۇ شەھەرلەر بۇنىڭدىن 2000 يىل بۇرۇنلا قۇمغا كۆمۈلۈپ كەتكەن) ۋە تۇرپان ئاستانىدىكى قەبرىلەردىن تېپىلغان.

ياڭاق: 1957 - يىلى، مارالبېشى ناھىيىسىدىكى «توقquz ساراي» (بارچۇق) قەدىمىي شەھەر خارابىسىدىن ۋە تۇرپان ئاستانىدىكى قەدىمىي قەبرىلەردىن خېلى كۆپ تېپىلغان.

چىلان: 60 — 70 - يىللاردا تۇرپان ئاستانىدىكى قەدىمىي قەبرىلەرنى قېزىپ تەكشۈرگەندە چىلان كۆپلەپ تېپىلدى.

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن مېۋىلەرنىڭ ئەسلى ماكانى، تىكىپ ئۆستۈرۈلۈش جەريانىنى تېخىمۇ ئەتراپلىق تەتقىق قىلىش ئۈچۈن تىيانشان تاغلىرىدىكى ھەر خىل ياۋا مېۋىزارلىقلار، بولۇپمۇ تىيانشان تېغىنىڭ ئىلى رايونىدىكى تارماقلىرىغا تارالغان خىلمۇخىل ياۋا مېۋىزارلىقلارنى مىسالغا ئالساق،

تېخىمۇ قىممەتلىك ئىلمىي يەكۈنلەرنى چىقىرىشىمىزغا ئاساس بولالايدۇ.

ئىلى رايونىدىكى ياۋا مېۋە ئورمانلىقلىرىنىڭ ھازىرچە ئېنىقلانغان كۆلىمى تەخمىنەن 150 مىڭ مودىن ئارتۇق بولۇپ، ئۇلار ئىلى تاغلىرىدىكى 60 نەچچە جىلغىغا تارالغان. بۇلاردىن كەڭسايدىكى ياۋا مېۋىزارلىق (ئالمىلىق، ئۈرۈكلۈك)، داشكۇ ئاقسۇ جىلغىسى ۋە باشقا جىلغىلاردا قويۇق ئۆسكەن ياۋا ئالمىلىق، ياۋا ئۆرۈكلۈك، ياۋا ئەينۇلا قاتارلىقلار، توققۇزتارا ناھىيىسىنىڭ موخۇر تاغ ياۋا مېۋىزارلىقى، تېكەس ۋە كۈنەس، نىلقا تاغلىرىدىكى ياۋا مېۋە ئورمانلىقلىرى ئالاھىدە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ياۋا مېۋىزارلىقلاردا ياۋا ئالما، ياۋا ئۈرۈك، ياۋا ياڭاق، ياۋا ئەينۇلا، ياۋا ئالۇچا، ياۋا نەشپۈت، ياۋا مالىنا، بۆلجۈرگەن، قارا قات، دولانە، زىرىق قاتارلىق ئۇزۇقلۇقى مول ئېسىل مېۋىلەر ساقلانغاندىن باشقا يەنە، ياۋا كۆكتاتلاردىن: پىياز، سامساق، كۈدە قاتارلىقلار، قۇلماق، قىزىلگۈل، سوغىگۈل، قانتېپەر، ئۈچقات قاتارلىق بىرمۇنچە قىممەتلىك دورا ئۆسۈملۈكلىرىمۇ بار. بۇنىڭ ئىچىدە پەقەت ياۋا مېۋىلىك دەرەخلەرلا 16 ئۇرۇقداش، 40 نەچچە تۈرگە يېتىدۇ. مۇنچىۋالا كۆپ خىل ياۋا ئۆسۈملۈكلەر بايلىقى تەبىئىي گېن خەزىنىسى بولۇش بىلەن بىللە، ئۇ يۇرتىمىزدىكى ھەرخىل مېۋىلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ بىزنى مۇھىم يىپ ئۇچى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

قوغۇن: قوغۇن — ئەڭ داڭلىق مېۋىلەردىن بىرى. ئۇنىڭ ئۆستۈرۈلۈش تارىخى ئۇزۇن. قوغۇننىڭ ئەسلى ماكانى ئوتتۇرا ئاسىيا — شىنجاڭ بولغىنى ئۈچۈن، ئۇنىڭ مەدەنىي تۈرگە ئايلىنىش تارىخىنى دەلىللەشتە يۇرتىمىزدىن تېپىلغان ياۋا قوغۇن، ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان تارىخىي خاتىرىلەر ۋە ئارخېئولوگىيە ماتېرىياللىرىغا تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئەزەلدىن تېرىلىپ كېلىۋاتقان ھەرخىل قوغۇنلار تەمىنىڭ تاتلىقلىقى، كۆرۈنۈشىنىڭ چىرايلىقلىقى، ئۇزۇن ۋاقىتقىچە ساقلىغىلى بولىدىغانلىقى بىلەن باشقا جايلاردىن چىقىدىغان قوغۇنلاردىن ئالاھىدە پەرقلىنىدۇ. قوغۇن ئۇزۇقلۇق، ئۇسسۇزلۇق بولۇپلا قالماي، بەلكى شىپالىق دورا بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ. قوغۇننىڭ تەركىبىدە شېكەردىن باشقا يەنە ئاقسىل، ھەرخىل ۋىتامىنلار، تۆمۈر، فوسفور، كالتسىي قاتارلىق ھەر خىل مېنېرال ماددىلارمۇ كۆپ بولىدۇ.

1959 - يىلى تۇرپان ئاستانىدىكى قەدىمىي قەبرىستانلىقتىن (IV — IX ئەسىرلەرگە تەئەللۇق) قۇرۇپ كەتكەن قوغۇن شاپاقلىرى، «توققۇز ساراي» خارابىسىدىن IV — X ئەسىرلەرگە تەئەللۇق قوغۇن ئۇرۇقلىرى تېپىلدى. بۇ ئۇرۇقلارنىڭ شەكىللىرى ھەرخىل بولۇپ، ھازىر تېرىلىۋاتقان بالدۇر پىشار قوغۇنلار، ئارا پىشار كۆكچىلەر ۋە جاغدا سورتلىرىنىڭ ئۇرۇقىغا ئوخشايدىغانلىرى بار.

«1961 - يىلى پىچان ناھىيىسىنىڭ تۇگۇز ۋە ماچاڭ قاتارلىق جايلىرىدىن ھەرخىل تىپتىكى ياۋا قوغۇن تېپىلغان. 1981 - يىلى قۇمۇلدىنمۇ ياۋا قوغۇن تېپىلغان. شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ باغۋەنچىلىك تەتقىقات ئورنى قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ تەتقىق قىلىشىچە، بۇ قوغۇنلارنىڭ گۆشى كىچىك، يوپۇرمىقى ئۇششاق، پىلىكى ئىنچىكە، پىلىكنىڭ چاتاقلىشى كۈچلۈك، سويمىسى كۆپ بولۇپ، بىر تۈپتە 100 دىن ئارتۇق سويما چۈشىدىكەن. سويمىلىرى قىرتاق، ئاچچىق بولۇپ يېگىلى بولمايدىكەن، لېكىن بۇ ياۋا قوغۇننىڭ ئالاھىدىلىكى ھازىرقى قوغۇن سورتلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ياۋا قوغۇنلارنى پۇراقسىز ھەم پۇراقلىق دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

بۇلارنى يەنە شاپىقىدا رەڭلىك پىچىم يوللىرى بار ۋە پىچىم يوللىرى يوق (سىدام) دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. بۇ ياۋا قوغۇنلاردىن ھازىرقى قوغۇنلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ».①

پىچان ۋە قۇمۇل قاتارلىق جايلاردىن ياۋا قوغۇننىڭ تېپىلغانلىقى، قوغۇننىڭ ئەسلى ماكانىنى ئېنىقلاشتا ۋە قوغۇننىڭ ئۆستۈرۈلۈش تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

«يۇقىرىقىلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، قوغۇن ئەجدادىنىڭ ماكانى شىنجاڭ ئىكەنلىكىگە تارىخىي پاكىتلار گۇۋاھلىق بېرىدۇ. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى بىلەن شىنجاڭنىڭ قۇرغاق - ئىسسىق ھاۋا كىلىماتى ۋە تۇپراق شارائىتى ئوخشاپ كەتكەچكە، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ئۆستۈرۈلۈۋاتقان قوغۇنلارنىڭ مورفولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرى شىنجاڭدا ئۆستۈرۈلۈۋاتقان قوغۇنلارنىڭكى بىلەن ئوخشايدۇ. دېمەك، قوغۇن سورتلىرى كىشىلەر تەرىپىدىن ئۆزئارا ئالماشتۇرۇلۇش نەتىجىسىدە كىرەلىشىپ كەتكەن. بۇ قوغۇن ئەجدادىنىڭ ئۆزئارا تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋەتتە ئۆتكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ، شۇنداقلا قوغۇننىڭ ئانا ماكانى ئوتتۇرا ئاسىيا — شىنجاڭ دائىرىسى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.»②

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغانلاردىن باشقا ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە

---

① نۇرنىسا قاسىم: «قوغۇن»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى، 7 - ۋە 9 - بەتكە قاراڭ.

② يۇقىرىدىكى كىتاب 9 - بەت.

ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش خىزمەتلىرىدە يەم - خەشەك زىرائەتلىرىنى ئۆستۈرۈش - تېرىش، ئىستېمال قىلىشقا ئائىت بىر-مۇنچە خەت - چەكلەر، مەسىلەن، تۇرپان رايونىدىن تېپىلغان II - IV ئەسىرلەرگە ئائىت بىر پارچە خەنزۇچە ھۆججەتتە ئوقۇۋاتقان ئۆسمۈرلەرنىڭ «بېدە ئورۇش» مەجبۇرىيىتىنى ئۆ-تەيدىغانلىقى يېزىلغان. بېدە ئاقسىل ماددىسىغا باي ياخشى يەم - خەشەك بولۇپ، ئۇنى ئەجدادلىرىمىز نەچچە مىڭ يىللار ئىلگىرىلا ياۋا تۈردىن ئۆزگەرتىپ يېڭى سورتلارنى يېتىشتۈرگەن. خەن سۇلالىسى زامانىسىدىن تارتىپلا ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرى جۈملىدىن ئالتاي، ئىلى، يۇلتۇز، باركۆل ياي لاقلىرىدا يېتىشتۈرۈلگەن ھەرخىل نەسىللىك ئاتلار، قېچىر-لار، مىڭلاپ، تۈمەنلەپ ئىچكى ئۆلكىلەرگە سېتىلغان. ئۆز زاما-نىسىدا ئات، قېچىرلارنىڭ ئىچكىرىدىگە كىرىشى بىلەن بىللە، بېدىمۇ ئىچكى ئۆلكىلەرگە يېتىپ بارغان.

1959 - يىلى، نىيە قەدىمكى خارابىسىدىن قۇرۇپ كەتكەن ئاش چامغۇرمۇ تېپىلدى. ئاش چامغۇرى تەملىك، شىپا-لىق كۆكتات بولۇپ، ھازىرغىچە جەنۇبىي شىنجاڭدا ئومۇميۈز-لۈك تېرىپ ئۆستۈرۈلىدۇ.

قىيا تاش رەسىملىرى

كۆجاي* قىياتاش رەسىملىرى

توقسۇن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىن 70 كىلومېتىر يىراقلىقتا كۆجەي يېزىسى جايلاشقان. مۇشۇ يېزىنىڭ شىمالىدىن تەخمىنەن 7 كىلومېتىر يىراقلىقتا تىيانشان تىزمىسىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىگە تەۋە بىر جىلغا بار. بۇ جىلغىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى ئېگىز - پەس تاغ تاشلارنى يەرلىك ئۇيغۇرلار «پەنجىر تاغ» دەپ ئاتايدۇ.

كۆجاي يېزىسىنىڭ غەربىدىن تەخمىنەن 20 كىلومېتىر يىراقلىقتا «توغراق بۇلاق» دېگەن جاي بولۇپ، ئەنە شۇ پەنجىر تاغ» ۋە«توغراق بۇلاق»تىكى تاغ تاشلاردا بىرمۇنچە قىياتاش رەسىملىرى (تۆۋەندە قىسقارتىپ «رەسىملەر» دېيىلىدۇ) بار. بۇ جايلار 1985 - يىلدىن 1988 - يىلى 10 - ئايغىچە ئىلگىرى - ئاخىر ئۈچ - تۆت قېتىم تەكشۈرۈلۈپ، قەدىمدە بۇ ماكاندا ياشىغان ئەجدادلىرىمىز قالدۇرۇپ كەتكەن قىياتاش ئويما رەسىمچىلىك سەنئەت ئەسەرلىرى، قەدىمكى ئىز، قەدىمكى

---

* كۆجاي «كۆچ جاي» — پېشقەدەملەرنىڭ ئېيتىشىچە، كۆچكەن مالچىلار قونۇپ ئۆتىدىغان جاي بولۇپ، «كۆجاي» كۆچ، كۆچۈرۈپ ماڭغان مالچىلار قونىدىغان ماكان مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. يەنە بەزىلەر: «كۆجاي. كۆھ (تاغ) جاي، يەنى تاغلىق جاي دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.» دەپ قارايدۇ.

قەبرە قاتارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرى ئېنىقلاندى.

«پەنجىرتاغ» بىساغىسى بىلەن «توغراق بۇلاق» تىن تېپىلغان رەسىملەر تىيانشان قىيا تاش رەسىملىرى تۈركۈمى ئىچىدە دائىرىسى كەڭ، سانى كۆپ، مەزمۇنىغا باي، بەدىئىيلىكى يۇقىرى، ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە سەنئەت ئەسەرلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بۇ رەسىملەرنىڭ تېپىلىشى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى تاغ تىزمىلىرىدىن تېپىلغان سىزىلغان قىيا تاش رەسىملىرىنى ئەتراپلىق تەتقىق قىلىش، جۈملىدىن تۇرپان ۋادىسىنىڭ ئارخېئولوگىيىسى بىلەن تېخىمۇ ئەتراپلىق تونۇشۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

پەنجىرتاغ قىيا تاش رەسىملىرى

پەنجىرتاغ جىلغىسىنىڭ شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 1 كىلومېتر ئەتراپىدا بولۇپ، جىلغىنىڭ ئىككى قىرغىقىدا جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان، قاتمۇقات، ئېگىز - پەس تاشلىق تاغلار بار. تاغلار ئارىسىدىكى بەزى قىيالىق تاشلار خۇددى ھەرىنىڭ ئۇۋىسىدەك ئۆتمىتۆشۈك بولۇپ كەتكەچكە، يەرلىك ئۇيغۇرلار شۇنىڭغا قاراپ «پەنجىر تاغ» دەپ ئاتىغان (8 - فوتو سۈرەتكە قاراڭ).

تىيانشان تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە جايلاشقان بۇ جىلغا ئۆزىنىڭ ئەۋزەل تەبىئىي شارائىتى بىلەن قەدىمدىن تارتىپلا ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئوۋچىلىق مەيدانى ۋە مال - چارۋىلارنى قىشلىتىدىغان تازا مۇۋاپىق قىشلىقى بولۇپ كەلگەن. ھازىرمۇ جىلغىدىكى ئېقىن، بۇلاقلار ئەتراپىدا، تاغ يامزاللىرى ۋە تەكشىلىكلەردە يۇلغۇن، قومۇش، تال، يانتاق، سۆكسۆك، چاكاندا، ئازغان، قوڭغۇراق، تىكەن قاتارلىق

8 ـ رەسىم

ئۆسۈملۈكلەر باراقسان بولۇپ ئۆسىدۇ. يۇلغۇن، يانتاق، قو-مۇشتىن هاسىل بولغان چاتقاللىقلاردا ياۋا توشقانلار، تاغ تاشلاردا تۈلكە، جەرەن، كەكلىك، ياۋا كەپتەر قاتارلىق بىرمۇنچە ياۋايى هايۋانلار ۋە ئۇچار قاناتلار بار.

قىيا تاش رەسىملىرى شەرقىي قىرغاقتا كۆپ ۋە زىچ، هازىرغىچە ئېنىقلانغانلىرى جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ سانىغاندا تۆت نۇقتا (ئورۇن)دا 25 گۇرۇپپا؛ غەربىي قىرغاقتا ئازراق بولۇپ، ئېنىقلانغان ئىككى نۇقتا (ئورۇن)دا ئالتە گۇرۇپپا رەسىم بار. پېشقەدەم ئۇيغۇر خاكچىلىرىنىڭ ئېيتىشىچە، ئىلگىرى بۇ جىلغىدىكى تاغ تاشلارغا ئويۇلغان رەسىملەر خىلمۇخىل، كۆلىمى چوڭ، كۆركەم ۋە خېلى ياخشى ساقلىنىپ قالغانىكەن. رۇدا قېزىش، كان ئېچىش، ئېرىق ـ ئۆستەڭ، سۇ ئامبارلىرىغا تاش ماتېرىيالى ئېلىش قاتارلىق ئىشلاردا بىرمۇنچە تاغ تاشلارنى قالايمىقان كولاش، پارتلىتىش نەتىجىسىدە كۆپلى-گەن قىممەتلىك رەسىملەر ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچ-رىغانىكەن، شۇڭا بىزمۇ بىر نەچچە قېتىملىق تەكشۈرۈش جەر-يانىدا، بىر قانچە نۇقتىدا ھەرخىل تەبىئىي ۋە سۈنئىي ئاپەت-

لەر سەۋەبىدىن ۋەيران بولۇپ پارچىلانغان، بۇزۇلغان، چاك - چېكىدىن يېرىلغان قىيا تاش رەسىملىرىنى ئۇچراتتۇق.

رەسىملەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى بىرخىل قىزغۇچ قۇمساڭغۇ تاشلارنىڭ تەكشى يۈزىگە چېكىپ ئويۇلغان بولۇپ، ئۇلار ئادەتتە تاغ بەلدەمچىلىرىدىكى كۆڭگەيگە قاقلانغان تەبىئىي «تاش تام»لاردا، بەزىلىرى يوغان قورام تاشلاردا ۋە، بەزىلىرى كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدىغان، تۈتاش دۆمبەلچە تاش بېتىدە ئۇچرايدۇ. شەرقىي قىرغاقتىكى رەسىملەر جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ 2 كىلومېتىر دائىرىگە، غەربىي قىرغاقتىكىلىرى 1 كىلومېتىر ئارىلىققا سوزۇلغان دائىرە ئىچىگە جايلاشقان. رەسىملەرنىڭ جايلاشقان ئورنى، كۆلىمى، سانى، تېمىسى، مەزمۇنى قاتارلىقلار خىلمۇخىل بولۇش بىلەن بىللە، ئۇلارنىڭ ئويۇلۇش ئۇسۇلى ۋە ئۇسلۇبلىرىمۇ ئوخشىمايدۇ. بەزى يوغان «تاش تام»لاردىكى بىر كۆرۈنۈشتە تۈرلۈك قىياپەتتىكى، نەچچە ئونلىغان ھەرخىل ھايۋانات رەسىملىرى بار بولسا، بەزى يوغان قورام تاشلاردا پەقەت بىرنەچچىلا ھايۋاننىڭ رەسىمى ئۇچرايدۇ. ئادەتتە دەسلەپكى دەۋرلەرگە خاس رەسىم - كۆرۈنۈشلەردە بەزى ياۋايى ھايۋانلار ئوبرازى ناھايىتى توپال، ئاددىي، تۇرغۇن ھالەتتە تەسۋىرلەنگەن بولسا، بىر قەدەر كېيىنكى دەۋرلەرگە خاسلىرى باشقىچە ئۇسلۇبتا، مەسىلەن، ھايۋانلار بىر - بىرى بىلەن ئۈسۈشۈۋاتقان، جىددىي ھۈركۈپ قېچىۋاتقان، بويۇن، بەللىرىنى تولغاپ ھەريان قاراۋاتقان، سەكرەۋاتقان، مەلۇم نەرسىنى ھوشيارلىق بىلەن كۆزىتىۋاتقان قىياپەتلىرى خۇددى تىرىكتەكلا، جانلىق، كۆركەم، ئوبرازلىق قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. بىرپارچە يوغان تاش بېتىگە ئويۇلغان بەزى كۆپ قاتلاملىق رەسىملەردە خىلمۇخىل ياۋايى ھايۋانلار، ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق، توتېم ۋە باشقا ئابستراكتلاشتۇرۇلغان ئوبرازلار ئارىلىشىپ كەتكەن بولۇپ، دىققەت بىلەن كۆزەت-

ﻣﺴﻪ ﻗﺎﻳﺴﻰ ﺧﻪﻟﻠﻪﺭﻧﯩﯔ ﺑﯘﺭﯗﻥ، ﻗﺎﻳﺴﻰ ﺧﻪﻟﻠﻪﺭﻧﯩﯔ ﻛﯧﻴﯩﻨﺮﻩﻙ ﺋﯘﻳﯘﻟ-
ﻏﺎﻧﻠﯩﻘﯩﻨﻰ ﺋﺎﻳﺮﯨﺶ ﺗﻪﺳﻜﻪ ﭼﯜﺷﯩﺪﯗ. ﻫﻪﺗﺘﺎ ﺑﻪﺯﻯ ﻫﺎﻳﯟﺍﻥ ﺭﻩﺳﯩﻤﻠﯩﺮﻯ ﺋﯘﮔ-
ﺪﯨﻦ ﻗﺎﺭﯨﺴﺎ ﺑﯩﺮ ﺧﯩﻞ، ﺳﻮﻟﺪﯨﻦ ﻗﺎﺭﯨﺴﺎ ﻳﻪﻧﻪ ﺑﯩﺮ ﺧﯩﻞ، ﺗﻪﺗﯜﺭ ﻗﺎﺭﯨﺴﺎ
ﻳﻪﻧﯩﻤﯘ ﺑﺎﺷﻘﯩﭽﻪ ﻛﯚﺭﯛﻧﯩﺪﯗ. ﺋﯘﻻﺭﻧﯩﯔ ﺋﯩﭽﯩﺪﻩ ﻳﻪﻧﻪ ﺑﻪﺯﻯ ﺑﯩﺮ
ﺧﯩﻞ ﺭﻩﺳﯩﻤﻠﻪﺭ ﻛﯚﭖ ﻗﺎﺗﻼﻣﻠﯩﻖ، ﻣﯘﺭﻩﻛﻜﻪﭖ، ﺋﯩﺮﻣﺎﺵ - ﭼﯩﺮﻣﺎﺵ
ﺋﺎﻻﮬﯩﺪﯨﻠﯩﻜﻜﻪ ﺋﯩﮕﻪ.

«ﭘﻪﻧﺠﯩﺮ ﺗﺎﻍ» ﺭﻩﺳﯩﻤﻠﯩﺮﯨﻨﻰ ﺋﯚﺯ ﺋﺎﻻﮬﯩﺪﯨﻠﯩﻜﻠﯩﺮﻯ ﺑﻮﻳﯩﭽﻪ
ﺗﯚﯞﻩﻧﺪﯨﻜﻰ ﺗﯜﺭﻟﻪﺭﮔﻪ ﺋﺎﻳﺮﯨﺸﻘﺎ ﺑﻮﻟﯩﺪﯗ:

1) ﻫﻪﺭﺧﯩﻞ ﻳﺎﯞﺍﻳﻰ ﻫﺎﻳﯟﺍﻧﻼﺭ ﺭﻩﺳﯩﻤﻠﯩﺮﻯ.

ﺑﯘ ﺧﯩﻞ ﺭﻩﺳﯩﻤﻠﻪﺭ - ﮔﯚﺷﺨﻮﺭ ﻫﺎﻳﯟﺍﻧﻼﺭﺩﯨﻦ، ﺑﯚﺭﻩ، ﻳﻮﻟﯟﺍﺱ، ﻳﯩﻠﭙﯩﺰ، ﺗﯜﻟﻜﻪ، ﺋﯩﺖ ﻗﺎﺗﺎﺭﻟﯩﻘﻼﺭﻧﻰ، ﭼﯚﭘﺨﻮﺭ ﻫﺎﻳﯟﺍﻧﻼﺭﺩﯨﻦ، ﺑﯘﻏﺎ - ﻣﺎﺭﺍﻝ، ﻏﯘﻟﺠﺎ - ﺋﺎﺭﻗﺎﺭ، ﺗﺎﻍ ﺗﯧﻜﯩﺴﻰ، ﺑﯚﻛﻪﻥ، ﻏﺎﺯ ﺑﻮﻳﯘﻥ ﺑﯚﻛﻪﻥ، ﻛﯚﻛﻤﻪﺕ (ﺗﻮﺭﯗﻕ ﺗﯧﻜﻪ)، ﺟﻪﺭﻩﻥ؛ ﺋﯚﻱ ﻫﺎﻳﯟﺍﻧﻠﯩﺮﯨﺪﯨﻦ: ﺋﺎﺕ، ﺗﯚﮔﻪ، ﻗﯧﭽﯩﺮ، ﻛﺎﻻ ﻗﺎﺗﺎﺭﻟﯩﻘﻼﺭﻧﻰ ﺋﯚﺯ ﺋﯩﭽﯩﮕﻪ ﺋﺎﻟﯩﺪﯗ (9 - ﺭﻩﺳﯩﻤﮕﻪ ﻗﺎﺭﺍﯓ).

2) ﺋﯩﭙﺘﯩﺪﺍﺋﯩﻲ ﺋﯧﺘﯩﻘﺎﺩ ﯞﻩ ﺗﻮﺗﯧﻤﻐﺎ ﺩﺍﺋﯩﺮ ﺭﻩﺳﯩﻤﻠﻪﺭ.

3) ﻫﻪﺭﺧﯩﻞ ﻗﯩﻴﺎﭘﻪﺗﺘﯩﻜﻰ ﺋﺎﺩﻩﻡ ﺭﻩﺳﯩﻤﻠﯩﺮﻯ.

ﺑﯘ ﺧﯩﻠﺪﯨﻜﯩﻠﻪﺭﺩﻩ ﺋﻮﻗﻴﺎ ﺋﯧﺘﯩﯟﺍﺗﻘﺎﻥ، ﺋﻮﻗﻴﺎ ﺑﯩﻠﻪﻥ ﺋﺎﺗﻠﯩﻖ ﯞﻩ ﭘﯩﻴﺎﺩﻩ ﺋﯩﯟ ﻗﯩﻠﯩﯟﺍﺗﻘﺎﻥ، ﺋﺎﺕ ﻣﯩﻨﮕﻪﻥ، ﺗﯚﮔﻪ ﻣﯩﻨﮕﻪﻥ، ﻗﯧﭽﯩﺮ ﻣﯩﻨﮕﻪﻥ ﺋﺎﺩﻩﻡ ﺭﻩﺳﯩﻤﻠﯩﺮﻯ ﻛﯚﭖ ﺋﯘﭼﺮﺍﻳﺪﯗ.

4) ﻣﺎﻝ - ﭼﺎﺭﯞﺍ ﭘﺎﺩﯨﻠﯩﺮﻯ ﯞﻩ ﻣﺎﻟﭽﯩﻼﺭ ﺭﻩﺳﯩﻤﻠﯩﺮﻯ.

5) ﻫﻪﺭﺧﯩﻞ ﺗﺎﻣﻐﺎ، ﺑﻪﻟﮕﻪ - ﻧﯩﺸﺎﻥ، ﻳﯧﺰﯨﻘﻘﺎ ﺋﻮﺧﺸﺎﭖ ﻛﯧﺘﯩﺪﯨﻐﺎﻥ ﺷﻪﻛﯩﻠﻠﻪﺭ ﺭﻩﺳﯩﻤﻠﯩﺮﻯ.

ﺋﻪﻣﺪﻯ ﻳﯘﻗﯩﺮﯨﺪﺍ ﻛﯚﺭﺳﯩﺘﯩﻠﮕﻪﻥ ﻫﻪﺭﻗﺎﻳﺴﻰ ﺗﯜﺭﻟﻪﺭ ﺋﯩﭽﯩﺪﯨﻜﻰ ﯞﻩﻛﯩﻠﻠﯩﻚ ﺧﺎﺭﺍﻛﺘﯧﺮﮔﻪ ﺋﯩﮕﻪ ﺑﯩﺮ ﻗﯩﺴﯩﻢ ﺭﻩﺳﯩﻤﻠﻪﺭﻧﻰ ﺋﯚﺯ ﺭﯦﺘﻰ ﺑﻮﻳﯩﭽﻪ ﺋﺎﻳﺮﯨﻢ - ﺋﺎﻳﺮﯨﻢ ﺗﻮﻧﯘﺷﺘﯘﺭﯨﻤﻪﻥ: ﻏﻪﺭﺑﯩﻲ ﻗﯩﺮﻏﺎﻗﺘﯩﻜﻰ ﻳﻮﻟﻨﯩﯔ ﺑﻮﻳﯩﺪﺍ ﭼﻮﻗﭽﯩﻴﯩﭗ ﺗﯘﺭﻏﺎﻥ ﺗﯩﻚ ﺩﯚﻣﺒﻪﻟﭽﻪ ﻗﯩﻴﺎﻟﯩﻖ ﺗﺎﺵ ﺑﺎﺭ. ﺋﯘﻧﯩﯔ ﺋﯧﮕﯩﺰﻟﯩﻜﻰ 6 — 7 ﻣﯧﺘﺮ ﻛﯧﻠﯩﺪﯗ. ﺑﯘ ﻳﻪﺭﮔﻪ

٩ - رەسىم

رەسىملەر A — B گۇرۇپپا 1 - نۇقتا 1 - قىرغاق غەربىي تۈركۈمى دەپ نومۇر بېرىلدى. بۇ قىيا تاشنىڭ ئۈستىگە چېقىپ، دىققەت بىلەن قارىسا، ئۇنىڭ بىر - بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن قىيپاش تەكشى يۈزىگە ئويۇلغان بىرمۇنچە بۇلاق، ئېقىن، كۆلچەك، ئارماق - ئاراملار، ئوقيالىق ئادەم، ئەجدادلىرىمىز تۇتېم قىلغان هايۋانلاردىن غۇلجا - ئارقار، تاغ تېكىسى قاتارلىقلار ۋە ھەرخىل تامغا، بەلگە - نىشان، ئېنىق پەرق ئەتكىلى بولمايدىغان ئىرماش - چىرماش نەرسىلەرنىڭ رەسىملىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ. قارىماققا ناھايىتى ئوخشىتىپ ئىشلەنگەن «تاش خەرىتە»گە ئوخشايدۇ (شۇڭا تۆۋەندە ئۇنى قىسقارتىپ «تاش خەرىتە» دەپ ئاتايمىز).

قىيا تاش يۈزىدە بۇ خىل تاش خەرىتىدىن ئىككىسى بولۇپ، تۆۋەندە بىر قەدەر ياخشى ساقلىنىپ قالغان «A» بۆلىكىنى قىسقىچە بايان قىلىمەن (10 ـ رەسىمگە قاراڭ).

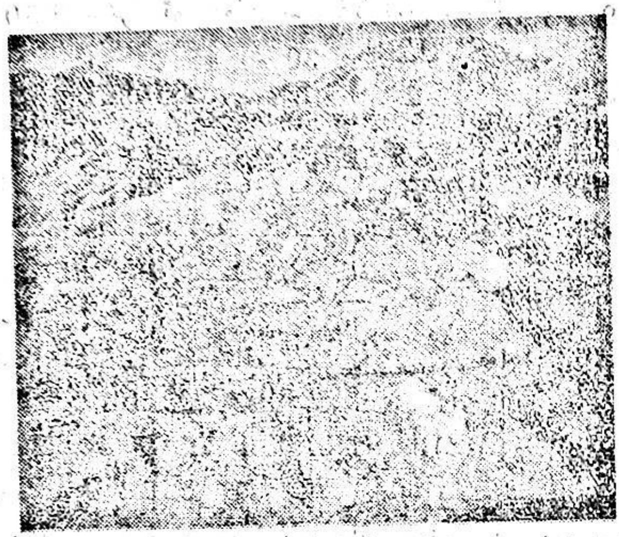

10 ـ رەسىم

تاش خەرىتىنىڭ «A» بۆلىكىنىڭ ئايىرۇمى 7 × 6.60 مېتىر كېلىدىغان قىزغۇچ قوڭۇر تاشتا (2 ـ فوتو سۈرەتتىكى) بۇ قىممەتلىك «تاش خەرىتە» نەچچە مىڭ يىللىق جۇدۇن ـ چاپقۇنىنىڭ سوقۇشى، كۈچلۈك كۈن نۇرىنىڭ چېقىشى بىلەن چاك كېتىپ، يېرىلىپ، خېلى ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ يۈزىدە ساقلىنىپ قالغان 40—50 كە يېقىن بۇلاق بېشى، ئېقىن سۇ، كۆلچەك ۋە بىرمۇنچە ھەر خىل قىياپەتتىكى ھايۋانات رەسىملىرىنى بىرمۇبىر سانىپ چىققىلى بولىدۇ. تېخىمۇ قىزىقارلىقى، تاشقا ئويۇلغان چوڭ ـ كىچىك ئېقىنلارنىڭ مەنبەسى، قوشۇلغان جايلىرى ۋە ئۇلارنىڭ بەزى كۆلچەكلەرگە قۇيۇلۇپ، ئاخىرىدا بەزى چوڭراق ئېقىنلار ـ

نى ھاسىل قىلغانلىقىمۇ ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇلار تاش-نىڭ شىمالىي بۇرجىكى (ئېگىزرەك) دىن، جەنۇبىي (پەسرەك) تەرىپىگە ماسلاشتۇرۇلۇپ ئويۇلغان. بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئۇزۇن ئېقىن 3.50 مېتىر، ئويۇلغان سىزىقلارنىڭ چوڭقۇرلۇقى 9 — 13 مىللىمېتىر، توملۇقى 15 — 30 مىللىمېتىر كېلىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن بۇ كەمگىچە تېپىلغان ھەر خىل قىيا تاش رەسىملىرى ئىچىدە ئەجدادلىرىمىز-نىڭ سۇنى مۇقەددەس ھېسابلايدىغان ئىپتىدائىي «ئاناسىر» كۆز قاراشلىرىغا بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بۇ خىل خىسلەتلىك «تاش خەرىتە» نىڭ تېپىلىشى تېخى تۇنجى قېتىم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئالەم-تۇپراق، سۇ، ھاۋا ۋە ئوتتىن ئىبارەت «تۆت ئاناسىر» دىن تەركىب تاپقان دېگەن كۆز قارىشى ئۇلارنىڭ ئۆزگە خاس ھايات شارائىتلىرى، جۇغراپىيە-لىك مۇھىت - ئىقلىمى ۋە بىلىش فورماتسىيىسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، بۇ ئۇلارنىڭ تەخمىنەن ئۇرۇقداشلىق جامائەسىنىڭ ئوتتۇرا دەۋرىدە ئالەم تۈزۈلمىسى توغرىسىدىكى ئەڭ ئىپتىدائىي قاراشلىرىنى بىلدۈرەتتى. دېمەك، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تاش خەرىتىدىكى سۇ — ئوتتۇرا ئاسىيا قەدىمكى مەدەنىيىتىنىڭ ۋارىسلىرىدىن بىرى ھېسابلانغان قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ سۇنى مۇقەددەس — «ئىدۇق» (بەخت) ئاتا قىل-غۇچى شەيئىلەرنىڭ بىرى دەپ ھېسابلىغانلىقىنى تېخىمۇ ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، تاش خەرىتىدىكى بەزىبىر سۇ-ئېقىنلار ئارىسىدىكى مەلۇم ئارىلىققا ھەر خىل قىياپەتتىكى غۇلجا — ئارقار، تاغ تېكىسى قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ رەسىملىرىنى ئالاھىدە قىلىپ، مەسىلەن، ئارقارنىڭ تېنى قامەت-لىك، مۈڭگۈزلىرى ئەگمەچ ئويۇلغاندىن تاشقىرى يەنە شۇ ئەگمەچ مۈڭگۈزىنىڭ ئىچى - تېشىغا تېخىمۇ مۇبالىغىلەشتۈرۈپ

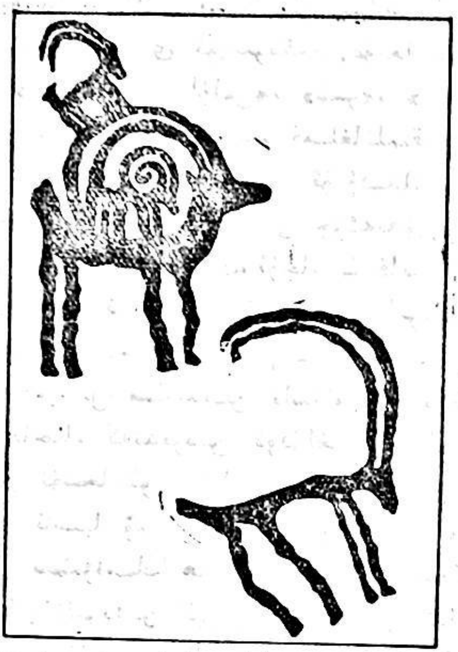

11 - رەسىم

كىچىك ئارقارنىڭ رەسىمىمۇ بىللە ئويۇلغان (11 - رەسىمگە قاراڭ). بۇ خىل ئويۇش ئۇسۇلى ئەجدادلىرىمىزنىڭ توتېمى، ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقاد پائالىيەتلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئادەتتە توتېمغا ئائىت رەسىملەر قىيا تاشلارنىڭ كۆزگە ئالاھىدە چېلىقىپ تۇرىدىغان يەرلىرىگە ئويۇلىدۇ. ئاشۇ خىل توتېمغا ئائىت رەسىملەرنىڭ بىر - بىرىگە ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدىغان نۇسخىلىرى چۇغاي تاغلىرى، ئالتاي تاغلىرى، ئالتۇن تاغلىرى ۋە تىيانشان تاغلىرىنىڭ باشقا جايلىرىدىن تېپىلغان قىيا تاش رەسىملىرى ئىچىدىمۇ خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇ ئەھۋال بىزگە دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى ئەڭ قەدىمكى مىللەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى ئۆرلىرىگە «كالا»، «بۆركۆت»، «ئەجدىھا»، «ئېيىق» قاتارلىق ھايۋانلارنى توتېم

قىلغان بولسا، تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى ئۆزلىرىگە «غۇلجا ـ ئارقار»، «تاغ تېكىسى»، «بۆرە»، «يولۋاس»، «شىر»، «قاپلان»، «بۈغرا»، «قارچىغا» قاتارلىقلارنى توتېم قىلغانلىقىنى ۋە ئاشۇ خىل توتېم، ئېتىقادلىرى ئارقىلىق ئۇرۇقداشلىق ئىتتىپاقىنى مۇستەھكەملەشكە تىرىشىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

توتېم قىلىنغان ھايۋانات، ئۇچار ـ قاناتلارنىڭ ھەر خىل ئوبرازلىرىنى قىيا تاشلارنىڭ مۇھىم يەرلىرىگە ئويىدىغان بۇ ئەنئەنە كېيىنكى چاغلاردا تېخىمۇ كېڭىيىپ، ساپالدىن، ياغاچتىن، ھەرخىل مېتاللاردىن ياسالغان بۇيۇملاردىن تارتىپ تاكى يۇڭ، پاختا، كەندىردىن توقۇلغان خىلمۇ خىل توقۇلمىلارغا گۈل نۇسخا ئورنىدا چۈشۈرۈلىدىغان بولغانىدى. شۇڭا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلار، جۈملىدىن ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرىدىن قېزىۋېلىنغان ھەر خىل يادىكارلىقلاردا ھايۋانات، ئۇچار ـ قانات تېما قىلىنغان گۈل نۇسخىلارنى كۆپلەپ ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن مەلۇمكى، توتېم ۋە ھەر خىل تەڭرى ئېتىقادلىرى ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا داۋاملاشقان؛ بۇ ئېتىقاد ـ يوسۇنلار ئەجدادلىرىمىزدىن ھەرقايسى تۈركىي قوۋم ـ مىللەتلەرگە قالغان.

تۆۋەندە ھايۋانات رەسىملىرى توغرىسىدا توختىلىمەن. پەنجىر تاغ رەسىملىرىنىڭ 90 پىرسەنتتىن كۆپرەكىنى چۆپخور ۋە گۆشخور ھايۋانات رەسىملىرى ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە چۆپخور ھايۋانات رەسىملىرىنىڭ تۈرى، سانى كۆپ بولۇپ، مۇتلەق ئۈستۈن ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ خىل رەسىملەردە ئومۇمەن مەيلى تەنھا ھايۋان ياكى ھايۋانلار توپىدا بولسۇن، ئىشقىلىپ ھەممىسىدە ھايۋانات دۇنياسى بىلەن تەبىئەت

دۇنياسىنىڭ ئىچكى باغلىنىشى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. چۆپخور ھايۋانات ئىچىدە ئاچا تۇياقلىق ھايۋانلار بىلەن كاۋاك مۈڭگۈزلۈك ھايۋانلار رەسىمى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. تېخىمۇ قىزىقارلىقى، ھازىر ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدە زادىلا ئۇچرىمايدىغان يولۋاس. ئەتىۋارلىق ھايۋانلاردىن ياپىز، غاز بويۇن بۆكەن قاتارلىقلارنىڭ كۆركەم ئويۇلغان رەسىملىرى ئۆز زامانىسىدا تيانشان تاغ تىزمىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇشۇ كەڭ زېمىندىمۇ يولۋاس، غاز بويۇن بۆكەن قاتارلىق ئەتىۋارلىق ھايۋانلارنىڭ ياشىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. بەزى ماتېرىياللاردا، XIX ئەسىرگىچە تارىم دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدا يولۋاس، قارا قۇيرۇق، كۇئېنلۇن تاغلىرىدا ياپىز بار بولۇپ، XX ئەسىرگە كەلگەندە ئىنسانلارنىڭ ئۇلارنىڭ نەسلىنى قۇرۇتۇۋەتكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ.*

قەدىمكى قىياتاش ئويما رەسىمچىلىك سەنئىتىنى ئىنسانىيەت ئۆزىنىڭ كۆپ ئەسىرلىك ئەمەلىي تۇرمۇشى جەريانىدا ئىجاد قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا كىشىلەرنىڭ تەپەككۇرى، ئىستېتىك تۇيغۇسى ئورگانىك ھالدا بىرلىشىپ كەتكەن. ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرىدا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى تەرەققىياتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، قەدىمكى تاش ئويما رەسىمچىلىك سەنئىتىمۇ مۇئەييەن ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلگەن، شۇڭا دەسلەپكى دەۋرلەرگە خاس، ئاددىي، قوپال، قالايمىقان، قېياسەن ئىشلەنگەن رەسىملەرنىڭ ئورنىنى (بۇ خىل رەسىملەردە ھايۋانات ئوبرازى كۆپرەك يان كۆرۈنۈشتىن بېرىلگەن

* «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى» 17 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىل نەشرى، ئۇيغۇرچە.

بولۇپ، تاق مۇڭگۈزلۈك، ئالدى - ئارقا ئىككى پۇتلۇق،
تۇرغۇن ھالەتتە ئىپادىلەنگەن)، كېيىنكى دەۋرلەردە ساددا،
ئوبرازلىق، مۇرەككەپ، كۆركەم، خىلمۇ خىل تىپما، مەزمۇن،
ۋەقەلىكلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان رەسىملەر ئىشلىنىگەن. قەدىمـ
كى سەنئەتكارلار ھايۋانلارنىڭ جىسمانىي خۇسۇسىيەتلىرى
بىلەن ياشاش ئادەتلىرىنى ئىنچىكە كۆزىتىپ، ئۇلارنى پەقەت
قىياپەت، مەزمۇن ۋە قۇرۇلما جەھەتتىن ئاددىي ئىپادىلەش
بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، بەلكى مەقسەتلىك ھالدا مەلۇم
ھايۋاننىڭ مەلۇم جىسمانىي خۇسۇسىيەتلىرىنى مۇبالىغىلەشـ
تۈرۈش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئىپادىلەپ، كىشىلەرگە ئىستېتىك زوق
بېغىشلىغان. شۇڭا بەزى ھايۋان رەسىملىرى قارىماققا ئاددىي
ۋە تۇرغۇن ھالەتتە كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئىنچىكە كۆزەتسە،
ئاشۇ تۇرغۇنلۇقنىڭ ئىچىدە قانداقتۇر بىر خىل جانلىقلىق
بىلىنىدۇ. سەنئەتكارلار ھايۋانلارنىڭ جىسمانىي خۇسۇسىيەتـ
لىرى، ئالايلۇق، جىنسى، خۇي - پەيلى، سەكرەۋاتقان،
قېچىۋاتقان، بىر نەرسىدىن ئۈركۈگەن ۋە باشقا ھالەتتىكى
سەزگۈر، شاش، چاققان، زىلۋا - نازۇك ئالاھىدىلىكلىرىنى تەن،
شەكىل ئۆزگىرىشلىرى ئارقىلىق ماھىرلىق بىلەن بىرلەشتۈرۈپ،
جانلىق ئىپادىلىگەن. بۇغا رەسىملىرىدە ئۇلارنىڭ باراقسان
شاخچىلىغان مۇڭگۈزلىرى ۋە زىلۋا - نازۇك بەل - پۇتلىرى
بۆكەن، غۇلجا - ئارقار، تاغ تېكىسى قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ
كۈچلۈك ۋە قامەتلىك تۇرقى، توم ۋە ئەگمەچ مۇڭگۈزلىرى،
مۇڭگۈزلىرىنىڭ ياش (يىل) بەلدەنلىرى، تۆگىلەرنىڭ ئەگرى
بويىنى بىلەن لوكىلىرى ۋە باشقا خۇسۇسىيەتلىرى ئالاھىدە
گەۋدىلەندۈرۈلگەن. بەزى كۆرۈنۈشلەردە گۆشخور (يىرتقۇچ)
ھايۋانلارنىڭ جىسمانىي خۇسۇسىيەتلىرى ئالاھىدە، ئوبرازلىق
تەسۋىرلەنگەندىن تاشقىرى، ئۇلارنىڭ ئوۋ نىشانىمۇ بىللە
ئورۇنلاشتۇرۇلغان. مەسىلەن، بۆرە، يولۋاس، يىلپىزلار بىلەن

ئۇلارنىڭ ئۇۋۇ نىشانى تاغ تېكىسى، غۇلجا — ئارقار قاتارلىق
لار بىر كۆرۈنۈشكە بىللە ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

قىيا تاش ئويما رەسىمچىلىك سەنئىتى تەتقىقاتىدا،
رەسىملەردە تەسۋىرلەنگەن هايۋانلارنى تۈر - خىللارغا توغرا ۋە
ئېنىق ئايرىش ناهايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. ئەگەر
ئۇلار ئۇرۇق، تۈر - خىللىرى بويىچە توغرا ئايرىپ چىقىلمىسا
هايۋانات ئوبيېكت قىلىنغان قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ مەزمۇنى
مۇ ئىلمىي ئاساستا توغرا شەرھلەنمەي قالىدۇ. چۈنكى،
قىياتاش رەسىملىرىدە تەسۋىرلەنگەن هايۋانات ئوبرازى پەقەت
سەنئەتنىڭلا مەھسۇلى، ھەرگىزمۇ تەبىئەت دۇنياسىدىكى
تىرىك هايۋاننىڭ ئۆزى ئەمەس، شۇڭا بەزى هايۋانات
رەسىملىرىنى هايۋانات تۈرلىرى ئالاھىدىلىكى بويىچە نوقۇل
هالدا مەلۇم تۈرگە ئايرىپ قويۇشقا بولمايدۇ. شۇنداق
بولىدىكەن، بۇ خىل سەۋەبلىك بەزى چاغلاردا مەلۇم بىر
رايون ياكى مەلۇم بىر تاغ تىزمىسىنىڭ قەدىمكى زامان
بىئولوگىيىسى، جۇغراپىيىسى ۋە باشقىلار توغرىسىدىكى
تەتقىقاتلاردىن توغرا يەكۈن چىقىرىشتا مەلۇم قالايمىقانچىلىق،
ئاۋارىچىلىكلەرنى پەيدا قىلىدۇ.

تۆۋەندە هايۋانات تېما قىلىنغان، پەنجىر تاغ رەسىم
لىرى ئىچىدىكى كۆركەم، ئوبرازلىق، ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكلەرگە
ئىگە نۇسخىلىرىدىن بىرقانچىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن.

پەنجىر تاغ جىلغىسىنىڭ شەرقىي قىرغاق جەنۇبىي ئۇچىدا
ئانچە ئېگىز بولمىغان، يىراقتىن قارىسا، خۇددى تاش دۆۋىسى
گە ئوخشاپ كېتىدىغان، ئايرىم بىر كىچىك تاغ بار. ئاشۇ
دۆمبەلچە تاغ ئۈستىدىن تاغ باغرىغا غۇلاپ چۈشكەن بىر
پارچە چوڭ قورام تاش (0.90 × 2.95 × 2.70 مېتىر) يۈزىدە
يولۋاس، غۇلجا — ئارقار، تاغ تېكىسى، بۆكەن، ئىت قاتارلىق
لارنىڭ ناھايىتى ئوخشىتىپ ئويۇلغان رەسىملىرى بار.

(رەسىملەك تاشنىڭ دالا نومۇرى شەرقىي قىرغاق 1 - لوۋقتا 2 - گورۇپپا) بولۇپ، قورام تاشنىڭ رەسىم ئويۇلغان يۈزى نەچچە مىڭ يىللىق تەبىئىي بۇزغۇنچىلىق سەۋەبىدىن چاك كېتىپ يېرىلغان. شۇنداقتىمۇ ئۇنىڭغا ئويۇلغان رەسىملەرنىڭ كۆپ قىسمىنى ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ كۆرۈنۈشتىكى ئالا- ھەدىلىك يولۋاس ئوبرازى، ئۇنىڭ ئۈستىگە تىيانشان قىيا تاش رەسىملىرى ئىچىدە ناھايىتى ئوخشىتىپ ئويۇلغان يولـ ۋاس رەسىملىرىنىڭ تېپىلىشىمۇ تېخى تۇنجى قېتىملىق ئىش. رەسىمدە يولۋاس ئوبرازلىرى يان كۆرۈنۈشتىن بېرىلگەن، ئۇلارنىڭ ئالدى - كەينى پۇتلىرى پۈتۈن گەۋدىسى بىلەن بىرلىكتە يەر بېغىرلىغان، قۇلاقلىرىنى ھۇرپەيتىپ، ئالدىغا قاراپ، مەلۇم نەرسىنى جىددىي كۆزىتىۋاتقان قىياپىتى ناھا- يىتى جانلىق تەسۋىرلەنگەن (12 - رەسىمگە قاراڭ).

رەسىمدە يولۋاس سىماسى ئالدى بىلەن تاشقا چوشۇ- رۇلۇپ، ئۇلارنىڭ چېكىتلەرنى بىر - بىرىگە چېتىش ئۇسۇلى بىلەن چېكىپ، ئۇنى يەنى پاراللېل سىزىق ھالىتىگە كەلتۈ- رۈپ ئويۇپ چىققان. يولۋاس بەدىنى (باش، بېقىن، ئالدى - كەينى پۇت ساغرىلىرى) دىكى قارا مويلۇق ئالا - بۇلىماچ يوللىرى ھەر خىل ئەگرى - بۈگرى پاراللېل يۆگىمەچ سى- زىقلار بىلەن ئىپادىلەنگەن. قارىغاندا مۇشۇ خىل ئىپادىلىنىش ئۇسۇلى يالغۇز قىيا تاش ئويما رەسىمچىلىك سەنئىتىدىلا ئەمەس، بەلكى ئۆز زامانىسىدىكى ھەر خىل توقۇلما رەڭدار ساپال قاتارلىقلاردىمۇ بىر خىل قېلىپلاشقان گۈل - نەقىش ئورنىدا ئىشلىتىلگەن. مەسىلەن، ئۈرۈمچى، تۇرپان، توقسۇن ناھىيىسىنىڭ ئالغۇي (ئارغۇغول) قاتارلىق جايلاردىكى مىلاد- دىدىن بۇرۇنقى IV - V ئەسىرگە تەۋە قەبرىلەردىن قېزىۋې- لىنغان ھەر خىل رەڭدار ساپاللارغا ئاشۇ خىل گۈل نەقىشلەر

12 - رەسىم

چۈشۈرۈلگەن (13 - رەسىمگە قاراڭ). يەنە مۇشۇ خىل «يولۋاس نۇسخا»لىق گۈل نەقىش 1985 - يىلى چەرچەن ناھىيىسىنىڭ زاغۇنلۇق كەنتىدىكى قەدىمكى قەبرىلەر (بۇنىڭدىن 2800 — 3000 يىل بۇرۇنقى) دىن قېزىۋېلىنغان يۇڭ توقۇلما رەختكىمۇ چۈشۈرۈلگەن. تېخىمۇ قىزىقارلىقى، يولۋاس، شىر، يىلپىز قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن، ئالتۇندىن ئىشلەنگەن چىرايلىق بېزەك - قاداقلار مىلادىدىن بۇرۇنقى IV—V ئەسىرگە تەۋە ئۈرۈمچى نەنسەن كان رايونى ئەتراپىدىكى، تۇرپان ئايدىڭكۆل، توقسۇن ئالغۇي؛ قازاقىس-

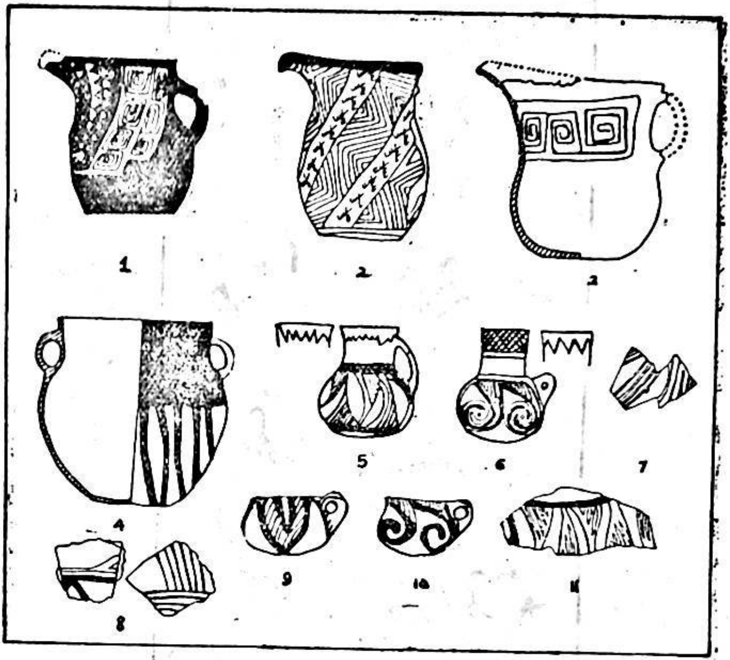

13 - رەسىم

1 -، 2 -، 3 -، 4 - خېجىرك ناھىيە چاپخا جىلغىسىدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن تېپىلغانلىرى. {5 -، 6 -، 9 -، 10 -} توقسۇن ناھىيە ئارغۇغول (ئالغۇي) قەدىمكى قەبرىلىرىدىن تېپىلغانلىرى؛ 7 -، 8 - پىچاندىكى «دۆڭبازار» قەدىمكى قەبرىلىرىدىن تېپىلغانلىرى؛ 11 - پىچاندىكى «سۇ بېشى» قەدىمكى قەبرىلىرىدىن تېپىلغانلىرى.

تاندىكى ئېسىك (ئىشىك) قەدىمكى قەبرىلىرى ۋە ئۇردۇس يايلاقلىرىدىكى قەدىمكى ھونلار قەبرىلىرىدىن كۆپلەپ تېپىلماقتا. بۇ تېپىلمىلار — مۇشۇ خىلدىكى بەدەنىيەتنىڭ ئۆز-ئارا مۇناسىۋىتى، دائىرىسى ۋە بۇ قىممەتلىك سەنئەت يادىكارلىقلىرىنى ياراتقانلارنىڭ ياشىغان، ھەرىكەت قىلغان يەرلىرىنى تەتقىق قىلىپ ئېنىقلاشتا تولىمۇ مۇھىم ماددىي پاكىت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

شەرقىي قىرغاق 3 - نۇقتا 9 - كۆرۈنۈشتە، «يىلپىز-

لىك ئارقارنى ئوۋلىشى» تېما قىلىنغان ۋەقەلىك ئويۇلغان. ئۇنىڭدا يىلپىز ئوبرازى يان كۆرۈنۈشتە بېرىلگەندىن تاشقى-رى، يىلپىزنىڭ مۇشۇكلەرگە خاس ئەۋرىشىملىك بىلەن ئې-گىلگەن تېنى، ھۆرپەيگەن قۇلاقلىرى، يوغان ئېچىلغان ئاغ-زى، ھالقا شەكلىدە قايرىلىپ تۆۋەنگە ساڭگىلىغان قۇيرۇقى ۋە ئۇنىڭ چاققانلىقى بىلەن ۋەھشىيلىكى چىقىپ تۇرغان قىياپىتى ماھىرلىق بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ ئىپادىلەنگەن (14 - رەسىمگە قاراڭ). بۇ خىل يىلپىزلار ئەڭ ئەتىۋارلىق ياۋايى ھايۋانلار قاتارىدا تىيانشان تاغلىرىنىڭ ئىچكىرىسى-دىكى قارلىق چوققا ۋە جىلغىلاردا ئىنتايىن ئاز ساندا ئۇچ-رايدۇ. ھازىر ئۇ «تىيانشان قارا يىلپىزى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

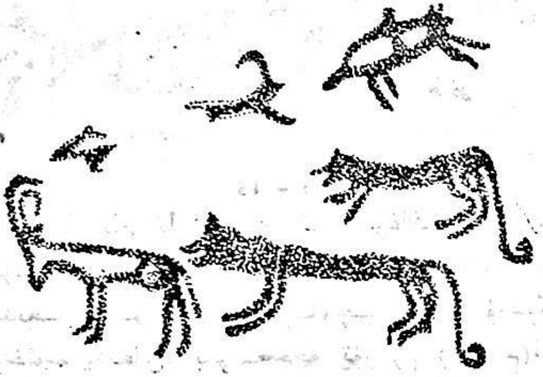

14 - رەسىم

شەرقىي قىرغاق 3 - نۇقتا 7 - كۆرۈنۈشنىڭ شىمالى بۇرجىكىدىكى بىر گۇرۇپپا رەسىمدە «بۆرىنىڭ تېكە ئوۋلىشى» تېما قىلىنغان ۋەقە تەسۋىرلەنگەن. ئۇنىڭدا ئېچىرقاپ كەت-كەن بىر ۋەھشىي بۆرىنىڭ ئاغزىنى يوغان ئېچىپ، پۈتۈن كۈچى بىلەن بىر جۈپ تاغ تېكىسىنى قوغلاپ كېتىپ بارغان-لىقى، شۇنداقلا يېتىلگەن، قامەتلىك تېكىلەرنىڭ بۆرىگە يېتىك بەرمەي قېچىۋاتقانلىقى ناھايىتى ئوبرازلىق قى-

لىپ ئويۇلغان (15 - رەسىمگە قاراڭ).

15 - رەسىم

يۇقىرىقىلاردىن باشقا شەرقىي قىرغاقتىكى 3 - نۇقتا 1 - كۆرۈنۈش تېخىمۇ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە. 3.30 × 3 مېتىر كېلىدىغان يوغان بىر پارچە تاش يۈزىگە بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان، بىرنەچچە تۈركۈم (قاتلام)، ئونالغان ھايۋانات، ئاتلىق ۋە پىيادە ئوۋچىلار رەسىملىرى ئويۇلغان. ئۇنىڭدىن باشقا بۇ تاشتا ئانچە پەرق ئەتكىلى بولمايدىغان رەسىملەرمۇ بار. شۇنداقتىمۇ ھازىر يەنە 50 نەچچە ئوبرازنى ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ. كۆرۈنۈشنىڭ 2 - قاتلىمىغا بىر رەت قاتار قىلىپ ئويۇلغان، ئوخشاش يۆنىلىشكە قاراپ چېپىپ كېتىۋاتقان غاز بويۇن بۆكەنلەرنىڭ ئوبرازى تولىمۇ جانلىق ۋە كۆركەم بولۇپ، ئۇنىڭدا سەنئەتكارنىڭ يۇقىرى ماھارىتى نامايان قىلىنغان (16 - رەسىمگە قاراڭ).

16 - رەسىم

بۆكەن رەسىملىرىدە ئاددىي، يالاڭ پاراللېل سىزىقلار ئارقىلىق ئۇنىڭ كۆركەم، يېتىلگەن، ھەيۋەت مۈڭگۈزىدىكى ياش (يىل) بەلدەملىرى، ئۇزۇن زىلۋا پۇتلىرى، چىرايلىق چاققان قامىتى يا شەكلى «⌒» دە ئىپادىلەنگەن. بۇ خىل ئاددىي ۋە ئالاھىدە ئۇسلۇب «پەنجىر تاغ» رەسىملىرى ئىچىدە كەمدىن - كەم ئۇچرايدۇ. جۈملىدىن، غار بويىدىكى بۆكەن ئوبرازىنىڭ «تىيانشان» قىيا تاش رەسىملىرى ئىچىدە ئۇچرىشىمۇ تېخى تۇنجى قېتىم، شۇڭا ئۇ تىيانشان بېئولوگىيىسىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

يۇقىرىدا گۆشخور ۋە چۆپخور ھايۋان رەسىملىرى ئىچىدىكى ھەر خىل مەزمۇنغا ئىگە رەسىملەردىن ئاز بىر قىسمىنى ئىنچىكىلەپ تونۇشتۇردۇم. تۆۋەندە ھەر خىل قىياپەتتىكى

ئادەملەر (پىيادە ۋە ئاتلىق ئادەملەر، ئوقيالىق ئوۋچىلار، مال پادىلىرى ۋە مالچىلار) نىڭ خىلمۇ خىل ئوبرازى، ھەر خىل مەزمۇندىكى رەسىملەردىن بىر قانچىسىنى قىسقىچە تونۇشتۇرىمەن.

بۇ خىل رەسىملەر «پەنجىر تاغ» رەسىملىرى ئىچىدە خېلى كۆپ سانىنى ئىگىلەيدۇ. بۇ رەسىملەر بىزگە تەبىئەت بىلەن ئىنسانىيەت ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكى باغلىنىشلارنى، ئەجدادلارنىڭ تەبىئەت بىلەن ئېلىپ بارغان جاپالىق كۈرەشلىرىنىڭ نەتىجىسىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

تېخى يېزىق ئىجاد قىلىنمىغان ئاشۇ زامانلاردا، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆزلىرى ياشىغان جايلاردىكى تاغۇ تاشلارغا ھەر خىل رەسىملەرنى ئويۇشتىن ئىبارەت ئەپچىل ئۇسۇلدىن پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ قىممەتلىك «تارىخ» نى يېزىپ چىقالىغانلىقى ھەقىقەتەن كارامەت ئىجادىيەت ئىدى.

تاياق ـ توقماق، سالغا تاش، قىلتاق، ـ توزاق لەخمە (ئورا) قاتارلىق ئامال ـ چارىلەردىن پايدىلىنىپ ئوۋ ئوۋلاش سىپتە تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرىغىچە داۋاملاشقانىدى، بۇ دەۋرلەردە ياشىغان ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئوۋچىلىقتا ئىشلىتىدىغان قوراللىرى ئاددىي، ئۇنىڭ ئۈستىگە زەربە بېرىش ئۈنۈمى ئانچە يۇقىرى بولمىغاچقا، ئۇلارنىڭ ئوۋ غەنىيمەتلىرىگە ئېرىشىشمۇ ناھايىتى تەسكە چۈشەتتى، شۇڭا ئۇلار ئۆزلىرىگە لازىملىق ئوزۇقلۇقلارغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن، ھەر خىل خەۋپ خەتەر، ئېچىنىشلىق ئاقىۋەتلەرگە ھەر قەدەمدە ئۇچراپ تۇراتتى.

سىپتا تاش قوراللاردىن تاش باشاق (قاتتىق جىنىسلىق تاشلاردىن ياسالغان تاش ئوق)، ئېگىلىشچان ۋە چىدامىلىق ياغاچ ماتېرىياللىرى (كېيىنچە مۈڭگۈز ۋە تارىمۇشلار) مۇ ئىشلىتىلدى — ئا) دىن يا، ھايۋانلارنىڭ تېرە ـ پەيلى

ريدىن كىرىپ ئىختىرا قىلىنىپ، ئىنسانلار دەسلەپكى ئوقيانى ياساپ چىققاندىن كېيىن، بۇ يېڭىلىق ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى ئەجدادلارنىڭ ئوۋچىلىق ئىشلىرىغا نۇرغۇن ئوڭايلىق يارىتىپ بەردى. ئوۋچىلىق قورال - سايمانلىرىنىڭ يېڭىلىنىشىغا ئەگىشىپ، تەبىئىي شەرت - شارائىتى ئەۋزەل جايلاردا ياشىغان ئەجدادلارنىڭ ئوۋچىلىق ئىشلىرى تەدرىجىي كېڭىيىپ، تۇرمۇش مەنبەئەتلىرى ياخشىلىنىشقا باشلىدى.

رەسىملەر ئىچىدە ئوقيا بىلەن تەنها ياكى ئىككى كىشىلىك ئوۋ ئوۋلاش كۆرۈنۈشلىرى خېلى كۆپ. ئۇ خىلدىكىلەرنىڭ دەۋرى نىسبەتەن قەدىمىيرەك بولۇپ، بەزى كۆرۈنۈشلەردە تەنها ئوۋچىنىڭ ئوقياسىنى مەلۇم نەرسىگە چەنلەپ تۇرغانلىقى، بەزىلىرىدە بىرنەچچە ياكى بولمىسا بىر توپ ھايۋاننى نىشانغا ئالغانلىقى كۆرسىتىلگەن. بەزى رەسىملەردە قۇيرۇقى بار (ئېھتىمال ئوۋ نىشانىغا يېقىنلىشىش ئۈچۈن قىلىنغان نىقاب بولۇشى مۇمكىن) بىر ئوۋچىنىڭ ئوقيا بىلەن مەلۇم نەرسىنى نىشانغا ئالغانلىقى كۆرسىتىلگەن.

ئومۇمەن، ئاشۇ خىلدىكى ئوۋچىلىق رەسىملىرىدە ئوۋچىلارنىڭ ئالايلۇق، بەدىنىنى تىك تۇتۇپ، ئىككى پۇتىنى كېرىپ، ئوقيانى نىشانغا توغرىلاپ، پۈتۈن دىققىتى بىلەن ئوق ئۈزۈشكە تەييار تۇرغانلىقىدەك قىياپەتلىرى ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇ خىل ئوخشاشلىق يەنە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەر قايسى جايلىرى بولۇپمۇ چۇغاي تاغلىرى، چۆلتاغ ۋە باشقا جايلاردىن تېپىلغان ئوۋچىلىق رەسىملىرىدىمۇ ئورتاقلىققا ئىگە.

پەنجىر تاغ جىلغىسى شەرقىي قىرغاق 1 - نۇقتىدىكى بىر پارچە ئوۋچىلىق رەسىمدە ئوۋ مەيدانى تېخىمۇ قىزغىنلىق تەسۋىرلەنگەن (17 - رەسىمگە قاراڭ). رەسىمنىڭ ئوڭ يېنىدا بىر ئوۋچىنىڭ ئوقيا بىلەن بىر جۈپ تېكىنى ئاتقانلى-

17 رەسىم

قى، ئاتقان ئوقنىڭ سول ياندىكى تېكىنىڭ ئوڭ پۇتىغا تەگ-
كەنلىكى، رەسىمنىڭ سەل يۇقىرى قىسمىدا بېشىغا قالپاق،
پۇتىغا پاشىنىلىق ئۆتۈك كىيگەن يەنە بىر ئوۋچىنىڭ ئوقىيا-
دىن ئۈزگەن ئوقى ئالدىدا قېچىپ كېتىۋاتقان بوغاز ياۋا
ئۆچكىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۆچكىنىڭ ئالدى پۇتىغا تەگ-
كەنلىكى، رەسىمنىڭ تۆۋەنرەكىدە ئوۋ ئىتلىرىنىڭ يەنە بىر
يوغان بوغاز ياۋا ئۆچكىنى قوغلاۋاتقانلىقى قاتارلىقلار جان-
لىق ۋە ئوبرازلىق ئويۇلغان.

رەسىمدە تەبىئەت بىلەن ئوۋ مەيدانى زىچ بىرلەشتۈ-
رۈلۈپ ئەينەن ئىپادىلەنگەن، ئادەتتە ياۋا تېكە، غۇلجا —
ئارقار قاتارلىق ياۋايى ھايۋانلار تاقىر تاغلاردا ياشايدۇ.
ئوۋچىلار بىلەن ئوۋ ئىتلىرى ئۇلارنى قورشاپ قوغلىسا، ئۇلار
ھامان چوققىلاردىكى قىيالىقلارغا قاراپ قاچىدۇكى، ھەرگىزمۇ
پەسكە قاچمايدۇ. ئوۋچىلار ئەپچىل ھالدا قورشاۋغا چۈشۈپ
بېرىدىغان بۇ خىل ھايۋانلارنى نىشانغا يېقىنلاپ، قىستاپ
بېرىپ، تاللاپ تۇرۇپ خالىغانچە ئېتىۋالالايدۇ.

دېمەك، بىز بۇ كۆرۈنۈش ئارقىلىق قەدىمكى زاماندا
ياشىغان ئوۋچى ئەجدادلىرىمىزنىڭ تاغ تېكىسى، ئارقار، قا-

تارلىق ياۋايى ھايۋانلارنىڭ خۇي ـ پەيلى، خۇسۇسىيەتلىـ رىنى خېلى پىششىق ئىگىلىگەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز.

تاغ تېكىسى، ئارقار قاتارلىق تاشلىق تاغلاردا ياشاي دىغان ياۋايى ھايۋانلارنى يۇقىرىدىكى ئەپچىل چارىلەر بىلەن ئوۋلاش ئۇسۇلى قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە ئوخشاش داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

بۇ رەسىمدىكى يەنە بىر ئالاھىدىلىك ـ بېشىغا قالپاق، پۇتىغا پاشنىلىق ئۆتۈك كىيگەن ئوۋچىنىڭ ئوبرازى بولۇپ، ئۇ بىزگە ئۆز زامانىسىدىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ھايۋان تېرىلىرىنى، يۇڭلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەپ ئۇنىڭدىن قالپاق، تون، ئىشتان، ئۆتۈك قاتارلىق كىيىم ـ كېچەكلەرنى تەييارلاپ، ئۇلارنى ئۆز تۇرمۇشلىرىدا خېلى ئومۇميۈزلۈك ئىشلەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

تۆۋەندە بىز رەسىمدىكى ئوۋچىنىڭ قالپاق، پاشنىلىق ئۆتۈك قاتارلىق كىيىم ـ كېچەكلەر بىلەن يۇرتىمىزنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن قېزىۋېلىنغان كىيىم ـ كېچەكلەرنى سېلىشتۇرۇپ كۆرەيلى:

1979 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى ۋە 1980 ـ يىللىرى تارىم ۋادىسىدىكى لوپنۇر رايونى كۆنچى دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى، شىمالى قىرغىقىدىكى جايلار ۋە كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى تېمەن دەرياسى ئەتراپىدىن بىر تۈركۈم ئەڭ قەدىمكى قەبرىلەر قېزىلىپ، ئۇلاردىن ناھايىتى قىممەتلىك يادىكارلىقلار تېپىلغانىدى.

قەبرىدىكى بەزى مېيىتلار تەنىشى قۇرغاق ھاۋا، قۇرۇق قۇم سەۋەبىدىن چىرىپ كەتمەي، بەلكى قۇرۇپ قاق بولۇپ بېجىرىم ساقلىنىپ قالغان. مېيىتلارنىڭ بەزىلىرىگە ئېگىز، ئۇچلۇق كىگىز قالپاق كىيگۈزۈلگەن. قالپاقنىڭ يېنىغا بىرنەچچە تال قۇش پېيى قىستۇرۇلغان (بەزىلىرىگە ئىككىدىن تارتىپ

توقۇز تالىچە ھەر خىل رەڭدىكى قۇش پەيلىرى تىستۇرۇلغان). 1986 — 1988 ـ يىللىرى كۆجاي يېزىلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇش قىلغاندا، توپا ئىتتىرىش ماشىنىلىرى قۇرۇلۇش ئورنىنىڭ ئەتراپى (بۇ يەرنىڭ تەكتى ئەسلىدە خېلى چوڭ كۆلەمدىكى تەدىمكى قەبرىستانلىق ئىكەن) دىن بىر مۇنچە قەدىمكى قەبرىلەرنى ئېچىۋەتكەن. قەبرىلەردىن گۈل ـ نەقىشلەر چۈشۈرۈلگەن ھەر خىل رەڭدار ساپاللار، رەڭدار يۇڭ توقۇلمىلاردىن تىكىلگەن كىيىم ـ كېچەكلەر، ئۇنىڭدىن باشقا توم قارا يۇڭ يىپتىن توقۇلغان سالۋا تۇماق* قاتارلىق قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تېپىلغان (يادىكارلىقلارنىڭ دەۋرى مىلادىدىن بۇرۇنقى III — IV ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ)..

يۇقىرىقىلاردىن مەلۇمكى، «پەنجىر تاغ» رەسىملىرىدە تەسۋىرلەنگەن ئۇۋچىنىڭ تۇماق، ئۆتۈكلىرى بىلەن، لوپنۇر، چەرچەن، كۆجاي قاتارلىق جايلاردىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن قېزىۋېلىنغان ھەر خىل يۇڭ توقۇلما، كىيىم ـ كېچەك ۋە قالپاق ـ تۇماقلارنى بىرلەشتۈرۈپ، ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلساق، ئۇنىڭدىن بىز تېخى تارىختا مەلۇم بولمىغان ئەڭ قىممەتلىك مەلۇماتلارغا ئىگە بولالايمىز.

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئوقيا قاتارلىق

* سالۋا تۇماق — ھازىر خوتەننىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا قوزا تېرىسى (سانسان) نى ئەيلەپ يوغان، ھەيۋەتلىك تۇماق تىكىلىدۇ. ئۇز زامانىسىدا يوڭ يىپتىن توقۇلغان بۇ سالۋا تۇماقنىڭ چۇچىلىرى قوزا تېرىسىنىڭ ئۇزۇن موينلىرىغا شۇنچە ئوخشايدۇ.

كۆجاي قەبرىلىرىدىن يىغىۋېلىنغان ھەر خىل رەڭدار ساپاللار، يۇڭ توقۇلما ۋە يۇڭ يىپتىن توقۇلغان بۇ سالۋا تۇماق ھازىر تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش، باشقۇرۇش ئورنىدا ساقلانماقتا.

ئوۋ قوراللىرىنىڭ ئىجاد قىلىنىشى بىلەن ئۇنىڭ ئوۋچىلىقتا خېلى ئومۇمىيۈزلۈك ئىشلىتىلىشى، ئوۋ ئىشلىرىدىكى ھەر خىل ئەپچىل ئۇسۇل - چارە، تەجرىبىلەرنىڭ تېخىمۇ تاكامۇللىشىشى نەتىجىسىدە ئوۋچىلىق ئىشلىرى ناھايىتى تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلدى، كېڭەيدى. ئوۋچىلارنىڭ قولىغا كەلتۈرگەن ئوۋ غەنىيمەتلىرىمۇ بارغانسېرى كۆپەيدى، بەزىدە ھەتتا ئېھتىياجدىن ئېشىپمۇ كەتتى. كىشىلەر ياۋايى ھايۋانلار بىلەن بولغان بىۋاستە ئېلىشىشلاردا ئۇلارنى ئەپلەپ، تۈركۈم - تۈركۈملەپ تىرىك قولغا چۈشۈرگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ جىسمانىي ئالاھىدىلىكلىرىنى ئاستا - ئاستا ئىگىلەپ، ئۇزۇن زامانلارغىچە ئەۋلادمۇ ئەۋلاد قولغا كۆندۈرۈش ئارقىلىق مال - چارۋا (ئۆي ھايۋانلىرى) قىلىپ ئۆزگەرتىشكە قادىر بولالىدى.

ئەجدادلىرىمىز ئۇزۇن زامانلارغىچە ئوۋچىلىق ئىگىلىكى ئاساس قىلىنغان تۇرمۇشنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەندىن كېيىن ئوۋچىلىق ئىگىلىكى ئاساسىدا، تەدرىجىي چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بارلىققا كەلدى. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ئاساسىي ئورۇننى، ئوۋچىلىق ئىشلىرى قوشۇمچە ئورۇننى ئىگىلىدى.

چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ئۇلارنىڭ ئاساسىي بايلىقىغا ئايلانغاندىن كېيىن، چارۋىچىلىق ئۇلار ئۈچۈن ھەم تۇرمۇش ۋاستىسى ھەم ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسى بولۇپ قالدى.

تىيانشان قىيا تاش ئويما رەسىمچىلىك سەنئىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدىغان «پەنجىر تاغ» رەسىملىرىدە قەدىمكى زامان چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى ئىپادىلەيدىغان مال-چارۋىچىلىق كۆرۈنۈشلىرى خېلى كۆپ سانىنى ئىگىلەيدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە شەرقىي قىرغاق 4 - نۇقتىغا جايلاشقان، ئابيۈزى 1·25 × 670 مېتىر، چوڭ تاش بېتىگە ئويۇلغان چارۋىچىلىق رەسىملىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن (18 - رەسىمگە قاراڭ).

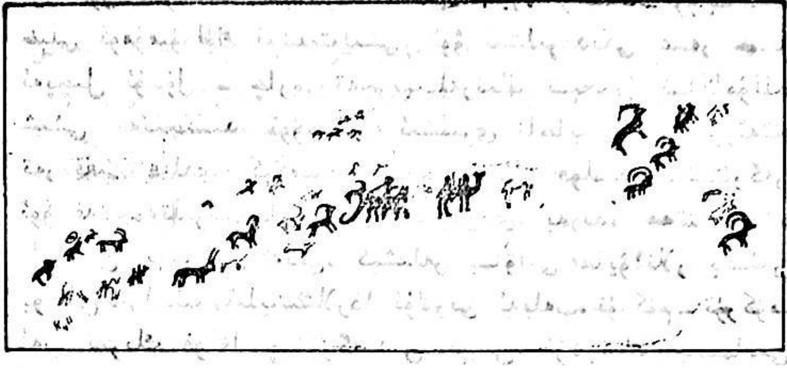

18 — رەسىم

رەسىم تەخمىنەن 30 — 40 مېتىر يانتۇ ئېگىزلىكتىكى تاش تۆپىلىككە جايلاشقان. چارۋىچىلىق تۇرمۇشنى ئەينەن تەسۋىرلىگەن بۇ رەسىم ئۆزىنىڭ ھەجمىنىڭ چوڭلۇقى، ئويۇلغان رەسىملەرنىڭ زىچلىقى، سانىنىڭ كۆپلۈكى ۋە باشقا ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇنىڭدا ئات (ئاتلىق چارۋىچى)، تۆگە، كالا قاتارلىق ئۆي ھايۋانلىرى بىلەن بىر قاتاردا يەنە غۇلجا — ئارقار، تاغ تېكىسى قاتارلىق قولغا ئۆگىتىلگەن ياۋايى ھايۋانلارنىڭ ئوخشاش يۆنىلىش (شەرق) كە قاراپ كېتىۋاتقانلىقى تەسۋىرلەنگەن. نەچچە مىڭ يىللىق كۈنگە قاقلىنىش ۋە باشقا تەبىئىي بۇزغۇنچىلىقلار تۈپەيلىدىن تاشنىڭ يۈزى چاك — چېكىدىن يېرىلىپ بەزى قاتلاملىرى سويۇلۇپ يەرگە چۈشۈپ كەتكەن بولسىمۇ، بۇ ھەيۋەت تاش يۈزىدە يەنىلا 100 دىن ئوشۇق رەسىمنى پەرق ئەتكىلى (بەزىلىرىنىڭ ئىزناسىنى كۆرگىلى) بولىدۇ.

رەسىمنىڭ شەرقىي بۇرجىكىدە بىر ئاتلىق، ئوتتۇرىدا يەنە بىر ئاتلىق، ئۇلارنىڭ ئەتراپىدا (ئالدى — كەينى ۋە ئىككى يېنىدا) بىرمۇنچە ھايۋانلار يايلاقتىن — يايلاققا ئۇزۇن سەپ تارتىپ كېتىۋاتقانلىقى تەسۋىرلەنگەن. بۇ رەسىم

بىزگە ئۆز زامانىسىدا تىيانشان يايلاق ۋە قىشلاقلىرىدا ياشىغان چارۋىچى ئەجدادلىرىمىزنىڭ تۇرمۇشىنى ئەسلىتىدۇ.

تىيانشان تېغىنىڭ كۈنگەي (جەنۇب) تەرىپىگە جايلاشقان «پەنجىر تاغ» جىلغىسى قىش ۋە ئەتىيازلىق پەسىلدىكى ھاۋاسىنىڭ ئىللىقلىقى، شامىلىنىڭ ئازلىقى، ئوت - چۆپ، سۇلىرىنىڭ مول بولۇشىدەك ئەۋزەللىكلىرى بىلەن قەدىمدىن تارتىپلا چارۋىچىلارنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك قىشلاقلىرىنىڭ بىرى بولۇپ كەلگەن. شۇڭا بۇ جايدىكى رەسىملەردىن قەدىمدە ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق تۇرمۇشىدىكى ئەمەلىي ئىشلارنىڭ خاتىرىسىنى بۇ جىلغىدىكى تاغۇ تاشلارغا كېلىشتۈرۈپ ئويۇش ئارقىلىق تىيانشان مەدەنىيىتىگە يەنە بىر مەزمۇن قوشقانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغانلىرىدىن تاشقىرى «پەنجىر تاغ» جىلغىسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى ھەر قايسى نۇقتىلاردىن تېپىلغان بىرقانچە يۈرۈش رەسىملەر ئىچىدە، ئات، تۆگە، قېچىر مىنگەن چەۋەنداز، ئوۋچى، چارۋىچىلارنىڭ كۆرۈنۈشلىرىمۇ خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇ خىل كۆرۈنۈشلەر قارىماققا ئاددىيلا بىر رەسىمدەك كۆرۈنگەن بىلەن ئەمەلىيەتتە ئۆز زامانىسىدىكى تەبىئىي ۋە تارىخىي شارائىت بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تەھلىل قىلساق، ئۇنىڭدىن بىز خېلى كۆپ مەلۇماتلارغا ئىگە بولالايمىز.

يۇرتىمىزنىڭ ھەر قايسى تاغ - جىلغىلىرىدىن تېپىلغان سانسىزلىغان قىيا تاش رەسىملىرى جۈملىدىن ھەر خىل، باي مەزمۇنغا ئىگە تىيانشان قىيا تاش رەسىملىرىدىن مەلۇمكى، يىراق قەدىم زامانلاردىن تارتىپ تىيانشان باغرىدا ياشاپ كەلگەن ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئاسىيا ۋە دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى قەدىمكى كۆچمەن چارۋىچى خەلقلەرگە ئوخشاش دەسلەپكى ئىپتىدائىي ئوۋچىلىقتىن - ئوۋچىلىق ئىگىلىكىگە،

ئوۋچىلىق ئىگىلىكىدىن قەدەممۇ قەدەم ئىلگىرىلەپ چۆپچۆر
ياۋايى ھايۋانلارنى تۇتۇپ قولغا ئۆگىتىش، كۆندۈرۈش،
بېقىپ كۆپەيتىش ۋە بۇ ئارقىلىق خېلى راۋاجلانغان چارۋ-
چىلىق ئىگىلىكىنى تىكلەش باسقۇچلىرىنى بېسىپ ئۆتكەن.

«... بۇ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىدىكى بىر قېتىملىق سەك-
رەپ ئىلگىرىلەش. ئىدى بۇنىڭ بىلەن ئوتلاق ئاھالىلىرى بىرىنچى
قېتىم ئۆز ئەمگىكىگە تايىنىش ئارقىلىق يېمەك - ئىچمەكنى
ھەل قىلىدىغان ئۇسۇل - چارىنى ئۆگىنىۋالدى، شۇنداقلا ئوۋ-
چىلىق ئىشلىرىدا دائىم دېگۈدەك تەبىئىي چەكلىمىلەرگە ئۇچ-
رايدىغان ھالەتتىنمۇ قۇتۇلدى.... شۇڭا، ئىنسانىيەت چارۋ-
چىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ئارقىلىق مۇئەييەن دەرىجىدە تەبىئەت
دۇنياسى ئۈستىدىن تەشەببۇسكارلىق ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈ-
رۈشكە مۇۋەپپەق بولالىدى.»*

ئوۋچىلىق ئىشلىرىدا قولغا كەلتۈرۈلگەن نەتىجىلەر ئوت-
لاق كىشىلىرىنىڭ كۈنسايىن ئېشىۋاتقان ئېھتىياجىنى قاندۇ-
رالمىغان بولسا، چارۋىچىلىق ئىگىلىكى باسقۇچىغا كەلگەندە،
ئەجدادلىرىمىز ھەر جەھەتتىن ئەجىر سىڭدۈرۈپ، قوي، كالا،
ئۆچكە، يىلقا (ئات، قولان)، بوغا، تۆگە قاتارلىق ھايۋانلار-
نىڭ كۆندۈرۈلگەن، نەسىللىك سورتلىرىنى يېتىشتۈرۈپ چىقتى.

چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكى ئۇلارنىڭ ئېھتىياجىنى
قاندۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى بەلگىلىك دەرىجىدە ئېشىنىدىغان
ھالەتنى شەكىللەندۈرگەنىدى.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەمەلىي تۇرمۇشىنى ئىخچام ۋە ئوبرازلىق
سۈرەتلەپ بېرىدىغان «ئەر قانىتى ئات» دېگەن ئىبارە دىققەت-

---

* گەي شەنلىڭ: «چۇغاي تاغلىرىدىكى قىيا تاش رەسىملەر»
مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1988 - يىل
نەشرى، خەنزۇچە 359 - بەت.

كەسازاۋەردۇر، شۇڭا تۆۋەندە ئات ۋە ئاتلىقلار رەسىملىرى توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمەن:

رەسىملەردە تەسۋىرلەنگەن ئات، ئاتلىق ئوۋچى، ئاتلىق مالچى ۋە باشقا قىياپەتلەردىكى چەۋەندازلار ئوبرازى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ياۋايى ئاتلارنى ئوۋلاپ تۇتۇپ، قولغا كۆندۈرۈپ ئۇنى ئەڭ مۇھىم، ئەڭ ئېھتىياجلىق ئۇلاغ، كۆڭۈل ئورنىدا سەپەردە، ئوۋدا، مال بېقىشتا، يۈك توشۇشتا، جەڭ ۋە يۈرۈشلەردە دائىم ئىشلەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئاتچىلىق ۋە قولانچىلىق ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەجرى ئىچىدە ئەڭ ئەھمىيەتلىك. قالتىس تۆھپىلەرىنىڭ بىرى ئىدى، دېسەك قىلچە مۇبالىغە بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. بۇ پىكرىمىزنى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن تېپىلغان ئات ۋە ئاتچىلىققا ئائىت مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بىلەن تارىخنامە، تارىخي خاتىرىلەرگە پۈتۈلگەن قىممەتلىك بايانلار تېخىمۇ تولۇقلايدۇ. مەسىلەن، «پىرژېۋالىسكىي ئېتى»دىن ئىبارەت بۇ ياۋايى ئات نەسلىنىڭ يۇرتى يارىش تۈزلەڭلىكى (ھازىرقى جۇڭغارىيە ۋادىسى)دىكى پايانسىز يايلاقلار ئىدى.

1985 - يىلى 9 - ئايدا، تەكلىماكان قۇملۇقى ئەتراپىغا جايلاشقان چەرچەن ناھىيىسىنىڭ زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىلىرىنى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرگەندە، قەبرە ئۆگزىسىدىكى تەكشىلىكتە مۈڭگۈزى بار پاقلاننىڭ بېشى، كالا مۈڭگۈزىدىن ياسالغان جام (قەدەھ)، ئاتنىڭ باش سۆڭىكى، ئاتنىڭ بىر دانە پاقالچىقى (تېرە بىلەن تۇۋىقى قالدۇرۇلۇپ، سۆڭىكى ئېلىپ تاشلىنىپ ئىچىگە قومۇش تىقىلغان ياسالما پاقالچاق)، كېگىز توقۇم ۋە بولغارى (كۆن) دىن تىكىلگەن تاش توقۇم قاتارلىقلار قويۇلغان؛ قەبرە ئۆگزىسى ئاستىدىكى بورا ئېلىۋېتىلگەندىن كېيىن بورا تېگىدىن يەنە ئات، تاي ۋە قولان تېرىسى تېپىلغان. بۇ قەدىمكى

قەبرىلەرنى كاربون 14 ئانالىزى ئارقىلىق تەجرىبە قىلىپ ئۆنىڭ بۇنىڭدىن 2960 ± 115 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە تەۋە ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان يادىكارلىقلاردىن تۆۋەندىكىچە خۇلاسە چىقىرىشىمىز مۇمكىن:

1) قوي ۋە ئات باشلىرىنىڭ قەبرە ئۆگزىسىدىكى تەكشىلىككە قويۇلغىنىغا قارىغاندا، ئۇ تارىم ۋادىسىدىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ دىنىي ئېتىقاد، قائىدە - يوسۇنلىرىغا بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بىرىنچى قول ماتېرىيال بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئۆلگەنلەرنىڭ روھىغا ئاتاپ قىلىنغان «ئات قۇربانلىق»لىقى ۋە «قوي قۇربانلىق»لىقى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

2) ئات بېشى، ئات، قۇلان تېرىسى ۋە تېرىدىن تىكىلگەن توقۇم قاتارلىقلار (بۇ نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلانماقتا) تارىم ۋادىسىدىن تۇنجى قېتىم تېپىلغان نەرسىلەر بولۇپ، ئۇلار ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇنىڭدىن 3000 يىل ئىلگىرىلا تارىم ۋادىسىنىڭ چەت - ياقىلىرىدىكى جايلاردىمۇ ئات، قۇلان قاتارلىق ئەتىۋارلىق ھايۋانلارنى خېلى ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا ئىشلەتكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

1986 - يىلى 5 -، 7 - ئايلاردا، گۈچۈڭدىكى قەدىمكى ئىز قېزىپ تەكشۈرۈلگەندە، بۇ ئىزدىن ھەر خىل يادىكارلىقلار بىلەن بىللە ئات، كالا، قوي، ئىت قاتارلىقلارنىڭ سۆڭەكلىرى تېپىلغان. ماتېرىياللار تەتقىق قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ دەۋرى بۇنىڭدىن 3000 يىللار ئىلگىرى ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، ئۈرۈمچى ئۇلانباي ئەتراپى، توقسۇن ناھىيىسىدىكى ئالغۇي (ئارغۇغول) قاتارلىق بىرقانچە ئورۇنلاردىكى قەدىمكى قەبرىلەردىنمۇ ھەر خىل قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بىلەن بىللە ئات جابدۇقلىرىدىن: ئۈزەڭگە

يۈگەن - نۇقتىغا ئىشلىتىدىغان تۆچتىن ياسالغان بېزەكلەر تېپىلغان.

1984 - يىلى 1 - ئاي ۋە 11 -، 12 - ئايلاردا، خوتەن ۋىلايىتى لوپ ناھىيىسىدىكى سەنپۇلا قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا قېزىش ئېلىپ بېرىلغاندا، بىر قەبرىدىن چوققىسىغا ئۇكە (پەي) قادالغان، مەخسۇس جابدۇقلۇق ئات جەسىتى تېپىلغان.

ئۇنىڭدىن باشقا، مۇشۇ قەبرىستانلىقتىكى يەنە بىر قەبرە (دالا نومۇرى 84·HLSSM1) دىن پۈرمە پۆچقاقلىق رەڭدار يۇڭ توقۇلما ئىشتان تېپىلغان. ئىشتاننىڭ ھەر ئىككىلا پۆچقىقىغا كامالەتكە يەتكەن رەڭدار، كۆپتۈرمە ئاجايىپ تەسۋىرىي رەسىملەر كەشتىلەش ئۇسۇلى بويىچە توقۇلغان. ئىشتاننىڭ ئوڭ پۆچقىقىدىكى گۈل - چېچەكلىك دائىرە ئىچىدە ئادەم باشلىق، ئات بەدەنلىك، ئاغزىدا ئۇزۇن نەرىگە ئوخشاش بىر نەرسىنى چىشلەپ، ئۇنى ئىككى قولىدا تۇتۇپ پۈۋلەۋاتقان، ئۇچىسىغا يەلمە (يوپۇق) يېپىنغان بىر غەلىتە ئوبراز تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، ئۇ ئەپسانىلەردىكى كېنتاۋۇرلارغا ئوخشايدۇ.

1969 — 1970 - يىلى قازاقستاننىڭ ئېسىك (ئىشىك) قەدىمكى قەبرىسىدىن قېزىۋېلىنغان شاھزادىنىڭ ئالتۇن تاجىق باش كىيىمىنىڭ پېشانە قىسمىغا تېكە مۈڭگۈزلۈك، قاناتلىق ئاتلارنىڭ ئالتۇندىن ياسالغان تەسۋىرى ئورنىتىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا «ساقلارنىڭ دىنىي قاراشلىرىدىكى بىر مۇنچە تەرەپلەر بىلىنىشە، يەنە بىر تەرەپتىن بۇ تەسۋىرلەردە يېڭىچە ئېتىقاد شەكىللىرى بىلەن كونا ئېتىقاد شەكىللىرىنىڭ قالدۇقلىرى ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەنلىكى بىلىنىدۇ.»*

«......ساقلار — ماسساگېتلار ئىلاھلار ئىچىدىكى ئەڭ تېز ئىلاھ كۈنگە ئاتاپ ھايۋانلار ئىچىدىكى ئەڭ تېز ھايۋان

---

* «ئېسىك (ئىشىك) قەبرىسى ھەققىدە دوكلات»، موسكۋا «سەنئەت نەشرىياتى»، 1978 - يىل نەشرى.

ئاتنى قۇربانلىق قىلاتتى.»①

«ئېسىك (ئىشىك) قەبرىسىدىن تېپىلغان ئالتۇن تاجلىق باش كىيىمىدىكى تېكە مۈڭگۈزلۈك، قاناتلىق ئاتنىڭ تەسۋىرى ئېھتىمال كونا ئىلاھى بىلەن ئۇرۇق تۇتېمىنىڭ سىمۋوللۇق ئوبرازى بولۇشى مۇمكىن. بۇ خىلدىكى تەسۋىرلەر يەنە ئالتايدىكى پازىرىق قەبرىلىرىدىنمۇ تېپىلغان. ئۇنىڭدا ئاتنىڭ بېشىغا بۇغا مۈڭگۈزى ئورنىتىلغان كىگىز كىيدۈرمە كىيگۈزۈلگەن. بۇنىمۇ ئېسىك (ئىشىك) قەبرىسىدىن تېپىلغان ئوبرازغا ئوخشاشلا بىرقانچە ئىلاھلار ئوبرازىنىڭ بىرىكتۈرۈلۈشى دەپ قاراشقا بولىدۇ.»②

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان يادىكارلىقلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى مىلادىدىن بۇرۇنقى VI — V ئەسىرلەرگە تەئەللۇق بولۇپ، تۆۋەندە تارىخىي خاتىرىلەردىكى بىر قىسىم بايانلارنى تونۇشتۇرىمەن:

خەن ۋېندى زامانىسىدا (مىلادىدىن بۇرۇنقى 179 — 157 - يىللار)، ھۇن ئىمپېراتورلۇقىنىڭ تەڭرىقۇتى باتۇر تەڭرىقۇت مىلادىدىن 176 يىل بۇرۇن ئۇنىڭغا تۆۋەندىكى مەكتۇپنى يوللىغان:

«كۆك تەڭرى تەرىپىدىن تەختكە چىقىرىلغان ئۇلۇغ ھۇن تەڭرىقۇتى خەن پادىشاھىنىڭ تېنىنىڭ سالامەت بولۇشىنى ئېھترام ئىلە سورايدۇ...

...نۆكىرىم ئارقىلىق مەكتۇپ يوللىدىم. ئۆزلىرىگە ئاتاپ؛ بىر تۆگە، ئىككى تىن ئات قوشۇلغان شاھانە ھارۋىدىن بىر جۈپ ئەۋەتتىم...».③

---

①، ②، «ئېسىك (ئىشىك) قەبرىسى ھەققىدە دوكلات»، موسكۋا «سەنئەت» نەشرىياتى، 1978 - يىل نەشرى.

③ بەنگۇ: «خەننامە. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»، خەنزۇچە 11 - جىلد، 3756 — 3757 - بەتلەرگە قاراڭ.

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن پاكىت ۋە بايانلاردىن مەلۇمكى، يىراق قەدىم زامانلاردىن تارتىپ بىپايان ئاسىيا يايلاقلىرىدا ياشاپ كەلگەن هون، ساق، تۈركلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى مىلادىيىدىن نەچچە يۈز يىل بۇرۇنلا «چارۋىچىلىق مەدەنىيىتى»نى يارىتىپ ۋە ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە تېگىشلىك تۆھپە قوشقان. هازىرغىچە تېپىلغان ۋە تېپىلىۋاتقان ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار، تارىخىي خاتىرىلەر — ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە قوشقان بۇ تۆھپىلىرىگە سەل قاراشقا بولمايدىغانلىقىنى، جۈملىدىن ئۇلار ياراتقان قەدىمكى مەدەنىيەتنىڭ رولىنى تۆۋەن مۆلچەرلەشكە تېخىمۇ بولمايدىغانلىقىنى كۆرسەتمەكتە.

مىلادىيىدىن ئىلگىرى ياشىغان ئەجدادلىرىمىزدىن هۇنلار زامانىسىغا كەلگەندە، ئۇلارنىڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىكى تېخىمۇ يۈكسىلىپ، مىليونلىغان ئات، كالا، قوي، تۆگىلەر يايلاق - دالالارنى قاپلىغانىدى.

هۇنلارنىڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە ئاتچىلىق، قويچىلىق، كالىچىلىق، تۆگىچىلىك، مال - چارۋا ئەمچىلىك (مال دوختۇرلۇق)، ئەلا سورتلۇق ئۇرۇق ۋە نەسىل يېتىشتۈرىدىغان، ئىرسىيەتچىلىك قاتارلىق بىرمۇنچە ساهەلەردە ئاجايىپ نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەنلىكىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. ئەگەر ئۇلاردا شۇنچىلىك تەرەققىيات بولمىسا، نەچچە يۈز مىڭلىغان قارا، كۆك، قىزىل تورۇق، ئاق بوز رەڭلىك جەڭ ئاتلىرى، «تۆتتىن ئات قوشۇلغان شاهانە هارۋا»لىرىمۇ بولمىغان بولاتتى، شۇڭا كېيىنكى چاغلاردا ياۋروپانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا يېتىشتۈرۈلگەن خىللانغان، ئېسىل نەسىللىك ئات، كالا سورتلىرىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئەجداد - ئەۋلادلىرىنىڭ ئۆز زامانىسىدا ياۋروپاغىچە يېتىپ بارغان هۇنلاردىن تارقالغانلىقىنىمۇ چەتكە قېقىشقا بولمايدۇ.

تېخىمۇ قىزىقارلىقى، 60 -، 70 -، 80 - يىللاردا
تۇرپاندىكى ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىنى ئارخېئولوگىيە-
لىك قېزىپ تەكشۈرگەندە، ھەر خىل قىممەتلىك يادىكارلىقلار
قاتارىدا يەنە ياغاچ ۋە لايدىن ياسالغان بىرمۇنچە ئات،
تۆگە، قوي، كالا قاتارلىقلارنىڭ ھەيكەللىرىمۇ تېپىلدى.
بۇنىڭ ئىچىدە، چىرايلىق، ئېسىل جېرەن قاشقا جەك ئاتلىرىنى
مىنگەن لەشكەرلەر، توروق قاشقا ئات، توروق چىپار
ئارغىماق ئاتلارغا مىنگەن ئېسىلزادە خېنىملار، ئاجايىپ پۇزۇر
ئېگەر - جابدۇقلار بىلەن بېزەلگەن كۆك بوز ئارغىماق ئات،
نەسىللىك كالا، قوي ھەيكەللىرى، بېشىغا ئېگىز ئۇچلۇق
قالپاق، ئۇچىسىغا قايرىما ياقىلىق ئۇزۇن تون، پۇتىغا پاش-
نىلىق ئۆتۈك كىيگەن يوغان ئوراكىز، قاتارلىق بىر تۆگە-
چىنىڭ تاق ئۆركەشلىك تۆگىنى يېتىلەپ كېتىۋاتقان ھەيكىلى
قاتارلىقلار بار (بۇلارنىڭ ھەممىسى ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر
ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي كۆرگەزمىسىگە قويۇلغان).

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە، بىرقانچە تارىخىي يازمىلاردا،
ئىلمىي تەتقىقات ئەسەرلىرىدە، ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىدا ياشى-
غان ھونلار، تۈركلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ ئۆز زاما-
نىسىدا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىنىڭ يېزا ئىگىلىك تەرەققىياتى،
مىلادىدىن ئىلگىرى ۋە كېيىن ئۆتكەن سۇلالە - خاندانلىقلارنىڭ
ھەربىي تېخنىكا تەرەققىياتى، «خۇاشيا» مىللەتلىرىنىڭ ئىقتى-
سادىي تەرەققىياتى، خەن - تاڭ سۇلالىلىرى بىلەن ئېلىپ
بېرىلغان «ئات - تاۋار سودىسى» قاتارلىقلار ئالاھىدە تىلغا
ئېلىنغان.

خەن دەۋرىدە يېزىلغان «تۇز ۋە تۆمۈر ھەققىدە بايان»-
دا: «ئېشەك قېچىرى بىلەن تۆگە بېيىدى (شىمالىي تۇرالار)-
نىڭ دائىم ئىشلىتىدىغان مال - چارۋىلىرى ئىدى» دېيىلگەن*.

* گەي شەنلىنىڭ: «جۇڭغاي تاغ قىياتاش رەسىملىرى» نىڭ
357 - بېتىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

«پەلجىر تاغ» جىلغىسى شەرقىي قىرغاق 4 - ئۆڭكۈردىن تېپىلغان رەسىملەر ئىچىدىكى ئابيۇمى 1.60 × 2.70 مېتىر كېلىدىغان بىر كۆرۈنۈشتە. قېچىرغا مىنگەن بىرقانچە ئادەم ۋە ياشقا ھايۋانلار ئوبرازى تەسۋىرلەنگەن (19 - رەسىمگە قاراڭ).

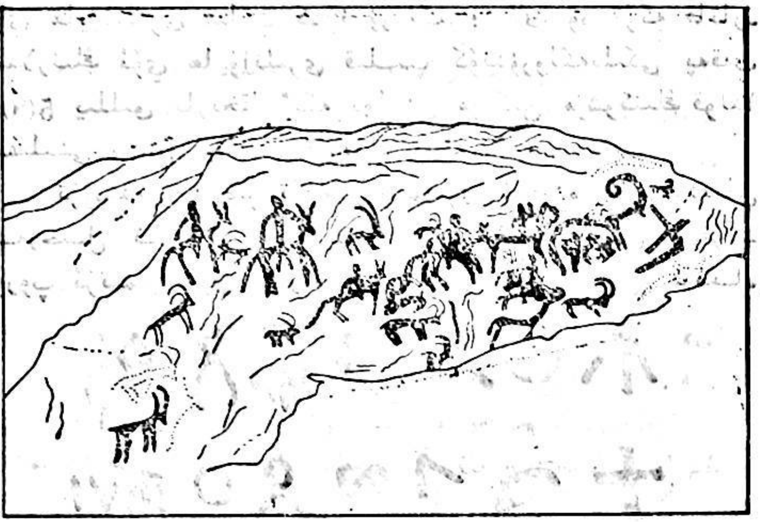

19 - رەسىم

تىيانشان قىيا تاش رەسىملىرى ئىچىدە «قېچىر مىنگەن» ئوبرازىنىڭ تېپىلىشى تېخى تۇنجى قېتىملىق ئىش بولۇپ، بۇ رەسىمۇ مۇھىم تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە.

ئومۇمەن، تەتقىقاتچىلار ھەرقايسى جايلاردىن تېپىلغان ھايۋانات سۆڭەكلىرى ۋە قىيا تاش رەسىملىرىدە ئويۇلغان ھەر خىل ھايۋانات رەسىملىرىگە ئاساسەن، ئۇلارنىڭ ئىنسانلار تەرىپىدىن قولغا ئۆگىتىلگەن، كۆندۈرۈلۈپ ئۆي ھايۋانلىرىغا ئۆزگەرتىلگەن دەۋر - باسقۇچلىرىنى تۆۋەندىكىچە ھېسابلايدۇ:

«ئۆي ھايۋانلىرىنىڭ كۆندۈرۈلۈش دائىرىسى داۋاملىق

گېپكمېسپ بارغان. بۇرە ئۆززۈلغىچە قولغا كۆلدۇرۇلۇش لەتىجى سىدە، تەخمىنەن ئوتتۇرا تاش قۇراللار دەۋرىدە، ئالدى بىلەن ئائىلە ئىتتىغا ئۆزگەرگەن؛ ئۆچكە ۋە قوي قاتارلىقلار تەخمىنەن يېڭى تاش قۇراللار دەۋرىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا، كالا ئېھتىمال يېڭى تاش قۇراللار دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا باسقۇچىدا ئۆي ھايۋانلىرى قىلىپ كۆندۈرۈلگەن؛ ئات ۋە تۆگە قاتار-لىقلارنىڭ ئۆي ھايۋانلىرى قىلىپ كۆندۈرۈلگەنلىكى پەقەت 5000 يىللىق تارىخقا ئىگە بولۇشى مۇمكىن. مۈشۈكنىڭ قولدا بېقىلىشى 4000 يىللىق تارىخقا ئىگە.»*

تۆۋەندە «پەنجىر تاغ» رەسىملىرى ئىچىدە ئۇچرايدىغان ھەرخىل تامغا، بەلگە ـ نىشان، شەكىللەرنى تونۇش-تۇرۇپ ئۆتىمەن (20 ـ رەسىمگە قاراڭ). بۇ خىل تامغا،

20 ـ رەسىم

بەلگە، شەكىللەر ئادەتتە قىياتاشلارغا ئويۇلغان توپ ـ توپ رەسىملەر ئىچىدە ئۇچرايدۇ. بەزى تاشلارغا ھەر خىل بەلگە-لەردىن بىر ـ ئىككىسى، بەزىلىرىگە بىرنەچچىسى ئويۇلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆلچەم، نۇسخىلىرىمۇ بىر ـ بىرىگە ئوخشمايدۇ.

غەربىي قىرغاقتىكى تاش خەرىتە ئىچىدە ئالىقاننىڭ ھەر خىل چوڭلۇقتىكى رەسىمدىن بىرقانچىسى بار. بۇ، ناھايىتى

---

* گەي شەنلىڭ: «چۇغاي تاغ قىياتاش رەسىملىرى»، 357 ـ بەت.

قەدىم زامانلاردىن ئارتىپلا ئىپادىلىنىپ كېلىۋاتقان ئەڭ قە-
دىمكى شەكلى بولۇپ، ئۇ يەنە ئالتۇنتاغ، چۆلتاغ، قارا قۇرۇم
كۇئنلۇن ۋە تىيانشان تاغلىرىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن
تېپىلغان رەسىملەرئىچىدە، يۈننەندىكى رەسىملەر ۋە ئىچكى موڭغۇلدى-
كى چۇغاي تاغ رەسىملىرىدە، جۇملىدىن فرانسىيە، ئىسپانىيەقاتارلىق
دۆلەتلەردىكى كونا تاش قوراللار دەۋرىگە ئائىت تاش ئۆڭكۈر-
لەرگە سىزىلغان رەسىملەر ئىچىدە ۋە ئاۋستىرالىيە، ئامېرىكىدىن
تېپىلغان قىيا تاش رەسىملىرى ئىچىدىمۇ ئۇچرايدۇ. ئالىقان
رەسىملىرىنىڭ قانداق مەنە بىلدۈرىدىغانلىقى توغرۇلۇق ھەر
خىل پەرەزلەر بار. بەزىلەر ئۇنى «بىر خىل ئىشارەت تىلى»
دېسە، بەزىلەر ئۇنى: «قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ ئوۋ غەنىيمەت-
لىرىنى قولغا كەلتۈرگەندە، شۇنى خاتىرىلىگەنلىكىنىڭ سىم-
ۋولى» دەيدۇ. يەنە بەزىلەر: «جەڭ ۋە ئېلىشىشلاردىن كېيىنكى
غەلىبە قازانغانلىقىنىڭ بەلگىسى...» ۋەھاكازا دەيدۇ.

ئومۇمەن تەبىرلەر بىر - بىرىگە ئوخشىمىسىمۇ ئۇلاردا
مەلۇم بىر ئاساسنىڭ بارلىقىدا گۇمان يوق. مەسىلەن، قەدىمدىن
ئارتىپ تا ھازىرغىچە كىشىلەر ئۆزئارا پۈتۈشۈش، توختام،
كېلىشىم، سودا - سېتىقلاردىكى ھەر خىل ۋەدىلەرنى ئالىقاننى
ئالىقانغا ئۇرۇپ، قول سىقىشىش ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. تامغا،
مۆھۈر بولمىغان شارائىت ئاستىدا تىلخەت، ھۆججەت قاتار-
لىقلارنى ئۆزلىرىنىڭ بارمىقىنى سۈرۈققا تەگكۈزۈپ بېسىش
ئارقىلىق پۈتتۈرىدۇ. شۇنىڭدىن قارىغاندا ئالىقان (بارماق)
ئىزلىرى كىشىلەرنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك ۋەدىلىرىنىڭ سىمۋو-
لىنى، كىشىلەر ئۆزئارا بېجىرگەن ئەھمىيەتلىك ئىشلارنىڭ
نىشانىنى بىلدۈرىدىغانلىقىدا گۇمان بولمىسا كېرەك.

ئومۇمەن، ئالىقان رەسىملىرى ئوخشىمىغان دەۋر، دۆلەت،
قوۋم - قەبىلە ۋە مىللەتلەردە ئوخشىمىغان مەنىلەرنى بىلدۈرۈشى
تەبىئىي، لېكىن ئۇلاردا بىر خىل چوڭقۇر ئىپتىدائىي ئېتىقادى-

چىلىق بار. بۇ جەھەتتىن ئۇلار ئورتاقلىققا ئىگە. «○» ۋە «⊙» بەلگىسى قۇياش تەسۋىرىنى بىلدۈرسە، بەزىبىر بەلگىلەر مەسىلەن: ↑، 8، D، 8، قاتارلىقلار قەدىمكى تۈرك (ئورقۇن) تامغا ھەرپلىرىگە ئوخشاپ كېتىدۇ، بەزى ئىرماش - چىرماش، غەلىتە بەلگە ۋە شەكىللەرنىڭ نېمە مەنىنى بىلدۈرىدىغانلىقى ھازىرچە مەلۇم ئەمەس، بۇ ھەقتە يەنىمۇ ئىزدىنىشكە تېگىشلىك.

توغراق بۇلاق قىياتاش رەسىملىرى

توقسۇن ناھىيىسىنىڭ يېلانلىق يېزىسىغا قاراشلىق كۆمۈر كانىنىڭ شىمالىدىن 1 كىلومېتىر يىراقلىقتا دائىم سۈيى قۇرۇمايدىغان بۇلاق بېشى بار. كىشىلەر بۇ بۇلاقنى دەسلەپ تاپقاندا، ئۇنىڭ ئەتراپىدا تەبىئىي ئۆسۈپ قالغان توغراقلارغا قاراپ ئۇنى «توغراق بۇلاق» دەپ ئاتىغانىكەن. بۇلاقنىڭ جەنۇبى ۋە شەرقىدىكى بىرنەچچە كۆمۈر كانلىرىدىكى كىشىلەر مۇشۇ بۇلاقنىڭ سۈيىنى ئىچىدىكەن. ھازىر بۇلاق بېشىدا توغراقتىن باشقا سۆگەت (تال)، جىگدە، يۇلغۇن قاتارلىقلار بۇلاق ئېقىنىنىڭ ئىككى تەرىپىدە خېلى كەڭ دائىرىدە يۇلغۇنلۇق ۋە توغراقلىق بار ئىكەن. «توغراق بۇلاق» ئەتراپىدىكى ئېگىز - پەس تەكشىلىكلەردە ياۋا ئۆسۈملۈكلەردىن: چاكاندا، كۆك - ئاق يانتاق، ئازغان، ئۆچكە بېشى، يۇلغۇن، توغراق، سۆكسۆك، قومۇش، قوڭغۇراق تىكەن قاتارلىقلار؛ توشقان، كەكلىك، تۈلكە، جەرەن قاتارلىق ياۋايى ھايۋانلار، ئاق، قارا قۇشقاچ، قارچىغا، قىلىورغا قاتارلىق ئۇچار - قاناتلارمۇ بار ئىكەن.

بىز بۇ ئەتراپنى تەكشۈرۈۋاتقان چېغىمىزدا، نەچچە يۈزلىگەن قوي بۇلاق ئەتراپىدىكى توغراقلىقتا ئوتلاپ يۈرگە-

لىگەن. قويچىلاردىن سورىساق، ئۇلار بۇ قىنويلارلى ئالتاي
كەرەپتىن ھەيدەپ كەپتۇ، توقسۇن ناھىيىسىگە ئاپىرىدىكەن.
قويچىلارنىڭ ئېيتىشىچە، «توغراق بۇلاق» قەدىمدىن تارتىپ
بىر مەنزىل بولۇپ، بۇلاقنىڭ غەربىي شىمالىنى بويلاپ
كەتكەن ئات - ئۇلاغ يولى بىلەن شىمالىي شىنجاڭدىكى ھەر
قايسى جايلار (ئۈرۈمچى، گۈچۈڭ، ئالتاي قاتارلىقلار) غا بار-
غىلى بولىدىكەن.

بۇلاق بېشىنىڭ شىمالىدىكى جىرانى بويلاپ يۇقىرىغا
ئۆرلىگەندە، شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان قاتمۇقات قاقاس تاش-
لىق تاغلار ۋە تاغ باغرىدىكى چەكسىز كەتكەن چۆل، سايلىق
كۆرۈنىدۇ. بىز مانا مۇشۇ ئېدىراپتىكى تاغۇ تاشلاردىن جەمئىي
تۆت ئورۇن (نۇقتا) دا 16 يۈرۈش قىيا تاش رەسىملىرىنى
تەكشۈرۈپ ئېنىقلىدۇق. رەسىملەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى تاغ
چوققىلىرىدىن غۇلاپ چۈشكەن قورام تاشلارغا، بەزىلىرى تاغ
باغرىدىكى تەبىئىي قىيا تاش بېتىگە چېكىپ ئويۇلغان.

«توغراق بۇلاق» رەسىملىرىنىڭ جايلاشقان ئورنى، كۆ-
لىمى، سانى، تېمىسى، مەزمۇنى قاتارلىقلار خىلمۇخىللىققا
ئىگە بولغان بولسىمۇ، لېكىن رەسىملەرنىڭ ئويۇلۇش ئۇسۇلى،
ئۇسلۇبى، مەزمۇنى ۋە باشقا ئالاھىدىلىكلىرى يۇقىرىدا تونۇش-
تۇرۇلغان «پەنجىر تاغ» رەسىملىرىگە ئوخشاپ كېتىدۇ.

«توغرا بۇلاق» رەسىملىرى ئىچىدە ئاساسىي سالماقنى
ھەرخىل ياۋايى ھايۋانلار رەسىملىرى (گۆشخور ھايۋانلار
ناھايىتى ئاز ساندا، چۆپخور ھايۋانلار رەسىملىرى كۆپ ساندا)—
تاغ تېكىسى، تۆگە، بۆكەن، غىزلجا — ئارقار، ئىت، بۆرە قا-
تارلىقلار ئىگىلەيدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا، ھەر خىل قىياپەتتىكى
ئادەم رەسىملىرى — ئوقيا بىلەن ئوۋ ئوۋلاۋاتقان
ئوۋچىلار، پىيادە ۋە تۆگە مىنگەن، تۆگە يېتىلىگەن
ئادەم رەسىملىرى ۋە ھەر خىل مال - چارۋا پادىلىرى رەسىملىرى

خېلى كۆپ سانىنى تەشكىل قىلىدۇ.

تۆۋەندە توغراق بولاقتىن تېپىلغان رەسىملەردىن ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە بىر قىسمىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن.

1 - نۇقتا:

بۇ نۇقتا بولاق بېشىدىن يۇقىرى ئۆرلىگەندە، شىمالغا قاراپ تەخمىنەن 400 مېتىرچە يىراقلىقتىكى قاقاس تاشلىق تاغنىڭ باغرىغا جايلاشقان. بۇ نۇقتىدا جەمئىي ئۈچ پارچە (يۈرۈش) رەسىملەر بار. بۇ ئۈچ پارچە رەسىم ئىچىدە 1 - پارچە رەسىم ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە. رەسىم ئويۇلغان بۇ تاشنىڭ ئېگىزلىكى 60 سانتىمېتىر، ئۇزۇنلۇقى 176 سانتىمېتىر بولۇپ، خېلى يىراقتىن چوقچىيىپ كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. تاشنىڭ يۈزى شەرقىي جەنۇبقا قارايدۇ. بۇ بىر پارچە رەسىم يۈزىگە ھايۋانات ئوبرازىدىن تاغ تېكىسى، ئارقار، بۆكەن، تۆگە، ئىت قاتارلىقلار، ئوقيا ئېتىۋاتقان ئوۋچى، تۆگە مىنگەن ئادەم، تۆگە يېتىلەپ كېتىۋاتقان ئادەم بولۇپ جەمئىي 25 دىن كۆپرەك رەسىم ئويۇلغان. بۇنىڭدىكى بىر ئالاھىدىلىك ئادەم رەسىملىرىنىڭ ھەممىسىدە (پىيادە، تۆگە مىنگەن، تۆگە يېتىلەپ، ئوقيا ئېتىۋاتقان رەسىم) دېگۈدەك ئۇلار پۇتىغا ئۇزۇن قونچلۇق، پاشنىلىق ئۆتۈك كىيگەن. ئوڭ تەرەپ ياندىكى ئىككى نەپەر پىيادە ئادەم بېلىگە بىر خىل قورال (تىغ) ئاسقان. ئۈستۈنكى رەتنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئويۇلغان تۆگىگە مىنىۋالغان ۋە تۆگە يېتىلىگەن ئادەمنىڭ بېشىدا بىر خىل يوغان، سالۋا تۇماق ناھايىتى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان پەنجىر تاغ جىلغىسىدىكى شەرقىي قىرغاق 1 - نۇقتىدىكى بىر پارچە ئوۋچىلىق رەسىمدە تەسۋىرلەنگەن، بېشىغا قالپاق، پۇتىغا پاشنىسى بار قونچلۇق ئۆتۈك كىيگەن ئوۋچى ئوبرازىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. ئومۇ-

ھەن، بۇ بىر پارچە رەسىمدە ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەدىمكى زاماندىكى ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق تۇرمۇشى خېلى ئەينەن ئىپادىلەنگەن (21 - رەسىمگە قاراڭ).

21 - رەسىم

2 - نۇقتا:

بۇ نۇقتا بۇلاقنىڭ شەرقىي شىمالىدىن تەخمىنەن 100 نەچچە مېتر يىراقلىقتا بولۇپ، رەسىملەر تاغدىن غۇلاپ چۈشكەن يوغان بىر پارچە تاشقا ئويۇلغان. بۇ نۇقتىدا جەمئىي ئۈچ يۈرۈش (پارچە) رەسىم تېپىلدى. 1 - پارچە رەسىمنىڭ يۈزى جەنۇبقا مايىل بولۇپ، 187 × 55 سانتىمېتر كېلىدۇ.

بۇ بىر يۈرۈش كۆرۈنۈشتە ئاساسەن تاغ تېكىسى ۋە غۇلجا ـــ ئارقار قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ ھەر خىل قىياپەتتىكى ئوبرازى تەسۋىرلەنگەن. بۇنىڭ ئىچىدە سول تەرەپتىكى بىر كۆرۈپپا رەسىمدە (تاغ تېكىسى ۋە ئارقار قاتارلىق سەككىز رەسىم ئويۇلغان) بالىسىنى ئېمىتىۋاتقان تاغ ئۆچكىسىنىڭ ئوبرازى بىر خىل ساددا ۋە قوپال راق ئۇسلۇبتا ئويۇلغان.

قالغان 2 - ۋە 3 - كۆرۈنۈشلەردە تاغ تېكىسى ۋە ئارقار قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ ھەر خىل قىياپەتلىرى بىلەن

پىيادە ئوۋچىنىڭ ئوقيا بىلەن تاغ تېكىسىنى ئېتىۋاتقان قىيا-
پىتى تەسۋىرلەنگەن. رەسىملەرنىڭ مەزمۇنى ۋە ئويۇلۇش ئۇسۇ-
لۇبىغا قاراپ ئۇلارنىڭ يىل دەۋرىنىڭ نىسبەتەن قەدىمكى
دەۋرلەرگە خاس ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

3 - نۇقتا:

بۇ نۇقتا بۇلاقنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن تەخمىنەن 900 مېتىر يىراقلىقتا بولۇپ، ياردىن غۇلاپ چۈشكەن بىر پارچە تاشقا ھەر خىل قىياپەتتىكى چوڭ مۈڭگۈزلۈك ئالتە تاغ تېكىسىنىڭ ئوبرازى بىلەن بىر ئوۋچىنىڭ ئوقيا بىلەن بىر تاغ تېكىسىنى ئېتىۋاتقان قىياپىتى تەسۋىرلەنگەن (22 — 23 - رەسىملەرگە قاراڭ).

22 — 23 - رەسىم

4 - نۇقتا:

بۇ نۇقتا بۇلاقنىڭ غەربىي شىمالىدىن تەخمىنەن 600 مېتىر يىراقلىقتا جايلاشقان. بۇ يەردە تايىلغىنىڭ

ئوتتۇرىسىدا چوقچىيىپ تۇرغان، ئانچە ئېگىز بولمىغان بىر كىچىك تاشلىق تاغ بار. دەل مۇشۇ تاغنىڭ شەرق تەرىپىدىكى قىيا تاش ۋە تاغدىن غۇلاپ چۈشكەن قورام تاشلارغا ھەر خىل قىياپەتتىكى بىر مۇنچە ياۋايى ھايۋانلار رەسىملىرى ئويۇلغان بولۇپ، جەمئىي توققۇز كۆرۈنۈش تېپىلدى. بۇلارغا ئويۇپ چېكىلگەن ھايۋانات رەسىملىرىنىڭ سانى 60 تىن ئاشىدۇ. رەسىملەرنىڭ ئىچىدە مۇتلەق كۆپ سانىنى تاغ تېكىسى، غۇلجا — ئارقار، ياۋايى ئۆچكە قاتارلىقلارنىڭ ئوبرازى، ئۇنىڭدىن قالسا، تۆگە، ئىت ۋە باشقا ھايۋانلار ئىگىلەيدۇ (24 – رەسىمگە قاراڭ).

24 - رەسىم

ئومۇمەن، «تۇغراق بۇلاق» رەسىملىرىنىڭ ئىپادىلەش ماھارىتى، ئادەتتە ئانچە ئىنچىكە ئەمەس، رەسىملەردە ھەر قانداق بىر ئوبرازنىڭ باش، پۇت، قول قاتارلىق ئەزالىرى بىر خىل ئاددىي، قوپاللىراق ئۇسۇلدا ئىپادىلىنىش بىلەنلا چەكلەنگەن. ھايۋانات رەسىملىرىدە ئۇلارنىڭ تۇرقى، قىياپىتىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق، ھايۋانلارنىڭ ھەرىكىتى ئىپادىلەنگەن. نەرسە - كېرەك ۋە قورال - سايمان قاتارلىقلارنىڭ رەسىمى تېخىمۇ ئاددىي ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن، ئوقيا قاتارلىق قوراللارنى ئويۇلغان رەسىمگە قاراپ پەرق ئېتىشكە بولسىمۇ، بەزى نەرسىلەرنىڭ شەكلىگە قاراپ ئۇنىڭ نامىنى توغرا دەپ بېرىش مۇمكىن ئەمەس.

رەسىملەردە مەيلى ئادەم، ھايۋان ياكى نەرسىلەرنىڭ نىسبىتى بولسۇن ئانچە ئېتىبارغا ئېلىنمىغان، بەلكى ئۇلارنىڭ مەلۇم يېرىنى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈش ئارقىلىق، ئۇنىڭ ھەرىكىتى ۋە بەدەن ئالاھىدىلىكلىرىنى ئىپادىلەپ بېرىشكە تىرىشىلغان. مەسىلەن، 1 - نۇقتا 1 - كۆرۈنۈشتىكى تۆگە مىنىۋالغان ئادەمنىڭ پۇتى تۆگىنىڭ قورسىقىنىڭ تۆۋەن تەرىپىگىچە ساڭگىلاپ قالغان؛ ئارقىدا ئوق ئېتىۋاتقان ئوۋچى تەسۋىرلەنگەن رەسىمدە ئوقيانىڭ ئوقى ناھايىتى ئۇزۇن قىلىپ تەسۋىرلەنگەن؛ 4 - نۇقتىدىكى تۇتېم ئېتىقادىغا مۇناسىۋەتلىك بىر ئارقارنىڭ رەسىمىدە ئۇنىڭ ھەيۋەتلىك مۈڭگۈزى ئۆز تېنىدىن ئىككى ھەسسە چوڭ قىلىپ تەسۋىرلەنگەن.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، «پەنجىر تاغ» ۋە «تۇغراق بۇلاق» قىيا تاش رەسىملىرى يەنە تىيانشان تاغلىرىنىڭ شەرقى، شىمالى ۋە غەربىي ئېتەكلىرى، ئالتاي تاغلىرى، قارا قۇرۇم، كۇئېنلۇن تاغلىرى، ئالتۇن تاغ ۋە چۆلتاغ قاتارلىق تاغ تىزمىلىرىنىڭ تارماق - تاراملىرىدىكى تاغۇ - تاشلارغا ئويۇلغان

منگلىغان قىيا تاش رەسىملىرى بىلەن قوشۇلۇپ يۇرتىمىزنىڭ ئاجايىپ مول، رەڭگارەڭ ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىچىدىكى ئالاھىدە بىر تارماقنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ خىل رەسىملەر يەنە سىبىرىيە دالاسى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قازاقىستان، ئۆزبېكىستان، تاجىكىستان، ئەزەربەيجان، قىرغىزىستان، ۋە دۆلىتىمىزدىكى ئوردوس دالاسى، چۇغاي تاغلىرى قاتارلىق بىرمۇنچە جايلاردىن تېپىلغان قىيا تاش رەسىملىرى، قە-دىمكى ئىز ۋە قەدىمكى قەبرىلەردىن قېزىۋېلىنغان ئالتۇن، كۈمۈش، برونزىدىن ياسالغان ھەر خىل تۇرمۇش بۇيۇملىرى، قورال - جابدۇقلار، زىننەت بۇيۇملىرىغا چېكىلگەن خىلمۇخىل گۈل - نەقىش، ئۆرنەك - نۇسخىلارغىمۇ ئوسلۇبى، مەزمۇنى ۋە باشقا سەنئەت ئالاھىدىلىكلىرى جەھەتتىن ئوخشاپ كېتىدۇ.

ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ئېلىپ بېرىلغان ئەمەلىي تەك-شۈرۈش سېلىشتۇرۇش، تەتقىق قىلىش نەتىجىلىرى قىيا تاش رەسىملىرىدە يەنە تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرنىڭمۇ ئورتاق-لىقىنى كۆرسەتمەكتە. مەسىلەن، قىيا تاش رەسىملىرى: 1) ئاسا-سەن ئىنسانلار قەدىمدىن ياشاپ كەلگەن ھەرقايسى تاغ - دالالارنىڭ قىشلاق ۋە كۈزلەكلىرىدە كۆپ ئۇچرايدۇ. 2) رەسىملەرنىڭ مۇتلەق كۆپ ساندىكىلىرى تاغۇ - تاشلاردىكى تەبىئىي «تاش تام»، يۈزى بىر قەدەر سىلىق ۋە تەكشى قىيا تاشلارغا ۋە تاغدىن غۇلاپ چۈشكەن چوڭ - كىچىك (قو-رام) تاشلارغا ئويۇلىدۇ (بەزى يەرلەردە تەبىئىي غارلارغا بو-ياق بىلەن سىزىلغان رەسىملەر ئۇچرايدۇ). 3) يۈزى (يۆنى-لىشى) شەرققە قارىغان ھەر خىل مەزمۇندىكى رەسىملەر مۇت-لەق كۆپ سانىنى ئىگىلەيدۇ (تەبىئىي جايلىشىش سەۋەبىدىن بەزىلىرىنىڭ يۈزى غەربكە، جەنۇبقا ۋە شەرق، شىمال تە-رەپلەرگە قارىغانلىرىمۇ ئۇچرايدۇ). 4) قىيا تاش ئويما رەسىم-چىلىك سەنئىتى يەككە - يېگانە بولماستىن، بەلكى رەسىم-

لەر جايلاشقان جاينىڭ ئەتراپىدىكى بىر نەچچە، ئون نەچچە ھەتتا يۈز نەچچە كىلومېتىر دائىرە ئىچىدە قىيا تاش رەسىملىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك قەدىمكى تۇرالغۇ - كەنتلەرنىڭ خارابە ئىزلىرى، قەدىمكى قەبرە ۋە باشقا ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار بىللە ئۇچرايدۇ. 5) قەدىمكى قىيا تاش سەنئىتىنىڭ باشقا رايونلاردىكى قەدىمكى مەدەنىيەتلەر بىلەن خېلى زىچ، يېقىن (ۋاستىلىك ياكى بىۋاستە) مۇناسىۋىتى بولىدۇ ۋە باشقىلار.

قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ دەۋرى، مەدەنىيەت ئىگىلىرى ۋە تارىخىي باغلىنىشلىرى ھەققىدىكى قاراشلار

قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ يىل دەۋرىنى تەبىئىي پەن ۋاستىلىرىدىن پايدىلىنىپ ئېنىقلايدىغان يېڭىچە ئۇسۇل تېخى مەيدانغا كەلمىدى، شۇڭا ھازىرغىچە يەنىلا ئارخېئولوگىيە ۋە سېلىشتۇرما شۇناسلىقنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇسۇللىرى ئارقىلىق يىل دەۋرىنى بېكىتىش قوللىنىلماقتا.

قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئۇززۇنغا سوزۇلغان تاغ - جىلغىلاردىكى نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان ئۇچۇقچىلىقتا تۇرغان ھەر خىل تاشلاردا بولۇپ، ئادەتتە ئۇنىڭ دەۋرىنى بېكىتىشكە بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك دەلىل - ئىسپاتلار ئۇلار بىلەن بىر يەردە ئۇچرىمايدۇ، شۇڭا، مەلۇم جايدىن تېپىلغان قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ يىل دەۋرىگە ھۆكۈم قىلىش ناھايىتى مۇرەككەپ ۋە مۇشكۈل خىزمەت ھېسابلىنىدۇ.

«پەنجىر تاغ» ۋە «توغراق بۇلاق»تىن تېپىلغان قىيا تاش ئويما رەسىملىك سەنئىتى — قەدىمدىن تىيانشان ئېتەكلىرىدە ياشاپ كەلگەن ئەجدادلىرىمىزنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق تۇرمۇش ئەمەلىيىتى ۋە تەبىئەت بىلەن ئېلىشىپ بارغان

كۆرەشلىرى نەتىجىسىدە ياراتقان سەنئەت بايلىقى، ئۇلار
ياراتقان مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم نامايەندىسى ۋە دۇن-
يانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن تېپىلغان رەڭگا رەڭ قىيا
تاش ئويما رەسىمچىلىك سەنئىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى
بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تەكرار ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش،
ئەتراپلىق سېلىشتۇرۇش، تەتقىق قىلىش نەتىجىلىرىگە ئاسا-
سەن پەنجىر تاغ ۋە توغراق بۇلاق رەسىملىرىنىڭ دەۋ-
رىنى — قەدىمكى زامان ئوۋچىلىقىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى،
يەنى بۇنىڭدىن 4000 — 6000 يىللار بۇرۇنقى مەزگىلدىن
تارتىپ تاكى ھۇن ئىمپېرىيىسى دەۋرى (مىلادىدىن بۇرۇنقى VII
ئەسىردىن مىلادىدىن بۇرۇنقى II ئەسىرلەر) ۋە قەدىمكى تۈرك
خاقانلىقى دەۋرىگىچە داۋاملاشقان دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ.

«ئىلىم — پەن ھازىرغىچە تېخى ئوتتۇرا ئاسىيا (جۇملىدىن
ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسى) دا قەدىمدىن تارتىپ ياشاپ
كېلىۋاتقان خەلقنىڭ مەنبەسى، مىللەت، تەركىبى، ئالاھىدىلىك-
لىرىنى مۇكەممەل، ئەتراپلىق شەرھلەشكە تولۇق ئاساس
يارىتىپ بېرەلمىدى. شۇنداقتىمۇ ... ئارخېئولوگىيىلىك تەت-
قىقاتلارنىڭ نەتىجىسىگە قارىغاندا، يېڭى تاش قوراللار
دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا قەبىلىلىرى بىلەن ئەينى ۋاقىتتا
ئۇرال ئەتراپى، سىبىرىيە، شىنجاڭ، قارا دېڭىز ساھىلى،
شۇنداقلا مېسوپوتامىيە، ئىران ۋە ھىندى ئوكيان بويلىرىدا
ياشىغان قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدا مەدەنىيەت ھەم تارىخىي
ئالاقىلەر مەۋجۇت بولغان.»

دەشت — قۇملۇقلاردىكى يايلاقلار ۋە بوستانلىقلاردىكى
ئوتلاقلاردا مىلادىدىن بۇرۇنقى 1 — مىڭ يىللىقلاردا ئوخشىمى-
غان ئىشلەپچىقىرىش شارائىتلىرىغا مۇناسىپ ھالدا كۆچمەن
چارۋىچىلىق ۋە بوستانلىق بىلەن دەريا ئېقىنلىرى ئەتراپلىرىدا

ماكانلاشقان دېھقانچىلىقتىن ئىبارەت ئىككى خىل ئىگىلىك شەكىللەنگەن. ئوتتۇرا ئاسىيادا يىراق قەدىمكى دەۋردىن باشلاپلا كۆچمەنچىلىك بىلەن ماكانلىشىش ئوتتۇرىسىدا ئومۇمىي باغلىنىش بولغان.

...بىر مۇنچە تارىخچىلار: شەرقىي ئىران قەبىلىلىرى مىلادىيەدىن ئىككى ئىرا ئىلگىرىكى ۋاقىت بىلەن مىلادىيەدىن بىر ئىرا ئىلگىرىكى ۋاقىت گىرەلىشىۋاتقان چاغدا شەكىللەنگەن، دەپ قارايدۇ.

بىز بىلىدىغان ئەڭ قەدىمكى شەرقىي ئىران قەبىلىسى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ پايانسىز يايلاقلىرىنى ئىگىلەپ ئولتۇراقلاشقان كۆچمەن چارۋىچى ساقلاردۇر.

...شەرقىي ئىران ئاھالىلىرى باشقا جايلاردىن ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچۈپ كەلگەن ئاللىقانداق كىشىلەر بولماستىن، بەلكى ئىپتىدائىي كوممۇنا دەۋرىدىن باشلاپلا مۇشۇ جايلاردا ئولتۇراقلاشقان ئىرقلارنىڭ تەركىبلىرىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈپ، ئۆز جايىدا يارىلىپ كەلگەن كىشىلەردۇر. شەرقىي ئىران قەبىلىلىرى كېيىنكى كۈنلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا شەكىللەنگەن بارلىق مىللەتلەرنىڭ تەركىبىگە سىڭگەن.»*

«... تارىخشۇناسلىقتا كۆچمەن خەلق جەمئىيىتىنىڭ ئايرىم مەسىلىلىرى ئەنئەنىۋى كۆز قاراش ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، تەتقىق قىلىنىپ كەلدى. ھالبۇكى، ھازىر كۆچمەن خەلقلەر مەدەنىيىتى بىلەن ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىيىسىنى تۆۋەن مۆلچەرلەيدىغان بۇ خىل كۆز قاراش

---

* ب. گ. غاپوروۋ: «تاجىكلار تارىخى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988 ـ يىل نەشرى، 15 ـ، 16 ـ، 38 ـ، 39 ـ، 45 ـ، 50 ـ بەتلەر (غاپوروۋ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئاكادېمىكى).

لارنىڭ ھېچقانداق پاكىت ئاساسى يوق خاتا كۆز قاراش ئىكەنلىكى بارغانسېرى ئايدىڭلاشماقتا. تارىختا بۇ خىل كۆز قاراشلارنىڭ شەكىللىنىشىدە بىرقانچە سەۋەبلەر بار.

بۇ سەۋەبلەرنىڭ بىرى، كۆچمەن خەلقلەر تارىخى، يەنى ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى تەپسىلىي بىلمەسلىك؛ ئۇلارنىڭ جەمئىيەت تارىخى، مەدەنىيەت مەسىلىلىرىنىڭ تولۇق تەتقىق قىلىنمىغانلىقىدىن ئىبارەت...

بۇ سەۋەبلەرنىڭ ئىككىنچىسى، قەدىمكى كۆچمەن خەلقلەر جەمئىيىتىنىڭ تارىخ ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى تەتقىق قىلغاندا، ئۇلارنىڭ يىراق ئۆتمۈشىنى فېئودالىزم ۋە كاپىتالىزمنىڭ كېيىنكى دەۋرىدە ياۋروپا - ئاسىيادا ياشىغان بىر قىسىم كۆچمەن ۋە يېرىم كۆچمەن قەبىلىلەرنىڭ يېقىنقى ئەمەلىيىتى بىلەن سېلىشتۇرۇشتىن ئىبارەت...

بۇ سەۋەبلەرنىڭ ئۈچىنچىسى... كۆچمەن خەلقلەر تارىخىنىڭ قانداقتۇر ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ كىلاسسىك ئەسەرلەردىكى ئادەتلەنگەن قاراشلارغا ماس كەلمەسلىكى، ئۇلارنىڭ تەرەققىي قىلغان ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسىنىڭ يوقلۇقىنى، مەدەنىيەت ۋە سەنئىتىنىڭ قالاقلىقىنى كۆرسىتىدۇ...

... ئۇلارنىڭ تۇرمۇش شەكلى، ئەنئەنىلىرى، ئادەتلىرى، تەبىئىي خۇسۇسىيەتلىرى... قالاق، پەس، ياۋايى بولغانلىقتىن، تەرەققىي قىلغان جەمئىيەت ۋە مەدەنىيەتنىڭ تەلىپىگە ئۇيغۇن ئەمەس، دەپ قارىلىپ كەلدى. ئەنە شۇنداق بىر خىل ئورتاق قاراتمىلىققا ئىگە بولغان بۇ خىل قاراش تاكى يېقىنقى مەزگىللەرگىچە دۇنيا تارىخ ئىلمىدە ئورۇن ئېلىپ كەلدى. ئارىخىي پاكىتلار بولۇپمۇ كۆچمەن خەلقلەر تارىخىغا، مەدەنىيىتىگە ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلارنىڭ كەملىكىدىن بۇ خىل قاراشلار گويا قانۇنلۇق ۋە مۇتلەق بىر نەرسە بو-

لۈپ كەلدى.

... بەزى غەرب ئەللىرىنىڭ تارىخچى ۋە جەمئىيەتشۇناسلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە يەنىلا شۇ كونا، ئىلمىيلىكتە ئىسكە بولمىغان خاھىشلار تەكرارلانماقتا. ئۇلار ئەسەرلىرىدە قازاقىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان كۆچمەن خەلقلەرنى گويا مەدەنىيەت بايلىقلىرىنى يارىتىشقا قابىل بولمىغان ۋارۋار — باۋايىلار دېسە، كۆچمەن خەلقلەر ئولتۇراقلاشقان رايونلاردىن تېپىلغان يۈكسەك تەرەققىي قىلغان مەدەنىيەت – سەنئەت يادىكارلىقلىرىنى مەدەنىيىتى تەرەققىي قىلغان باشقا ئەللەردىن كىرگەن دەپ قارىماقتا.»*

يەتتە سۇ رايونى بىلەن ئالتاي تاغلىق رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ زېمىنلاردىن تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، جۈملىدىن ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلغان ساقلار مەدەنىيىتىگە ئائىت يادىكارلىقلار ۋە «خەننامە» قاتارلىق تارىخ كىتابلىرىدىكى بايانلار بويىچە تەھلىل قىلغاندا، مىلادىدىن 1000 يىل ئىلگىرىكى ۋاقىت (بۇنىڭدىن 3000 يىللار ئىلگىرى) ئىلا ئىلى دەرياسى ۋادىسى، كۈنەس – يۇلتۇز يايلاقلىرىدىن تاكى ئالغۇي (ئارغول) جىلغىسىنىڭ شەرقىي ئېغىزىغىچە بولغان بۇ ئېسىل يايلاق رايونىمۇ ساقلارنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارغان مەركىزى رايونلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىماقتا. ساقلار تۈركىي خەلقلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىدا مۇھىم ئېتنىك تەركىب بولۇپ، ئۇلار تارىختىن بۇيان تىيانشان تاغلىرى ۋە تارىم ۋادىسىدا ياشاپ كەلگەن قەدىمكى ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي

---

* ك. ئا. ئاكىشېۋ: ««ئېسىك قەبرىسى» — قازاقىستان ساقلىرىنىڭ سەنئىتى»، موسكۋا سەنئەت نەشرىياتى، 1978 – يىل رۇسچە نەشرى.

ـەلقلەرنىڭ ئېتنىك تەركىبلىرى بىلەن بارا - بارا ئۆزئارا سىڭىشىپ كەتكەنلىكى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن.

ساقلارنىڭ ياشىغان جۇغراپىيەلىك ئورنى، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتلاردىمۇ ئۇلارنىڭ ئالتاي تىلى سىستېمىسىدا سۆزلەشكەنلىكى. تولۇق تۈركىي تۈس ئالغان بۇ خەلقنىڭ دىنىي ئېتىقادى ھونلارغا ئوخشاش بولۇپ، كۆندۈزى قۇياشقا، كېچىسى ئايغا چوقۇنىدىغانلىقى ۋە باشقىلار ئوتتۇرىغا قويۇلماقتا.

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن بايانلار ۋە «پەنجىرتاغ»، «توغراق بۇلاق» رەسىملىرى ھەمدە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردىن تېپىلغان يادىكارلىقلار توغرىسىدىكى تەتقىقاتلارنى بىرلەشتۈرۈپ خۇلاسە قىلساق: «پەنجىرتاغ»، «توغراق بۇلاق» قىيا تاش رەسىملىرىنىمۇ — ساق، ھۇن، تۈرك — قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىن چىققان سەنئەتكارلار ئىجاد قىلغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

× × × × × ×

«پەنجىرتاغ» ۋە «توغراق بۇلاق» قىيا تاش رەسىملىرىنى تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىش خىزمىتىنى پەقەت باشلىنىش دېيىشكىلا بولىدۇ. چۈنكى، پۈتكۈل تىيانشان تىزمىسىنىڭ ھەرقايسى تارماق - تارماقلىرى ئىچىدە يەنە سانسىزلىغان قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ ساقلىنىۋاتقانلىقى توغرىسىدا يەرلىك پېشقەدەم چارۋىچىلار، ئوۋچىلار، ساياھەتچىلەر ۋە تارىخىي يادىكارلىقلارغا قىزىققۇچى مۇناسىۋەتلىك كىشىلەر ئۇچۇر يەتكۈزمەكتە. مەن بۇ ھەقتە يەنە بىرمۇنچە ئۇچۇرلاردىن خەۋەر تاپتىم.

پۈتكۈل تىيانشان تىزمىسىدىكى قىيا تاش رەسىملىرىنى

ئەلئۆگۈس تەكشۈرۈش — ئىنتايىن جاپالىق ۋەزىپە بولۇپ، بۇ خىزمەتنى يەنىلا بىر تۈركۈم ئارخېئولوگىيە كەسپىي خادىملىرى، يەرلىك پېشقەدەم چارۋىچىلار، ئوۋچى - يولۇچىلارنىڭ زىچ ماسلىشىپ ھەمكارلىشىشى، مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ ئەمەلىي قوللىشى ئارقىسىدىلا ئورۇندىغىلى بولىدۇ.

شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەپ قويۇش كېرەككى، پەنجىرتاغ ۋە تۇغراق بۇلاق رەسىملىرى ئىچىدىكى ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە نادىر نۇسخىلار — خىسلەتلىك «تاش خەرىتە»، بېجىرىم ساقلىنىۋاتقان ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق، قىممەتلىك ياۋايى ھايۋانلار كۆرۈنۈشى قاتارلىقلارنى مۇھاپىزەت قىلىش، باشقۇرۇش تەدبىرلىرىنى تېزدىن ئەمەلىيلەشتۈرۈش كېرەك.

يىغىپ ئېيتقاندا، ئەجدادلار ياراتقان مەنىۋى بايلىقنىڭ بۇ قىممەتلىك يادىكارلىقلىرىنىڭ ھازىرقى ھالىتىنى تېزدىن ئەمەلىي تەدبىر قوللىنىپ ساقلاپ قالالمىساق، كېيىن ھەرقانچە ماددىي بايلىق سەرپ قىلىپمۇ ئۇنىڭ زىيىنىنى تولدۇرالمايمىز. ئەگەر بۇ قىممەتلىك مىراسلار مەلۇم سەۋەنلىكلەر تۈپەيلىدىن بىزنىڭ قولىمىزدا نابۇت بولۇپ كەتسە، كەلگۈسى ئەۋلادلار ئالدىدا يۈز كېلەلمەيمىز، ئەلۋەتتە.

ئىلى ۋادىسىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى

مۇقەددىمە

گۈزەل ئىلى ۋادىسىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك مەدەنىيەت تارىخىنىڭ بىزگە قالدۇرغان تۈرلۈك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇلار خىلمۇخىل، رەڭگارەڭ ۋە مول مەزمۇنغا ئىگە. بۇ قىممەتلىك يادىكارلىقلار ئېلىمىزنىڭ مەدەنىيەت تارىخى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت خەزىنىسىدە ئىنتايىن مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

قەدىمدىن تارتىپ ئىلى ۋادىسىدا ياشاپ ئاۋۇغان ئەمگەكچان، ئەقىل - پاراسەتلىك ئەجدادلىرىمىز دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى ھەرقايسى مىللەت ۋە خەلقلەرگە ئوخشاشلا ئۆزلىرىنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە ياراتقان ماددىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بىلەن دۇنيا مەدەنىيىتىگىمۇ تېگىشلىك تۆھپىلەرنى قوشۇپ كەلگەنىدى.

ئىلى ۋادىسىنىڭ ھەرقايسى جايلىرى (يەر ئاستى ۋە يەر ئۈستى) دىن ھازىرغىچە تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان قەدىمكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تۆۋەندىكى تۈرلەرگە ئايرىشقا بولىدۇ:

ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ سىپتە تاش قوراللار دەۋرىگە ئائىت تۇرالغۇ ئىزلار؛ ئەجدادلىرىمىزدىن ساق، ئوغۇز، ھون، يۇلۇغ توخرىيلار، تۈرك (قەدىمكى ئۇيغۇرلار)، ئاسىيۇ* قاتارلىق

---

* ئاسىيۇ — بۇرۇن «ئۇيسۇن» دەپ ئېلىنغان. قەدىمقى تۇرپان تېكىستلىرىدە «ئاسىيۇ» دەپ ئېلىنغانلىقتىن، بىزمۇ «ئاسىيۇ» دەپ ئالدۇق — تەھرىردىن.

قەبىلە، مىللەتلەرنىڭ چوڭ ـ كىچىك قەبرە ۋە قەبرىستانلىرى؛ ھەر خىل مەزمۇندىكى قىيا تاش رەسىملىرى بالبال ۋە سىنتاشلار؛ قەدىمكى كارۋان يولى (ئات يولى ـ يىپەك يولى) نىڭ ئىلى ۋادىسىدىن ئۆتىدىغان تارماقلىرىدىكى جام ـ ئۆتەڭلەر؛ قەدىمكى شەھەر ـ كەنت، قەلئە، قورغان، سېپىللارنىڭ خارابىلىرى؛ تۈرك (ئۈرتۈن)، سوغدى، سۈرىيە، ئەرەب، پارس، چاغاتاي يېزىقلىرىدا پۈتۈلگەن تاش پۈتۈك، ئابىدە ۋە قەبرە تاشلىرى؛ خان ـ خاقان ۋە باشقا ئاتاقلىق زاتلارنىڭ تەۋەررۇك مازارلىرى؛ قەدىمكى دەۋرلەردە ئىشلىتىلگەن ئالتۇن، كۈمۈش پۇللار، مىس پۇللار؛ ئىلى ۋادىسىدا ئۆتكەن ئالىملار، ئەدىبلەر، تارىخچىلارنىڭ قىممەتلىك قوليازما ئەسەرلىرى ۋە باشقىلار...

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەنلىرى ئاساسەن مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى قەدىمكى قەبرە، قەلئە ـ شەھەر، قەدىمكى ئىز خارابىلىرىدىن قېزىۋېلىنغان ۋە تېپىلغان خىلمۇخىل مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئۆزىنىڭ مەزمۇنى، سانى، تىپى، ئالاھىدىلىكى جەھەتتە تېخىمۇ كۆپ تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ (ماقالىدە ئۇلاردىن مۇھىملىرى ئالاھىدە تونۇشتۇرۇلدى).

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ئىنقىلابىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن: ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئىنقىلابىنىڭ باشلانغان جايى ـ ئۇلاستاي؛ ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئىنقىلابىغا دائىر ھەر خىل ئارخىپ ـ فوتو سۈرەتلەر، قىممەتلىك خاتىرە بۇيۇملارمۇ بار.

ئىلى ۋادىسىدا ئىلمىي يېزىلغان بىر قەدەر سىستېمىلىق، پىلانلىق ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش خىزمەتلىرى 1953 - يىلىدىن تارتىپ باشلاندى؛ شۇ يىلى غەربىي شىمال مەدەنىيەت ئىدارىسى بىلەن سابىق شىنجاڭ ئۆلكىلىك مەدەنىيەت ئىدارىسىدىن

تەشكىللەنگەن «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تەكشۈرۈش ئۆ-
مىكى» شىمالىي ۋە جەنۇبىي شىنجاڭدا ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈ-
رۈش ئېلىپ بارغانىدى.

1958 - يىلدىن 1988 - يىللارغىچە شىنجاڭ ئۇيغۇر
ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي ئارخېئولوگىيە ئەترىتى ۋە ئارخې-
ئولوگىيە تەتقىقات ئورنىدىكى ئارخېئولوگلار ئىلى رايونى
تەۋەسىدە ئون نەچچە قېتىم ئومۇمىيۈزلۈك، نۇقتىلىق تەكشۈرۈش
ئېلىپ بارغاندىن تاشقىرى موڭغۇلكۈرەدىكى شوتا يېزىسى،
تېكەس، كۈنەس، نىلقا، توققۇزتارا، قورغاس، چاپچال ناھى-
يىلىرىگە جايلاشقان بىر قىسىم قەدىمكى قەبرە، خارابە -
ئىزلارنى بىرنەچچە قېتىم نۇقتىلىق قېزىپ تەكشۈردى ۋە
رەتلىدى؛ ئۇ جايلاردىن ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەرگە ئائىت
بىرمۇنچە قىممەتلىك يادىكارلىقلارنى تاپتى؛ تېپىلغان يادى-
كارلىقلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى رەتلىنىپ تەتقىق قىلىندى؛
بۇنىڭ ئىچىدە بىر قىسىم يادىكارلىقلار ئاپتونوم رايونلۇق
مۇزېي كۆرگەزمىسىگە تىزىلغاندىن تاشقىرى، يۇقىرى ئىلمىي
قىممەتكە ئىگە بەزى نادىر يادىكارلىقلار ياپونىيە، شياڭگاڭ،
ئاۋمېن قاتارلىق دۆلەت ۋە رايونلاردا كۆرگەزمە قىلىنىپ،
خەلقئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىدا مۇھىم رول ئوي-
نىدى؛ ئېنىقلانغان، تېپىلغان يادىكارلىقلار ھەققىدە بىرمۇنچە
ئىلمىي تەكشۈرۈش خاتىرىلىرى، قېزىپ تەكشۈرۈش دوكلاتلىرى
مەخسۇس تېمىلاردىكى ئىلمىي ماقالىلەر ئېلان قىلىندى؛
بېيجىڭدا، ئاپتونوم رايونىمىزدا ۋە چەت ئەللەردە نەشر قى-
لىنغان مەخسۇس ئەسەر، كىتاب - ژۇرنال، رەسىملىك توپلام
ۋە مەخسۇس تېلېۋىزىيە خەۋىرى، ھۆججەتلىك فىلىم قاتار-
لىقلاردىمۇ ئىلى ۋادىسىنىڭ بىر قىسىم يادىكارلىقلىرى ئالا-
ھىدە تونۇشتۇرۇلدى؛ بۇ ئارقىلىق خەلقئارا ۋە ئېلىمىزدە
تارىخ - ئارخېئولوگىيە، تىل، پەلسەپە، ئانتروپولوگىيە،

ئېتنولوگىيە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئىلمىي خادىملار، تەتقىقاتچىلار بىرىنچى قول ماتېرىيال، ماددىي پاكىتلار بىلەن تەمىن ئېتىلدى.

مەن ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي ئارخېئولوگىيە ئەترىتىدىكى كەسپداشلىرىم بىلەن 1958 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە شىمالىي شىنجاڭدا (جۈملىدىن ئىلى ۋادىسىدا) ئالتە - يەتتە قېتىم ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشكە قاتناشتىم. بۇ قېتىم ئاشۇ تەكشۈرۈشلەردە ئۆزۈم يازغان خاتىرە، جەدۋەل، بىرىنچى قول ماتېرىيال ۋە ھازىرغىچە ئېلان قىلىنغان مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار ئاساسىدا بۇ ماقالىنى تەييارلىدىم. ماتېرىياللارنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە يىغىنچاقلاپ، ئاساسەن يادىكارلىقلارنىڭ قەدىمكى دەۋرلەرگە ئائىتلىرىنى نۇقتىلىق تونۇشتۇرۇش بىلەن چەكلەندىم. نەشرگە قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن مۇناسىۋەتلىك خەرىتە، فوتو سۈرەتلەرنىڭ ئاز بىر قىسمىنى قوشۇمچە قىلدىم. بۇ ماقالىدە، ئومۇمەن ھازىر قولىمىزدا بار بىر قىسىم نەق ماتېرىياللار ئۈستىدە تونۇشتۇرۇش، تەھلىل، مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلدى، شۇڭا بۇنى يەنىلا ئىلى ۋادىسى ئارخېئولوگىيىسىنىڭ كىچىك بىر قىسمى، دېيىشكىلا بولىدۇ.

يىغىپ ئېيتقاندا، ئىلى ۋادىسىدىكى قەدىمكى مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرى بىلەن ئۇ جايلاردىن تېپىلىۋاتقان قىممەتلىك يادىكارلىقلارنى ھەيۋەتلىك ئىلى دەرياسىغا ئوخشاتساق، مېنىڭ تونۇشتۇرغانلىرىم ئۇنىڭ تارماق - تارامىلىرىنىڭ بىرىدىنلا ئىبارەت خالاس.

ئىلى ۋادىسىنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت تارىخى ۋە بىباھا مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تېخىمۇ ئەتراپلىق چۈشىنىش ئۈچۈن بۇ قەدىمىي يۇرتنىڭ ئەۋزەل تەبىئىي شارائىتى، ئىقلىمى، تەبىئىي بايلىقلىرى... ھەققىدە قىسقىچە

تۇختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.
ئىلى ۋىلايىتى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ غەربىگە جايلاشقان. ئۇنىڭ ھازىرقى كۆلىمى 56 مىڭ 350 كۋادرات كىلومېتىردىن ئاشىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە تاغلىق رايونلار 62% نى، تۈزلەڭلىك 18% نى، دۆڭلۈك (ئېدىر)، سۇ، سازلىق ۋە ساي - چۆللۈكلەر 20% نى ئىگىلەيدۇ. تىيانشان تىزمىلىرى ئىلى تەۋەسىگە كەلگەندە شەرقتىن غەربكە قاراپ ئۈچكە بۆلۈنىدۇ. بۇ ئۈچ تاغ تىزمىسى ئارىسىغا دەريا ۋادىسى ياكى شەرقىي قىسمى ئېگىز، غەربىي قىسمى پەس، شەرقىي قىسمى تار، غەربىي قىسمى كەڭ بولغان، بىر - بىرىدىن ھۆسىن تالاشقان گۈزەل جىلغىلار جۈغلانمىسى، ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئويمانلىق — مۇنبەت ئىلى ۋادىسى جايلاشقان. تېكەس، كۈنەس، قاش دەريالىرى مۇشۇ گۈزەل بوستانلىق جىلغىلاردىن ئېقىپ ئۆتۈپ غۇلجا ناھىيىسىنىڭ ياماتۇ دېگەن يېرىدە قوشۇلۇپ ئىلى دەرياسىنى ھاسىل قىلىپ ئاخىر بالقاش كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. ئىلى دەرياسىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1500 كىلومېتىر (ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدىكى ئۇزۇنلۇقى 441 كىلومېتىر) كېلىدۇ.
ئىلى تەۋەسىدىكى تاغلاردا كەڭرى كەتكەن ھەرخىل ئورمان ۋە ئورمان بەلباغلىرى، پايانسىز يايلاقلار بولغاندىن تاشقىرى، ياۋا مېۋە ئورمانلىقلىرىنىڭ ھازىرچە ئېنىقلانغان كۆلىمى 150 مىڭ مودىن ئاشىدۇ. بۇ ياۋا مېۋىزارلىقلار ئىلى تاغلىرىدىكى 60 نەچچە جىلغىغا تارالغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە تەلكە تاغلىرى، ئاقسۇ جىلغىسى (داشىگۇ)، توققۇز تارا ناھىيىسىدىكى موخۇر جىلغىسى، تېكەس، كۈنەس ۋە نىلقا تاغلىرىدىكى ياۋا مېۋە ئورمانلىقلىرى ئالاھىدە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ياۋا مېۋىزارلىقلاردا ياۋا ئالما، ياۋا ئۆرۈك، ياۋا ياڭاق، ياۋا ئەينۇلا، ياۋا ئالۇچا (گىلاس)، ياۋا ئامۇت، ياۋا جۇجۇلە، بۆلجۈرگەن، قاراقات، راۋغاچ، دولانە، زىرىق قاتارلىق

ئوزۇقلۇق مىقدارى مول ئېسىل مېۋىلەر ساقلانغاندىن باشقا يەنە، ياۋا كۆكتاتلاردىن: ياۋا پىياز، ياۋا سامساق، ياۋا كۇدە... قاتارلىقلارمۇ بار. ئۇنىڭدىن باشقا قۇلماق، قىزىلگۇل، سوغىگۇل، قانتېپەر، ئۇچقات قاتارلىق دورا ئۆسۈملۈكلىرىمۇ بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ تۈرى 100 خىلدىن ئاشىدۇ. ياۋا مېۋىلىك دەرەخلەر 16 ئۇرۇقداش، 40 نەچچە تۈرگە يېتىدۇ. مۇنچىۋالا كۆپ خىل ياۋا ئۆسۈملۈكلەر بايلىقى تەبىئىي گېن خەزىنىسى بولۇپلا قالماي، ئۇ يەنە يۇرتىمىزدىكى ھەرخىل مېۋىلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى مۇھىم يىپ ئۇچى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئىلى ۋادىسىدىكى تاغ ـ جىلغىلاردا يەنە ئەتىۋارلىق ياۋايى ھايۋانلاردىن: قارا تايغان بۇغا، سېرىق تۈلكە، يىلپىز، ئېيىق، بۆرە، جەرەن، غۇلجا ـ ئارقار، تاغ تېكىسى، ياۋا ئۆچكە (كۆكمەت)، سۇ بۇلغۇنى، بۆكەن قاتارلىقلارمۇ بار. ئەزىم دەريا ـ ئىلى دەرياسى ۋە ئۇنىڭ مۇنبەت تۇپرىقى، بىپايان يايلاق، تاغ ـ جىلغىلىرى ئەزەلدىن ئۆزىنىڭ ئەنئە شۇنداق خىسلەتلىك تەبىئىي شارائىتى بىلەن بۇ زېمىندا ياشىغان ئىپتىدائىي ئىنسانلارنى، ئەجدادلىرىمىزنى مۇھىم ھاياتلىق مەنبەسى بىلەن تەمىن ئېتىپ كەلگەن.

ئىلى ۋادىسىدىن تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بىلەن ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ـ قەدىمدىن تارتىپ بۇزېمىندا ياشىغان ساق، ھون، ئوغۇز، تۈرك (قەدىمكى ئۇيغۇرلار)، ئۇلۇغ توخرىلار، ئاسىيۇ قاتارلىق قەبىلە ۋە قەبىلە ئىتتىپاقلىرىغا ئۇيۇشقان ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆز دەۋرىدە يالغۇز ئوۋچىلىق، كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەنلا تۇرمۇش كەچۈرۈپ قالماستىن، بەلكى شارائىتى يار بەرگەن جايلاردا تۇراقلىق رايوندىكى دېھقانچىلىق، تۇراقلىق كۆلەمدىكى مال ـ چارۋىچىلىق، ئەنئەنىۋى قول ھۈنەرۋەنچىلىك قاتارلىقلار بىلەنمۇ شۇغۇللانغانلىقىنى

ئىسپاتلىماقتا. ئىلى ۋادىسىدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىز دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى جامائە - قەبىلىلەر، قەبىلە ئىتتىپاقلىرى ۋە مىللەتلەرگە ئوخشاشلا جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ تۈرلۈك باسقۇچلىرىنى ئۆز باشلىرىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئۆزىگە خاس مەدەنىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرغان. ئۇلار ئۆز مەدەنىيىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا، ئۆز ئەجدادلىرى مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى ساقلاپ قېلىش بىلەن بىللە، قوشنا ئەللەر بىلەن بولغان سودا - سېتىق، بېرىش - كېلىش، ئۆزئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش جەريانىدا ئۇلاردىنمۇ بەزىبىر مۇھىم مەزمۇنلارنى قوبۇل قىلغان.

ئاقتۆپە قەدىمكى ئىزى

غۇلجا شەھىرىنىڭ شىمالىدىن تەخمىنەن 15 كىلومېتىر يىراقلىقتا ئاقتۆپە مەھەللىسى (ئاقتۆپە مازىرى) دەپ ئاتىلىدىغان بىر جاي بار.

بۇنىڭدىن تەخمىنەن 200 يىللار ئىلگىرى نۇرمۇھەممەت ئىسىملىك دېھقان ھازىرقى ئاقتۆپە مەھەللىسىنىڭ تاغ باغرىدىكى مەلۇم جايدىن بىر قەدىمكى قەبرىنى ئۇچراتقان. ئۇنىڭدا ئانچە بۇزۇلماي ساقلىنىپ قالغان ئادەم سۆڭەكلىرى بولغاندىن تاشقىرى، قەبرە ئەتراپىدىن تاش كەتمەن (ساپ بېكىتىدىغان تۆشۈكى بار)، تاش يانچىغۇچ، تاش پالتىغا ئوخشاپ كېتىدىغان بىر خىل قورال، سالغا تاش قاتارلىقلارنى تاپقان. قەبرىدىكى مېيىت سۆڭەكلىرىنىڭ بۇزۇلماي ساقلانغانلىقىنى كۆرگەن بۇ دېھقان، ئۇنى ئەسلى قەدىمكى زاماندا «شېھىت» بولغان ئادەملەرنىڭ جەسىتى بولسا كېرەك دەپ ئويلاپ، بۇ ئەھۋالنى يۇرت ئەھلىگە مەلۇم قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن كۆپچىلىك بۇ يەرگە قايتىدىن قەبرە تۇرغۇزۇپ، ھا-

زىرقى «ئاقتۆپە مازىرى»نى ياساپ، بۇ مازارنى ئۇلۇغلىغان، تېپىلغان تاش قورااللارمۇ «مۇبارەك تاش» دەپ قارىلىپ، «ئاقتۆپە مازىرى»دا ساقلىنىپ كەلگەن.

1953 - يىلى، «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تەكشۈرۈش ئۆمىكى»دىكى خادىملار ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، ئاقتۆپىنى قايتا تەكشۈرگەندە، نۇرمۇھەممەتنىڭ ئەۋلادلىرىدىن ئىبراھىم ئاخۇن دېگەن كىشى نەچچە ۋاقىتتىن بۇيان ئۆزى ساقلاپ كېلىۋاتقان تاش قورااللارنى ئۆمەكتىكى خادىملارغا بەرگەن (ھازىر بۇ تاش قورااللار ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېينىڭ تارىخىي كۆرگەزمىسىدە).

1958 - ، 1961 - يىللىرى ئاقتۆپىدە ئىككى قېتىم قايتا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ، باشقا يادىكارلىقلار ئۇچرىمىدى. شۇنداقتىمۇ ئاقتۆپە مازىرى ئەتراپىدىن تېپىلغان تاش قورااللار — ئىلى ۋادىسىدىن تۇنجى قېتىم تېپىلغان، يېڭى تاش قورااللار دەۋرىنىڭ سىپتا تاش قورااللار بىلەن برونزا قورااللار بىللە ئىشلىتىلگەن باسقۇچىغا ئائىت يادىكارلىقلار (بۇنىڭدىن 2500 — 4000 يىل بۇرۇنقى دەۋرلەرگە خاس) ئىدى. ئاقتۆپە — ئىلى ۋادىسىدىكى قەدىمكى ئىنسانلار — ئەجدادلىرىمىز ئولتۇراقلىشىپ پائالىيەت ئېلىپ بارغان جايلارنىڭ بىرى بولسىمۇ، ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇ جايدا ھازىرغىچە ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلمىدى. بۇ مۇھىم «ئارخېئولوگىيىلىك يىپ ئۇچى»نى تېخىمۇ ئەتراپلىق تەكشۈرۈپ، بۇ جايدا ئۇقتىلىق ھالدا ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرۈش قىلساق، ئاندىن بۇ قەدىمكى ئىز توغرىسىدا ئىشەنچلىك ئىلمىي يەكۈنلەرنى چىقارغىلى بولاتتى. جۇغراپىيىلىك ئورنى ۋە تەبىئىي شارائىتى جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئاقتۆپە قەدىمكى ئىزىنىڭ شەرق ۋە غەرب تەرەپلىرىدە نوغايتۇ غولى، پەنجىم غولى، جىرغىلاڭ غولى، قازانچى غولى،

چولۇقاي غولى ۋە بۆلۆكەي غولى قاتارلىق بىرنەچچە ساي ـ جىلغا. غوللار جايلاشقان بۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكى ــ بۇ ساي ـ جىلغىلار تەبىئىي ھالدا تەلكە تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكى (كۈنگەي تەرىپى)گە قاتار ئورۇنلاشقان بولۇپ، قەدىمكى ئىنسانلار، ئەجدادلار ياشاشقا ھەر جەھەتتىن قولايلىق، ھاۋاسى ئىللىق جايلار ھېسابلىنىدۇ. بىرنەچچە يىل ئىلگىرى ئاقتۆپە قەدىمكى ئىزى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ساي، جىلغا، غوللارنى ئىنچىكە كۆزىتىپ، تەپسىلىي تەكشۈرۈلۈپ ئۇ يەرلەردىن، قەدىمدە ئىنسانلار پائالىيەت ئېلىپ بارغان يەنە بىرمۇنچە تۇرالغۇ ـ كەنت ئىزلىرى، قەدىمكى قەبرە ۋە باشقا يادىكارلىقلار تېپىلدى.

شۇنىڭدەك ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدىكى ھەرقايسى جايلاردىن يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ساقلانغان قەدىمكى ئىپتىدائىي كەنت، قەدىمكى تۇرالغۇ ئىزلىرى ۋە قەدىمكى قەبرىستانلىقلاردىن نەچچە يۈز ئورۇندا تېپىلدى (يەنە داۋاملىق تېپىلىۋاتىدۇ). بۇنىڭ ئىچىدە بەزى قەدىمكى ئىزلاردىن قېزىۋېلىنغان، تېپىلغان چوڭ تېپتىكى تاش قوراللار ــ تاش پىچاق، تاش ئورغاق، يارغۇنچاق، تاش كەتمەن، تاش پالتا، تاش ئوتىغۇچ، تاش بازغان، سالغا تاش قاتارلىقلار ئۆزىنىڭ شەكلى، ياسىلىش ئۇسۇلى ۋە ئىشلىتىلگەن تاش ماتېرىيالى جەھەتتىن يەنىلا ئاقتۆپىدىن تېپىلغان تاش قوراللارغا ئوخشايدۇ.

چوڭ تېپتىكى ئېگىز تۆپىلىك قەبرىلەر، قەدىمكى مىس كان ئىزى ۋە ئۆلاردىن تېپىلغان يادىكارلىقلار

ئىلى ۋىلايىتىنىڭ موڭغۇلكۈرە، كۈنەس، تېكەس، توققۇز تارا، چاپچال، غۇلجا، قورغاس قاتارلىق ناھىيىلىرىدىكى

سۇيى ۋە ئوت - چۆپلىرى مول بىپايان يايلاقلارنىڭ ھەر قايسى بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىدىن ھازىرغىچە 10 مىڭدىن ئارتۇق قەبرە (قەدىمكى قەبرىستانلىق) لەر تېپىلدى. بۇلارنى ئۆزىنىڭ تارىخى، يىل - دەۋرى، ئارخېئولوگىيىلىك مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى، جايلاشقان ئورنى، ياسىلىش شەكلى قاتارلىقلارغا ئاساسەن بىرنەچچە تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ:

1 - خىلدىكىلىرى — چوڭ تېپتىكى ئېگىز تۆپىلىك قەبرىلەر ۋە ئۇلاردىن تەركىب تاپقان قەبرىستانلىقلار. بۇ خىلدىكى ئېگىز تۆپىلىك قەبرىلەرنىڭ ئۈستى كۆرۈنۈش شەكلى ئاساسەن يۇمىلاق بولۇپ، قەبرە بېشى زور مىقداردىكى توپا، يۇمىلاق ساي تاشلىرى بىلەن قوپۇرۇلغان. قەبرىلەرنىڭ دىئامېتىرى 20 — 90 مېتىرغىچە، تىك بۇلۇڭلۇق ئېگىزلىكى 4 — 10 مېتىرغىچە بولۇپ، بەزى جايلاردا بەش - ئالتىسى، بەزى جايلاردا ئون نەچچىسى بىر - بىرىگە يانداش جايلاشقان. بەزى جايلاردا بۇ خىلدىكى بىر - بىرىگە يانداش قاتارلار بىر نەچچىگە يېتىدۇ. ئۇلار يېشىللىققا پۈركەنگەن بىپايان يايلاق - ئوتلاقلار، كۆزلەك ۋە قىشلاقلاردا ناھايىتى يىراقتىن كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان بۇ ھەيۋەتلىك قەبرىلەر ئەتراپىدىكى تاغ، ئېدىر، جىلغا، ئېقىن، ئورمان - ئوتلاقلار بىلەن قوشۇلۇپ بىر خىل ئالاھىدە ئارخېئولوگىيىلىك مەنزىرە ھاسىل قىلىدۇ.

قەبرە تۈزۈلۈشى ۋە دەپنە قىلىش يوسۇنلىرى:

1) قەبرە ئىچى ئۇزۇن چاسا شەكىللىك لەھەت بولۇپ، مۇتلەق كۆپ سانىدىكى قەبرىلەردە قارىغاي ياغاچلىرىنى بىر - بىرىگە كىرەلەشتۈرۈپ قۇراشتۇرغان ياغاچ قۇرۇلمىلىق قەبرە ئۆيى بار.

2) بەزى قەبرىلەرنىڭ ئىچى يۇمىلاق ساي تاشلىرى بىلەن قوپۇرۇلغان تىك چاسا شەكىللىك لەھەت بولۇپ،

25 ـ رەسىم. موگغۇلكۇرە شوتا يېزىسىدىكى ئېگىز توپىلىك قەبرىلەر.

ئۇنىڭ ئىچى يەنە بىرنەچچە يانداش ئۆي ياكى بۆلۈكچە-لارغا ئايرىلغان.

3) قەبرىلەر ئادەتتە ئائىلە، ئۇرۇق، نەسەبى ۋە ئىجتىمائىي ئورنى، مەرتىۋىسىگە قاراپ ياسالغان. مەسىلەن، مەرتىۋىلىك، باي ئائىلە باشلىقلىرى، يۇرت ۋە قەبىلە ئاقساقاللىرى، ئالاھىدە ئىمتىيازلىق، ئالىي هوقۇق تۇتقان خان ـ خاقان، سەركەردە، خانىش ـ مەلىكە، شاھزادە، ئاتاقلىق زاتلار، مەشھۇر قەھرىمانلار ۋە ئالىي نەسەبدىكىلەرنىڭ قەبرىلىرى خۇددى مىسىردىكى «ئەلئېھرام» (پىرامىدالار) چوڭ ـ كىچىكلىكى جەھەتتىن پەرق قىلغىنىدەك پەرقلىنىدۇ، ئوتتۇرا ھال تەبىقىدىكىلەر بىلەن ئادەتتىكى پۇقرالارنىڭ قەبرىلىرىنىمۇ پەرقلىنىدۇ.

ئىلى ۋادىسىدىن ھازىرغىچە ئېنىقلانغان چوڭ تىپتىكى ئېگىز توپىلىك قەبرىلەرنىڭ سانى 3000 — 4000 گە يېتىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە مەشھۇرلىرى: موگغۇلكۇرە ناھىيىسىنىڭ شوتا يېزىسىدىكى قەدىمكى قەبرە بەزى قەبرىلەرنىڭ دىئامېترى 60 — 90

مېتىرغىچە، ئېگىزلىكى ئون نەچچە مېتىر، لەھەت 4 × 4 × 6 مېتىر كېلىدۇ. تېكەس ناھىيىسىنىڭ قاراجۇن، قارادالا، قاپسالاڭ دالالىرىدىكى ھەيۋەتلىك قەبرىلەر، تېكەس ناھىيە سىنتاش، چىلۆزەك يېزا ئاڭغاي مەھەللىسى، چولاق تېرەك يېزا ئاتتام مەھەللىسى تەۋەسىدىكى ئېگىز تۆپىلىك قەبرىلەر سانىنىڭ كۆپلۈكى، ئىگىلىگەن مەيدانىنىڭ كەڭلىكى بىلەن ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. مۇشۇ تۇردىكى قەبرىلەردىن يەنە كۈنەس دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقى، نىلقا ناھىيە قاش دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى تۆمۈر ئەلى غولى، ئابرال تېغىنىڭ توتى داۋىنى، بوربوسۇن غولى، توققۇز تارا ناھىيىسىنىڭ ئاغارسىن، جىرغىلاڭ، موخور قاتارلىق جايلىرى، چاپچال ناھىيىسىنىڭ «سوپۇنبۇلاق»، قورغاس ناھىيىسىنىڭ سارىبۇلاق، سايرام كۆلى ئەتراپلىرىدىمۇ بار.

ئاسىيا يايلاقلىرىنىڭ مەركىزىي قىسمىدىكى بىرمۇنچە رايونلاردىمۇ ئوخشاش خىلدىكى ھەيۋەتلىك قەبرىلەر كەينى-كەينىدىن تېپىلىش بىلەن بىللە، ئۇلارنىڭ بەزىلىرىدىن دۇنيانى زىلزىلىگە سالىدىغان ئاجايىپ قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تېپىلماقتا. مەسىلەن، قازاقىستان ئالمۇتا شەھىرىنىڭ شەرقىدىن 50 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى «ئېسىك دەرياسى» بويلىرىدا مەشھۇر «ئېسىك قەبرىستانلىقى» بار بولۇپ، 3 كىلومېتىر دائىرىگە 45 تىن ئارتۇق ئالاھىدە ئېگىز تۆپىلىك قەبرىلەر جايلاشقان. ئېسىك قەبرىستانلىقىنىڭ شىمالى ۋە شەرقىدە يەنە بەش چاتىر، قارا كېمىر قەبرىستانلىقلىرى تېپىلغان. بۇ خىلدىكى قەبرىلەر يەنە چىلەك، چارىن، كېگەن، قارقارا دەريالىرىنىڭ بويلىرى؛ قاراتال، ئاقسۇ، ئاياگۆز دەريالىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىن تاكى زايسان ئويمانلىقى ۋە بازىرىق (ئالتاي تاغلىق رايونى) دائىرىسىگىچە بولغان جايلاردىن كۆپلەپ تېپىلغان.

1969 — 1970 - يىللىرى قازاقىستاندىكى «ئېسىك قەبرىسى» قېزىپ تەكشۈرۈلگەندە، بۇ قەبرىدىن ئالتۇن كىيىم (كېپەنلىك) بىلەن كۆمۈلگەن شاھزادىنىڭ جەسىتى بىلەن بىللە ئاخىرەتلىك بۇيۇملاردىن ئالتۇن، كۈمۈشلەردىن ياسالغان ئالتۇن بويۇن ئاسقۇ ،تاتارلىق نەچچە مىڭ دانە ئېسىل ئالتۇن

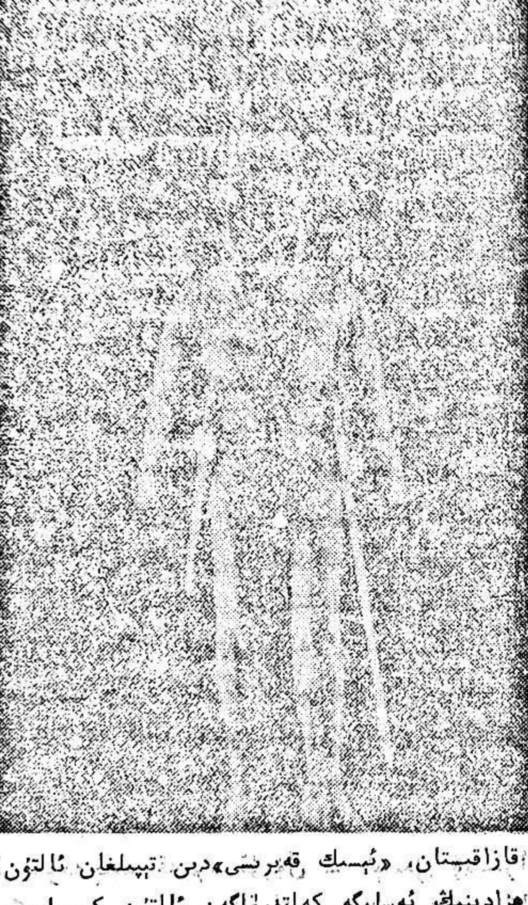

26 - رەسىم. قازاقىستان، «ئېسىك قەبرىسى»دىن تېپىلغان ئالتۇن كىيىملىك شاھزادىنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن ئالتۇن كىيىملىرى

بۇيۇملار، كۈمۈش قوشۇق، ئالتۇن ھەل بېرىلگەن خەنجەر، قىلىچ، ساپال، ياغاچ ۋە مېتالدىن ياسالغان تاچىلار، كۈمۈش چام، برونزا كۈزگۈ (ئەينەك)، ئېسىل تاش ۋە سەدەپتىن ياسالغان مارجان قاتارلىقلار تېپىلغان (بۇ يادىكارلىقلارنىڭ دەۋرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى IV — III ئەسىرلەرگە تەئەللۇق ئىكەنلىكى بېكىتىلگەن).

ئىلى ۋادىسى تەۋەسىدە ھازىرغىچە ئېنىقلانغان ھەيۋەتلىك ئېگىز تۆپىلىك قەبرىلەر ئۆزىنىڭ سانى، زىچلىقى جەھەتتە يەتتە سۇ رايونى (ھازىرقى قازاقىستاننىڭ شەرقىي جەنۇبى بىلەن قىرغىزىستاننىڭ شىمالىي قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ۋە بازىرىق تاغلىق ئالتاي رايونىدىن تېپىلغان قەبرىستانلىقلاردىن ئۈستۈن ئورۇندا تۇرىدۇ.

بۇ كەمگىچە ئىلى ۋادىسىدىكى پايانسىز يايلاقلارغا جايلاشقان بەزى ھەيۋەتلىك قەبرىلەرگە قايسى بىر خاقان، خانزادە، سەركەردىلەرنىڭ دەپنە قىلىنغانلىقى مەلۇم بولمىغان بولسىمۇ، مەشھۇر ئىلى ۋادىسى توغرىسىدىكى تارىخىي خاتىرىلەر، ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار، ئارخېئولوگىيىلىك ئۇچۇرلار — ئەگەر بۇ ۋادىدا تېخىمۇ ئەتراپلىق ئىزدىنىپ، نۇقتىلىق قېزىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلسا، دۇنيانى زىلزىلىگە سالغان «ئېسىك قەبرىسى»دىكىدەك ئاجايىپ قىممەتلىك مەدەنىيەتنىڭ تېپىلىش ئېھتىمالىنىڭ بارلىقىنى كۆرسەتمەكتە.

1983 - يىلى يازدا، كۈنەس دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى ئېگىز تۆپىلىك قەبرىلەر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان. بىكتۇەننىڭ كۈنەستىكى مەلۇم تۇەن مەيدانى مۇشۇ قەبرىستانلىق جايلاشقان يەرگە خۇمدان ياساش ئۈچۈن، بىرنەچچە قەبرىنى توپا ئىتتىرىش ماشىنىسى بىلەن تۈزلىگەن، نەتىجىدە بىرنەچچە قەبرە ئۈزۈل - كېسىل ۋەيران بولۇپ، تەلىيىمىزگە بەزىبىر قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى

(برونزا ھەيكەل، ئۈچ پۇتلۇق برونزا قازان، برونزا پالتا قاتارلىقلار) باشقىلارنىڭ قولىدىن يىغىۋېلىنغان. ئۇقۇشۇمچە، شۇ چاغدا برونزا بۇيۇملار بىلەن بىللە يەنە، ئالتۇن ۋە كۈمۈشتىن ئىشلەنگەن ئېسىل بۇيۇملارمۇ توپا ئارىسىدىن چىققانىكەن، بىراق ئۇ نەرسىلەر تېپىلمىدى. يۇقىرىقىلاردىن باشقا توپا ئارىسىدىن يەنە ساپال پارچىلىرى، ئادەم ۋە ھايۋانات سۆڭەكلىرى قاتارلىقلارمۇ بايقالغان. تۆۋەندە ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بىرقانچە برونزا بۇيۇمنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن:

(1) بىر - بىرىگە خىرىس قىلىشۋاتقان يولۋاس سۈرەتلىك ۋە قاناتلىق غەلىتە ھايۋان سۈرەتلىك برونزا بويۇن ئاسقۇدىن ئىككى دانە بولۇپ، ئۇلارنىڭ دىئامېتىرى 28 — 31 سانتىمېتىر كېلىدۇ. بىر - بىرىگە خىرىس قىلىپ تۇرغان ئىككى يولۋاسنىڭ يۈزى، كالپۇكلىرى بىر - بىرىگە تېگىپ تۇرغان، گەۋدىسى يۆگىشىپ تۇرغان دۈگلەك شەكىلدە ياسالغان بولۇپ، بۇ «ئېسىك قەبرىسى»دىن تېپىلغان ئالتۇن بويۇن ئاسقۇغا ئوخشاپ كېتىدۇ.

(2) ھايۋان ھەيكىلى قوندۇرۇلۇپ ياسالغان چوڭ چاسا برونزا تاۋاق. چاسا برونزا تاۋاقنىڭ تەگلىكى بۇزۇلۇپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن تاۋاقنىڭ تۆت بۇلۇڭىغا قوندۇرۇلۇپ ياسالغان ھايۋان ھەيكەللىرىدىن ئىككى ئېيىقنىڭ ھەيكىلى ساقلىنىپ قالغان.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان تېكەس، موڭغۇلكۈرە، سوپۇنبۇلاق تەۋەسىدىكى قەبرىلەردىن پۈتىنغا ھايۋانات، ئادەم رەسىمى چۈشۈرۈلۈپ ياسالغان، تۆت پۇتلۇق چوڭ چاسا (برونزا) پەتنۇس - تاۋاقلار تېپىلدى. بۇ خىلدىكى برونزا بۇيۇملار ئۆز زامانىسىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان نەزىر - چىراقلار ۋە كاتتا زىياپەتلەردە ئىشلىتىلگەن.

(3) سەركەردە ھەيكىلى. برونزىدىن ياسالغان بۇ ھەي-

كەلنىڭ ئېگىزلىكى 40 نەچچە سانتىمېتر، ئېغىرلىقى ئۈچ كىلوگرام كېلىدۇ.

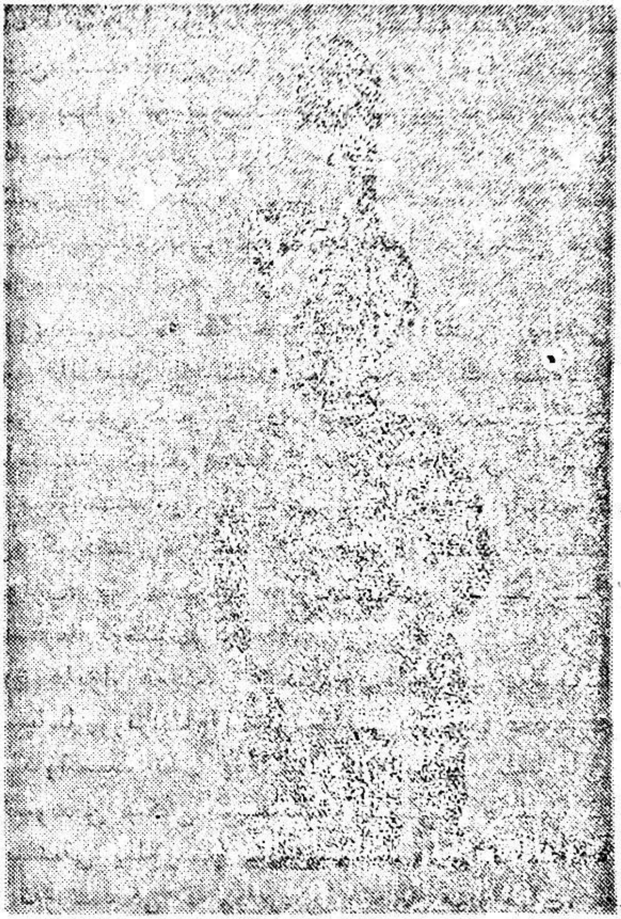

27 ـ رەسىم. كونەستىكى قەدىمكى قەبرىدىن تېپىلغان بىرونزىدىن ياسالغان سەركەردە ھەيكىلى

ھەيكەل قەددى ـ قامىتى كېلىشكەن، بەستلىك، قاڭشارلىق، يوغان ۋە چوڭقۇر كۆزلىرى بىلەن بىر نۇقتىغا تىكىلگەن، بېشىغا ئۈچى ئۇلمەك ئېگىز قالپاق كىيگەن، بىر پۇتى

بىلەن تىزلانغان، ئىككى قولىدا بىر نەرسە تۇتۇپ تۇرغاندەك (تۇتۇپ تۇرغان نەرسە يوقالغان) قىياپەتتە ناھايىتى ئوبرازلىق ياسالغان. ئۇ خۇددى خاقان ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئىجازەت سوراۋاتقان باتۇر سەركەردە ئوبرازىغا ئوخشايدۇ.

ئىلى ۋادىسىدا تەكرار ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر، يەتتە سۇ رايونى، ئالتاي تاغلىق رايونى تەۋەسىدىن ئېنىقلانغان چوڭ تىپتىكى ئېگىز تۆپىلىك قەبرىلەر توغرىسىدىكى تەتقىقات، قېزىپ تەكشۈرۈش نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا، بۇ قەبرىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى قەدىمكى ساقلار (ساق قەبىلىلىرى) نىڭ ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. ئېنىقلانغان ئېگىز تۆپىلىك قەبرىلەرنىڭ بىر قىسمى قەدىمدىن تارتىپ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىلى يايلاقلىرىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان ئەجدادلىرىمىزدىن هون، ئوغۇز، ئۇلۇغ تۇخرىلار، ئۇيسۇن قاتارلىق قەبىلىلەرگە تەۋە ئىكەنلىكىدە گۇمان يوق. بۇ نۇقتا بۇنىڭدىن كېيىنكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە تولۇق ئىسپاتلانغۇسى.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەتتە سۇ رايونى بىلەن ئالتاي تاغلىق رايونى، پامىر، ئالاي تاغلىرىنىڭ شىمالى، تيانشان تاغلىرى ئەتراپلىرىدىن بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبى ۋە غەربىي جەنۇبىدىكى چۇ، تالاس دەريالىرى ۋادىلىرىغىچە؛ ئىلى ۋادىسى، كۇنەس - يۇلتۇز يايلاقلىرىدىن تارتىپ تاكى ئارغۇغول (ئالغۇي) جىلغىسىنىڭ شەرقىي ئېغىزىغىچە بولغان بۇ ئېسىل يايلاق رايونلىرى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 1 - مىڭ يىللىقلار (بۇنىڭدىن 3000 يىل ئىلگىرى) دىلا ساقلارنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارغان مەركىزىي جايلىرى ئىكەنلىكى ئىسپاتلانماقتا. ساقلار تۈركىي خەلقلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىدا مۇھىم ئېتنىك تەركىب بولۇپ، ئۇلار تارىختىن بۇيان تيانشان تاغلىرى ۋە تارىم ۋادىسى قاتارلىق جايلاردا ياشاپ

كەلگەن قەدىمكى ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئېتنىك تەركىبلىرى بىلەن بارا - بارا سىڭىشىپ كەتكەن.

ساقلارنىڭ ياشىغان جۇغراپىيىلىك ئورنى، يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزغا ئوخشاش تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتلاردىمۇ ئۇلارنىڭ ئالتاي تىل سىستېمىسىدا سۆزلەشكەنلىكى، تولۇق تۈركىي تۇس ئالغان بۇ خەلقنىڭ دىنىي ئېتىقادى ھونلارغا ئوخشاش بولۇپ، كۈندۈزى قۇياشقا، كېچىسى ئايغا چوقۇنىدىغانلىقى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ساق قەبرىلىرىدىن تېپىلغان ئاجايىپ ئېسىل يادىكارلىقلار ساق قەبىلىلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس يۈكسەك مەدەنىيىتىنى نامايان قىلسا، ئۇلارنىڭ خان - خاقان، شاھزادە، سەركەردىلىرىنىڭ قەبرە ئۈستى قۇرۇلۇشلىرىنىڭ ھەيۋەتلىكلىكى، دەپنە بۇيۇملىرىنىڭ مۇرەككەپلىكى، ئاخىرەتلىك بۇيۇملارنىڭ مول بولۇشى شۇ دەۋردىكى ساق پادىشاھلىرىنىڭ قۇدرەتلىكلىكىدىن، ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

تارىختا ئۆتكەن ھەرقانداق خەلق ياكى مىللەتنىڭ كېلىپ چىقىشىنى، تېگى - تەكتىنى سۈرۈشتۈرگەندە، ئۇلارنىڭ تارىخىنى ئۇلارنىڭ نامى تېخى ئەلگە تونۇش بولمىغان مەزگىلدىن يەنى قەدىمكى رىۋايەت باسقۇچى ياكى ئىپتىدائىي جەمئىيەت باسقۇچىدىن باشلاش تارىخ پەنىدە ئومۇم ئېتىراپ قىلغان ئۇقۇم. ئالايلۇق، رۇس تارىخچىلىرى ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلارغا ئاساسەن رۇس خەلقىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى «رۇس» نامى تارىختا مەلۇم بولمىغان ناھايىتى قەدىمكى زاماندىن باشلىسا، «خەنزۇ» خەلقىمۇ ئۆزىنىڭ تېگى - تەكتىنى، تارىخىنى خەنزۇ دېگەن نام تېخى مەلۇم بولمىغان ناھايىتى بۇرۇنقى «يەن - خۇاڭ»، «ياۋ»، «شۇن - يۈ» ۋە باشقا قەدىمكى ئەپسانە - رىۋايەتلەردىن باشلايدۇ. دېمەك، مۇشۇنداق قىلىش،

تارىخنى ئەنە شۇنداق باشلاش — باشقا مىللەتلەرنىڭمۇ ئۆزى-
نىڭ كېلىپ چىقىشىنى ۋە تېگى - تەكتىنى، تارىخنى ناھا-
يىتى قەدىم دەۋرلەردىن، تارىختا ئۆتكەن ئەڭ قەدىمكى ئەجداد-
لىرىدىن باشلىغانلىقىغا ھېچقانداق زىت كەلمەيدۇ.

ساقلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پائالىيەتلىرى توغرىسىدا «خەننامە»، پارس ۋە يۇنان مەنبەلىرىدە مۇھىم بايانلار بار. مەسىلەن، «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى. ئاسىيۇلار» دا: «...ئاسىيۇ دۆلىتى... شەرقتە ھون، غەربىي شىمالدا كانگا (كاڭگۈي، كاڭجۈي)، غەربتە پەرغانە، جەنۇبتا شەھەر دۆلەت-لىرى بىلەن تۇتىشىدۇ. ئۇ (يەرلەر) ئەسلىدە ساقلارنىڭ زېمىنى ئىدى. ئۇلۇغ توخرىيلار غەربتە ساق خېنىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنى قېچىشقا مەجبۇر قىلدى. ساق خاقانى شەندۇ (كۆكئارت) دىن ئۆتۈپ كەتتى. ئۇلۇغ توخرىيلار ئۇلارنىڭ زېمىنىدا ماكانلاشتى. كېيىن ئاسىيۇ كۈنبېيىسى ئۇلۇغ توخرىيلار-نى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. ئۇلۇغ توخرىيلار يۆتكىلىپ، غەربتە باكتېرىيىگە بەيئەت قىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئاسىيۇ كۈنبېيىسى ئۇلارنىڭ زېمىنىدا ماكان تۇتتى. شۇڭا، ئاسىيۇ دۆلىتىدە ساقلارمۇ، ئۇلۇغ توخرىيلارمۇ ساقلىنىپ قالدى......» دېيىلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا «خەننامە. كەشمىر دۆلىتى» دا: «بۇرۇن ھونلار ئۇلۇغ توخرىيلارنى مەغلۇپ قىل-غان. ئۇلۇغ توخرىيلار غەربكە بېرىپ باكتېرىيىدە دەۋران سۈردى. ساق خاقانى جەنۇبتا — كەشمىردە دەۋران سۈرگەن-دىن باشلاپ، ساق قوۋملىرى بۆلۈنۈپ كەتتى، ئۇلار بىرنەچچە دۆلەت قۇردى. سۇلې (سۇللۇغ — تەشقەر) نىڭ غەربىي شىما-لىدىكى ئەركەشتام، جۇندۇ (بۈگۈنكى) ئاقچى ناھىيىسى تە-ۋەسىدە) دۆلەتلىرىنىڭ خەلقى ئەسلىدە ساق قوۋمىدىن ئىدى...» دېيىلگەن.

يۇنان تارىخچىسى ھىرودود ئۆزىنىڭ ئاتاقلىق ئەسىرى

«تارىخ»تا: «...پارسلار بارلىق سىكتىيانلارنى ساقلار دەپ ئاتايدۇ... سىكتىيانلارغا تەۋە ساقلار بىر خىل ئىگىز قالپاق كىيىدۇ، قالپىقى ھەم تىك، ھەم قاتتىق، ئۈستى تەرىپى ئۇچلۇق كېلىدۇ... ئۆز ئېلىدە ياسالغان ئوقيا ۋە خەنجەردىن باشقا، ئۆزلىرى ساگارىس دەپ ئاتايدىغان جەڭ پالتىسى ئىشلىتىدۇ...» دەپ يازغان.

بىز يۇقىرىدىكى مەلۇماتلاردىن ساق قەبىلىلىرىنىڭ ھەرىكەت قىلغان، ماكانلاشقان جايلىرىنى بىلگەندىن تاشقىرى ئۇلارنىڭ ناملىرى ھەرقايسى دەۋر ۋە ھەرقايسى مىللەتلەر تىللىرىدا خىلمۇ خىل ئاتالغانلىقىنىمۇ بىلەلەيمىز. پارس مەنبەلىرىدە دېيىلگەن تىگراخائۇدالار (ئۇچلۇق قالپاقلىق ساقلار مەنىسىدە) — ئەمەلىيەتتە شەرقىي ساقلار بولۇپ، ئۇلارنى يۇنانلىقلار «سىكتىيانلار» دەپ ئاتىغان. ئۇلار كىيىنىش جەھەتتە ئۇچىسىغا ئۇزۇن (بەزىلىرى كالتە) چاپان، پۇتىغا ئۆتۈك، بېشىغا ھەر خىل ئۇچلۇق قالپاقلارنى كىيگەن. يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان، كونەستىن تېپىلغان بېشىغا ئەگرى ئۇچلۇق، ئېگىز قالپاق كىيگەن قامەتلىك سەركەردىنىڭ ھەيكىلى — ئەينى زاماندىكى ساقلارنىڭ تۇرقى، كىيىنىش ئالاھىدىلىكىنى تەتقىق قىلىشتا تولىمۇ قىممەتلىك ماددىي پاكىت ھېسابلىنىدۇ.

ئومۇمەن 60 –، 70 – يىللاردا موڭغۇلكۈرەدىكى شوتا، كونەس، تېكەس، سوپۇنبۇلاق (چاپچال) تەۋەسىدىكى ئېگىز توپىلىك (چوڭ ۋە ئوتتۇرا تىپتىكى) قەبرىلەرنىڭ ئاز بىر قىسمى قېزىپ تەكشۈرۈلگەندە، ئۇنىڭ دەپنە قىلىش يوسۇنلىرى، ئاخىرەتلىك بۇيۇملار تۆۋەندىكىچە بولغان: ئادەتتە قەبرىلەرگە بىر ئادەم، بەزىلىرىگە ئەر – ئايال بىللە دەپنە قىلىنغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ بېشى غەربكە، پۇتى شەرققە قارىتىلىپ ئوڭدىسىغا ياتقۇزۇلغان. قەبرىلەرگە قويۇلغان ئاخىرەتلىك بۇيۇملارنىڭ

گۈلى، بسانى ئوخشاش ئەمەس، مەسىلەن، كۆنەس قارا تاغ دېگەن قەبرىلەردىن ئاساسلىقى، بىر قۇلاقلىق رەڭدار ساپال كوزا، رەڭدار ساپال جام، رەڭدار ساپال قازان، تۇچتىن ياسالغان كۆرگۈ، برونزا ھالقا (قۇلاققا سالىدىغان)، كىچىك تۆمۈر پىچاق قاتارلىق نەرسىلەر، شوتا يېزىسى ۋە تېكەس تىكى بەزى چوڭ قەبرىلەردىن بىر قۇلاقلىق سىدام ساپال كوزا، ساپال جام، تاش كومزەك، ساپال تاۋاق، قورسىقىنىڭ يۇقىرىسىغا ئاي شەكىللىك ئەگمە سىزىقلار چىقىرىلغان ساپال قازان، ساپال تورسۇق، برونزا يۈگەن، برونزا ھالقا، ياقۇت كۆزلۈك ئالتۇن ئۈزۈك، ئالتۇن ھالقا، برونزىدىن ياسالغان ھەرخىل بېزەكلەر، تۆمۈر خەنجەر، سۆڭەكتىن ياسالغان زىننەت بۇيۇملىرى، تۆمۈر (چويۇن) ساپان چىشى، بىر قىسىم تاش قوراللار، يۈك توقۇلما قاتارلىق نەرسىلەر تېپىلغان.

28 - رەسىم. موڭغۇلكۈرە شوتا يېزىسىدىكى ئېگىز تۆپىلىك قەدىمكى قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان ساپال تورسۇق

ساپاللارغا تەتۈر ئۈچ بۇرجەك، قىيپاش ئۈچ بۇرجەك، رۇجەك (تور) سىمان، كۆپ قاتلاملىق، ئەگرى - بۈگرى سىزىقلىق گۈل - نەقىشلەر چۈشۈرۈلگەن.

نۇراساي جىلغىسىدىكى قەدىمكى مىس كان ئىزى

1980 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ئىلقا ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا ئۈچ كىلومېتر يىراقلىقتا جايلاشقان نۇراساي جىلغىسىدىكى 10 نەچچە ئورۇندىن قەدىمكى مىس كان ئىزلىرى تېپىلدى. بۇقەدىمكى مىس كانلىرى مەدەن قېزىش ۋە مەدەن تاۋلاشتىن ئىبارەت ئىككى چوڭ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. مىس كان قۇدۇقلىرىنىڭ ھازىر ساقلىنىپ قالغان ئىزى بەش مېتر، چوڭقۇرلۇقى 12 — 20 مېتر ئەتراپىدا بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە بىرقانچە تىك قۇدۇق خېلى ياخشى ساقلىنىپ قالغان. كان قۇدۇقلىرى ئىچىدە توغرىسىغا قويۇلغان بىرمۇنچە لىملار بولۇپ، ئۇلار ئاساسەن كاننىڭ بىخەتەرلىكى ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن. قۇدۇق ئىچىدە ساقلىنىپ تۇرۇۋاتقان لىملارغا قاراپ ئۇلارنى قاتلاملارغا بۆلۈشكە بولىدۇ. بەزى لىملارنىڭ ئىككى ئۇچى رودا قاتلىمىغا قىمقىپ كىرگۈزۈلگەن. لېكىن دەۋرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن رودا قاتلىمىغا تىرەلگەن لىملارنىڭ كۆپىنچىسى كان قۇدۇقىنىڭ تەكتىگە چۈشۈپ كېتىپ. كۆپ مىقداردىكى رودا، قەدىمكى تاش قوراللار شېغىل تويىلار بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەنلىكتىن توت - بەش مېتر قېلىنلىقتا قاتلام شەكىللەنگەن.

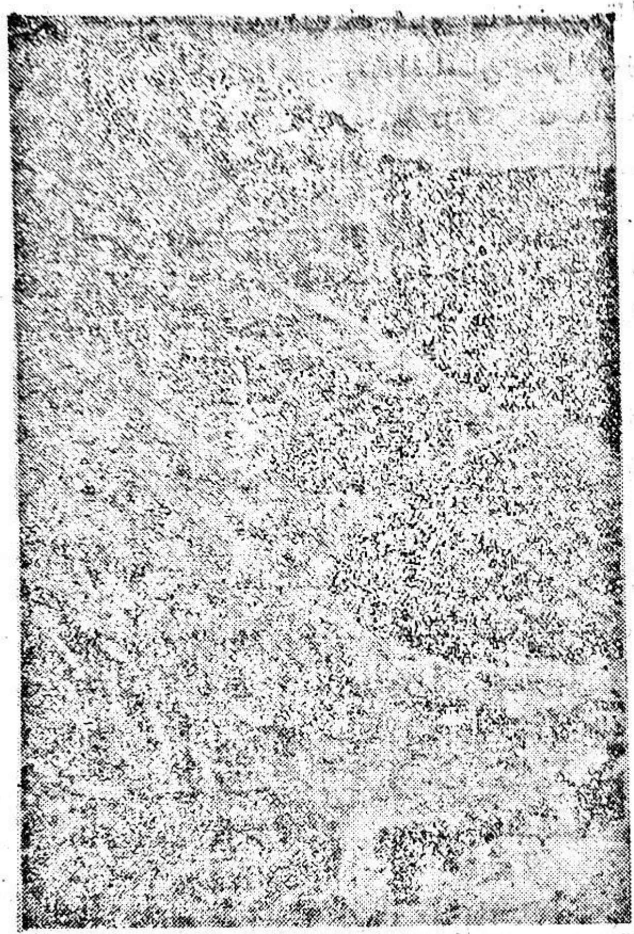

29 - رەسىم. ئىلقا ناھىيە نۇراسايدىكى قەدىمكى مىس كان ئىزى

ھازىرغىچە مەلۇم بولغان ئون نەچچە تىك كان قۇدۇ-قىنىڭ ئەھۋالىدىن قارىغاندا، قۇدۇق تەكتىدىكى شاختا بىر - بىرىگە ئۇلىشىپ، مۇكەممەل يەرئاستى مەدەن قېزىش تورلىرىنى ھاسىل قىلغان.

كان خارابىسىدىن ئانچە يىراق بولمىغان بىرتەكشى جايدا

قەدىمكى مەدەن تاۋلاش مەيدانىنىڭ ئىزى ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، بۇيەردە كەلگەن سۇلىرى پەيداقىلغان جىرالارمۇ ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. قەدىمكى مەدەن تاۋلاش مەيدانىدىكى كۆلىمى 0.5 × 1.5 × 20 مېتر كېلىدىغان داشقال قاتامىدىن ساپال پارچىلىرى، رودا، داشقال ۋە دەسلەپ ئېرىتىلگەن يۇمىلاق مىس نوكچىلىرى تېپىلغان. نوكچىلارنى نۇر ئارقىلىق ئانالىز قىلىش نەتىجىسىدە ئۇنىڭ مىس تەركىبىنىڭ 60% ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان. ئۇنىڭدىن باشقا داشقال ۋە تاۋلانغان مىسنىڭ تۆشۈكچىلىرىدە ياغاچ كۆمۈر قالدۇقلىرىنىڭ بارلىقىغا قارىغاندا، ئۆز زامانىسىدىكى مەدەن تاۋلاشتا ياغاچ كۆمۈرى يېقىلغۇ قىلىنغان.

قەدىمكى كان قۇدۇقلىرىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىن تېپىلغان تاش قوراللارنىڭ كۆپىنچىسى تۆۋرۈكسىمان چوڭ تاش بازغانغا ئوخشاپ كېتىدىغان قوراللار بولۇپ، ئۇلارنىڭ بېشى ئۇچلۇق، يەنە بېشى يۇمىلاق، دىئامېترى س. م 20 كېلىدۇ. تاش قوراللارنىڭ توم تەرىپىگە ساپ بېكىتىشكە ئەپلىك بولسۇن ئۈچۈن توغرىسىغا + شەكلىدە نوكەش ئوچۇلغان.

كان تېگىدىن تېپىلغان لىم ياغاچ ئەۋرىشكىلىرىنى كاربون 14 (C_{14}) ئانالىزى ئارقىلىق تەكشۈرگەندە، ئۇنىڭ دەۋرى بۇنىڭدىن 170±2650 يىل بۇرۇنقى ۋاقىتقا توغرا كېلىدىغانلىقى ئېنىقلاندى. بۇنىڭدىن شۇنداق خۇلاسە چىقىرىشقا بولىدۇكى، بۇنىڭدىن 3000 يىللار بۇرۇن مۇشۇ مىس كانلارنى ئاچقان ئەجدادلىرىمىز خېلى يۇقىرى سەۋىيىدىكى

كان قېزىش، مەدەن تاۋلاش، مىس - برونزا بۇيۇملارنى ياساش تېخنىكىسىنى ئىگىلىگەن. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن (جۈملىدىن ئىلى ۋادىسىدىن) تېپىلغان مىس - برونزا بۇيۇملىرى ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقات نەتىجىلىرى مىس بىلەن قەلەي ياكى قوغۇشۇننى قوشۇپ ئېرىتىپ برونزىنى كەشپ قىلىش ۋە برونزىدىن ھەرخىل تۇرمۇش بۇيۇملىرى، ھەربىي قورال - ياراقلىرىنى ياساش مىلادىدىن 300 يىل بۇرۇنلا ئوتتۇرا ئاسىيادا ئومۇملاشقانلىقىنى كۆرسەتمەكتە.

ھازىرغىچە ئىلى ۋادىسىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلىۋاتقان مىس - برونزا بۇيۇملاردىن داشقان، قازان، كۈرگۈ، پالتا، خەنجەر - پىچاق، ھەيكەل ۋە ئىگەر - جابدۇق بېزەكلىرى قاتارلىق يادىكارلىقلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئۆز جايىدىكى ھۈنەرۋەنلەر تەرىپىدىن ياسالغان يەرلىك مەھسۇلاتلار ئىكەنلىكى ئىسپاتلانماقتا.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان نۇراسايدىكى قەدىمكى مىس كان خارابىلىرى بىلەن ئىلى ۋادىسىدىن تېپىلغان ھەرخىل مىس - برونزا قوراللار ئىلى ۋادىسىنىڭ قەدىمكى مىس - برونزا بۇيۇملار دەۋرى مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

تاش ھەيكەل (بالبال)، سىنتاش ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك تاش پاسىللىق قەبرىلەر

ئىلى ۋادىسىدىكى بالبال ۋە سىنتاشلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى موڭغۇلكۈرە — تېكەس يايلاقلىرىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقالغان بولۇپ، نىلقا، قورغاس، توققۇزتارا ناھىيىلىرى تەۋەسىدە ئازراق ئۇچرايدۇ.

موگغۇلكۇرە تەۋەسىدىكىلەرى ئاساسەن شوتا، ئاقسۇ، چوڭ - كىچىك خونىقاي، ئاغىيازنىڭ قوڭۇر بۇلاق، كۆپىرتى، سىنتاش دېگەن جايلىرى، ئارپالى كۆۋرۈك، كىندىك تاس قاتارلىق يايلاق - قىشلاقلارغا جايلاشقان.

تېكەس تەۋەسىدىكى بالبال ۋە سىنتاشلار ئاساسەن چوڭ - كىچىك قۇشتاي، كۆك تېرەك، چولاق تېرەك، قارا دالا، چاغانساي، ئاق تاش، بۇزئادىر، قاراغانتى قاتارلىق جايلاردىكى ئوت - چۆپى ئەلۋەك، سۇلىرى مول تەبىئىي ئوتلاق قىشلاقلارغا جايلاشقان؛ ئومۇمەن تاش ھەيكەل ۋە سىنتاشلارنىڭ ماتېرىيالى ئۆز يېرىدىكى تاغ - ئېدىر، جىلغا - سايلاردا كۆپ ئۇچرايدىغان ئاق، كۆك، قىزغۇچ، چىپار، قارامتۇل تەبىئىي مەرمەر تاشلار بولۇپ، ئاددىي، قوپال، قىياسەن يا-سالغان بەزى سىنتاش ۋە بەلگە تاشلار ئادەتتىكى ئۇزۇنچاق ساي تاشلىرىدىنمۇ ياسىلىدۇ.

بالبالارنىڭ ئۆلچىمى (ئېگىزلىكى، كەڭلىكى، تاش-نىڭ قېلىنلىقى)، ياسىلىش ئۇسۇلى، ئوبرازى قاتارلىقلار بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. بەزىلىرى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، 2 مېتردىن ئاشىدۇ. بەزىلىرى كىچىكرەك بولۇپ، 1 مېتردىن ئېگىزرەك كېلىدۇ. ئومۇمەن، تاش ھەيكەللەردە قىسمەن پەرق-لەر بولسىمۇ، ئۇلاردا يەنە تۆۋەندىكىچە ئورتاقلىقلار بار:

1) تاش ھەيكەللەرنىڭ باش قىسمى كىچىرەك، گەۋدە قىسمى چوڭ بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆزلىرى يوغان، قاڭشارلىق، يۈزى چوڭ، پېشانىسى كەڭ، بۇرۇتلۇق، يالاڭباشتاق (قىسمەن-لىرىنىڭ باش كىيىم، تاج، چېكىلىكلىرى بار) بولۇپ، ئوڭ قولىدا قەدەھنى مەيدىسىگە تىرەپ تۇتۇۋالغان، سول قولىدا

بىلىندىكى كەمەرگە ئىسىلغان قىلىچىنىڭ دەستىسىنى تۇتقان، ئوڭ بىلىگە شەمشەر (ياكى خەنجەر) ئىسىلغان قىياپەتتە بولىدۇ. ئۆز زامانىسىنىڭ تاشچى، بالبالچى - سەنئەتكارلىرى بىخىرىم مەرمەر تاشلارنى تاللاپ، مىتالدىن ياسالغان ھەر خىل ئۈچكە، ئۆتكۈر قىرىش - يونۇش قوراللىرى بىلەن بال- باللارنىڭ باش، قاش - كۆز، ئىغىز - بۇرۇن، قۇلاق، ساقال - بۇرۇت، پۇت - قول، قورال - جابدۇقلىرىنى كۆپتۈرمە شە- كىلدە كۆركەم ۋە ئوبرازلىق قىلىپ ئويۇپ (چېكىپ) چىققان.

2) تاش ھەيكەل (بالبال) لەر بىپايان يايلاق - قىش- لاقلاردىكى بەزى تاش تاۋۇتلۇق، تاش پاسىللىق، تاش دۆۋى- لىك قەبرىلەرنىڭ ئالدىغا تىكلەنگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ يۈزى شەرق تەرەپكە قاراپ تۇرىدۇ.

3) ھەيكەللەرنىڭ شەكلى، قىياپىتى، ئوبرازى ۋە باشقا جەھەتتە مەلۇم پەرقلەرنىڭ بولۇشى، مەسىلەن، ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ ناھايىتى نەپىس، قامەتلىك، مەرد - جەسۇر قىياپەتتە، بەزىلىرى ساددا، سالاپەتلىك، ئادەتتىكىدەك ياسى- لىشى ئۆز دەۋرىدىكى سەنئەتكارلارنىڭ بىر خىل سەنئەت ئۇسلۇبى بولسىمۇ، ئەڭ مۇھىمى ئۇ مەلۇم بىر دەۋردە ياشىغان مەلۇم مىللەت (ياكى قەبىلە) ئەزالىرىنىڭ تەقى - تۇرقى- دىكى ئورتاق ئالاھىدىلىكلىرى ۋە ئۆرپ - ئادەت، يوسۇنلىرى- دىكى ئوخشاشلىقلارنى ئاشۇ خىل سەنئەت ئۇسلۇبى ئارقىلىق ئىپادىلەپ بەرگەنلىكىدۇر.

تۆۋەندە تېكەس يايلاقلىرىدىكى تاش ھەيكەللەر ئىچى- دىن ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە بىرقانچىسىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن:

1. كىچىك خونىقايدىكى بالبال — موڭغۇلكۈرە ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي 5 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى كىچىك خونىقاي يايلىقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان. ئوت -

چۆپلىرى مول كەڭرى يايلاقتا مۇشۇ خىل ئالاھىدە ياسالغان ھەيكەلدىن پەقەت بىرىلا بولۇپ، ئۇنىڭ يەردىن چىقىپ تۇرغان ئېگىزلىكى 1.90 مېتىر (يەر ئاستىغا كۆمۈلگەن قىسمى بىلەن ھېسابلىنسا 2.50 مېتىر كېلىشى مۇمكىن)، كەڭلىكى (ئىككى مۈرىسىنىڭ ئارىلىقى) 56 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ھەيكەلنىڭ بېشىدا بىر خىل تاجىغا ئوخشاش كىيىم بار. ئۇنىڭ قاش - كۆز، ئېغىز - بۇرۇن، قۇلاق، بۇرۇتلىرى كۆپتۈرمە شەكىلدە كۆركەم ئويۇلغان. ئوڭ قولىدا قەدەھ تۇتقان، بېلىدە كەمەر، سول قولىنى بىرئاز ئېگىپ تۆۋەنگە ساڭگىلاتقان،

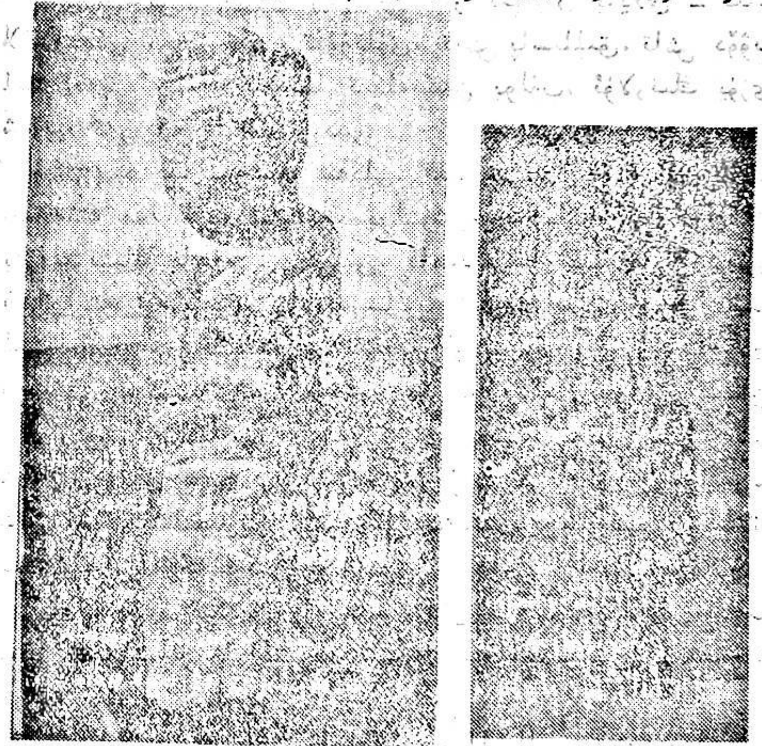

30 – رەسىم. موڭغۇلكۈرە كىچىك خونىقايدىكى بالبال رەسىمى

A — ئالدى كۆرۈنۈشى؛
B — كەينى كۆرۈنۈشى.

قۇلىقىدا ھالقىسى بار، يۈزى شەرققە قاراپ تۇرىدۇ. ھەيكەلنىڭ ئارقىسىدا دىئامېتىرى 26 مېتىر كېلىدىغان تاش دۆۋىلىك قەبرە بار. بۇنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى — يانپاشتىن تۆۋەن 60 سانتىمېتىر ئارىلىقتا سوغدىچە 20 قۇر خەت (خەتلەر ھەيكەلنىڭ ئالدى ۋە ئىككى يېنىغا) ئويۇلغان. ئۇنىڭدىن باشقا، كەينى تەرىپىدە (بېشىدىن تارتىپ بەلنىڭ تۆۋەن قىسمىغىچە) ئۇششاق ئۆرۈلگەن چاچ ئۆرۈملىرىگە ئوخشىتىپ ئويۇلغان سەككىز قۇر ئويمان، ئۇزۇن سىزىق ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

سوغدىچە يېزىق ئويۇلۇپ، ئالاھىدە نەپىس ئىشلەنگەن بۇ خىل تاش ھەيكەل ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە يېگانە نۇسخا ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭغا ئويۇلغان سوغدىچە يېزىقنىڭ مەنىسى ھازىرچە يېشىلمىگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ مەنىسىنى تەتقىق قىلىش ئۇچۇن تەييارلىق كۆرۈلمەكتە (ئۇنىڭ يېزىقى سوغدىچە بولغان بىلەن تىلى بەلكى تۈركچە بولۇشىمۇ مۇمكىن).

31-رەسىم. كىچىك خوتۇنقايدىكى بالبالنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈپ سىزىلغان رەسىمى

ھەيكەلنىڭ ھازىرقى ھالىتى ۋە ساقلىنىش ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە: مەن ئىلى ۋادىسىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش خىزمىتى مۇناسىۋىتى بىلەن مۇشۇ ھەيكەلنىڭ قېشىغا 1958-، 1961-، 1963-، 1983 - يىللىرى بولۇپ، بىرنەچچە قېتىم باردىم. ھەيكەل مىڭ نەچچە يۈز يىلدىن بۇيانقى

تەنىنى بۇزغۇنچىلىق، كۈنگە قاقلىنىش، قاتتىق قار - بوران، يامغۇردا قېلىش ۋە باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن تەدرىجىي خوراپ، نەتىجىدە، باشنىڭ سول تەرىپى، كۆز، بۇرۇن، قۇلاقلارنىڭ ئەسلى ھالىتى ئۆزگىرىپ، ئوخشىمىغان دەرىجىدە پۇچۇلۇپ كەتكەن. سول تەرەپتىكى بۇرۇتى بىلەن ئاغزى (ئۈستۈنكى ۋە ئاستىنقى كالپۇكلىرى)، قومۇرۇلۇپ چۈشۈپ كەتكەن. ھەيكەلنىڭ كۆكرەك، ئىككى يېنى ۋە بەلنىڭ تۆۋىنىدىكى سوغدىچە خەت ئويۇلغان قىسمىدا چاك كېتىپ، يېرىلغان بىرمۇنچە ئىزلار بار ئىكەن. تېخىمۇ ئېچىنىشلىقى، 1983 - يىلى 8 - ئايدا بۇ ھەيكەلنى قايتا تەكشۈرگىنىمدە، ھەيكەلنىڭ كەينىدىكى قەدىمكى تاش دۆۋىلىك قەبرىنىڭ باشقىلار تەرىپىدىن قالايمىقان كولىنىپ، بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغانلىقىنى كۆردۈم.

2. سىنتاشتىكى بالبال ئاغىنىياز يېزىسىنىڭ سىنتاش يايلىقىدىكى بىرقانچە ئورۇندا تاش دۆۋىلىك قەبرىلەر بولغاندىن تاشقىرى، ئۆز زامانىسىدا بەزى قەبرىلەرنىڭ ئالدىغا تىكلەنگەن بالباللار بار ئىكەن. 70 - يىللارنىڭ ئالدى - كەينىدە، بۇ تاش بالباللارنىڭ بەزىلىرى ئورنىدىن يۆتكىۋېتىلىپتۇ، ھەتتا بەزىبىر نەپىس ۋە ھەيۋەتلىك ئىشلەنگەن بۇ بالباللار ئورنىدىن يۆتكىۋېتىلگەندىن تاشقىرى چېقىپ تاشلىنىپ، مال قوتىنىنىڭ ئىچىگە تام - توسۇق ئورنىدا ئىشلىتىلىپتۇ.

1983 - يىلى 8 - ئايدا، سىنتاشنى تەكشۈرگەن چېغىمىزدا، ئەسكى تاملىقنىڭ كەينىگە تاشلاپ قويۇلغان بىر بالبالنى رەسىمگە ئالدۇق. ئاق چىپار تاشتىن ياسالغان بۇ بالبال گەرچە كۆركەم بولمىسىمۇ، لېكىن بىجىرىم ساقلىنىپ قاپتۇ. ئۇنىڭ باش قىسمى (قاش، كۆز، بۇرۇن، ئېغىزى، بۇرۇت، ئېڭەكلىرى) نى خېلى ئېنىق ئويۇپ چىققانلىقىدىن تاشقىرى، ئىككى قولىنىڭ ئىزنىمۇ بىلىنىپ تۇرىدۇ؛ بالبال-

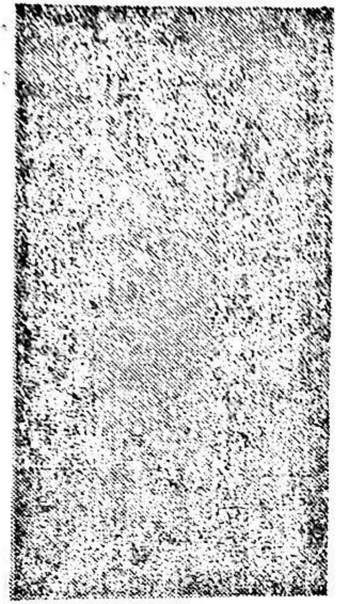

32 ـ رەسىم. ئاغىياز بېزا سىنتاش يايلىقىدىكى بالبال

نىڭ ئۆلچىمى 1.43 × 34 × 36 مېتر.

چېقىپ تاشلىنىپ تام ـ توسۇق ئورنىدا ئىشلىتىلگەن بالبال ئەسلىدە كۆك چىپار مەرمەر تاشتىن ناھايىتى كۆركەم ئىشلەنگەن بولۇپ، ساقلىنىپ قالغان بىر پارچىسىدا ئوڭ قولىدا قەدەھ تۇتۇپ تۇرغان، سول قولىدا قىلىچ تۇتۇپ تۇرغان ھالەت ناھايىتى ئېنىق بىلىنىدۇ.

بۇ ھەيكەل 1961 ـ يىلى، ئارشاڭ ناھىيىسىدىكى مىلچىك يايلىقىدىن تېپىلغان سارغۇچ چىپار مەرمەر تاشتىن ياسالغان، كۆركەم، بېجىرىم بالبالغا تامامەن ئوخشايدۇ (ھازىر بۇ بالبال ئاپتونوم رايونلۇق تارىخ مۇزېيىدا ساقلانماقتا).

سىنتاش يايلىقىدا بۇزۇۋېتىلگەن ئاشۇ قىسمەتلىك بالبالنىڭ ئەينەن ھالىتىنى بىلىش ئۈچۈن تۆۋەندە، بورىتالادىكى مىلچىك يايلىقىدىن تېپىلغان بالبالنىڭ فوتو سۈرىتىنى قوشۇمچە تونۇشتۇردۇم. بۇ بالبالنىڭ ئېگىزلىكى 2.85 مېتر بولۇپ، ئۇ ناھايىتى قامەتلىك، ھەيۋەر قىياپەتتە كۆرۈنىدۇ. ئۇنىڭ گەۋدىسى چوڭ، كۆزلىرى يوغان، بۇرنى قاڭشارلىق، يۈزى چوڭ ۋە يۇمىلاق، پېشانىسى كەڭ، شاپ بۇرۇت، بايلاكتىبا شتاقچە ئوڭ قولىدا قەدەھنى مەيدىسىگە تىرەپ تۇتۇۋالغان، سول قولىدا غىلاپلىق ئۇزۇن قىلىچىنىڭ دەستىسىنى تۇتقان، بېلىدە كەمەر، ئوڭ تەرەپ (كەمەر) كە غىلاپلىق شەمشەر (خەنجەر) ئېسىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا ئوڭ تەرەپ يانپىشىغا ھەميانغا

ئوخشاش نەرسە ئويۇلغان بولۇپ، پۇتىدا ئۆتۈك، ئۈچىسىدا ئۇزۇن تون (تىزىنىڭ تۆۋىنىگە چۈشۈپ تۇرىدۇ) بار.

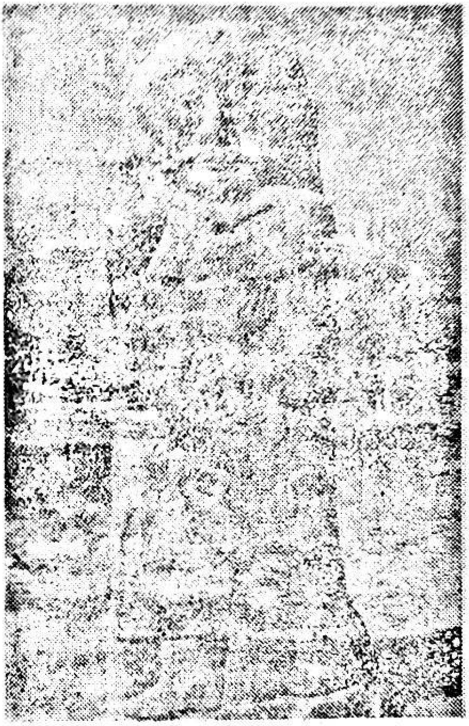

33 - رەسىم. بۆرتالادىكى ملچىك يايلىقىدىن تېپىلغان بالبال

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، ئىلى ۋادىسىدىكى ھەرقايسى يايلاقلاردا بىرمۇنچە سىنتاشلار بار. «سىنتاش» دېگىنىمىز — بالبالنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، ئۇ بالباللارغا قارىغاندا كىچىك. ئۇنىڭ ياسىلىش ئۇسۇلى ئاددىي. ئادەتتە ھەر خىل تەبىئىي تاش ماتېرىياللىرىنى ئانچە سىلىقلىمايلا، ئادەمنىڭ باش قىسمى (قاش - كۆز، ئېغىز - بۇرۇن، قۇلاق، بۇرۇت قاتارلىقلار) نىڭ ئىزناسىنى ئاددىي سىزىقلار بىلەن ئويۇپ (چېكىپ) ياسالغان. سىنتاش-

لارمۇ قەدىمكى تاش دۆۋىلىك ياكى تاش پاسىللىق قەبرى-
لەرنىڭ ئالدىغا تىكلىنىپ، مۇتلەق كۆپ ساندىكىسىنىڭ يۈزى
شەرققە قارىتىلغان (بەزى ئەھۋاللاردا تەبىئىي جايلى-
شىش سەۋەبىدىن باشقا تەرەپلەرگە قارىتىلغانلىرىمۇ ئۇچرايدۇ).
سىنتاش تىكلەنگەن قەبرىلەر ئادەتتە، بالبال تىكلەنگەن تاش
دۆۋىلىك ياكى تاش پاسىللىق قەبرىلەرگە قارىغاندا، نىسبە-
تەن كىچىك ۋە ئاددىي بولىدۇ. بۇ خىل كىچىك قەبرىلەرنىڭ
ئىگىلىگەن مەيدانىمۇ ئانچە چوڭ ئەمەس، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ تىپ-
تىكى قەبرىلەردە ئاخىرەتلىك بۇيۇم (مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى)
لار ئاز ئۇچرايدۇ.

ئومۇمەن، يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان ساقلارغا ئائىت ھەي-
ۋەتلىك ئېگىز تۆپىلىك قەبرىلەر بىلەن ئالدىغا كۆركەم بالبال
تىكلەنگەن قەدىمكى تۈركىي مىللەتلەرگە ئائىت تاش دۆۋىلىك
ياكى تاش پاسىللىق قەبرىلەر ئەينى زاماندىكى ساق ۋە تۈرك
قەبىلىلىرىنىڭ يۇقىرى تەبىقە (ھۆكۈمران گۇرۇھى) سىگە مەنسۇپ
بولۇپ، سىنتاش تىكلەنگەن ئاددىي ۋە كىچىك قەبرىلەر تۆۋەن
تەبىقە (ئەمگەكچى خەلق) گە ئائىت ئىكەنلىكى ناھايىتى
ئېنىق بىلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ ئىككى خىل پەرق — ئۆز زامانىسىدى-
كى ئىككى خىل تەبىقىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى قاتارلىق مەسىلى-
لەرنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ.

تۆۋەندە، موڭغۇلكۈرەدىكى شوتا، ئاغىيازنىڭ قوڭغۇر بۇ-
لاق يايلاقلىرىدىن تېپىلغان سىنتاشلاردىن بىرقانچىسىنى قىس-
قىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن:

1) شوتا يېزىسىنىڭ غەربىدىن 6 — 7 كىلومېتر يىراق-
لىقتىكى دارجا دېگەن ئوتلاقتا بىرنەچچە تاش دۆۋىلىك،
تاش پاسىللىق كىچىك قەبرىلەر بار بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى
بىر كىچىك قەبرىنىڭ ئالدىغا سىنتاش تىكلەنگەن (سىنتاش
ھازىر ئورنىدىن يۆتكىلىپ يەرگە ياتقۇزۇلغان ھالەتتە). سىن-

تاشنىڭ ئېگىزلىكى 1.30 مېتىر، كەڭلىكى 48 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 20 سانتىمېتىر كېلىدۇ. بۇ تاشنىڭ يۇقىرى تەرىپىگە ئاددىي قىلىپ، ئادەمنىڭ باش قىسمىنىڭ سىماسى، تۆۋەن تەرىپىگە قەبىلە تامغىلىرىغا ئوخشاپ كېتىدىغان بىر بەلگە چېكىلگەن. قىياپىتى بىر - بىرىگە تامامەن ئوخشاپ كېتىدىغان

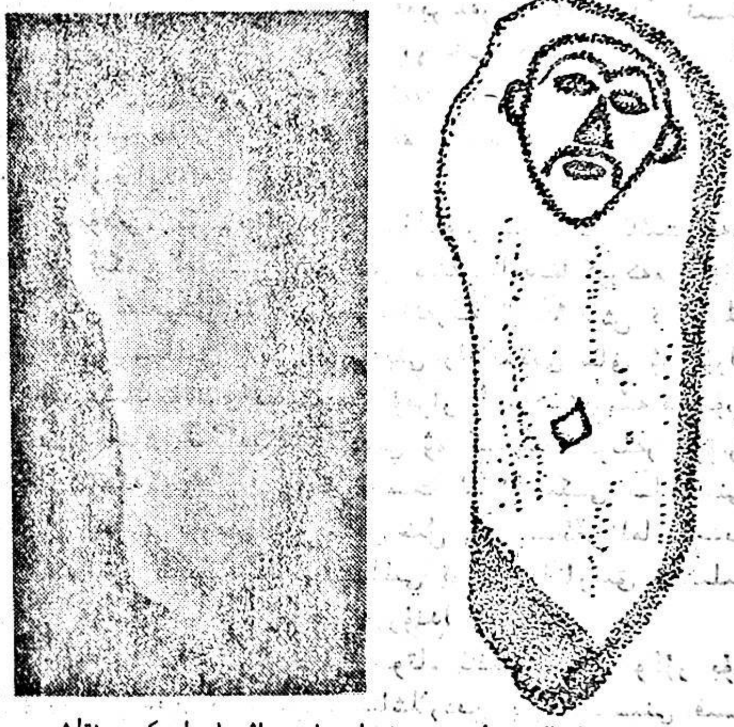

34 - رەسىم. موڭغۇلكۈرە ناھىيىسى شوتا يېزىسىنىڭ دارجادىكى سىنتاش رەسىمى

سىنتاشنىڭ يەنە بىرى شوتا دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىدىكى ئوتلاقتا تىكلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئارقىسىدىمۇ تاش پاسىللىق كىچىك قەبرە بار.

2) ئاغىياز يېزا قوڭغۇر بۇلاقنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى تەكشىلىكتە تاغ باغرىغا جايلاشقان پىرامىدىچە تاش دائىرىلىك

ئاددىي قەبرىلەر بار. بۇنىڭ ئىچىدە ئالتە ـ يەتتە قەبرىنىڭ ئالدىغا قىياپىتى بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدىغان چوڭ ـ كىچىك سىنتاشلار تىكلەنگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ يۈزى شەرققە قارىتىلـ غان. سىنتاشلار ئىچىدە ئىككىسى (بىرى چوڭ، يەنە بىرى كىچىكرەك) نىڭ ئوبرازى باشقا سىنتاشلارغا ئوخشىمايدۇ؛ ئۇنىڭ بېشىدا ٨٨ شەكىللىك تاجى، قۇلىقىدا ھالقىسى بار. قارىماققا ئايالارغا ئوخشاپ كېتىدۇ.

93 ـ رەسىم. ئاغىياز ـ قوغۇر بۇلاقتىكى سىنتاش رەسىمى

3) تېكەس ناھىيىسىنىڭ قارا دالا، مىڭ بۇلاق دېگەن جايلىرىدا كۆپلىگەن تاش پاسىللىق قەبرىلەر بار. بۇ قەبـ رىلەرنىڭ بەزىلىرى 60 — 70 ـ يىللاردا تېرىقچىلىق قىلىش جەريانىدا بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، قەبرىلەردىن بىرونزا قوراللار، تۆمۈر پىچاق قاتارلىق يادىكارلىقلار تېپىلغانىكەن.

قارا دالادىكى بەزى قەبرىلەرنىڭ ئالدىغا سىنتاش تىكـ لەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە بىرىنىڭ ئېگىزلىكى 95 سانـ

تىمېتر، كەڭلىكى 55 سانتىمېتر كېلىدۇ. ئۇنىڭغا ئادەمنىڭ
بېشى، قولى، قورساق قىسمىغا چۈگۈنكە ئوخشايدىغان بىر
نەرسىنىڭ سىماسى چېكىلگەن.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان بالبال، سىنتاش، تاش تۈ-
پىلىك، تاش پاسىللىق قەبرىلەر يالغۇز ئىلى ۋا-
دىسىدىكى بەزى يايلاق - ئوتلاقلاردىلا تېپىلىپ قالماستىن،
ئۇلار يەنە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ (ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىنىڭ)
ھەرقايسى جايلىرى — سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئالتاي
رايونى،قازاقىستان، قىرغىزىستان، تاجىكىستان، سىبىرىيە، تاشقى
موڭغۇلىيە دائىرىسىدىن كۆپلەپ تېپىلدى.

ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدىن ئېلىپ ئېيتساق بۇ خىل
بالبال، سىنتاش ۋە ئۇلارغا بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك تاش
پاسىللىق قەبرىلەر ئىلى ۋادىسىدىن باشقا يەنە ئالتاي، تار-
باغاتاي ۋىلايەتلىرىنىڭ بىرقانچە ناھىيىسىدە، بورتالا ئوب-
لاستىنىڭ يايلاقلىرىدا، تىيانشان تاغلىرىنىڭ شەرقىي ئۇچىدىكى
ئارا تۈرۈك، بارىكۆل يايلاقلىرىدىن تارتىپ، ئۈرۈمچى ئەترا-
پىدىكى سەيۋوپۇ، بوغدا تېغىنىڭ باغرىدىكى پۇكاڭ، گۇچۇڭ
ئەتراپىدىكى جايلاردىن، خوتۇنسۇمۇل ناھىيىسى تەۋەسىدىكى
بىرقانچە ئورۇنلاردىنمۇ كۆپلەپ تېپىلدى.

ئۇزۇندىن بۇيان ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيە تەتقى-
قاتلىرىدىكى بىر خىل ئورتاق خۇلاسىلەردە — قەدىمكى بالبال
ۋە سىنتاشلارنى مىلادى Ⅵ ئەسىردىن X ئەسىرگىچە بولغان
دەۋرلەرگە خاس، قەدىمكى تۈرك (تۈركىي تىلىدىكى مىللەت
ۋە قەبىلىلەر) نىڭ قەبرە ئالدىغا تىكلىگەن بەلگىسى دەپ
قارالماقتا. قەدىمكى تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان مىللەت
ۋە قەبىلىلەرنىڭ ياشىغان، پائالىيەت ئېلىپ بارغان يەرلى-
رىنىڭ ناھايىتى كەڭلىكىنى ھېسابقا ئالغاندا، يەنە داۋاملىق
تەكشۈرۈپ، ئەتراپلىق ئىزدەنگەندە، تېخى ئادەم ئايىغى يەت-

ىنگەن، بىر مۇنچە تاغ - جىلغا، يايلاقلاردىن تارىختىن بۇيان ساقلىنىپ قالغان بالبال، سىنتاش قاتارلىقلار داۋاملىق تېپىلىشى مۇمكىن.

قەدىمكى تۈركلەرنىڭ تارىخى، دىنى، ئۆرپ - ئادەتلىرى تەپسىلىي بايان قىلىنغان ماتېرىياللاردا: «...تۈركلەرنىڭ ئۆزلىرىگە خاس، ئايرىم ساددا دىنلىرى بار ئىدى؛ ئۇلار يەرنىڭ، كۆكنىڭ يەنى پۈتۈن ئالەمنىڭ ئىنسانلارغا ئەڭ شەپقەتلىك تەڭرى بولىدىغانلىقىغا ئىشىنىپ (ئۇنىڭغا) ئېتىقاد قىلاتتى. تۇپراق، سۇ، دەل - دەرەخ، تۆمۈر كەبى نەرسىلەرنى ئۇلۇغلايتتى، تۇرمۇش - مەئىشەت ۋە ئۆزلىرى بەكرەك ياخشى كۆرىدىغان جەڭ - سوقۇش ئىشلىرىدا ياردىمى بولغانلىقتىن تۆمۈرنى ھەممە نەرسىدىن بەكرەك ئۇلۇغلايتتى، (شۇڭا) ئىسمىلىرىغىمۇ (تۆمۈر) نامىنى قوشۇپ ئاتىشاتتى.

ۋاپات بولغانلارغا قۇربانلىق قىلاتتى ۋە ناھايىتى قاتتىق قايغۇراتتى. (ئۇلارنىڭ) قەبرىسىگە تاشلارنى قويۇش بىلەن بىللە، ئۇلۇغ ئادەملەرنىڭ تاشلىرىغا ئۇلارنىڭ تىرىك ۋاقتىدىكى ياخشىلىقلىرىنى يېزىپ (ئويۇپ) قوياتتى.

تۈركلەردە سوقۇش قىلىش ۋە جەڭگە قاتنىشىشنىڭ ئۆزى بىر ئۇلۇغ يىگىتلىك سانالغانلىقتىن، سوقۇشلاردا ئۇلار پەقەت ئۆز مىللىتىنى ياقلاش ۋە ھىمايە قىلىش كەبى مەقسەتلەر بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايتتى...

... تۈركلەرنىڭ سوقۇش ئىشلىرىغا ھەۋىسى بەك كۈچلۈك ئىدى؛ ئۇلار قۇربان بولغانلارنىڭ قەبرىلىرىگە، شۇ ئۆلگەن كىشى ئۆمرىدە (جەڭ - سوقۇشلاردا) نەچچە كىشىنى ئۆلتۈرگەن بولسا، ئۇنىڭ قەبرىسىگە شۇنچە تاشلارنى تىزىپ قوياتتى ياكى تاشقا ئۇنىڭ سوقۇشلاردا كۆرسەتكەن ھىممەتلىرى (تۆھپىلىرى) نى پۈتۈپ قوياتتى...» دەپ يېزىلغان.*

* زەكى ۋەلىدى: «تۈرك ۋە تاتار تارىخى»، 1 - توم، 1912 - يىلى قازان نەشرى، 17 - ، 19 - بەتلەرگە قارالسۇن.

دەرۋەقە، يۇقىرىدىكى بايانلار ئىلى ۋادىسىدىن تېپىلغان قەدىمكى تۈركلەر (قەدىمكى ... تۈركىي مىللەتلىرى، قەبىلىلىرى) گە تەئەللۇق، ئالدىغا تاش ھەيكەل ياكى سىنتاش تىكلەنگەن تاش ياسىللىق قەبرىلەر ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك باشقا مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ.

شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ھازىرغىچە قەدىمكى تۈرك خاقانلىقى (شەرقىي تۈرك ۋە غەربىي تۈرك خاقانلىقلىرى) توغرىسىدا ھەر خىل تىللاردا يېزىلغان نوپۇزلۇق ئەسەرلەردە ئىلى ۋادىسى ۋە ئۇ يەردە ياشىغان قەدىمكى تۈركىي مىللەتلەرنىڭ غەربىي تۈرك خاقانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىنمۇ داۋاملىق شۇ خاقانلىق تەۋەسىدە ياشاپ ئۆتكەنلىكى قەيت قىلىنغان، شۇڭا ئىلى ۋادىسىدىن تېپىلغان پالبال، سىنتاش، تاش ياسالغۇ قەبرە قاتارلىقلارنى غەربىي تۈرك خاقانلىقى تەۋەسىدە ياشىغان تۈركىي مىللەت (ۋە قەبىلىلەر) لەرنىڭ يادىكارلىقلىرى دەپ ھۆكۈم قىلالايمىز. بۇنى تۆۋەندىكى تارىخىي بايانلار تېخىمۇ تولۇقلايدۇ.

مىلادىنىڭ 576 - يىلى ئۇلۇغ قاغانغا ۋەكالىتەن تۈرك خاقانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىنى باشقۇرىدىغان يابغۇسى ئىستەمى قاغان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا بىلگە تاردۇ قاغان (مىلادى 576 — 600 - يىللار)، ئۇنىڭدىن كېيىن مۇقان قاغاننىڭ ئوغلى ئاپار قاغان، ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى ئىنەل قاغان يەتتە يىل (593 — 600 - يىللار) بىلگە تاردۇ قاغاننىڭ يېنىدا ئورتاق غەربىي قاغان بولۇپ تۇردى.

مىلادى 581 - يىلى، تۈرك خاقانلىقى ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. يەتتە سۇ رايونىدىن باشلانغان غەربىي تەرەپ غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ قول ئاستىغا ئۆتتى. بۇ قاغانلىقنىڭ

تېررىتورىيىسى شەرقىي شىمالدا ئالتاي تاغلىرىدىن ئارتىپ جەنۇبتا ئامۇ (جەيھۇن) دەرياسى بىلەن ئىرانغىچە، شەرقتە بارسكۆل (بارىكۆل) دىن ئارتىپ غەربتە كاسپىي دېڭىزىنىڭ بويلىرىغىچە تۇتاشقانىدى. غەربىي تۈرك خاقانلىقى تەۋەسىدە ياشىغۇچى قەدىمكى مىللەت ۋە قەبىلىلەردىن ئاسىيۇ قاڭلى، تۈركەش، تۆلەس، قارلۇق، چىگىل، تۇرا، ياغما، توخسى... قاتارلىقلار ئۆز نامىنى بۇرۇنقىدەك ساقلاپ قالدى. غەربىي تۈركلەرنىڭ ئاساسىي قەبىلىلىرى ئىككى چوڭ تارماققا بۆلۈنگەن بولۇپ، بۇلارنىڭ بىر چوڭ تارمىقى «بەش نۇشبى» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ بەش قەبىلىنىڭ ھەربىرىگە ئۇلۇغ ئېركىن نامىدا بىردىن خان بولاتتى. يەنە بىر چوڭ تارمىقى «بەش تۆلۇس» دەپ ئاتالدى. بۇلار ئىلى دەرياسى بىلەن چۇ دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدا ياشايتتى. تۈركەشلەر مانا شۇ بەش تۆلۇس دەپ ئاتىلىدىغان قەبىلىلەرنىڭ تەركىبىدە ئىدى. بۇ بەش قەبىلىنىڭ ھەربىرىگە ئۇلۇغ چۇر نامىدا بىردىن خان تەيىنلىنەتتى. ئۇمۇمەن، بەش نۇشبى قەبىلىلىرى ئىسسىقكۆلنىڭ غەربىدە، بەش تۆلەس قەبىلىلىرى ئىسسىقكۆلنىڭ شەرقىدە ياشىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى قوشۇلۇپ «ئون ئوق» دەپمۇ ئاتالدى. VII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا بەش تۆلەس قەبىلىلىرىدىن بىرى بولغان تۈركەشلەر كۈچىيىپ كۈچلۈك ئەلگە ئايلاندى. VIII ئەسىرنىڭ 40 — 50 - يىللىرىدىن كېيىن، غەربىي تۈرك خاقانلىقى ھالسىزلىنىپ، ھاكىمىيەت بارا - بارا تۈركەش ھەربىي فېئوداللىرىنىڭ قولىغا ئۆتتى. تۈركەش خانلىقى 60 يىلدىن كۆپرەك ھۆكۈم سۈرۈپ، مىلادى 766 - يىلىغا كەلگەندە، ھاكىمىيەت قارلۇقلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. قارلۇق خانلىقى مىلادى 940 - يىلغىچە 200 يىلدەك ھۆكۈم سۈردى، ئۇنىڭ خان ئوردىسى ئىلى دەريا ۋادىسىدىكى قويلۇق شەھرىدە بولدى. قارلۇق خانلىقى دەۋرىدە يېزا ئىگىلىك، سودا -

سېتىق، قوشنا ئەللەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەر تېخىمۇ قويۇقلاشتى. شەرقتىن غەربكە بارىدىغان قەدىمكى كارۋان يولى (يىپەك يولى) بۇ خانلىقنى ئوتتۇرىدىن كېسىپ ئۆتەتتى.

ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد قەشقەرىمۇ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا قەدىمدە ئىلى ۋادىسىدا ياشىغان قەدىمكى تۈرك (ئۇيغۇر) قەبىلىلىرىنىڭ ھاياتىغا دائىر نۇرغۇن ئىشەنچلىك مەلۇماتلارنى بايان قىلغان: «تىللارنىڭ يېنىكى ئوغۇز تىلى، توخسى توخسى ۋە ياغما تىللىرى، شۇنىڭدەك ئىلى، ئېرتىش، يامار، ئېدىل ۋادىلىرىدىن ئۇيغۇر شەھەرلىرىگىچە بولغان جايلاردا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ تىللىرىدۇر.»① «ئىلى بىر دەريانىڭ نامى. ئۇنىڭ ئىككى قىرغىقىدا تۈرك قەبىلىلىرىدىن ياغما، توخسى ۋە بىر قىسىم چىگىللەر ياشايدۇ. بۇ دەريا تۈرك ئەللىرىنىڭ جەيھۇنىدۇر.»②

قەدىمكى قىيا تاش رەسىملىرى

ھازىرغىچە ئىلى ۋىلايىتىنىڭ ھەرقايسى تاغلىق رايونلىرىدىكى يايلاق، بولۇپمۇ كۆزلەك ۋە قىشلاقلىرىدىن قورام تاش، قىيا تاشلارغا ئويۇپ چېكىلگەن ھەر تۈرلۈك شەكىل، خىلمۇخىل مەزمۇنغا ئىگە رەسىملەر، رەسىملەر تۈركۈملىرى تېپىلدى.

قىيا تاش رەسىملىرى قورغاس ناھىيىسىنىڭ قۇلۇبستۇ، سار بۇلاق، تېكەس ناھىيىسىدىكى قارا ئۆڭكۈر تېغى، قاپسالاڭ، توبەكباينىڭ سايى، جىلاندى دېگەن جايلىرى، كۈنەس ناھىيىسىنىڭ شىمالى بىلەن ئابرال تاغلىرىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا توغرا كېلىدىغان قاراغانتى، تاتراڭ، چۆمكباي، قىزىل تاش

① «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 40 - بەت.

② يۈقىرىقى كىتاب، 1 - توم، 124 - بەت.

دېگەن جىلغا ـ سايلىرى، نىلقا ناھىيىسىنىڭ قارا تۆپە قاتارلىق جايلىرىغا تارقالغان.

رەسىملەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى تاغ ئېغىزلىرى، ئەجدادلىرىمىز قەدىمدىن ياشاپ كەلگەن ھەرقايسى ساي ـ جىلغىلارنىڭ ئىچكىرىسىدىكى تەبىئىي «تاش تام»، يۈزى بىر قەدەر سىلىق، قاتتىق قوڭۇر تاشلارنىڭ تەكشى يۈزىگە چېكىپ ـ ئويۇلغان. رەسىملەرنىڭ خېلى كۆپ قىسمى نەچچە مىڭ يىلدىن بويان كۈنگە قاقلىنىپ تۇرغانلىقتىن، رەسىم ئويۇلغان تاشلار چاك كېتىپ، يېرىلىپ كەتكەن ئەھۋاللارمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ.

تەبىئىي بۇزغۇنچىلىق ـــ كۈچلۈك قۇياش نۇرى، قار ـ يامغۇر ـ لاردىن دالدا بولىدىغان جايلارغا تارقالغان رەسىملەر خېلى ياخشى ساقلىنىپ قالغان.

ئىلى ۋادىسىدىن تېپىلغان قىيا تاش رەسىملىرىنى ئۆز ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە تۆۋەندىكى تۈرلەرگە ئايرىشقا بولىدۇ:

1) ھەر خىل ياۋايى ھايۋانات رەسىملىرى. بۇ خىلدى ـ كىلىرىنىڭ يىل ـ دەۋرىمۇ خېلى قەدىمىي بولۇپ، ئۇلار ئاساسەن بۇغا ـ مارال، غۇلجا ـــ ئارقار، تاغ تېكىسى ـ كۆكمەت ئات، تۆگە، بۆرە، ئىت، قۇش، تۈلكە قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

2) ھەر خىل قىيا پەتتىكى ئادەم رەسىملىرى. بۇ خىلدى ـ كىلەردە ئوقيا ئېتىپ ئوۋ قىلىۋاتقان، ئۇسسۇل ئويناۋاتقان، مال ـ چارۋا بېقىۋاتقان كۆرۈنۈشلەر كۆپ ئۇچرايدۇ.

3) قۇياش، ئاي، دەل ـ دەرەخ، ھەر خىل تامغا، بەلگە ـ نىشان ۋە باشقا جانسىز نەرسىلەرگە ئوخشاپ كېتىدىغان نەرسىلەر تەسۋىرلەنگەن رەسىملەردىن ئىبارەت.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، بەزى جايلاردا كېيىنكى دەۋرلەرگە خاس، دىنىي ئېتىقادقا ئائىت رەسىملەرمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن،

مۇڭغۇلكۈرە ناھىيىسىدىكى ئاغىياز دەرياسىنىڭ بويىدىن تېپىلغان ئۆلچىمى 60 × 1.80 × 1.50 مېتىر كېلىدىغان، ئۈچبۇلۇڭ شەكىللىك قورام تاش يۈزىگە بۇددا دىنىغا ئائىت رەسىم ئويۇلغان.

قەدىمكى قىيا تاش ئويما رەسىمچىلىك سەنئىتىنى ئىنسانىيەت ئۆزىنىڭ كۆپ ئەسىرلىك ئەمەلىي تۇرمۇشى جەريانىدا

36 ـ، 37 ـ رەسىم. قورغاس قولۇستۇ، تېكەس قاپسالاڭدىن تېپىلغان رەسىملەر

ئىجاد قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا كىشىلەرنىڭ تەپەككۇرى، ئىستېتىك تۇيغۇسى ئورگانىك هالدا بىرلىشىپ كەتكەن.

ئىلى تەۋەسىدىن تېپىلغان قىيا تاش رەسىملىرى ــ تىيانشان قىيا تاش ئويما رەسىمچىلىك سەنئىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئۇنى قەدىمدىن تارتىپ تىيانشان ئېتەكلىرىدە ياشاپ كەلگەن ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق تۇرمۇش ئەمەلىيىتى ۋە تەبىئەت بىلەن ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى نەتىجىسىدە ياراتقان.

تەكرار ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش، ئەتراپلىق سېلىشتۇرۇش، تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسەن ئىلى ۋادىسىدىن تېپىلغان قەدىمكى قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنى قەدىمكى زامان ئوۋچىلىقىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى، يەنى بۇنىڭدىن 4000 — 6000 يىللار بۇرۇنقى مەزگىلدىن تارتىپ هون ئىمپېرىيىسى دەۋرى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى II — VII ئەسىرلەر) ۋە قەدىمكى تۈرك خاقانلىقى دەۋرىگىچە ياشىغان، ساق، هۇن، ئوغۇز، تۈرك (قەدىمكى ئۇيغۇرلار) قەبىلىلىرىدىن چىققان سەنئەتكارلار ئىجاد قىلغان، دەپ ئېيتالايمىز.

قەدىمكى تۈرك (ئۇرقۇن) يېزىقى چېكىلگەن قەبرە تېشى

1983 - يىلى 8 - ئايدا، تېكەس يايلاقلىرىدا ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش خىزمەتلىرىنى ئاساسىي جەھەتتىن ئاخىرلاشتۇرغان چېغىمىزدا، ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ كەسپىي خادىمى يولداش ئابلىز ئىشارىپ مەدەنىيەت يۇرتىدا ساقلىنىۋاتقان بىر دانە قەبرە تېشىنى بىزگە كۆرسەتتى. ئۇنىڭ تونۇشتۇرۇشىچە، بۇ تاش ــ تېكەس ناهىيىسىنىڭ شەرقىدىن 40 كىلومېتىر يىراقلىقتا جايلاشقان قارا توقايدىكى

كىچىك ئېقىن سۇ ئېچىدىن تېپىلغانىكەن (ئەسلىدە قارا تو-
قايدىن ئوتتۇن كەسلەپ كېلىۋاتقان بىر ئادەم توقايدىكى كىچىك ئېقىندىن ئۆتۈۋاتقاندا، سۇ‌ۋۇك سۇ ئىچىدە تۇرغان بۇ تاشنى تېپىۋېلىپ، ئۇنى مەدەنىيەت يۇرتىغا تاپشۇرۇپ بەرگەنىكەن). قەدىمكى تۈرك (ئۇرقۇن) يېزىقى چېكىلگەن بۇ تەبىئىي ساي تېشى سەل قىيپاش يېرىم ئاي شەكلىدە بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆلچىمى 20 × 30 × 50 سانتىمېتىر كېلىدۇ. تاشنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىن بىر قۇر (بەش ھەرپتىن تەشكىل تاپقان) چېكىلگەن. خەت چېكىلگەن قۇرنىڭ ئۇزۇنلۇقى 28 سانتىمېتىر، ھەرپ بىلەن ھەرپنىڭ ئارىلىقى بىر سانتىمېتىر، ھەرپلەرنىڭ ئېگىزلىكى 8 — 10 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 5 سانتىمېتىر كېلىدۇ.

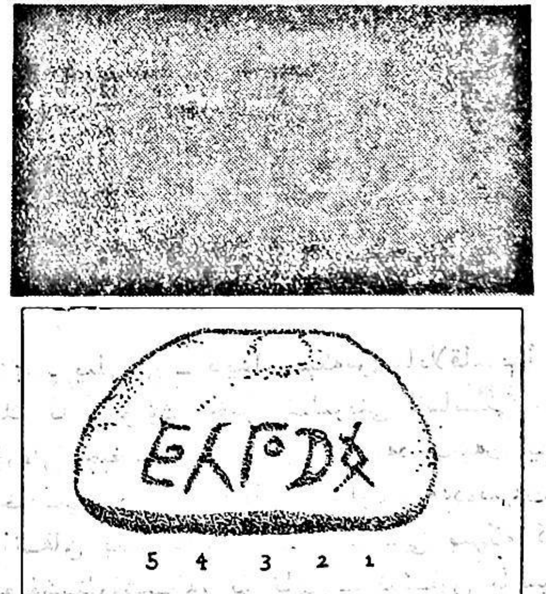

38 - رەسىم. قەدىمكى تۈرك (ئۇرقۇن) يېزىقى چېكىلگەن قەبرە تېشى (A، B)

بۇ قەبرە ئېششى ئەسلىدە ئىكەس دەرياسى بويىدىكى مەلۇم بىر كىچىك تاش پاسىللىق قەدىمكى قەبرىنىڭ بېشىغا قويۇلغان بولۇپ، ئۇ ئۆز زامانىسىدا يۇر بەرگەن بىر قېتىم لىق كەلكۈننىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، ئېقىن سۇ ئىچىدە توختاپ قالغان بولۇشى مۇمكىن.

بۇ تاشنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى — ئۇنى ئادەتتە قۇياش نۇرىغا تۇتسا، چېكىلگەن خەتلەر ئانچە ئېنىق كۆرۈنمەيدۇ، سايە يەردە تاش يۈزىگە سۇ پۈركۈپ قارىسا، خەتلەر ناھايىتى ئېنىق كۆرۈنىدۇ. تاشقا چېكىلگەن قەدىمكى تۈرك (ئۇرقۇن) يېزىقى ھەرپلىرىنى ئوڭدىن — سولغا قارىتا ئوقۇساق ئۇنىڭ ترانسلىتېراتسىيىسى (ھەرپنىڭ نامى — ئوقۇلۇشى) تۆۋەندىكىچە بولىدۇ:

[g] ،[Č] ،[K] ،[y] ،[b]

5 4 3 2 1

(ب، ي، ك، چ، گ)

بۇ ھەرپلەرنى قەدىمكى تۈرك (ئۇرقۇن) يېزىقىنىڭ ئىملا قائىدىسىگە ئاساسەن ترانسكرىپسىيە قىلىپ تولۇقلاپ ئوقۇساق ئۇنىڭ مەنىسى تۆۋەندىكىچە بولىدۇ:

[b(a)y K(i)$\bar{C}$(i)g]

يەنى: باي كىچىگ [bayKiqig] دېگەن ئادەم ئىسمى بولۇپ چىقىدۇ.

غەربىي تۈرك خاقانلىقى دەۋرىگە تەئەللۇق بولغان بۇ قەبرە تېشىنىڭ ئۆزى ئاددىي ۋە كىچىك بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ھازىرغىچە ئىلى ۋادىسىدىن تۇنجى قېتىم تېپىلغان، قەدىمكى تۈرك (ئۇرقۇن) يېزىقىدىكى قىممەتلىك يادىكارلىق، جۈملىدىن تارىخ، ئارخېئولوگىيە، تۈركولوگىيە، ئېتنوگرافىيە تەتقىقاتلىرىدا كەم ئۇچرايدىغان بىرىنچى قول ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

ئالمالىق قەدىمكى شەھىرى ئەتراپىدىن تېپىلغان نېستورىيان دىنى يادىكارلىقلىرى

قەدىمكى ئالمالىق شەھىرى خارابىسى ئەتراپىدىن تېپىلغان نېستورىيان دىنىغا ئائىت قەبرە تاشلىرىنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشىنى بىر قەدەر تەپسىلىي چۈشىنىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن نېستورىيان دىنىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا چۈشلىدىن قەدىمكى ئالمىلىق (ئىلى ۋادىسى) ئەتراپىغا قاچان، قانداق تارقالغانلىقى ھەققىدىكى بەزى تارىخىي ئەھۋاللارنى ئەسلەپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ:

«نېستورىيان دىنى — خرىستىئان دىنىنىڭ بىر چوڭ مەزھىپى بولۇپ، بۇ مەزھەپ سۈرىيىنىڭ ئانتىئوچ (Antioch) دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان نېستورىئۇس (Nestorius) تەرىپىدىن بەرپا قىلىنغان. ئۇ خرىستىئان دىنىدىكى بەزى ئاساسلىق تەلىمات — ئەقىدىلەرگە ئوخشىمىغان قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقى ئۈچۈن، مىلادى 431 - يىلى ئېچىلغان (Ephesus) ئېپېسۇس دىنىي يىغىنىدا قوغلاندى قىلىنغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇ بىر مۇستەقىل دىنىي مەزھەپ بولۇپ بۆلۈنۈپ چىققان. بۇ مەزھەپنىڭ دىنىي داھىيسى ئۆزلىرى سايلىغان «پاترىئارخ» بولغان. بۇ مەزھەپ بۆلۈنۈپ چىققاندىن كېيىن، شەرققە قاراپ كەڭ تارقىلىشقا باشلىغان. بولۇپمۇ پارس ئەللىرىدە كەڭ تارقالغان. بۇ دىنىنىڭ تارقاتقۇچىلىرى ئاساسەن سۈرىيىلىكلەردىن ئىبارەت ئىدى. چىڭگىزخان دەۋرىگە كەلگەندە بۇ دىن ئوتتۇرا ئاسىيادا تېخىمۇ كەڭ ئورۇن ئىلىشقا باشلىغان، تۈركىي قەبىلىلەردىن نايمان، كېرەي، ئونغۇتلار ئاساسەن بۇ دىنىنىڭ ئېتىقادچىلىرى بولۇشى بىلەن بىللە، ئۇيغۇرلارمۇ كۆپلەپ ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغان. 1246 - يىلى موڭغۇل

ئوردىسىغا كەلگەن ئىتالىيىلىك كاتولىك دىنى ئەلچىسى ئۆز خاتىرىسىدە: «... چىڭگىزخان ئەسكەرلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ بولغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇيغۇرلار خرىستىيان دىنىنىڭ نېستورىيان مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلىدۇ، دەپ يازىدۇ.»①

چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇرلار ئىچىدە خرىستىيان دىنىنى تېخىمۇ ئەۋج ئالغان بولۇپ، ئۇيغۇر دۆلىتى ھەتتا «تەرسا (Tersa) لار دۆلىتى» دەپمۇ ئاتالغان. «تەرسا» (Tersa) ئەسلى پارسچە سۆز بولۇپ، ساسانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە پارسلار خرىستىيانلارنى «تەرسا» دەپ ئاتىغانىكەن. بۇ ھەقتە ھېنرى يۇلى (Henry Yule): «ئۇيغۇر دۆلىتى ۋە يېزىقىنىڭ ‹تەرسا› دەپ ئاتىلىشى نېستورىيان دىنىنىڭ كەڭ تارقالغانلىقىدىن بولغان»② دەيدۇ. رىم پاپاسى تەرىپىدىن بېيجىڭغا ئەۋەتىلگەن ئىتالىيىلىك جون. مونتېكورۋىنو 1305 - يىل 1 - ئاينىڭ 8 - كۈنى يازغان خېتىدە: «مۇرىتلارنىڭ ئىنجىلنى ئۆگىنىشىگە ئەپلىك بولۇشى ئۈچۈن ئالتە پارچە رەسىم سىزىپ چىقتىم. ئارقىسىغا لاتىنچە، تەرسا (ئۇيغۇر) چە ۋە پارسچىبە ئۈچ دۆلەت تىلىدا چۈشەندۈرۈش يازدىم ...»③ دېگەنىدى.

قەدىمكى كارۋان يولى (يىپەك يولى) نىڭ شىمالىي تارمىقىدىكى مۇھىم تۈگۈن، تارىختىكى مەشھۇر مەدەنىيەتلىك شەھەر ئالمىلىق چاغاتاي خانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە تېخىمۇ گۈللەنگەن. ئۇ چاغاتاي خانلىقىنىڭ پايتەختى بولغانىدىن تاشقىرى يەنە مۇشۇ خانلىقنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزىگىمۇ ئايلانغانىدى.

---

① «قەدىمكى ئۇيغۇر خرىستىيان يادىكارلىقلىرى»، شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى، 1986 - يىل 3 - سان 60 - بەت.

② يۇقىرىدىكى ماقالىدىن ئېلىندى.

③ يۇقىرىدىكى ماقالىدىن ئېلىندى.

«... 1340 - يىلى، ئالمالىقتا يۈز بەرگەن شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ھوقۇق تالىشىش كۈرىشىدە ئالىسولدا تەختكە چىقىدۇ. ئۇ ئەسلى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى، تەختكە چىقىپلا دۆلەت ئىچىدىكى خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلارنىڭ ھەممىسىنى ئىسلام دىنىغا كىرىشكە مەجبۇر قىلىدۇ. خىلاپلىق قىلغۇچىلارغا قەتئىي ئۆلۈم جازاسى بېرىشنى بۇيرۇيدۇ. بويسۇنمىغان روھانىيلارنى سۆرەپ چىقىپ بىر ئار-غامچىغا چېتىپ سازايى قىلدۇرۇپ، كىشىلەرگە ئۇردۇرۇپ، تىللىتىپ، ئاندىن قولاق، بۇرۇنلىرىنى، پۇت - قوللىرىنى كېسىپ ئۆلتۈرىدۇ. شۇ چاغدا ئۆلگەنلەرنىڭ ئىچىدە ئالمالىق شەھىرىنىڭ بىشوپى، فرانسىيىلىك رىچارد، ئالېكساندرىيىلىك فرانكس، ئىسپانىيىلىك پاسكال، ئىتالىيىلىك پرووۋىنكىي ... قاتارلىقلار بار ئىدى. بۇلار ئۆلۈپ ئۈچ كۈن ئۆتمەي ئالىسولدا ئۆزىمۇ ئۆلتۈرۈلۈپ، ئوردىسىغا ئوت كېتىدۇ. بىر يىلدىن كېيىن 1340 - يىلى 9 - ئايدا، مارىگنولى (Marignolli) باشچىلىقىدىكى بىر مىسسىئونېرلار ئۆمىكى ئالمالىققا كېلىدۇ. بۇلار پاپا ئىننوسېنت XII (Innocent) تەرىپىدىن 1338 - يىلى 12 - ئايدا ئەسلى خانبالىققا ئەۋەتىلگەن كاتولىكلار ئىدى. بۇلار ئالمالىقتا خېلى ئۇزۇن تۇرۇپ، 1342 - يىلى 7 -، 8 - ئايلاردا ئاندىن خانبالىققا بارىدۇ. مارىگنولى خاتىرىسىدە: «مەركىزىي ئىمپېرىيىنىڭ پايتەختى ئالمىلىققا باردۇق، ئالمىلىقتا ئۇزۇن تۇردۇق ۋە يەر سېتىۋېلىپ بىر چېركاۋ سالدۇق. بىرقانچە يەرگە قۇدۇق قازدۇق، ناخشا ئۆگەتتۇق. بەزى ئادەملەرنى سۇ سېپىشتىن ئۆتكۈزدۇق. ئەركىن ئازادە دىنىنى تەرغىب قىلدۇق. بۇلتۇر بىشوپ ۋە روھانىيلاردىن ئالتە ئادەم ئۆلگەن»... دەپ يازىدۇ.»*

* يۇقىرىدىكى ماقالىدىن ئېلىندى.

1880 - يىللاردىن ئېتىبارەن روسىيە ئالىملىرى يەتتە سۇلى مەركەز قىلغان (ئىلى ۋادىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) كەڭ رايونلاردىن خرىستىئان دىنىنىڭ كرېست (+) بەلگىسى چېكىلگەن نېستورىيان دىنىغا مۇناسىۋەتلىك قەبرە تاشلىرىدىن مىڭ نەچچە يۈزنى تاپقان. بۇ قەبرە تاشلىرى XI — XIV ئەسىرلەر ئارىلىقىدا تىكلەنگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك سۇرىيە (شام) يېزىقىدا چېكىپ پۈتۈلگەن. تىل جەھەتتىن كۆپىنچىسى سۇرىيە تىلىدا، بەزىلىرى تۈركىي تىلىدا يېزىلغان. ئاتاقلىق ئالىم مالوۋ تۈركىي تىلىدىكى قەبرە تاشلىرىدىن 13 پارچىسىنىڭ تەرجىمىسىنى ئېلان قىلغان.

1953 - يىلى «غەربىي شىمال مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تەكشۈرۈش ئۆمىكى» ئالمىلىق قەدىمكى شەھىرىنىڭ خارابىسىنى تەكشۈرگەندە، ئىلگىرى ئالمىلىق خارابىسى ئەتراپىدىن تېپىلغان نېستورىيان دىنىغا مۇناسىۋەتلىك كرېست بەلگىسى بار قەبرە تېشىدىن بىرنى يىغىۋالغان (ھازىر بۇ قەبرە تېشى ئاپتونوم رايونلۇق تارىخىي مۇزېيدا ساقلانماقتا).

1958 - يىلى ئارخېئولوگ خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندى ئالمالىق شەھەر خارابىسى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى قەدىمكى قەبرىلەرنى تەكشۈرگەندە، ئۇ يەرلەردىن كۈمۈش تەڭگىدىن تۆت دانە، نېستورىيان دىنىغا ئائىت، سۇرىيە يېزىقى چېكىلگەن كرېست بەلگىلىك قەبرە تاشلىرىدىن ئۈچ دانە ۋە باشقا بىرمۇنچە مۇھىم مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تاپقان.

1981 - يىلى ئالمالىق قەدىمكى شەھىرى خارابىسى ئەتراپىدىن سۇرىيە يېزىقى چېكىلگەن كرېست بەلگىسى بار قەبرە تېشىدىن يەنە بىرى تېپىلغان (ھازىر بۇ قەبرە تېشى قورغاس ناھىيىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى

قوغداش - باشقۇرۇش ئورنىدا ساقلانماقتا).
ئۇمۇمەن، نېستورىيان دىنىغا ئائىت قەبرە تاشلىرىدىن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تارىخىي مۇزېيدا سەككىز پارچە، قورغاس ناھىيىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش - باشقۇرۇش ئورنىدا بىر پارچە، جەمئىي توققۇز پارچىسى ساقلانماقتا. لېكىن قەدىمكى سۇرىيە (شام) يېزىقىنى تەتقىق قىلغۇچىلار ھازىرغىچە بىزدە يوق بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ يادىكارلىقلارنىڭ يېزىقى، مەنىسى تېخى يېشىلمىدى. شۇنداقتىمۇ بۇ قەبرە تاشلىرىنىڭ ياسىلىش ئۇسۇلى، ئۇنىڭغا چېكىلگەن سۇرىيە يېزىقى، كرېست بەلگىسى ۋە قوشۇمچە گۈل - نەقىشلەر يۇقىرىدا بايان قىلىنغان يەتتە سۇ ۋادىسىدىن تېپىلغان قەبرە تاشلىرىغا بەكلا ئوخشايدۇ. مۇشۇ ئوخشاشلىققا ئاساسەن، بىزدە ساقلىنىۋاتقان قەبرە تاشلىرىنىمۇ «XI — XIV ئەسىرلەر ئارىلىقىدا تىكلەنگەن» دەپ مۆئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ.
ئەمدى بىزدە ساقلىنىۋاتقان نېستورىيان دىنىغا ئائىت قەبرە تاشلىرىنىڭ مەنىسى ھازىرچە يېشىلمىگەن بولسىمۇ، يەتتە سۇ ۋادىسىدىن تېپىلغان مۇشۇ خىلدىكى قەبرە تاشلىرىنىڭ ماللوۋ تەرىپىدىن تەتقىق قىلىنىپ ئېلان قىلىنغان بىرنەچچە پارچىسىنى قوشۇمچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن. بۇنىڭ بىزدە ساقلىنىۋاتقان قەبرە تاشلىرىنىڭ مەنىسىنى تەقلىدىي چۈشىنىشكە، ئىلمىي تەتقىقاتلاردا پايدىلىنىشقا مەلۇم پايدىسى بار، ئەلۋەتتە. يەتتە سۇ رايونىدىن تېپىلغان قەبرە تاشلىرىدا قەدىمكى تۈركلەرنىڭ يىلنامىسى بىلەن تۈركچە 12 مۆچەل ۋە «ئالېكساندىر كالېندارى» قوللىنىلغان. «ئالېكساندىر كالېندارى» ئەسلى قەدىمكى گرېكلارنىڭ يىلنامىسى بولۇپ، ئالېكساندىر ماكېدونىيىلىك (ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن) نىڭ قول ئاستىدىكى سېلېۋك I نىڭ زامانىسىدىن باشلاپ

ھېسابلىنىدۇ. يەنى ئۇ بىز ھازىر قوللىنىۋاتقان كالېنداردىن 311 يىل بۇرۇن ھېسابلىنىدۇ. يەتتە سۇ قەبرە تاشلىرىدىن: (تاشلارنىڭ پەقەت ھازىرقى ئۇيغۇرچە يەشمىسىلا بېرىلدى)

1. تاي قوبۇزچى مەڭگۇ تېشى

[ئالېكساندىرخان كالېندارى مىڭ ئالتە يۈز يىگىرمە ئۈچىنچى يىلى ئىدى (1312 – يىل). تۈركچە يىل چاشقان يىلى ئىدى. بۇ قەبرە مەڭگۇ تاش تاي قوبۇزچىنىڭ. ياد بولسۇن].

2. مايغراخ مەڭگۇ تېشى

[ئالېكساندىرخان كالېندارى مىڭ ئالتە يۈز يىگىرمە بەشىنچى يىلى (14 – 1313 – يىل) ئىدى. تۈركچە يىلان يىلى ئىدى. بۇ قەبرە روھانىي مايغراخنىڭ.]

1927 – يىلدىن 1937 – يىلغىچە، ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ «بەيلىڭ مياۋ» دېگەن يېرىنى مەركەز قىلغان كۆكخوت، توكتو قاتارلىق جايلىرىدىن 30 نەچچە پارچە نېستورىيان دىنىغا ئائىت قەبرە تېشى ۋە باشقا يادىكارلىقلار تېپىلغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە بەزىلىرى سۈرىيە يېزىقى بىلەن سۈرىيە تىلىدا، بەزىلىرى سۈرىيە يېزىقىدىكى تۈركچە ۋە بەزىلىرى خەنزۇچە يېزىلغان. بۇنىڭ ئىچىدىكى سۈرىيە يېزىقى بىلەن چېكىلگەن تىلى تۈركچە بەزى قەبرە تاشلىرى ناھايىتى ئاددىي بولۇپ، تاشنىڭ ئوتتۇرىسىغا كرېست (+) بەلگىسى، ئىككى يېنىغا ئىككى قۇر خەت چېكىلگەن، تۆۋەندە ئۇلاردىن بىرنەچچىسىنى مىسال كەلتۈرىمىز:

[بۇ قەبرە گىۋارگىس ئايۇر ياسىرونىڭ، ئامىن!]

[بۇ قەبرە گىيوئانىڭ بالىسى سوگىتىننىڭ، ئامىن!]

غۇلجا ناھىيىسىدىكى قەدىمكى شەھەر خارابىسى

غۇلجا ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىي، تۇرپانيۈزى يېزىسىنىڭ مەركىزىي قىسمىدا يەرلىك ئۇيغۇرلار «ئالتۇنلۇق» دەپ ئاتايدىغان بىر قەدىمكى شەھەر خارابىسى بار. خارابىنىڭ شەرقىدە ئابرال تاغلىرى، شىمالىدا تەلكە تاغلىرى، تۇرپانيۈزى يېزىسى بىلەن خارابىنىڭ شەرقىي بۇرجىكىدە جىرغىلاڭ سېيى بار. ئەسىرلەردىن بۇيان جىرغىلاڭ سايلىرى ئارقىلىق كەلگەن كەلكۈن ـ قىيان سۇلىرى بۇ شەھەر خارابىسىنى نەچچە قېتىم ئېغىر دەرىجىدە بۇزغانلىقتىن، ئەمەلىيەتتە بۇ خارابە ئىككى بۆلەككە بۆلۈنۈپ كەتكەن. شۇڭا يەرلىك ئۇيغۇرلار بۇ قەدىمكى شەھەر خارابىسىنى يەنە «چوڭ ئالتۇنلۇق» ۋە «كىچىك ئالتۇنلۇق» دەپمۇ ئاتىشىدۇ.

1958- ۋە 1961 ـ يىللىرى بىز بۇ خارابىنى قايتا تەكشۈرگىنىمىزدە خارابىنىڭ ساقلىنىپ قالغان ھالىتى مۇنداق ئىدى: خارابىنىڭ «كىچىك ئالتۇنلۇق» دەپ ئاتالغان بۆلىكى مەھەللىنىڭ شىمالىي بۇرجىكىدە بولۇپ، ئېگىز ـ پەس دۆڭلۈك، ئويمان ـ ئازگاللار، ئايرىم جايلىرىدا قەدىمكى سېپىل ـ تاملارنىڭ ئىزلىرى، يەر يۈزىدە چېچىلىپ ياتقان ھەر خىل ساپال پارچىلىرى ۋە كەلكۈن سۇلاردىن ھاسىل بولغان يار ـ جىرالار بار ئىدى.

خارابىنىڭ «چوڭ ئالتۇنلۇق» دەپ ئاتالغان بۆلىكى ئازادلىقتىن بۇرۇن ئېلىپ بېرىلغان «ئالتۇن كولاش»، «ئالتۇن ئاققۇزۇش» ئىشلىرى ۋە كېيىنكى يىللاردا ئېلىپ بېرىلغان ئېتىز ـ ئېرىق ئىشلىرىدا يىلسايىن ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، خارابىنىڭ ئىزى ئاساسەن تۈگەشكەن. «چوڭ ئالتۇنلۇق»نىڭ كۆپ قىسمى ئالما، ئۆرۈكلۈك باغلارغا،

يەنە بىر قىسمى كۆكتات ئېتىزلىرىغا ئايلىنىپ كەتكەنىكەن، خارابىنىڭ بىز تەكشۈرگەن چاغدىكى كۆز بىلەن ئېنىق كۆ-رۈشكە بولىدىغان ئىزلىرىنىڭ ئومۇمىي ئايلانمىسى تەخمىنەن 2500 مېترچە كېلەتتى. دېھقانلاردىن ئىگىلىشىمىزچە، بۇ خارابىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن ساپال كوزا، كوپ، كوم-زەك قاتارلىقلارنىڭ يېرىم - ياتا سۇنۇقلىرى، تۆمۈر، مىستىن ياسالغان بۇيۇملار، ئالتۇن، كۈمۈش تەڭگىلەر، قەدىمكى ئۈي-غۇرچە، ئەرەبچە خەتلىرى بار مىس بىرونزا يارماقلار، كا-ھىش - خىش پارچىلىرى، ھەر خىل مارجان، ئاسقۇ قاتارلىق يادىكارلىقلار ئۇچراپ تۇرىدىكەن.

1983 - يىلى 8 - ئاينىڭ ئاخىرىدا، بۇ خارابىنى قايتا كۆزدىن كەچۈرگىنىمىزدە، 1961 - يىلىدىكى ھالىتى تېخىمۇ بۇزۇلۇپ كېتىپتۇ. بولۇپمۇ كېيىنكى يىللاردا ئېلىپ بېرىلغان ئېتىز - ئېرىقلارنى رەتلەش، يېڭى يېزا، يېڭى مەھەللە - تۇرالغۇلارنى قايتا قۇرۇش دولقۇنلىرىدا چوڭ - كىچىك ئالتۇنلۇقتىن ئىبارەت بۇ خارابە ئىزنىڭ كۆپ قىسمى ئۆزگىرىپ كېتىپتۇ...

«ئالتۇنلۇق» خارابىسى ئىلى ۋادىسىدىكى قەدىمكى ئاۋات شەھەرلەرنىڭ بىرى بولسىمۇ، بۇ شەھەر توغرىسىدا يېزىلغان ئېنىق تارىخىي خاتىرە بولمىغانلىقتىن، بۇ شەھەرنىڭ ئۆز زامانىسىدا زادى نېمە دەپ ئاتالغانلىقى ھەققىدە ھۆكۈم قىلىش ھازىرچە قىيىن. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ شەھەر خارابى-سىدا ھازىرغىچىلىك سىناق تەرىقىسىدە ياكى نۇقتىلىق ھال-دا ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلمىغان-لىقى ئۈچۈن، بۇ شەھەرنىڭ قەدىمكى زامان ئارخېئولوگىيىلىك، مەدەنىيەت قاتلىمى ۋە باشقا مەسىلىلەر توغرىسىدا سۆز ئې-چىش تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس.

يېقىندىن بۇيان ئېلان قىلىنغان بەزى مەلۇمات، ماتېرى-

يىللاردا بۇ شەھەرنىڭ تارىختىكى نامى «ئاي يورۇق»، «قويلۇق» ۋە ھاكازا دەپ تىلغا ئېلىنماقتا. مېنىڭچە بۇ مەلۇماتلاردىن بەزى تارىخىي تەتقىقاتلاردا پايدىلىنىشقىلا بولىدۇكى، ئۇنى تارىخىي پاكىت سۈپىتىدە قوبۇل قىلىشقا بولمايدۇ.

قەدىمكى شەھەر ئالمالىق

قەدىمكى شەھەر ئالمالىقنىڭ خارابىسى — كونا قورغاس (چىلپەگزە) ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن 15 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى قورغاس مازار يېزىسى تەۋەسىگە جايلاشقان. قەدىمكى مەشھۇر شەھەر ئالمالىق ئۆزىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك تارىخىدا يۈز بەرگەن ئالەمشۇمۇل تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ شاھىدى بولۇش سۈپىتى بىلەن، مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا تارىخ - ئارخېئولوگىيە تەتقىقاتچىلىرىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى بولۇپ قالدى.

1953-، 1958-، 1961-، 1963-، 1964-يىللىرى قەدىمكى شەھەر ئالمالىق ئەتراپىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش خاتىرىلىرىگە ئاساسلانغاندا، بۇ خارابىلىقنىڭ يەر ئۈستىدە ساقلىنىۋاتقان دائىرىسى — شىمالىي تەرىپى كېگەن تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە، جەنۇبىي تەرىپى كېگەن* سېيىغا، شەرقىي تەرىپى تۇغلۇق تۆ-

* كېگەن — مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا «كەيكەن قاياستىن ئىلى ۋادىسىغا ئاقىدىغان ئىككى دەريانىڭ ئىسمى؛ ئۇنىڭ بىرى «كىچىك كەيكەن» دېيىلىدۇ. بۇ كىچىك. يەنە بىرى «ئۇلۇغ كەيكەن» دېيىلىدۇ. بۇ چوڭدۇر» دېيىلىدۇ. م. قەشقەرى «كەيكەن» دەپ ئاتىغان بۇ دەريا كېيىن ئۆزگىرىپ كېگەن دەپ ئاتالغان — ئاپتور.

مۇرخان مازىرىغا، غەرب تەرىپى قارا ئويغا تاقاشقان بولۇپ، پۈتۈن ئايلانمىسى تەخمىنەن 20 كىلومېتىردىن ئارتۇق كېلەتتى. شەھەرنىڭ ئۆز زامانىسىدىكى قورغان – سېپىللىرى، ئۆي – ئىمارەت ۋە باشقا قۇرۇلۇشلارنىڭ ئىزلىرى پۈتۈنلەي ۋەيران بولغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ھەر خىل ئوت – چۆپ، كېياملار بىلەن پۈركەنگەن ئېگىز – پەس دۆڭلۈك، كەلكۈن – قىيان سۇلىرىدىن ھاسىل بولغان چوڭ – كىچىك جىرالار، ھەر خىل ساي تاشلىرى، چېقىلغان – پۇچۇلغان خىلمۇخىل سىپال قاچىلارنىڭ پارچىلىرى، گۈللۈك فارفور چىنە – قاچىلارنىڭ پۇچۇقلىرى، توكمەن تېشى، خىش، كاھىش، داش قالغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ پارچىلىرى ئىگىلىگەنىدى.

ئالمالىق خارابىسى ئۇزاق ئەسىرلىك تارىخقا، يەر ئاستى ۋە يەر ئۈستىدە ساقلىنىۋاتقان مول تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىغا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، 1957 – يىلى بىرىنچى تۈركۈمدە «ئاپتونوم رايون بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى» دەپ بېكىتىلىپ ئېلان قىلىنغانىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى بىر يۈرۈش مۇھاپىزەت قىلىش تەدبىرلىرىنى ئېلان قىلىپ، بەزى خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن بولسىمۇ، بۇ خارابىلىق يەنىلا ئۆز ئىزىنى ساقلاپ قالالمىدى. بىڭتۇەن 4 – دىۋىزىيىگە قاراشلىق 61 – تۇەن مەيدانى 1963 – يىلىدىن تارتىپ چوڭ مازار يېزىسى تەۋەسىدە ئېتىز – ئېرىقلارنى باشقىدىن مەيدانلاشتۇرۇش، بوز يەر ئېچىش، سۇ قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىش جەريانىدا، بۇ خارابىنىڭ قوغدىلىدىغان دائىرىسىگە يىلسايىن ئىچكىرىلەپ كىرىپ، مۇھاپىزەت قىلىش دائىرىسى ئىچىدە تېرىقچىلىق قىلغانلىقتىن، بۇ قەدىمىي شەھەر خارابىسىنىڭ خېلى كۆپ قىسمى ئاستا – ئاستا خەرىتىدىن ئۆ-

چۈشكە باشلىدى...

ئالمالىق شەھىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى، ئۇنىڭ قايسى دەۋردىن باشلاپ بىنا قىلىنغانلىقى ۋە ئۇنى قايسى خانلىق، خاقانلىقلار پايتەخت قىلغانلىقى، قانداق خاراب بولغانلىقى ۋە باشقىلار ھەققىدە ھازىرغىچە خىلمۇخىل قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلماقتا. بۇ مەسىلىلەردىن توغرا ئىلمىي خۇلاسە چىقىرىش ئۈچۈن ئەڭ مۇھىمى بۇ قەدىمىي شەھەرنىڭ دەۋر تەرتىپى، مەدەنىيەت قاتلاملىرى، مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى ۋە باشقا تەرەپلىرى توغرىسىدا ئېنىقلاش خاراكتېرلىك ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلسا ناھايىتى ياخشى بولاتتى، بىراق ھازىرغىچە بۇنىڭغا ئىمكانىيەت بولمىدى.

شۇنداقتىمۇ، بۇ ھەقتە يېزىلغان ھەر خىل تىللاردىكى تارىخىي مەنبەلەر، شەھەر خارابىسىدىن تېپىلغان (تېپىلىۋاتقان) كۆپ خىل مەزمۇنغا ئىگە قىممەتلىك تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ھەمدە ئۇلار توغرىسىدا يېزىلغان تەتقىقاتلارغا ئاساسەن ئالمالىق شەھىرىنى مىلادىي V ئەسىردىن تارتىپ قۇرۇلۇشقا باشلىغان دەپ مۆئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ. بولۇپمۇ قىتانلار (خەنزۇچە لياۋ سۇلالىسى دەپ ئاتىلىدۇ، مىلادىي 916 — 1125 - يىللار) دەۋرىدە كېڭىيىشكە باشلاپ، XII ئەسىردىن XIV ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەشھۇر چوڭ شەھەرلەرنىڭ بىرىگە ئايلانغان. ئۇ دەۋرلەردە قارلۇقلارنى ئاساس قىلغان ئالمالىق شەھىرى قاراختايلار دەۋرى (غەربىي لياۋ) دە ئۇلارغا قارىغان.

ئالمالىق شەھىرىنىڭ ئاساسىي ئاھالە تەركىبى توغرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلاردىمۇ بۇ تارىخىي شەھەردە قەدىمدىن تارتىپ ئۇيغۇرلار جۈملىدىن ئۇيغۇر مىللىتىنى

شەكىللەندۈرگەن تۈرك قەبىلىلىرى ياشىغانلىقى ئىنكار قىلىنمايدۇ.

ئەسىرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن چىڭگىزخاننىڭ 2 - ئوغلى چاغاتاي خان دەۋرىدە (XIII ئەسىر) ئالمالىق چاغاتاي خانلىقىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلاندى. تاكى XIV ئەسىرنىڭ بېشى (1318 - يىلى) دا چاغاتاي خانلىقى شەرقىي ۋە غەربىي چاغاتاي خانلىقىدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەندىمۇ، ئالمالىق شەھىرى يەنىلا شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ پايتەختى بولۇۋەرگەندى.

قورغاس مازارلىق تارىخچى، كونا مائارىپچى ئابدۇللا ئەپەندى ئۆزىنىڭ تارىخىي خاتىرىسى (بۇ قول يازما خاتىرە ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تارىخ مۇزېيى تارىخىي ماتېرىياللار ئارخىپىدا ساقلانماقتا) دە: «چاغاتاي خان چىڭگىزخان بالىلىرى ئارىسىدا ئەڭ قاتتىق كۆڭۈللۈك، ئاتىسىنىڭ قويغان قانۇنلىرىغا، نەسىھەتلىرىگە رىئايە قىلىدىغان كىشى ئىدى. چاغاتاي خانغا ئاتىسى چىڭگىز ئىران، خۇراسان، تۈركىستاننى تاپشۇرغانىدى. چاغاتاي خان ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ پايتەختى ئالمالىقتا تۇراتتى. چاغاتاي خاننىڭ بالىلىرى ئۇيغۇر تەربىيىسى بىلەن تەربىيەلەنگەن، ئۇيغۇر ئۆرپ - ئادەتلىرى بىلەن ئادەتلەنگەنىدى. چاغاتاي خاننىڭ ۋەزىرلىرى، كاتىپلىرى (ۋە) ھەممە مەمۇرلىرى ئۇيغۇرلاردىن ئىدى. چاغاتاي خاننىڭ ھەممە ئىدارە ئىشلىرى مەھمۇد يالۋاچ ئوغلى مەسئۇدنىڭ قولىدا ئىدى...» دەپ بايان قىلىدۇ.

يۇقىرىدىكى بايان بىلەن «تارىخىي جاھان كۇشاي» نىڭ 1 - جىلدىدا پۈتۈلگەن - چاغاتاي خانغا سۇيۇرغال قىلىپ بۆلۈپ بېرىلگەن زېمىنلارنىڭ دائىرىسى ئاساسەن ئوخشايدۇ. چاغاتاي خانغا سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن بۇ

كەڭ زېمىن چىڭگىزخان قۇرغان ئىمپېرىيە دائىرىسىدە تەبىئىي بايلىقى مول، ئاۋات - باياشات جايلار بولۇپ، بۇ رايونلاردا بىر قانچە مىڭ يىللار بۇرۇنلا كۆچمەن ۋە تۇراقلاشقان چارۋىچىلىق؛ دەريا ۋادىلىرىدىكى مۇنبەت تۈزلەڭلىكلەردە خېلى ئىلغار دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، سۇ ئىنشائاتى، شەھەر - كەنت، قەلئە - قورغان بىناكارچىلىقلىرى، ئۆزىگە خاس مىللىي ئۇسلۇبقا ئىگە رەڭگارەڭ قول ھۈنەر سەنئەت قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى پائال راۋاجلانغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە شەرق بىلەن غەربنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان قەدىمكى سودا كارۋان يولى (يىپەك يولى) نىڭ ئاساسلىق تارماقلىرى دەل مۇشۇ زېمىنلاردىن ئۆتكەنلىكتىن، بۇ دائىرىدە ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتمۇ ئۇزاق تارىخقا ۋە كەڭ مىقياسقا ئىگە ئىدى.

قەدىمكى شەھەر ئالمالىقنىڭ كېيىنكى بىر مەزگىللىك تارىخى — چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ھەربىي يۈرۈش قىلىش تارىخى، جۈملىدىن چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى قۇرغان خانلىقلارنىڭ تارىخى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ كەلدى. بۇ شەھەر چاغاتاي خان، تۇغلۇق تۆمۈرخانغا ئوخشاش خانلارنىڭ زامانىسىدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ بىرىگە ئايلىنىپ، راسا گۈللەنگەن بولسا، بەزىدە چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىنىڭ ھاكىمىيەت ۋە زېمىن تالىشىش يولىدا يۈرگۈزگەن تۈگىمەس ئۇرۇش، پاراكەندىچىلىكلىرى تۈپەيلىدىن ئېغىر بالايىئاپەتلەرگە ئۇچراپ ۋەيران بولاتتى. مەسىلەن، 1262-يىلى چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى، قۇبلايخاننىڭ ئىنىسى ئارىغ بۇقا قوشۇنلىرىنى باشلاپ قۇبلايىنى ھىمايە قىلىدىغان ئىلىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئالمالىق شەھىرىنى تالان - تاراج قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئېتىزلار قاقاسلىققا ئايلىنىپ

خەلق يۇرت ـ ماكانلىرىدىن ئايرىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ.

ئۇمۇمەن ئالمالىقنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك مۇرەككەپ تارىخىدا يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك «گۈللەنگەن» ۋە «بالايىئاپەتكە ئۇچراپ ۋەيران بولغان» ئەھۋاللار خېلى سالماقنى ئىگىلەيدۇ.

«يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، «جامىئۇتتەۋارىخ»، «تارىخى جاھان كۇشاي»، «تارىخى رەشىدى»، «چىڭگىزنامە»، «تارىخى ئەمىنىيە»، «تارىخى ھەمىدى»، «جالالىدىن كېتكى ۋە تۇغلۇق تۆمۈرخان ھەققىدە قىسسە» قاتارلىق بىرمۇنچە تارىخنامە ۋە تەزكىرىلەردىن: ئالمالىق قەدىمكى شەھىرىنىڭ XVI ئەسىرگە كەلگەندە خارابىلىققا ئايلانغانلىقىنى بىلەلەيمىز.

XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ ھازىرغىچە ئالمالىق قەدىمكى شەھىرىنىڭ خارابىسىدىن تېپىلغان خىلمۇخىل قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن: ھەرخىل ساپال، فارفور چىنە، ھەرخىل مېتاللاردىن ياسالغان تۇرمۇش بۇيۇملىرى، ھەرقايسى دەۋرلەرگە خاس ئالتۇن، كۆمۈش پۇللار، خرىستىئان (نېستورىيان) دىنىغا ئائىت قەبرە تاشلىرى، ئىسلام دىنىغا ئائىت يادىكارلىقلار، ئالتۇن مۆھۈر قاتارلىقلار بۇ قەدىمىي شەھەرنىڭ ئۆز زامانىسىدا دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا ـ سانائەت جەھەتتە خېلى راۋاجلانغان ئاۋات شەھەر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىماقتا.

ئالمالىق شەھەر خارابىسىنىڭ ئىگىلىگەن دائىرىسىنىڭ كەڭلىكىگە قارىغاندا، بۇ شەھەردە يەنە ئوردا ـ سارايلار، كوچىلار، باغلار، مەيدان ـ سەينالار، بازار ۋە ھۈنەركاسىپلارنىڭ دۇكانلىرى، ئىسلام دىنىنىڭ مەدرىس ـ مەسچىتلىرى، خرىستىئان دىنىنىڭ ئىبادەتخانىلىرى قاتارلىقلارنىڭ بولغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلالايمىز.

تۆۋەندە 40 - يىللاردىن تارتىپ ھازىرغىچە ئالمالىق خارابىسىدىن تېپىلغان مۇھىم تېپىلمىلارنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن:

1) تارىخچى ئابدۇللا ئەپەندىنىڭ قول يازما خاتىرىسىدە ناھايىتى مۇھىم بىر «تېپىلىش» خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا: 1948 - يىلى 11 - ئىيۇندا، قورغاستىكى تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرىنىڭ ئىككى چاقىرىم غەربىدىكى «ئالتۇنلۇق» (يەنى ئالمالىق) دېگەن خارابە شەھەر ئورنىدىن مەھمۇد مۇئەززىن، ئىبراھىم ئاخۇنلار ئۆزلىرىگە خاس (تەۋە) يەرنىڭ ئىشىك ئالدىدىكى ئېرىقنىڭ قىبلە (غەربىي) قىرىدىن بىر كوزا تېپىۋالغان. كوزا ئىچىدىن سەككىز دانە ئالتۇن ئاقچا، بىر دانە ئالتۇن مۆھۈر، 155 دانە كۈمۈش ئاقچا چىققان. ئالتۇن ئاقچا (پۇل) لارغا:

1 - ئالتۇن ئاقچىغا «تۇغلۇق سۇلتان غازى ئەمىرۇلمۆئمىنىن»

2 - ئالتۇن 〃 «سۇلتان سەئىد شەمسۇلغازى غىياسىددىن ۋالىدىن»

3 - 〃 〃 «سۇلتان غازى غىياسىددىن ۋالىدىن ئەبۇ مەزھەر»

4 - 〃 〃 «تۇغلۇق شاھ ... ئىلىك ... فى ئەھەد مۇھەممەد بىن تۇغلۇق»

5 - 〃 〃 «سۇلتان سەئىد ئەلشەھىد تۇغلۇق شاھ ...» دېگەن خەتلەر بېسىلغانلىقى بايان قىلىنغان.

ئالتۇن پۇللارغا بېسىپ چىقىرىلغان يۇقىرىدىكى خان، سۇلتانلارنىڭ ئىسىملىرى ئىچىدە «تۇغلۇق سۇلتان غازى ...»، «تۇغلۇق شاھ ...»، «... مۇھەممەد بىن تۇغلۇق» دېگەن ئىسىملار كۆپرەك بولۇپ، بۇ تۇغلۇق تۆمۈرخان زامانىسىدا

چىقىرىلغان ئالتۇن پۇللار ئىكەنلىكىنى، جۈملىدىن شۇ دەۋردە تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئۆزنامىدا ئالتۇن - كۈمۈش پۇللارنى چىقارغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ئەپسۇسكى، ئابدۇللا ئەپەندى ئۆز خاتىرىسىدە بۇ يادىكارلىقلارنىڭ كېيىنكى چاغلاردا ساقلىنىپ قالغان ياكى قالمىغانلىقى ھەققىدە بىر نەرسە قالدۇرمىغان.

2) 40 - يىللاردىن تارتىپ 1958 - يىلغىچە قورغاس مازار يېزىسىدىكى بەزى دېھقانلار ئالمالىق خارابىسى دائىرىسىدىن چوڭ - كىچىك ساپال كوزا، كومزەك، فارفور چىنە سۇنۇقلىرى، خەنجەر، پىچاق، ئالتۇن، كۈمۈش، مىس پۇللار (بۇ پۇللارنىڭ بەزىلىرىگە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، بەزىلىرىگە ئەرەبچە خەتلەر بېسىپ چىقىرىلغان)، يارغۇنچاق، تۈگمەن تېشى، خىش، كاھىش، نېستورىيان دىنىغا ئائىت سۈرىيە يېزىقى چېكىلگەن قەبرە تاشلىرى قاتارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تېپىۋالغان. بۇ يادىكارلىقلار كېيىن ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن يوقالغان.

3) 1953 - يىلى «غەربىي شىمال مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تەكشۈرۈش ئۆمىكى» ئالمالىق خارابىسىنى تەكشۈرگەندە يەرلىك ئۇيغۇر دېھقانلار ئۆمەككە بىر قىسىم يادىكارلىقلارنى تاپشۇرۇپ بەرگەن. ئۆمەكتىكىلەر بۇ جايدىن يەنە نېستورىيان دىنىغا ئائىت كرېست بەلگىسى چۈشۈرۈلگەن قەبرە تاشلىرىنىمۇ تاپقان.

4) 1958 - يىلى، ئارخېئولوگ خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندى ئالمالىق خارابىسىنى تەكشۈرگەندە، كۈمۈش پۇلدىن تۆت دانە، نېستورىيان دىنىغا ئائىت قەبرە تېشىدىن ئۈچنى تاپقان. كۈمۈش پۇللارنىڭ بەزىلىرىگە ئەرەبچە ھىجرىيە ھېسابىدا 727 - يىلى دېگەن رەقەملەر چۈشۈرۈلگەنىكەن.

5) 1975 -، 1976 -، 1979 - يىللىرى ئاپتونوم

رايونلۇق مۇزېي ئارخېئولوگىيە ئەترىتىدىكى بەزى تەكشۈرگۈچى خادىملار ئالمالىق خارابىسىنىڭ قىسمەن جايلىرىنى سىنىاق تەرىقىسىدە ئاختۇرغاندا، ھەرخىل گۈل - نەقىشلىرى بار قارا رەڭلىك فارفور قاچىلار، نەپىس ئىشلەنگەن ئاچ يېشىل رەڭلىك چىنە - تاۋاق قاتارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تېپىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە چاغاتاي خان ۋە تۇغلۇق تۆمۈر دەۋرىگە ئائىت بېجىرىم ساقلانغان كۈمۈش تەڭگە، مىس يارماقلارمۇ تېپىلغان. بۇنىڭ ئىچىدە «تۇغلۇق تۆمۈرخان» نامىدا چىقىرىلغان كۈمۈش پۇل ياخشى ساقلانغان. دىيامېترى 46 مىللىمېتر. ئالدى يۈزىدە قىرىنى بويلاپ 1 - قۇرىغا كىچىك يۇمىلاق چېكىت (گۈللۈك) چەمبەر، 2 - قۇرىغا ئادەتتىكى چەمبەر سىزىقى بېسىپ چىقىرىلغان، 3 - قۇرىغا بېرىم ئەگمەچ شەكىللىك چەمبەرسىمان نەقىش چىقىرىلغان. كۈمۈش پۇلنىڭ يۇقىرى قىسمىدىكى 1 - ۋە 2 - قۇرىغا بېزىلغان ئەرەبچە «تغلق تمر خان خاقان» (تۇغلۇق تۆمۈرخان خاقان) دېگەن خەتلەرنى ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ. كۈمۈش پۇل بېسىلغاندا 1 - قۇردىكى 1 - سۆز «تغلق» (تۇغلۇق) ئانچە توغۇق چىقمىغانلىقى ئۈچۈن [سى] شەكلىدە (يەنى ئەرەبچە 1 - بوغۇمدىكى «تغ» نىڭ ئىككى چېكىتى بىلەن «غ» نىڭ ئەگمىچى، 2 - بوغۇمدىكى «لق» (لۇق) نىڭ 1 - ھەرپىنىڭ بىر قىسمى بىلەن «ق» نىڭ ئىككى چېكىتى كەم) بولۇپ قالغان.

ئارقا يۈزىنىڭ قىرىنى بويلاپ چىقىرىلغان 1 - 2 - 3 - قۇر چەمبەر سىزىقى بىلەن گۈل - نەقىشلەر ئالدى يۈزىگە ئوخشايدۇ. پۇلنىڭ ئارقا يۈزىدىكى 2 - قۇرغا چۈشۈرۈلگەن ئەرەبچە «المالغ» (ئالمالىغ) دېگەن خەت بىلەن 3 - قۇرىغا چۈشۈرۈلگەن ئەرەبچە رەقەم ٧X٥* (يەنى ھىجرىيە

* ئەرەبچە رەقەم ٥ (يەنى 5) پۇلنى بېسىپ چىقارغاندا «X» شەكلىگە ئۆزگىرىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن — (ئا).

ئالدى يۈزى

ئارقا يۈزى

93 ـ رەسىم. ئالمالىقتىن تېپىلغان كۈمۈش پۇلنىڭ ئالدى ۋە ئارقا يۈزى

750 ـ يىلى مىلادى 1370 ـ 1371 ـ يىللىغا توغرا كېلىدۇ). ناھايىتى ئېنىق كۆرۈنىدۇ.

پۇلنىڭ 1 ـ قۇردا «سكد» (؟) دېگەن ئەرەبچە خەت (مەنىسىنى ئۇققىلى بولمىدى)، پۇلنىڭ ئوڭ يېنىدا يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قارىتىپ چۈشۈرۈلگەن ئىز قۇر قەدىمكى ئۇيغۇرچىغا ئوخشاپ كېتىدىغان خەت بار. كۈمۈش پۇللارغا چۈشۈرۈلگەن «تۇغلۇق تۆمۈرخان خاقان ...»، «ئالمالىق»، «ھىجرى» دېگەن سۆزلەر قەدىمكى شەھەر ئالمالىقتا ھۆكۈم سۈرگەن «تۇغلۇق

تۆمۈرخاننىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم ماددىي پاكىت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

قەدىمكى شەھەر ئالمالىق ئۆزىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك تارىخى، مەدەنىيىتى، شان - شۆھرىتى بىلەن ئۆز زامانىسىدا دۇنياغا تونۇلغان، شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا مۇھىم رول ئوينىغان بولسىمۇ، كېيىنكى دەۋرلەردە ھەرخىل تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئاخىر خارابىلىققا ئايلىنىپ كەتتى. بۇ شەھەر گەرچە خارابىلىققا ئايلىنىپ خەرىتىدىن ئۆچۈپ كېتىش ئالدىدا تۇرسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئەينى زاماندا ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى، بولۇپمۇ ئىلى ۋادىسىنىڭ مەدەنىيىتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ئوينىغان مۇھىم تارىخىي تۆھپىلىرى مەڭگۈ ئۆچمەيدۇ.

تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان قەدىمكى شەھەر ئالمىلىق خارابىسى بىلەن ئەمدى تونۇشتۇرماقچى بولغان تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى — ھازىرغىچە يەر ئۈستىدە ساقلىنىپ تۇرۇۋاتقان بىردىنبىر قىممەتلىك تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «مازار» بىلەن «خارابە» مەيلى ئۆزىنىڭ تارىخىي يادىكارلىق قىممىتى جەھەتتە بولسۇن ياكى تارىختىكى ئورنى ۋە تارىخىي مۇناسىۋىتى جەھەتتە بولسۇن، بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇپ، ئارخېئولوگىيە ۋە تارىخ تەتقىقاتىدا بىر - بىرىنى تەبىئىي ھالدا تولۇقلايدۇ.

تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇشتىن

ئىلگىرى بۇ ھەشەمەتلىك مازارغا دەپنە قىلىنغان مۇغۇلىستان* پادىشاھى ھەققىدە توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

تۇغلۇق تۆمۈرخان ئېسەن بۇقا خاننىڭ ئوغلى بولۇپ، ھىجرىيە 730 - يىلى (مىلادى 1329 - يىلى) تۇغۇلغان. موللا موسا سايرامى ئۆزىنىڭ «تارىخى ھەمىدى» دېگەن مەشھۇر ئەسىرىدە، تارىخىي رىۋايەتلەرگە ئاساسەن، ئېسەن بۇقاخان ۋە تۇغلۇق تۆمۈر خان ھەققىدە تۆۋەندىكىلەرنى بايان قىلغان: «... ئەمىر بولاجى دوغلاتى ئاقسۇدا ھۆكۈمران

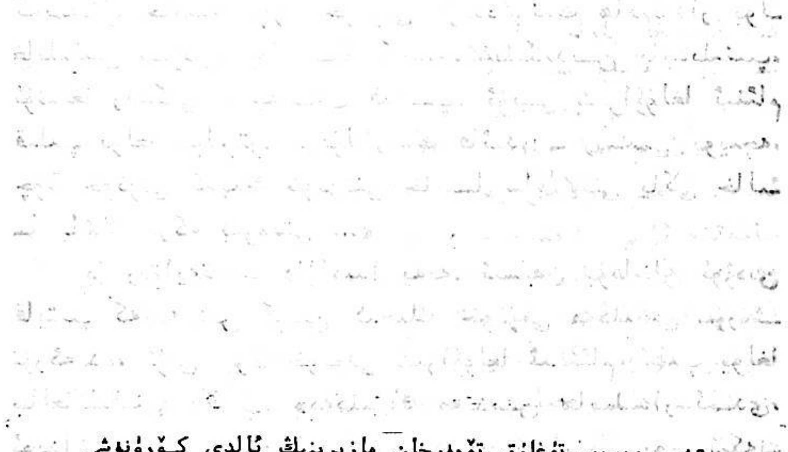

40 - رەسىم. تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرىنىڭ ئالدى كۆرۈنۈشى

* مۇغۇلىستان — مىلادى 1348 - يىللار ئەتراپىدا چاغاتاي ئەۋلادى تۇغلۇق تۆمۈرخان تەرىپىدىن ئالمالىق شەھىرىنى پايتەخت قىلىپ قۇرۇلغان خانلىق. تارىخنامىلەردە «مۇغۇلىستان» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ دۆلەتنىڭ زېمىن دائىرىسىگە شىمالدا ئالتاي تاغلىرىدىن باشلاپ بالقاش كۆلى (كاتتا دېڭىز) غىچە، غەربتە فەرغانە ئويمانلىقى، جەنۇبتا قارا قورۇم (كوئېنلۇن) تاغلىرى، شەرقتە قۇمۇلنىڭ شەرقىگىچە بولغان جايلار كىرەتتى. مىلادى 1514 - يىلى ئۇنىڭ ئورنىغا يەكەننى پايتەخت قىلغان سەئىدىيە خانلىقى قۇرۇلدى.

ئىدى، بۇ چاغدا چىڭگىزخاننىڭ 6 - ئەۋرىسى ئېسەن بۇقا- خان دېگەن تەختتە ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ ئىككى خوتۇنى بولۇپ، چوڭ خوتۇنى تىزغىماس ئىدى، كىچىك خوتۇنى بولسا خاندىن ھامىلدار ئىدى. كۈنلەرنىڭ بىردە ئېسەن بۇقاخان ئوۋغا كېتىپ، ئۇزۇن مۇددەت تۇرۇپ قاپتۇ. بۇ چاغدا دوخ- تۇي (دوختۇي) قەبىلىسىنىڭ شىراۋۇل دېگەن بىر كاتتا ئەمىراسى توقسان تارتىق بىلەن خانغا كۆرۈنۈشكە كەپتۇ-دە، خاننى كۈتۈپ بىرقانچە مۇددەت تۇرۇپ قاپتۇ. خان يەنىلا كەلمەپتۇ. خاننىڭ چوڭ خوتۇنى كۈندىشىنىڭ ھامىلدار بول- غانلىقىنى سېزىپ، خاننىڭ كەلمىگەنلىكىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنىڭغا رىشكى - ھەسەت قىلىپ، ئۇنى شىراۋۇلغا ئىنئام قىلىپ يولغا سېلىپتۇ. مۇغۇللارنىڭ قائىدە - رەسمى بويىچە، چوڭ خوتۇنى كىچىك خوتۇننى خالىسا ساقلايتتى ياكى خالى- سا باشقا ئەرگە بېرەتتى ...»

بۇ رىۋايەتنىڭ داۋامىدا يەنە، ئېسەن بۇقاخان ئوۋدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن كىچىك خوتۇنى مەكۈلىكنى سۇرۇش- تۇرگەندە، ئۇنى چوڭ خوتۇنى شىراۋۇلغا ئىنئام قىلىپ يولغا سالغانلىقىنى ئاڭلاپ، «مەكۈلىك مەندىن ھامىلدار ئىدى، ئۇبدان بولماپتۇ» دېگەنلىكى؛ خاننىڭ ئوغلىنىڭ يوق ئىكەن- لىكى، ئاز پۇرسەتتىن كېيىن خاننىڭ ئالەمدىن ئۆتكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ.

ئېسەن بۇقاخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن چاغاتاي ئەۋلادى بىلەن تولۇي ئەۋلادى ئۆزئارا جەڭ - جېدەللەر قىلىپ بىر - بىرىدىن بۆلۈنۈپ كېتىدۇ. بۇ چاغدا ئاقسۇدىكى ئەمىر بولاجى دوغلات بۇ خەتەرلىك ۋەزىيەتنى كۆرۈپ ئۆز ئەمىرلىرىگە: «خان ئەۋلادىدىن بىرەرىنى تېپىپ، ئۇنىڭ ئەتائىتىدە بولساق، خان ئۆز ئۇرۇقىدىن بولمىسا پۇقرالارغا پاراۋانلىق، يۇرتقا تىنچلىق بولۇشى مۇشكۈل» دەپ مەسلى-

ھەت سالىدۇ. ئۇلار: «ئېسەن بۇقا خاندىن كىچىك خوتۇنى مەڭلىك ھامىلدار ئىدى، ئەگەر ئۇ ئوغۇل تۇغقان بولسا، (شۇ چاغدا ئېسەن بۇقا خاننىڭ شىراۋۇلىغا ئىنئام قىلىپ بېرىۋېتىلگەن كىچىك خوتۇنى مەڭلىك راستىنلا ئوغۇل تۇغقانىدى ۋە ئۇنىڭغا تۇغلۇق تۆمۈر دەپ ئات قويغانىدى) ئۇنى ئەكىلىپ خان قىلساق» دەپ مەسلىھەت بېرىدۇ. بۇ مەسلىھەت ماقۇل كۆرۈلۈپ، ئەمىر بولاجى دوغلات مىرزا تاش تېمۈر دېگەن ئەمىراسىنى يولغا سالىدۇ. مىرزا تاش تېمۈر ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ ئاخىرى مەڭلىك خوتۇن بىلەن كۆرۈشىدۇ - دە، ئۇنىڭغا بارلىق ۋەقەنى تولۇق بايان قىلىپ بېرىدۇ. شۇنداق قىلىپ مىرزا تاش تېمۈر تۇغلۇق تۆمۈرنى ئاقسۇغا ئەكىلىپ ئەمىر بولاجىغا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ.

«بۇ چاغدا خان (تۇغلۇق تۆمۈر) 14 — 15 ياشلاردا ئىدى. ئەمىر بولاجى يۇرت بەگلىرىنى ھازىر قىلىپ، ئوبدان سائەتتە ئۇنى تەختكە چىقاردى. خان (تۇغلۇق تۆمۈر) ئەمىر بولاجىنىڭ قىلغان بۇ خىزمىتى ئۈچۈن، ئۇنى بەگلەر بېگى قىلىپ تەيىنلىدى. ئۇنىڭ يەنە ئابائى - ئەجدادلىرىدىن مىراس بولۇپ كەلگەن ئۈچ مەنسىپىگە يەنە ئۈچ مەنسەپ جۇلدۇ - جاساق قىلىپ، قولىغا يارلىق نىشانە بېرىپ، ئۇنىڭغا ناھايىتى يۇقىرى ئورۇن بەردى. بىرقانچە كۈندىن كېيىن ئەمىر بولاجى بۈيۈكلۈك ئالەمىگە پەرۋاز قىلدى. خان ئەمىر بولاجىنىڭ مەنسىپىنى ئۇنىڭ ئوغلى ئەمىر خۇدايدادقا بېرىپ، ئۇنى ‹جايساڭ› يەنى ئەمىرلەرنىڭ ئەمىرى قىلدى. بۇ ئۆزبېك تىلىدا ‹بەگلەر بېگى›، قىرغىز، قازاق تىلىدا ‹ئېل بېگى› ياكى ‹ئۇلۇس بېگى›، ئەرەبچە ‹ئەمىرۇلجەيش› دېگەن سۆز بولىدۇ.»*

دېمەك، تۇغلۇق تۆمۈرخان 15 يېشىدىن تارتىپ، يەنى مىلادى 1346 - يىلدىن باشلاپ تەختتە ئولتۇرۇپ «24 ياش-

* موللا مۇسا سايرامى: «تارىخى ھەمىدى».

لار چامىسىدا، مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەلىلۇللانىڭ قولىدا ئىسلام دىنىنىڭ سائادەت شەرىپىگە ئىگە بولدى.»① تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋە ئۇنىڭ قوۋمى ئۆرپ - ئادەت، تىل - يېزىق قاتارلىق جەھەتلەردە ئۇيغۇرلاشقان ھەمدە شۇلارغا تايىنىپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن.

«چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ زېمىن دائىرىسىگە نەزەر سالىدىغان بولساق، پەقەت ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى. ئىچىدىكى بىرقىسىم كىشىلەر، يەنى ئاساسەن موڭغۇل ۋاكىللىرىلا غەيرىي مۇسۇلمان بولۇپ، گويا ئۇكيانىدىكى بىر پارچە ئارالدەك يېگانە ھالەتتە تۇرغانلىقى كۆزىمىزگە چېلىقىدۇ. تېخىمۇ مۇھىمى شۇكى، تۇغلۇق تۆمۈر ھۆكۈمرانلىقىدىكى چاغاتاي خاندانلىقى پۈتكۈل پۇقرالارغا يېتەرلىك تەھدىت بولغۇدەك مۇتلەق ئۈستۈن قوراللىق كۈچكە ئىگە ئەمەس ئىدى، شۇڭا روھىي ۋاستىگە مۇراجىئەت قىلىش بۇ خاندانلىق ئۈچۈن بىرخىل ئەمەلىي ئېھتىياج بولۇپ قالدى. تارىخ قايتا - قايتا دەلىللەپ بەرگەندەك، بۇنداق تارىخىي شارائىتتا، تۇغلۇق تۆمۈر ئۆز ئەجدادلىرى ئەقىدە باغلاپ كەلگەن دىنىدىن ۋاز كېچىپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا مەجبۇر بولدى.»②

تۇغلۇق تۆمۈرخان چاغاتاي خاندانلىقىدا ئەڭ قابىلىيەتلىك خاقان ئىدى. ئۇ چاغاتاي خاندانلىقى تارىخىدا خېلى ئىجابىي رول ئوينىغان. ئۇ ئىسلام قائىدىلىرى بىلەن يەرلىكنى بىرلەشتۈرۈپ مۇكەممەل قانۇن تۈزگەن، شۇڭا، ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقتى قىسقا بولسىمۇ، تەرەققىيات تېز بولغان. تۇغلۇق تۆمۈرخان زامانىسىدا، سىياسىي، ھەربىي، ئىقتىساد، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق قاتارلىقلارنى باشقۇرىدىغان ھەرخىل

---

① يۇقىرىقى كىتاب.

② ليۇزىشياۋ: «ئۇيغۇر تارىخى». 1 - قىسىم 573 - بەت.

ئەمىر ـ بەگلەر تەيىنلىنىپ، سىستېما بويىچە دۆلەت باش-
قۇرۇش يولغا قويۇلغان.

مىلادى 1359 — 1362 ـ يىللار ئارىلىقىدا غەربىي
چاغاتاي خانلىقى تەۋەسى (ماۋرائۇننەھر رايونى) دە ئۆزلۈك-
سىز قالايمىقانچىلىقلار يۈز بەردى. شۇڭا، تۇغلۇق تۆمۈرخان
ئىككى يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە غەربىي چاغاتاي خان-
لىقى بىلەن 20 نەچچە قېتىم ئۇرۇش قىلدى. مىلادى 1362 -
يىلى ماۋرائۇننەھر رايونىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ، تەسىر
كۈچىنى تاكى ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىي رايونلىرىغىچە كې-
ڭەيتتى. تۇغلۇق تۆمۈر ئۆزىنىڭ چوڭ ئوغلى ئىلياس خوجىنى
ماۋرائۇننەھر (سەمەرقەند) رايونىنىڭ باش ۋالىيلىقىغا تەيىن-
لىدى. تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۆزى بىلەن ئىسىمداش يەنە بىر
تۆمۈر (تارىختا «تۆمۈرلەڭ»، «ئاقساق تۆمۈر» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)
نى ئىلياس خوجىغا ياردەمچى ئەمىر قىلىپ، ئامۇ دەرياسىنىڭ
جەنۇبىدىكى بەلخ رايونىغا ھاكىملىققا تەيىنلىدى. شۇنداق
قىلىپ، غەربىي ۋە شەرقىي چاغاتاي خانلىقلىرى تۇغلۇق
تۆمۈرخان تەرىپىدىن «مۇغۇلىستان» نامى بىلەن بىرلىكتە
كەلتۈرۈلدى.

مىلادى 1363 - يىلى تۇغلۇق تۆمۈرخان 34 يېشىدا
ئۆز ئەجىلى بىلەن ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ جەسىتى ئالمالىققا
دەپنە قىلىنىپ ھەشەمەتلىك مازار ياسالدى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى چوڭ مازار يېزىسىنىڭ شىما-
لىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر ئىسلام بىناكارلىق سەنئى-
تىنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇسلۇبى بويىچە ناھايىتى كۆركەم ۋە ھەي-
ۋەتلىك قىلىپ ياسالغان. مازارنىڭ ئالدى (تەكشى يۈزى)
تۆت چاسا، خىش قۇرۇلمىلىق، ئوتتۇرىسى گۈمبەز تۇرۇسلۇق
بولۇپ، ئېگىزلىكى 23 مېتر، ئاستىنىڭ ئايلانمىسى 67 مېتر-
دىن ئارتۇق كېلىدۇ. مازارنىڭ پۈتكۈل قۇرۇلۇشىغا پىشۇرۇل-

غان خىش ئىشلىتىلگەندىن تاشقىرى، ئۇنىڭ ئالدىنى بېزەش ئۈچۈن يېشىل رەڭلىك نەپىس كاھىشلار ۋە تۆت خىل رەڭ، 12 خىل ئۇيغۇر نەقىشلىرىدىن تەركىب تاپقان كاھىش - نەققاشچىلىق ھۈنەر - سەنئىتى ئىشلىتىلگەن. بىر تالمۇ لىم ياكى تۈۋرۈك ئىشلىتىلمىگەن گۈمبەز شەكلىدىكى بۇ ھەشەمەتلىك مازارنىڭ تۆت ئەتراپىدىكى كىچىك ئىشىكلىك پەلەمپەيلەر ئارقىلىق، مازار ئۈستىدىكى ئوچۇق سۇپا (2 - قەۋەت) غا چىققىلى بولىدۇ. مازارنىڭ ئىشىكى (ئالدى) شەرققە قارايدۇ، مازارنىڭ ئىشىك ئۈستى، ئوڭ ۋە سول تەرەپلىرىگە مەخسۇس ئاق كاھىشتىن تەييارلانغان ئەرەبچە خەت - ئايەتلەر ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، بۇ بىنەپشە، كۆك، يېشىل كاھىشتىن ئىشلەنگەن چىرايلىق نەقىشلەر بىلەن قوشۇلۇپ، مازارنى تېخىمۇ چىرايلىق تۈسكە ئىگە قىلغان.

مازارنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى ئەرەبچە خەتنىڭ ئۆزلەشتۈرۈپ قىلىنغان تەرجىمە مەنىسى: «ئۇلۇغ پادىشاھىم! سىز ئۇلۇغۋار ئىش - ئىلتىپاتىنىڭ دېڭىزىدۇرسىز، ئىسلام دىنىنىڭ ھامىيسىدۇرسىز، ۋەلى غالىب، ئاق كۆڭۈل ئىنسانلارنىڭ قوغدىغۇچىسىدۇرسىز، ئاللانىڭ ئالىي كالامى (قۇرئان) غا سادىق بەندىسىدۇرسىز، ئىسلام دىنىنىڭ شان - شەرىپى ۋە ئىپتىخارىدۇرسىز.»

مازارنىڭ سول تەرىپىدىكى ئەرەبچە خەتنىڭ ئۆزلەشتۈرۈپ قىلىنغان تەرجىمە مەنىسى: «پادىشاھىمىز ... نىڭ خانىكىسى بەيتغالىيە (خانىكە) گە بېغىشلايمىز: گۇناھكارلىرىڭىزنى كەچۈرگەيسىز، دەۋرىمىزنىڭ خانىكىسى، زامانىمىزنىڭ بىلقىسى*، ئەقىل - پاراسەتلىك، دىيانەتلىك، دۇنيادا ئاياللار ئىچىدە تەڭدىشى يوق بەيتغالىيە خاتۇنىنىڭ شانۇ - شەۋكىتى مەڭگۈ

* بىلقىس — سۇلايمان پادىشاھ (پەيغەمبەر) نىڭ گۈزەل خانىشى.

ساقلانغاي، ئۆمرى چەكسىز ئۇزۇن بولغاي. مەغرىپتىن ـ مەشرىققىچە ئەبەدىل ـ ئەبەد ياشىغاي!...»*

تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرىنىڭ ئۇلۇغ يېنىغا ياندىشىپ سېلىنغان يەنە بىر ھەشەمەتلىك گۈمبەزلىك قەبرە (ئۇنىڭ ئالدى ۋە ئەتراپىغا ھەرخىل گۈل نەقىش، بېزەك، كاھىشلار تېپىشىپ ئىشلىتىلگەن پېتى قۇرۇلۇش توختاپ قالغان) بەلكى بەيتقالىخە خاتۇن (خانىكە) نىڭ مازىرى بولۇشى مۇمكىن. تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى «ئاپتونوم رايونى بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى» دەپ ئېلان قىلىنغان.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرىدىن باشقا غۇلجا ناھىيىسى تەۋەسىدە يەنە سۇلتان ئۇۋەيسخان مازىرى بار. ئۇۋەيسخان تۇغلۇق تۆمۈرخان تەرىپىدىن قۇرۇلغان مۇغۇلىستان خانلىقىنىڭ 5 ـ ئەۋلات پادىشاھى بولۇپ، ئۇ خىزىر خوجىنىڭ نەۋرىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇۋەيسخان مىلادى 1418 ـ يىلى تەختكە چىقىپ خانلىق نامىنى «ئېلى بالىق»قا ئۆزگەرتكەن. ئۇ مىلادى 1428 ـ يىلى جەڭدە قازا تاپقاندىن كېيىن، ئابرال تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى بوربۇسۇن غولىنىڭ بويىغا دەپنە قىلىنغانىكەن. مەلۇمات

---

* ئايەتلەرنى يولداش چېن جىڭگو ئۆزىنىڭ: «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئالمالىق شەھىرىنىڭ ئورنى توغرىسىدا مۇھاكىمە» دېگەن ماقالىسىنى ئېلان قىلىدىغان چاغدا تىلشۇناس، شائىر ئىمىن تۇرسۇن ۋە مەركىزىي مىللەتلەر شۆيۈەنى مىللىي تىل فاكۇلتېتىدىكى ليۇشۆجىنلار تەرجىمە قىلىپ بەرگەنىكەن. مەن ئۇنىڭ تەرجىمىسىنى چېن جىڭگونىڭ يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ماقالىسىدە نەقىل كەلتۈرگەن قىسمىدىن ئالدىم (ئۇنىڭ ماقالىسىنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (ئىچكى ژۇرنال) 1984 ـ يىل 12 ـ سانىغا بېسىلغان.)

لارغا قارىغاندا، ئۇۋەيسخاننىڭ ھازىرقى مازىرى 1876 - يىلى شۇ زامانىنىڭ زاتلىرىدىن قەمەردىن خەلپەم، ۋىلىمباي يولداشۇۋلار تەرىپىدىن قايتا رېمونت قىلىنىپ ياسالغانىكەن.

ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىي تاغ ئېتىكىدىكى خونىقاي غولىدا «خونىقاي مازىرى» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىدىغان يەنە بىر مازار بولۇپ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ چاغاتاي خاندانلىقى دەۋرىدە ئالمالىقتا تۇرۇپ، خاندانلىقنىڭ مۇھىم مەسلىھەتچىسى بولۇپ خىزمەت قىلغان ئۇيغۇر ئالىمى مەۋلانە يۇسۇپ سەككاكىنىڭ مازىرى ئىكەن.

ئۇنىڭدىن باشقا، تارىخچى ۋە يازغۇچى، مەرھۇم تېيىپجان ھادى ئۆزىنىڭ ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان توپلىغان ماتېرىياللىرى ئاساسىدا چوڭقۇر ئىزدىنىپ يازغان ئىلمىي ماقالىلىرىدە ئىلى تارىخىغا ئائىت: چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئالدى - كەينىدە ئىلىدا ياسالغان ئەلاھىددىن باغدادى (غۇلجا شەھەر ئىچىدىكى تېرەك مازار) مازىرى، غۇلجا شەھەر دۆڭ مەھەللىسىدىكى سېيىت كامالىددىن مازىرى (1867 - يىلى ياسالغان بولۇپ، «چوكان مازار» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، بەيتۇللا مەدرىسى ۋە باشقا بىرقانچە ئاتاقلىق مەسچىت، خانىقا، ئىبادەتخانا، ئىلى جاڭجۇن مەھكىمىسى، غۇلجىدىكى مەشھۇر تۆت باغ (ھەيرانباغ، گۈلشەنباغ، روشەنباغ قاتارلىقلار)، بايانداي سېپىلى، سادىر پالۋان ۋە ئۇنىڭ قەبرىسى، ئاق ئۆستەڭ ۋە ئۇنىڭ تارماقلىرى، غۇلجىدىكى «يۈز»لەر ۋە ئۇنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى، ئىلى تەۋەسىدىكى بىرمۇنچە مەشھۇر جايلارنىڭ ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى ۋە باشقىلار خېلى تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغانلىقى ئۈچۈن، مەن ئۇلارغا مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلارنى قىسقارتتىم.

ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ باشلانغان جايى — ئۇلاستاي

ئىنقىلابىي مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرىدىن بىرى — ئۇلاستاي ئىنقىلابىي ئىزى ئىلىدىكى ئەۋەسسىدىكى تىيانشان تاغ تىزمىسىنىڭ بىرۇكنو تارمىقىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇ يەر بىلەن ئىلقا ناھىيە بازىرىنىڭ ئارىلىقى 20 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئۇلاستاينىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئوتتۇرىچە ئېگىزلىكى 3000—4000 مېتىر بولۇپ، ئۇنىڭ ئەتراپى قاتمۇقات تاغلار، چوڭقۇر جىلغا ساي، جىرالار، خىلۋەت ۋە خەتەرلىك تىك ھاڭلار، بوك - باراقسان ئورمان، ئوت - گىياھلار بىلەن قاپلانغان. بۇ يەرنىڭ شەرقى كۈنەس، شىمالى جىڭ ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. جەنۇبىدا توققۇزتارا، تېكەس، موڭغۇلكۈرە ناھىيىلىرى بولۇپ، مۇزئارت داۋىنىدىن ئۆتسىلا جەنۇبىي شىنجاڭغا بارغىلى بولىدۇ، شۇڭا ئۇ يەرنىڭ ستراتېگىيىلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ پارتىزانلىرى بۇ يەرنى مۇھىم بازا قىلىپ تاللىۋالغان.

1944 - يىلى 7 - ئايدا، ئىلىدىكى ئىلغار ئىنقىلابچىلار يوشۇرۇن ھالدا «ئازادلىق تەشكىلاتى»نى قۇرغان. ئۇلار گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن، پائال تۈردە تەشۋىقات - تەرغىبات ۋە تەشكىللەش خىزمەتلىرىنى قانات يايدۇرغان. شۇ يىلى 8 - ئايدا ئۇلاستاي پارتىزان ئەترىتى رەسمىي قۇرۇلۇپ، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي قوراللىق كۈرىشىنىڭ پەردىسى ئېچىلغان. مەزكۇر پارتىزانلار ئەترىتىنىڭ كۆپ قىسمى ئاتلىق جەڭچىلەر بولۇپ، جەڭگىۋارلىق كۈچى خېلى ئۈستۈن بولغان. ئۇلار شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ئىلقا ناھىيىسىگە كىرىپ - چىقىدىغان ئېغىزلاردىن بىرى — مازارنى ئىشغال

قىلغان. 10 - ئاينىڭ 6 - كۈنى، 700 دىن ئارتۇق ئىنقىلابچىلار ئۈچ تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ تاقا ناھىيىسىگە ھۇجۇم قوزغىغان. نەتىجىدە 27 سائەتلىك كەسكىن جەڭ ئارقىلىق نىلقا ناھىيىسىنى ئىشغال قىلغان. 11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى، يەنە غۇلجىغا يۈرۈش قىلىپ ئىلى ئىنقىلابچىلىرىنىڭ ماسلىشىشى بىلەن بەش كۈن كەسكىن جەڭ قىلىپ، غۇلجا شەھىرىنى ئازاد قىلغان ھەمدە 11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، ئۈچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنى قۇرغان.

ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى — جۇڭگو دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، ئۇنىڭ باشلانغان جايى ئۇلاستاي ئىنقىلابىي مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرى قاتارىدا مەڭگۈ خاتىرىلەشكە ئەرزىيدىغان ئورۇندۇر.*

خانتەڭرى باغرىدىكى خاتىرە تاش

تىيانشان تاغلىرىنىڭ تاجىسى — خانتەڭرى باغرىغا جايلاشقان موڭغۇلكۈرەنىڭ شوتا ييزىسى تەۋەسىدە ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىنىڭ تېكەس 1 - ئاتلىق پولكى 1946 - يىلى تىكلىگەن بىر خاتىرە تاش بار. ئاق مەرمەردىن ياسالغان بۇ خاتىرە تاش شوتا ييزىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن يەتتە كىلومېتىر يىراقلىقتىكى غول ئىچىگە تاغ باغرىلاپ ياسالغان يولنىڭ ئوڭ تەرىپىگە ئورنىتىلغان. خاتىرە تاشنىڭ يەردىن چىقىپ تۇرغان قىسمى 1.40×1.33 مېتىر بولۇپ، ئۇنىڭغا 40 - يىللارنىڭ ئىملاسىدا ئۇيغۇرچە 12 قۇر خەت

* ئۇلاستاي توغرىسىدىكى بۇ چۈشەندۈرۈشنى يولداش دۇگېنچېڭنىڭ «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1987 - يىللىق 1 - سانىغا بېسىلغان ماقالىسىگە ئاساسەن تەييارلىدىم.

ئويۇلغان. خەتلەر ئاساسەن ياخشى ساقلىنىپ قالغان، بەزى خەتلەرنىڭ قىسمەن بۇزۇلغان جايلىرى بولسىمۇ، جۈملىسىنى يەتمىلا تولۇق ئوقۇغىلى بولىدۇ. بۇ قىسمەتنىڭ خاتىرە تاشقا تۆۋەندىكى جۈملىلەر ئېنىق ۋە رەتلىك ئويۇلغان:

«... تېكەس 1 - ئاتلىق پولكى غۇلجا جەڭ، شىخولارلانى دۈشمەندىن ئازاد قىلغاندىن كېيىن، 1945 - يىلى ئۆكتەبىر ئېيىدا، شوتىغا كېلىپ تۇردى. ئەسكەرلەر بۇ يەردىكى خەلق ئۆتۈشكە قىينىلىپ كەلگەن شوتا يولىدىكى چوڭ تاشلارنى ئېلىپ تاشلاپ، ھارۋا يۈرۈشكە لايىق قىلىپ ياسىدى. ئارقىدىن قۇمبەلگە قەدەر يېڭىدىن ئۆي، مەسچىت، مۇنچىلار سېلىندى.

1946 - يىلى ئاپرېل ئېيىدا شوتا خەلقى پايدىسىنى ئۈچۈن كاتتا توغان قېزىلىپ، سۇ چىقىرىلدى. ئۈچ يەرگە كۆۋرۈك سېلىنىپ، بېتىم كۆنى خەلققە ئەركىن (قويۇپ) بېرىلدى. يۇقىرىقى ئىشلار پولكىمىزدىكى ئەسكەر - ئوفىتسېرلارنىڭ جىسمانىي غەيرىتى بىلەن تاماملاندى.

كاماندىر پالكا - پالكاۋنىڭ مەۋلانوپ.»

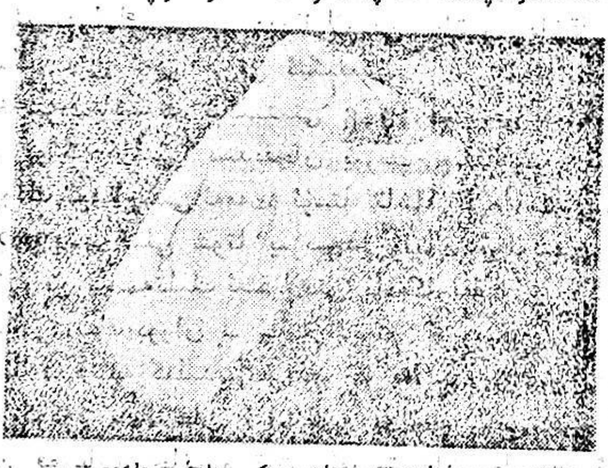

41 - رەسىم. خانتەڭرى باغرىدىكى خاتىرە تاش رەسىمى

ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىنىڭ پائالىيەتلىرى ھەققىدە قەغەزگە يېزىلغان ھۆججەت، ماتېرىيال ئارخىپلار كۆپ بولسىمۇ، لېكىن تاشقا ئويۇلغان خاتىرىلەر يوق دېيەرلىك. مېنىڭ بىلىشىمچە، مۇشۇ ئاق مەرمەرگە ئويۇلغان خاتىرە تېكەس 1 - ئاتلىق پولكىنىڭ ئىش ئىزلىرىغا دائىر ھازىرغا قەدەر ساقلىنىپ قالغان بىردىنبىر ئىنقىلابىي مەدەنىيەت يادىكارلىقى بولسا كېرەك. ئەينى يىللاردا مىللىي ئارمىيىنىڭ شىر يۈرەك ئەزىمەتلىرى خەلقنى گومىنداڭ جاللاتلىرىنىڭ چاڭگىلىدىن بالدۇرراق ئازاد قىلىش ئۈچۈن ھەرقايسى فرونتلاردا دۈشمەن بىلەن جان تىكىپ ئېلىشىپ ئىسسىق قانلىرىنى تۆككەن. ئۇلار ئازراق خاتىرجەملىك، تىنچلىق شارائىتى بولسىلا، يەنىلا خەلقنىڭ غېمىنى يەپ، جاپالىق جىسمانىي ئەمگەكلەرنى قىلىپ، خەلق ئۈچۈن پايدىلىق ئىشلارنى قىلاتتى. ئاق مەرمەر تاشقا ئويۇلغان يۇقىرىدىكى پاكىتلىق جۈملىلەر ئەنە شۇ ئەھمىيەتلىك ئىشلارنىڭ جۈملىسىدىن ئىدى.

1983 - يىلى 8 - ئايدا، بىز بۇ ئىنقىلابىي يادىكارلىقنى قايتا تەكشۈرگەندە، شوتا يېزىسىدىكى پېشقەدەم مائارىپچى ۋە يەرلىك ئۇيغۇر دېھقانلاردىن خاتىرە تاشقا مۇناسىۋەتلىك بەزى ئەھۋاللارنى ئىگىلىدۇق.

خاتىرە تاشنىڭ تېكىستىنى 1946 - يىلى تېكەس 1 - ئاتلىق پولك كاتىپى سىدىقجان يېزىپ چىققاندىن كېيىن، ئۇنى پولك تۆمۈرچىسى ئەمەت ئۇستا تاشقا ئويغانىكەن (ئەمەت ئۇستا 1982 - يىلى شوتا يېزىسىدا ۋاپات بولۇپتۇ). مەلۇم بولدىكى، بۇ قىممەتلىك ئىنقىلابىي يادىكارلىقمۇ «بالايىئاپەتلىك يىللار» نىڭ بوران - چاپقۇنلىرىغا ئۇچراپتۇ. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە بەزىلەر بۇ خاتىرە تاشنى ھاڭغا غۇلىتىپ كۆكۈم - تالقان قىلماقچى بولۇپ، ئۇنى تەسلىكتە ئورنىدىن قوزغاپ، خاتىرە تاش ئورنىتىلغان جاينىڭ ئۇدۇل-

دىكى تىك قىياغا ئىتتەرمەكچى بولغاندا، تاش دۆم بولغان پېتى تۇرۇپ قاپتۇ - دە، قايتا ئورنىدىن يۆتكىيەلمەي ئامالسىز قايتىپ كېتىشىپتۇ...

«تۆت كىشلىك گۇرۇھ» ئاغدۇرۇلۇپ، بالايىئاپەتنىڭ يىلتىزى قومۇرۇلغانغا قەدەر، بۇ خاتىرە تاشمۇ دۆم قالغان پېتى جايىدا تۇرىۋېرىپتۇ. كېيىن يېزىدىكى پېشقەدەم ئوقۇتقۇچى، دېھقانلاردىن بىرنەچچەيلەن ئۇنى قايتىدىن ئەسلى جايىغا يۆتكەپ، تاغ باغرىدىكى قارىغاي تۈۋىگە ئورنىتىپ قويۇپتۇ.

1984 - يىلدىن كېيىن بۇ خاتىرە تاش ھەققىدە تېخىمۇ ئەتراپلىق ماتېرىيال توپلاش ئۈچۈن، ئۇرۇمچىدە خىزمەت قىلىۋاتقان مىللىي ئارمىيىنىڭ ئەينى زاماندىكى بىرنەچچە پېشقەدەم ئوفىتسېرلىرى بىلەن سۆھبەتتە بولدۇم. سۈرۈشتۈرۈش ئارقىلىق ئەينى يىللاردا تېكەس 1 - ئاتلىق پولكىنىڭ مۇئاۋىن پولك كوماندىرى، پولكىنىڭ سىياسىي كومىسسارلىق ۋەزىپىسىنى ئىزچىل ئۆتىگەن ھەمدۇللا قۇربانوۋ ئاكا بىلەن كۆرۈشۈشكە مۇيەسسەر بولدۇم (ھەمدۇللا قۇربانوۋ 1980 - يىلى شىنجاڭ سانائەت شۆبىۋەنىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بولغان، ھازىر دەم ئېلىشتا).

ھەمدۇللا قۇربانوۋ ئاكا تېكەس 1 - ئاتلىق پولكىنىڭ ئىنقىلاب ۋە تىنچلىق يىللىرىدا كۆرسەتكەن مۇھىم تۆھپىلىرى ھەققىدە ناھايىتى قىممەتلىك پاكىت - ئەسلىمىلەرنى سۆزلەپ بەردى... ئۇنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرى تۆۋەندىكىچە:

«... تېكەس 1 - ئاتلىق پولكى 1944 - يىلى 11 - ئاينىڭ 18 - كۈنى غۇلجا شەھىرىدە ئەسلى پارتىزان شەكلىدىكى ئىككى ئىسكادرون (لىيەن) نى ئاساس قىلىپ قۇرۇلغان. شۇ چاغدا پولك كوماندىرى ئىسھاقجان مەۋلانوپ (قىرغىز)، مەن لىيەنجاڭ ئىدىم. پولكىمىز بىرنەچچە قېتىم شىددەتلىك، ھەل قىلغۇچ جەڭلەرگە قاتنىشىپ، ۋەزىپىلەرنى ناھايىتى

ياخشى ئىجرا قىلدى...

1945 - يىلى 8 - ئاينىڭ ئاخىرى، جىڭ، شىخولارنى دۈشمەندىن ئازاد قىلىش ئۈچۈن ئاتلاندۇق. شۇ يىلى مەن پولكىنىڭ مۇئاۋىن كوماندىرى، كېيىنچە سىياسىي كومىسسارى بولدۇم. شۇ يىلى 10 - ئاينىڭ ئاخىرى جەنۇبىي شىنجاڭ چېگرىسىنى ساقلاش ئۈچۈن قوماندانلىق شتاب بىزنى جىڭدىن — شوتىغا يۆتكىدى.

پولكىمىزنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى — ئالدىنقى قاراۋۇللاردىن قۇمبەل (مۇزداۋاننىڭ ئۇ تەرىپىدە، ھازىرقى شوتا يېزىسىدىن تەخمىنەن 100 نەچچە كىلومېتىر يىراقلىقتا، كونا ئات يولىدىكى مۇھىم ئۆتەك)، تامغاتاش (ھازىرقى باي-ناھىيىسى تەۋەسىدىكى يايلاق)، توغرا سۇ، خان يايلاق قاتارلىق جايلاردا قاراۋۇللۇقنى ياخشى قىلىپ، مۇزداۋان يولىنى توسۇش ئىدى.

پولكىمىز شوتىغا ئورۇنلاشقاندىن كېيىن ھەربىي ئىشلارغا قولايلىق بولۇش ۋە مۇزداۋان ئارقىلىق جەنۇبىي شىنجاڭغا بارىدىغان يولۇچىلارنىڭ يول يۈرۈشىگە ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن، 400 نەپەر كوماندىر - جەڭچى 25 كۈن جاپالىق ئىشلەپ، شوتا مەھەللىسىدىن قۇمبەلگىچە بولغان يولنى ھارۋا يۈرۈشكە لايىق قىلىپ ياساپ چىقتۇق. شۇ ئاي، شۇ كۈنلەردە قوماندانلىق شتابىدىن بىزگە: «بوز يەر ئېچىپ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش، ئاشلىق يېمەك، ئۆز - ئۆزىنى تەمىنلەش» بۇيرۇقى كەلگەنىدى.

بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان ئاقسۇ يېزىسى، چېكىرتى يېزىسى ۋە شوتا مەھەللىسىدىكى خەلق ئۆزلۈكىدىن پولكىمىزغا ياردەملىشىپ، شوتا ئەتراپىدىكى تەخمىنەن 2000 مو يەرگە دېھقانچىلىق قىلىپ بەردى. پولكىمىزدىكى كوماندىر - جەڭچىلەر خەلقنىڭ غەمخورلۇقىغا ئەمەلىي ھەرىكىتى ئارقىلىق

جاۋاب ياندۇرۇش يۈزىسىدىن، شوتا جىلغىسىغا چوڭ توغان ياساپ، ئەسلىدىكى كىچىك ئېرىقنى كېڭەيتىپ، 3.5 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا ئۆستەڭ چاپتى. ئۇنىڭدىن باشقا پولكىمىز خەلق ۋە ئەسكەرلەرنىڭ پاناھلىنىشى ئۈچۈن، مۇزداۋاننىڭ ئەڭ يۇقىرى قىسمىدىكى شىپالىق دېگەن يېرىگە تۇمان ۋە بوراندىن ساقلىنىدىغان ياغاچ ئۆي ياساپ چىقتى. كوماندىر - جەڭچىلەر بۇ ئۆينى ياساشقا كېرەكلىك چوڭ قارىغاي ياغاچلىرىنى 30 — 40 كىلومېتىر يىراقلىقتىن كۆتۈرۈپ كېلىپ داۋانغا ئاچىقتى. ئۇنىڭدىن باشقا ئاقسۇ يېزىسىدىكى چوڭ ئېقىنغا مۇستەھكەم قىلىپ چوڭ ياغاچ كۆۋرۈك ياساپ بېرىلدى.

ئومۇمەن يۇقىرىدىكى ئەھمىيەتلىك ئىشلارنى پولكىمىزدىكى كوماندىر - جەڭچىلەر يەرلىك خەلق بىلەن مۈرىنى - مۈرىگە تىرەپ ئىشلەپ پۈتتۈرگەن.

1946 - يىل 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، يۇقىرىدىكى چوڭ ۋەزىپىلەرنىڭ غەلىبىلىك ئورۇندالغانلىقى شەرىپىگە كوماندىر - جەڭچىلەر بىلەن خەلق شوتىدا داغدۇغىلىق مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ تەنتەنە قىلدۇق. بۇ كۈنى پولكىمىزدىكى ئەزىمەتلەر خەلققە ھەرخىل ئات ئويۇنى، تەنتەربىيە نومۇرلىرىنى كۆرسەتتى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بىرنەچچە كۈندىن كېيىن يۇقىرىدا ئېيتىلغان خاتىرە تاشمۇ تىكلەندى...»

خانتەڭرى باغرىدىكى بۇ خاتىرە تاش — ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىنىڭ قىممەتلىك ئىنقىلابىي مەدەنىيەت يادىكارلىقى بولۇش سۈپىتى بىلەن بىللە، بۈگۈنكى كۈندە، تېكەس 1 - ئاتلىق پولكىنىڭ خەلق مەنپەئەتى ئۈچۈن ياراتقان تۆھپىلىرى، ئىش - ئىزلىرىنى خاتىرىلەش، كەڭ خەلق ئاممىسى ۋە ياش ئەۋلادلارغا ئىنقىلابىي ئەنئەنە تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشتا زىيال ئەھمىيەتكە ئىگە.

پايدىلىنىلغان ئاساسلىق ماتېرىياللار:

1. 1958 –، 1961 –، 1963 –، 1976 –، 1983 –، 1986 – يىللاردا ئىلى ۋادىسىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە، مەن ۋە مەرھۇم تۇرسۇن ئەيسا، مەرھۇم ئوبۇلقاسىم ھاجى، ئىسمايىل خېلىل، ھەسەن ئابدۇرېھىم قاتارلىق كەسىپداشلار يازغان تەكشۈرۈش دوكلاتى، دالا تەكشۈرۈش خاتىرىسى، بىر قىسىم ئارخىپ ماتېرىياللار.

2. سىماچيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە». ئۇيغۇرچە تەرجىمە نەشرى.

3. ماچاڭشۇ: «تۈركلەر ۋە تۈرك خانلىقى»، خەنزۇچە، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1961 – يىل نەشرى.

4. مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

5. موللا موسا سايرامى: «تارىخىي ھەمىدى»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 – يىل 12 – ئاي نەشرى.

6. ۋاڭ مىڭجې: «نىلقا نۇراسايدىكى قەدىمكى مىس كانىنىڭ تېپىلىشى»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، 1986 – يىل 1 – سان، خەنزۇچە 18 – بەت.

7. ئابدۇقېيۇم خوجا: «شىمالىي شىنجاڭدىكى قىيا تاش رەسىملىرى»، «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، 1962 – يىل مەدەنىيەت يادىكارلىقلار نەشرىياتى، خەنزۇچە 7 — 8 – سان،

8. ئابدۇقېيۇم خوجا: «كۆجاي قىيا تاش رەسىملىرى»

«شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 1989 ـ يىل 5 ـ سان.

9. «ئېسىك (ئىشىك) قەبرىسى» نى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرۈش دوكلاتى، موسكۋا «سەنئەت» نەشرىياتى نەشرى.

10. ب. گ. غاپۇروۋ: «تاجىكلار تارىخى»، 1 ـ قىسىم. قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988 ـ يىل نەشرى.

11. «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىل نەشرى.

ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختا ئىشلەتكەن يېزىقلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تارىخى

ئەمگەكچان ۋە ئىجادچان ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق تارىخقا ۋە شانلىق مەدەنىيەتكە ئىگە مىللەت. ئۇيغۇرلار ۋەتىنىمىزنىڭ رەڭگارەڭ ۋە باي مەدەنىيەت خەزىنىسىنى يارىتىشتا، جۈملىدىن ئاسىيا مەدەنىيىتىنى گۈللەندۈرۈش ھەمدە ئىلگىرى سۈرۈشتە تارىختا ئۆزىگە مۇناسىپ تۆھپىلەرنى قوشقان. نەچچە مىڭ يىللىق مۇرەككەپ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئۇيغۇرلار ئۆز ئانا تىلىنى ئالاقە ۋە كۈرەش قورالى قىلىپ كەلگەن.

مەلۇم بىر تىل تەرەققىي قىلىپ مۇئەييەن بىر باسقۇچقا يەتكەندە ئاندىن يېزىق پەيدا بولغان. يېزىقنىڭ تارىخى تىلنىڭ تارىخىغا قارىغاندا قىسقا. تىل كىشىلىك جەمئىيەتنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەنلا بارلىققا كەلگەن، يېزىق بولسا ناھايىتى ئۇزۇن دەۋرلەر ئۆتكەندىن كېيىن — ئىنسانلار مەدەنىيەت دەۋرىگە قەدەم قويغاندىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن.

يېزىق — تىلنى خاتىرىلىگۈچى بەلگىلەرنىڭ مۇئەييەن سىستېمىسى بولۇپ، ئۇ پىكىر ئالماشتۇرۇشنىڭ ياردەمچى ۋاستىسى. كونكرېت بىر تىلغا بېقىنمايدىغان مۇستەقىل يېزىقنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. يېزىق تىلنى خاتىرىلىگۈچى ۋە كونكرېت بىر تىلغا بېقىنغۇچى شەرتلىك بەلگىلەرنىڭ

مۇئەييەن سىستېمىسىدىن ئىبارەت بولغانلىقى ئۈچۈن، تىل تەرەققىياتى يەنىلا يېزىق تەرەققىياتىنى ئالغا سۈرگۈچى ئامىللاردىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يېزىق ئۆزى يېقىنغان تىلغا ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتىدۇ ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. يېزىق تىلنىڭ مۇكەممەللىشىشىگە، بېيىشىغا ۋە بىرلىككە كېلىشىگە ناھايىتى زور ياردەم بېرىدۇ. جەمئىيەت تەرەققىياتى تىل تەرەققىياتىنى ئالغا سۈرگۈچى كۈچ ھېسابلىنىدۇ، لېكىن دۇنيادىكى ھەرخىل تىللار ئىچىدە يېزىقى بار تىللار يېزىقى يوق تىللارغا قارىغاندا ھامان خېلىلا تەرەققىي تاپقان بولىدۇ.

كىشىلەر تىلدىن پايدىلىنىپ ئالاقە قىلىشقاندا، زامان ھەم ماكان جەھەتتىن ناھايىتى زور چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ. يېزىقنىڭ بارلىققا كېلىشى تىلنىڭ مانا شۇ يېتىشسىزلىكىنى تولۇقلىدى. يەنى كىشىلەر يېزىق ئارقىلىق ئۆز تەجرىبىلىرىنى مۇستەھكەملەشكىنە ھەم ئۇنى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە مىراس قالدۇرۇشقا قادىر بولالىدى. يېزىقنىڭ بارلىققا كېلىشى ئىنسانىيەتنىڭ پەن ۋە مەدەنىيىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، بەخت - سائادەتكە ئېرىشىشى ئۈچۈن شەرت - شارائىت ھازىرلاپ بەردى.

ئۇيغۇر تىلى ئۇزاق تارىخقا ئىگە تىل بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پۈتۈن تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا ئۆز-ئارا پىكىر ئالماشتۇرۇشقا، بىر - بىرىنى چۈشىنىشكە، جەمئىيەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئاساس بولۇپ كەلدى.

ھازىرقى زامان تىلشۇناسلىق ئىلمى شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، تىللارنىڭ تارىخىي سېلىشتۇرما تەرەققىياتىنى ئېلىپ بېرىشتا ئاساسلىق قائىدىلەرنىڭ بىرى تىل تارىخىنى شۇ تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقنىڭ تارىخى بىلەن بىرلەشتۈرۈش ئىنتايىن مۇھىم. پەقەت تىلنىڭ ئۆز پاكىتلىرىلا ۋە مەزكۇر

خەلقنىڭ تارىخىدا شۇ تىلنىڭ ئالدىنقى ئەۋلاد تىللار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ۋە بۇ تىل گۇرۇپپىسىدىكى ئۇل تىللار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئېنىقلاپ بېرەلەيدۇ.

ئۇيغۇرلار — بىر پۈتۈن مىللەت بولۇپ شەكىللەنگۈچە بولغان ئارىلىقتا ناھايىتى ئۇزۇن ۋە مۇرەككەپ بىر تارىخىي مۇساپىنى بېسىپ ئۆتتى. بۇنداق ئۇزۇن ۋە مۇرەككەپ جەريان ئۇلارنىڭ ئېتنوگرافىيىسى، ئىقتىسادىي - ئىجتىمائىي ھاياتى، جەمئىيەت تۈزۈلمىسى، تۇرمۇش، ئۆرپ - ئادەتلىرى قاتار-لىقلارغا ماھىيەتلىك تەسىر كۆرسىتىپ قالماي، بەلكى ئۇلارنىڭ تىل تەرەققىياتى، يېزىق تارىخى، ئەدەبىياتىدىمۇ باشتىن - ئاخىر چوڭقۇر ئىزلارنى قالدۇردى. شۇڭا، ئۇيغۇر يېزىق تارىخى ۋە ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى قاتارلىق ئەھۋاللارنى بايان قىلىشتىن ئىلگىرى ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى مۇھىم تارىخىي جەريانلار توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئەجدادلىرى ۋە نامى توغرىسىدا مەملىكىتىمىز ۋە چەتئەل مەنبەلىرىدە نۇرغۇنلىغان تارىخىي خاتىرىلەر بار.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە كىرگەن ئەڭ قەدىمىي قەبىلىلەر، دەسلەپتە، يەنى مىلادىدىن ئىلگىرىكى III ئەسىر-لەردىن باشلاپ ھۇن قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىدا بولغان. خەنزۇچە تارىخنامىلەردە تۇرا (丁零) دېگەن نام بىلەن ئاتالغان. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە: «تۇرالار (丁零) لار ئەڭ بۇرۇن دى لى (狄历) دەپ ئاتىلاتتى ...» دەپ يېزىلغان. «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە: «روڭ، دىلار جۇ سۇلالىسى ئاجىزلاشقاندىن تارتىپ جىڭخېي (بوگونكى شەنشىنىڭ شىمالىدا) دەرياسىنىڭ شىمالىدا ئارىلاش ياشىغان» دېيىلگەن.

«ۋېينامە. تۆلۈسلەر (قانقىل) ھەققىدە قىسسە» دە:

قانقىل (高车) لار قەدىمكى تۇرا (狄) لارنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، دەسلەپ تۇرا (狄历) دەپ ئاتالغان. ئۇلارنىڭ شىمالىي تەرەپتىكىلىرى تۇرا دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلار تۇرا (狄)، ئۇيغۇر (袁纥)، قۇغۇرسۇ قاتارلىق ئۇرۇقلاردىن ئىبارەت...» دەپ يېزىلغان.

«سۇينامە. تۇرالار ھەققىدە قىسسە» دە: «تۇرالار ھۇنلار-نىڭ ئەۋلادى، ئۇرۇقلىرى ناھايىتى كۆپ... توغلا دەرياسىنىڭ شىمالىدا بۆكە توڭرا، بايئىرقو قاتارلىق ئۇرۇقلار بار ئىدى...» دېيىلگەن.

«كونا تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە: «ئۇيغۇر (袁纥)لار ئەسلى ھۇنلارنىڭ پۇشتى بولۇپ، كېيىن شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە تۇرا (铁勒) دەپ ئاتالغان. ئۇلار چەبدەست، جەسۇر، كۆپىنچە ھارۋىدا يۈرىدۇ...» دېيىلگەن.

«يېڭى تاڭنامە. ئۇيغۇرلار ھەققىدە قىسسە» دە: «ئۇيغۇر (回纥) لار ئەسلى ھۇنلاردىن كېلىپ چىققان. كۆپىنچە ئېگىز چاقلىق ھارۋىدا يۈرىدۇ. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە قانقىل (高车) ياكى تۇرا (敕勒)، تۇرا (铁勒) دەپمۇ ئاتالغان. ئۇلار ئۇيغۇر (袁纥)، سىر - تاردۇش، چەبگىر، دوبا، كۈلگەن، دولانغۇت، بۆكە، بايئىرقۇ، توڭرا، قۇن، ئىركىن، ئادىز قاتارلىق 15 قەبىلىدىن ئىبارەت ...» دەپ پۈتۈلگەن.

ئومۇمەن، تارىخىي خاتىرىلەردىن يەنە بىرمۇنچە بايانلارنى كەلتۈرۈشكە بولسىمۇ، ئۇلارنى قىسقىچە خۇلاسىلىگەندە، ئۇيغۇر-لار ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە ھەرخىل ناملاردا مەسىلەن، مىلادى IV ئەسىرلەردە «ئۇيغۇر» (袁纥)، مىلادى V ئەسىرلەردە «قانقىل» (高车)، ئۇنىڭدىن كې-يىن يەنە «تۇرا» (铁勒)، «ۋېيخې» (韦纥)، تاڭ سۇلالىسىنىڭ

دەسلەپتە «خۇيخې» (回纥)، مىلادى 778 - يىللىرىدىن كېيىن «خۇيگۇ» (回鹘 — يەنى شۇڭقاردەك چەبدەست، باتۇر دېگەن مەنىدە) دېگەن ناملار بىلەن ئاتالغان بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلار قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ ھەرخىل دەۋرلەردىكى خەنزۇچە ئاتىلىشى ئىدى.

مىلادى VI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئۇيغۇرلار (جۈملىدىن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى) كۆك تۈرك خانلىقى (552 — 744 - يىللار) نىڭ تەركىبىگە كىرگەن ۋە ئۆز زامانىسىدىكى كۆك تۈرك مەدەنىيىتى (ئۇرقۇن — يېنسەي مەدەنىيىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نى تېخىمۇ گۈللەندۈرۈشكە تېگىشلىك تۆھپە قوشقان. مىلادى 740 - يىلىدىن كېيىن قۇرۇلغان ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقى (744 - 840) دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇيغۇرلار باشقا تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنى نىسبەتەن كەڭ تۈردە بىرلەشتۈرۈش، بىرلىككە كەلگەن چوڭ فېئودال خاندانلىقىنى تىكلەش ۋە خېلى يۈكسەك مەدەنىيەت يارىتىشتا چوڭ رول ئوينىغان. ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق مەدەنىيىتى ۋە يازما ئەدەبىياتى قاتارلىقلارمۇ مۇشۇ دەۋردە روناق تېپىشقا باشلىغان.

IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا مەيدانغا كەلگەن ئىككى چوڭ فېئودال خاندانلىقى — ئۇيغۇرخانلىقى (850 — 1250) بىلەن قارا خانىلار سۇلالىسى (840 — 1212) ئۇيغۇرلار تارىخى ۋە مەدەنىي ھاياتىدا ناھايىتى چوڭ رول ئوينىغانىدى. بۇ دەۋرلەردە يەنە ئۇيغۇرلار مەدەنىي ھاياتىنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرى، ئىقتىسادى، جەمئىيەت تۈزۈلمىسى تىل - ئەدەبىياتى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر بۇددا مەدەنىيىتى ئالاھىدە تەرەققىي قىلىپ، خاندانلىق دائىرىسىدىكى قوچۇ (تۇرپان)، بېشبالىق (ھازىرقى جىمسار ناھىيىسىدە)، كۇسەن (كۇچا) قاتارلىق مەركىزىي شەھەرلەر بۇ خىل مەدەنىيەتنىڭ ئوچاقلىرىغا ئايلانغان.

كاشغەر (قەشقەر) ۋە بالا ساغۇننى پايتەخت قىلغان قاراخانىلار سۇلالىسى تەۋەسىدە ئىسلام دىنى دۆلەت دىنى بولغانلىقتىن، بۇ دىننىڭ تەسىرىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، بۇ جايلاردا قەشقەر ۋە بالا ساغۇننى مەركەز قىلغان ئىسلام دىنىي مۇھىتىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى مەيدانغا كەلدى.

«XII ئەسىردە يۈز بەرگەن قاراختايلارنىڭ شىنجاڭ رايونى ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان يۈرۈشلىرى، بولۇپمۇ XIII ئەسىرنىڭ بېشىدىن باشلانغان چىڭگىزخاننىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى ئۇيغۇر ئېتنىك تەركىبىنى تەشكىل قىلغۇچى خەلقلەر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي تۈزۈمى ۋە مەدەنىي ھاياتىدا ناھايىتى زور ئۆزگىرىشلەرنى مەيدانغا كەلتۈردى؛ ھەممىدىن ئاۋۋال، موڭغۇل يايلىقىدىن تارتىپ كاسپىي دېڭىزىغىچە بولغان كەڭ زېمىنلارنى موڭغۇل ئىمپېرىيىسى نامى ئاستىدا بىرلەشتۈرۈپ، بۇ كەڭ رايوندىكى خەلقلەر ئارىسىدا ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ئالاقىلىرىنى قويۇقلاشتۇردى. كەڭ دائىرىدە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. بۇنداق بىرلىشىشنىڭ ئاخىرقى نەتىجىسى بۇ رايونلار ئۈچۈن ئورتاق بولغان مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىي تىلنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن خۇلاسىلەندى...

1514 - يىلدىن 1678 - يىلغىچە بولغان خېلى ئۇزۇن بىر مەزگىلدە يەركەننى پايتەخت قىلغان سەئىدىيە خانلىقى شىنجاڭ رايونىنى خېلى كەڭ دائىرىدە بىرلەشتۈردى. بۇ دەۋردە ئۆزئارا نىزا تۇراقسىز ۋەزىيەتكە بىرقەدەر ئۈنۈملۈك خاتىمە بېرىلگەنلىكتىن، ئىقتىساد ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيات يۈكسىلىپ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىمۇ گۈللىنىپ يېڭى بىر دەۋرگە قەدەم قويدۇ. XVIII ئەسىردىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى ئاخىرقى ھېسابتا بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، شىنجاڭ رايونىنى ئاساس قىلغان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئېتنىك

بىرلىكى تېخىمۇ مۇستەھكەملەندى.»*

ئومۇمەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتى (جۈملىدىن ئۇيغۇر يېزىق مەدەنىيىتى) يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان مۇرەككەپ تارىخىي جەريانلاردا، ھەرقايسى دەۋرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرۈش بىلەن بىللە، ھەرقايسى دەۋرلەردە بەرپا بولغان ھەر خىل مەدەنىيەتلەردىن ئۆزىگە خاس ئوزۇق ئېلىپ، ئالاھىدە بىر مىللىي شەكىل بىلەن بېيىپ، تەرەققىي قىلغانىدى.

ئۇيغۇر تىلى ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى تۈركىي تىللار گۇرۇپپىسىنىڭ غەربىي ھۇن تارمىقى ئىچىدىكى قارلۇق تىللىرى تۈركۈمىگە كىرىدۇ. رەسمىي يېزىق ئىشلەتكەن دەۋردىن ئىلگىرىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ زادى قانداق ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئېنىق بىرنەرسە دېيىش ھازىرچە قىيىن. بۇ كەمگىچە تېپىلغان يادىكارلىقلارغا ئاساسەن چەت ئەللەردىكى ۋە مەملىكىتىمىزدىكى تىلشۇناسلار، تۈركولوگلارنىڭ پەرەزلىرى بويىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىقتىن پايدىلانغاندىن بۇيانقى دەۋرلەردىكى تىلنى، ئۇنىڭ بېسىپ ئۆتكەن تارىخىي جەريانلىرىغا قاراپ: قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى، ئوتتۇرا ئەسىر قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى، يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىن ئىبارەت تۆت دەۋرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى قەدىمكى تۈرك رونىك يېزىقى (ئورقۇن — يېنىسەي يېزىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرى ۋە باشقا تۈرك يېزىقىدىكى پۈتۈكلەردە؛ ئوتتۇرا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە قىسمەن ئەرەب يېزىقى يادىكارلىقلىرىدا؛ يېقىنقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى XIII — XIV ئەسىرلەردىن تاكى بىزنىڭ ئەسىرىمىزگىچە

* ئا. تۇردى: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان».

بولغان ئەرەب يېزىقى ئاساسىدا ئۆزگەرتىلگەن ئۇيغۇر (ياكى چاغاتاي) يېزىقىدا پۈتۈلگەن يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ. شۇڭا هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى ئەنە شۇ ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزگىرىشى، تەرەققىي قىلىشى نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن، مىللىي ئورتاق تىل دەيمىز. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەسىرلەر داۋامىدا قوللىنىپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر تىلى تەرەققىياتىنىڭ يۇقىرى شەكلى سۈپىتىدە شەكىللەنگەن ۋە قېلىپلاشقان مىللىي ئەدەبىي تىل بولۇپ هېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلار تارىختا تۈرلۈك يېزىقلارنى قوللانغان. لېكىن ئۇيغۇرلار زادى قايسى دەۋردىن باشلاپ ئېروگلىفلىق (تەسۋىرىي) يېزىقنى قوللانغانلىقى ۋە ئۇنىڭدىن قانداق پايدىلانغانلىقى هازىرچە بىزگە مەلۇم ئەمەس. چۈنكى بۇ هەقتە دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار ۋە تارىخىي يادىكارلىقلار يوق.

ئۇيغۇرلارنىڭ رەسمىي سىستېمىلاشقان يېزىقتىن پايدىلىنىپ قالدۇرغان يادىكارلىقلىرىنىڭ بىزنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەنلىرى 1600 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە. مانا مۇشۇ ئۇزاق تارىخىي جەرياندا، ئۇيغۇرلار جۈملىدىن باشقا تۈركىي خەلق ۋە مىللەتلەر ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، 1) قەدىمكى تۈرك (ئۇرقۇن) يېزىقى؛ 2) قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى؛ 3) براهمىچە تۈرك يېزىقى؛ 4) قوچو (ئىدىقۇت) يېزىقى؛ 5) سوغدى يېزىقى؛ 6) سۈرىيە يېزىقى؛ 7) مانى يېزىقى؛ 8) ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى قاتارلىق بىرقانچە خىل يېزىقلارنى قوللىنىپ، ئۆز تىلىنى خاتىرىلەپ كەلدى. تۆۋەندە بۇ خىل يېزىقلار ئۈستىدە ئايرىم ـ ئايرىم توختىلىپ ئۆتىمەن.

1. قەدىمكى تۈرك (ئۇرقۇن) يېزىقى

ئۇيغۇرلارنىڭ بىزگە مەلۇم بولغان ئەڭ قەدىمكى يېزىقلىرىدىن

بىرى. بۇ يېزىق 38 دىن 40 قىچە ھەرپ بەلگىلەردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، تەتقىقاتچىلار ئۇنى ھەرخىل ناملار بىلەن ئاتىغان:

(1) بۇ يېزىقتا ئويۇلغان مەشھۇر مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرى ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى ئورقۇن-يېنىسەي دەريا ۋادىلىرىدىن تېپىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى ئورقۇن يېنىسەي يېزىقى دەپمۇ ئاتايدۇ.

(2) بۇ يېزىقنىڭ شەكلى شىمالىي ياۋروپادا قوللىنىلغان قەدىمكى رونىك يېزىقىنىڭ شەكلىگە ئوخشاپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، بەزىلەر ئۇنى رونىك يېزىقى ياكى «تۈرك - رونىك يېزىقى»، يەنە بەزىلەر ئۇنى ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى يېزىق دەپمۇ ئاتايدۇ. بىز ئۇنى قەدىمكى تۈرك (ئورتۇن) يېزىقى دەپ ئاتايمىز. قەدىمكى تۈرك (ئورقۇن) يېزىقى، ئومۇمەن، ئوڭدىن - سولغا توغرىسىغا يېزىلىدۇ. لېكىن يېنىسەي ۋادىسىدىن تېپىلغان مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرىدا سولدىن - ئوڭغا يېزىلغانلىرىمۇ بار. ئايرىم مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرىدا ھەتتا «قوش يول» يەنى (بىر يولى ئوڭدىن سولغا، يەنە بىر يولى سولدىن ئوڭغا) يېزىلغان ئەھۋاللارمۇ ئۇچرايدۇ. سۆزلەر بىر - بىرىدىن تىك (ئاسما) چېكىت (:) ئارقىلىق ئايرىلىدۇ. بەزى سۆز بىرىكمىلىرى بىر سۆز قىلىپمۇ يېزىلىدۇ. ئايرىم يادىكارلىقلاردا «~» سۆز ئايرىش بەلگىسى قىلىپ يېزىلغان.

بۇ يېزىقتا كۆپىنچە ئۈزۈك تاۋۇشلار ئاساس قىلىنغان. سەككىز سوزۇق تاۋۇش ئومۇمەن تۆت ھەرپ بەلگىسى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

بۇ يېزىقتىكى ھەرپ شەكىللىرى سۆزنىڭ باش، ئوتتۇرا ۋە ئاياغلىرىدا ئاساسەن ئوخشاش شەكىلگە ئىگە.

قەدىمكى تۈرك يېزىقىنىڭ ئەڭ زور ئالاھىدىلىكى:

d, d, l, n, rs, t, y دىن ئىبارەت سەككىز ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ

ھەربىرى ئوخشاش بولمىغان ئىككى ھەرپ (شەكىل) بىلەن ئىپادىلىنىدۇ ۋە باشقىلار.

قەدىمكى تۈرك (ئۇرقۇن) يېزىقى قەدىمكى ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا قوللىنىلغانىدىن تارتىپ، ئومۇملاشقۇچە بىرنەچچە ئەسىر ۋاقىت ئۆتكەنلىكى ئەمەلىي ئەھۋال. شۇنى كۆزدە تۇتقاندا ئۇنىڭ دەسلەپكى قوللىنىلىشقا باشلىغان دەۋردىن تارتىپ، تۈرك خانلىقى دائىرىسىدە ئومۇملاشقان دەۋرگىچە بولغان ئارىلىقنى خېلى ئىلگىرى سۈرۈشكە بولىدۇ.

قەدىمكى تۈرك يېزىقىنىڭ مەنبەسى ۋە تۈركىي خەلقلەرنىڭ بۇ خىل يېزىقنى قايسى دەۋردىن باشلاپ قوللانغانلىقى قاتارلىق مەسىلىلەردە ئۆزگەنلىغان ئالىملار ھەر خىل پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، لېكىن ھازىرغىچە بۇ مەسىلىلەر ئېنىقلانغىنى يوق.

قىسقىسى، بۇ يېزىقنىڭ ئەڭ دەسلەپ قوللىنىلغان ۋاقتى، جايى قاتارلىق مەسىلىلەرنى تېخىمۇ ئەتراپلىق تەكشۈرۈشكە، تەتقىق قىلىشقا، ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ. قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى يادىكارلىقلار ئادەتتە مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرى ۋە قول يازما يادىكارلىقلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنى تېپىلغان رايونلىرى بويىچە يەتتە رايونغا بۆلۈشكە بولىدۇ:

(1) شىمالىي موڭغۇل دالاسى (ئۇرقۇن)؛
(2) يېنىسەي دەرياسى ۋادىسى؛
(3) لېنا دەرياسى — بايقال كۆلى رايونى؛
(4) ئالتاي رايونى (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى)؛
(5) شىنجاڭنىڭ تۇرپان، چاقىلىق (مىرەن) قاتارلىق جايلىرى ۋە دۇنخۇاڭدىن تېپىلغانلىرى؛
(6) ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەتتە سۇ، پەرغانە ئويمانلىقى قاتارلىق جايلار؛

(7) شەرقىي ياۋروپا (دوناي دەرياسى ۋادىسىدىن) ئېپىلغانلىرى...

مەزمۇن بويىچە تۆۋەندىكى ئالتە تۈرگە بۆلۈنىدۇ:

(1) تارىخىي تەزكىرە خاراكتېرىدىكىلىرى؛

(2) قەبرە (تاشلىرى)؛

(3) مەڭگۈ تاش ۋە تاملارغا ئويۇلغانلىرى؛

(4) دىنىي خاراكتېردىكىلىرى؛

(5) ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرى؛

(6) تۇرمۇش بۇيۇملىرى (مىتال بۇيۇملارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) غا ئويۇلغانلىرى ۋە باشقىلار.

قەدىمكى تۈرك خانلىقى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقىغا مەنسۇپ مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرى ئۆزىنىڭ قەدىمىيلىكى بىلەنلا مەشھۇر بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئۆز دەۋرىنىڭ تارىخىي رېئاللىقىدىن گۇۋاھلىق بەرگۈچى مۇھىم ھۆججەت، شۇنداقلا ئۆز زامانىسىدىكى تارىخ، تىل ـ ئەدەبىياتنىڭ يېگانە ماتېرىيالى سۈپىتىدە ئۇيغۇر تارىخى ۋە ئۇيغۇر تىل ـ ئەدەبىياتى خەزىنىسىدىكى قىممەتلىك بايلىق ھېسابلىنىدۇ.

بۇ يادىكارلىقلاردا كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ [مىلادى 552- يىلى تۈرك قەبىلىلىرى ئىچىدىكى ئاشىنا ئۇرۇقى كۆپىيىپ، ئاقساقىلى تۈمەن (بومىن دەپمۇ يېزىلغان) نىڭ رەھبەرلىكىدە كۈچلۈك تۈرك خانلىقىنى قۇرۇپ، ئۆزىگە تۈمەن «ئىللىك قاغان» دەپ نام بەرگەن. بۇ خانلىق تارىختا كۆك تۈرك خانلىقى (ياكى شەرقىي تۈرك خانلىقى) دەپ ئاتىلىدۇ] گۈللىنىشى ۋە ھالاكىتى سۆزلەنگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە كۆل تېكىن (كۆك تۈرك خانلىقىنىڭ خاقانى بىلگە خاقاننىڭ ئىنىسى بولۇپ، 731 - يىلى 47 يېشىدا ۋاپات بولغان مەشھۇر سەركەردە، قەھرىمان)، تونيۇقۇق (بىرنەچچە خاقانلارغا مەسلىھەتچى بولغان، مەڭگۈ تاش 712 — 716 - يىللىرى ئارىلىقىدا

ئورنىتىلغان، 62 قۇر خەت ئويۇلغان)، بىلگە خاقان، بايانچۇر (مويۇنچۇر، قۇتلۇق بىلگە خاقان) قاتارلىقلارنىڭ مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرىدا ئۇلارنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى، دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، تىنچلاندۇرۇش ۋە كۆچەيتىش يولىدا كۆرسەتكەن تۆھپىلىرى بىر خىل نازۇك شائىرانە تىل بىلەن تەسۋىرلەنگەن. (بەزى تەتقىقاتچىلار بۇ مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىنى بىر خىل نەزم ئۇسلۇبىدا يېزىلغان دەپمۇ قارايدۇ). ئۇلاردا ئالغا سۈرۈلگەن ئىدىيە — پارچىلىنىپ كەتكەن قەبىلىلەرنى قۇدرەتلىك ھەربىي كۈچ ئاساسىغا ئۇيۇشتۇرۇپ، كەڭ دائىرىدە بىرلىككە كەلگەن، كۈچلۈك فېئوداللىق دۆلەت قۇرۇشنى مەقسەت قىلغان. ئۆز دەۋرىنىڭ ئارزۇ - تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈرگۈچى بۇ خىل ئىنتىلىش ئاساسىدا كۆك تۈرك خانلىقى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بارلىققا كېلىشى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرۈپ جەمئىيەتنى گۈللەندۈرۈشتە ئالغار رول ئوينىغان.

مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرى — كۆك تۈرك ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى خاقانلارنىڭ نەسەبنامىسى، قوشنا دۆلەتلەر بىلەن بولغان سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەر قەبىلىلەر ئارا بولغان ئۇرۇش يىغىلىقلار، ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي خەلقلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادى، ئۆرپ - ئادەتلىرى، قەبىلە، يەر ناملىرى ۋە باشقا ئىقتىسادىي ئەھۋاللىرى ھەققىدە بىزنى مۇھىم مەلۇماتلار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

قىسقىسى، بۇ يادىكارلىقلارنى كۆك تۈرك ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرلىرىنىڭ بىرىنچى تۈركۈم ئەدەبىي ئەسەرلىرى، ئۇلارنى يازغۇچى شەخسلەرنى ئۆز دەۋرىنىڭ داڭلىق ئەربابلىرى دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ.

2. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى

بۇ يېزىق ئۇيغۇرلار تارىختا ئەڭ ئۇزۇن ۋە ئەڭ كۆپ

قوللانغان ئىككىنچى خىل يېزىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ سوغدى
يېزىقىدىن ئۆزگەرتىلگەن يېزىق بولۇپ، ئومۇمەن سولدىن
ئوڭغا (بەزىلىرى ئوڭدىن سولغا) تىك ۋە تۈز شەكىلدە
يېزىلىدۇ.

23 ھەرپلىك بۇ يېزىق مىلادى 744 — 840 - يىل-
لاردا ئورقۇن ۋادىسىدا قۇرۇلغان ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە
خېلى كەڭ قوللىنىشقا باشلاپ، قوچو ئۇيغۇر (تەخمىنەن
مىلادى 850 — 1250 - يىللار) دەۋرىدە ناھايىتى كەڭ
ئىشلىتىلگەن. تۇرپان، قۇمۇل قاتارلىق جايلاردا تاكى XV
ئەسىرگىچە، قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقى ھېسابلانغان
گەنسۇدىكى سېرىق ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بولسا تاكى XVIII
ئەسىرگىچە ئىشلىتىلگەن. «ئالتۇن يارۇق»، «ئوغۇزنامە»،
«شۋەنزاڭنىڭ تەرجىمىھالى»، «سەككىز يۈكمەك»،
«چاستانى ئىلىك بەگ»، «ئىككى تېكىننىڭ ھېكايىسى»، «مايترى
سىمىت»، «قۇتادغۇبىلىك»، «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» قاتارلىق بىر-
مۇنچە مەشھۇر ئەسەرلەر، بۇددا نوملىرى، مۇھىم ھۆججەت -
ۋەسىقىلەر مۇشۇ يېزىقتا يېزىلغان.

«قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى» دەپ ئاتالغان بۇ يېزىق
ھەققىدە ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت
قەشقەرى ئۆز ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ بېشى-
دىلا ئېنىق قىلىپ: «قەدىمدىن بېرى قەشقەردىن يۇقىرى
چىنغىچە بولغان ھەممە تۈرك يۇرتلىرىدا بارچە خاقانلار
بىلەن سۇلتانلارنىڭ يارلىق ۋە خەت ئالاقىلىرى ئەنە شۇ
يېزىقتا يېزىلىپ كېلىنگەن» دەپ كۆرسەتكەن. ئۇيغۇرلار
ئارىسىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن ۋە ئۇزۇن يىللار داۋامىدا ئىشلىتى-
لىپ، پۇختا ئەدەبىي قېلىپقا چۈشۈرۈلگەن بۇ يېزىق ئومۇمىي
تۈركىي تىللار ئۈچۈن خېلى مۇكەممەل يېزىق ئىدى. بۇ
يېزىقتا ناھايىتى نۇرغۇن دىنىي ۋە دۇنياۋى ئەدەبىيات نەمۇ-

لىلىرى ۋۇجۇدقا كەلگەن. قاراخانىيلار دەۋرىدىمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى دۆلەت يېزىقى بولغانىدى.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى 23 ھەرپنىڭ تۆتى سوزۇق تاۋۇشقا، قالغانلىرى ئۈزۈك تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئاساسەن سولدىن ـ ئوڭغا تىك ھالەتتە يېزىلىدۇ.

3. براھمىچە تۈرك يېزىقى

كۇچا، تۇرپان قاتارلىق جايلاردىن بۇ خىل يېزىقتا يېزىلغان ئەسەرلەر تېپىلدى. دەسلەپتە بۇ خىل يېزىق براھمى يېزىقى دەپ قارا ـ قويۇق قارالغان. كېيىنكى تەتقىقاتلاردا ئۇنىڭ تىلى تۈرك تىلى بولغانلىقتىن «براھمىچە تۈرك يېزىقى» دەپ ئاتالدى.

بۇ يېزىق توخرى B (توخرى تىلىنىڭ كۇچا شىۋىسى) يېزىقىغا ئاساسەن تۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا بەزى مۇھىم ئۆزگەرتىشلەرمۇ بولغان، تۈركىي تىللارنى توغرىراق ئىپادىلەش ئۈچۈن بىر قىسىم بەلگىلەر قوشۇلغان. بۇ يېزىقتا يېزىلغان يادىكارلىقلارنىڭ بىر قىسمىنى مەشھۇر تۈركىي تىللار ئالىمى، گېرمانىيىلىك ئا. فون. گاباىن خانىم (مارىيە ئانا) تەتقىق قىلىپ ئېلان قىلدى. بۇ خىل يېزىقتا يېزىلغان يادىكارلىقلاردا توخرى تىلىدىن تۈركىي تىللارغا قوبۇل قىلىنغان ئاتالغۇلار كۆپ ئۇچرايدۇ. ئىلگىرىكى تەتقىقاتلاردا بۇ خىل يېزىقنى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقنىڭ قايسى تارىخىي قايسى دەۋردە قوللانغانلىقى توغرىسىدا ئېنىق يەكۈن يوق ئىدى. بۇ يېزىقنىڭ كېلىپ چىقىشىغا مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ساپالار تۆۋەندىكىچە:

مىلادى 567 ـ يىلى غەربىي تۈرك دەپ ئاتالغان تۈرك قوۋملىرى پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان يەپتال (ئىفتالىت 厌哒 ياكى ئاق ھونلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ) لارنىڭ ھاكىمىيەت ئورنىنى ئىگىلىدى، ئۇلار تارىختا غەربىي

تۈرك خانلىقى دەپ ئاتالدى. مىلادى 582 - يىلىغا كەلگەندە، بۇ خانلىق ئىچىدە بۆلۈنۈش كېلىپ چىقىپ، غەربىي تۈرك خانلىقى بۈگۈنكى شىنجاڭ، ۋە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جەنۇبىدىكى بىر قىسىم رايونلار دائىرىسىدىلا چەكلىنىپ قالىدۇ. مىلادى 659 - يىلىغا كەلگەندە، بۇ خانلىق تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن يىمىرىلىدى. ئەنە شۇ زامانلاردا تۈركىي تىلىدىكى خەلقنىڭ بىر بۆلىكى كۇچانىڭ توخرى يېزىقلىرى بىلەن تونۇشۇش پۇرسىتىگە ئىگە بولغانىدى. شۇنىڭ بىلەن «براھچە — تۈرك يېزىقى» مەيدانغا كېلىدۇ.

4. ئىدىقۇت يېزىقى

«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» (北胡)، «جۇنامە» قاتارلىق تارىخىي كىتابلارنىڭ ئىدىقۇت (تۇرپان) ھەققىدىكى بايانلىرىنىڭ ھەممىسىدە: «يېزىقى خۇاشياچىغا (华夏) ئوخشايدۇ، خۇ (胡 — خۇر، خۇز، غۇز) تىلىدا ئوقۇلىدۇ» دەپ ناھايىتى ئېنىق قەيت قىلىنغان. ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرىمۇ ئۆز ئەسىرىدە: «قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ چىنلىقلارنىڭكىگە ئوخشايدىغان يەنە بىر خىل يېزىقى بار، رەسمىي ھۆججەت، خەت - چەكلىرىنى شۇ يېزىقتا يازىدۇ. ئۇيېزىقنى تاتار مۇسۇلمان بولمىغان ئۇيغۇرلار بىلەن چىنلىقلاردىن باشقىلار ئوقۇيالمايدۇ» دەپ يەنە بىر قېتىم ناھايىتى ئېنىق ئىزاھات بېرىپ ئۆتكەن. بۇ خاتىرىلەر ئارخېئولوگىيە ئارقىلىق ئىسپاتلانماقتا.

تۇرپان ئاستانىدىكى قەدىمكى قەبرىلەر، سىڭگىم، مۇرتۇق قاتارلىق جايلاردىكى بۇددىزم خارابىلىرىدىن جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر (Ⅲ—Ⅴ ئەسىرلەر) دەۋرىگە ئائىت ھۆججەت - ۋەسىقىلەر خېلى كۆپ تېپىلدى. لېكىن بۇ يازما يادىكارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى بەزى ماتېرىياللاردا «خەنزۇ

يېزىقى، خەنزۇ تىلى» دەپ يېزىلىۋاتىدۇ. لېكىن تارىختا ئىدىقۇت (تۇرپان) ئۇيغۇرلىرى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن قوچۇ (高昌) يېزىقىنى تەڭ قوللانغان ئەھۋالنىڭ بولغانلىقىنى يۇقىرىدا بايان قىلدۇق. بۇ خۇددى ھازىرقى ياپونىيىلىكلەر بىلەن كورىيە (چاۋشيەن) لىكلەر خەنزۇچە خەت ئارقىلىق ئۆز تىلىنى خاتىرىلىگىنىگە ئوخشايدۇ.

5. سوغدى يېزىقى

قەدىمدە پەرغانە ۋادىسىدا ياشىغان سوغدىيانلار مىلادى III ئەسىردىن باشلاپ، ئەسلىدە ئىراندا قوللىنىلغان ئاۋستا يېزىقى ئاساسىدا تۈزۈلگەن بىر خىل يېزىقنى ئىسلاھ قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ تىلى — شەرقىي ئىران شېۋىسىنى ئىجاد قىلغان. بۇ خىل يېزىقنى تىلشۇناسلار «سوغدى يېزىقى» (بەزى كىتابلاردا پەھلىۋى يېزىقى) دەپ ئاتىدى.

سوغدىيانلار شۇ زامانلاردا ھىندى ۋادىسى، قەشقەر رايونى ۋە لوپنۇر رايونى، قوچۇ ۋە موڭغۇلىيە يايلاقلىرىغىچە بېرىپ تىجارەت قىلاتتى. ئۇلار بارغان جايلاردا بۇ خىل يېزىقنى قوللىناتتى.

مىلادى V ئەسىرلەردە بۇ يېزىق خەلقئارالىق سودا كارۋان يوللىرى (يىپەك يولى دەپمۇ ئاتىلىۋاتىدۇ) تەۋەسىدە راۋان قوللىنىلىدىغان بىر خىل يېزىق بولۇپ قالدى. كېيىن بۇ سوغدى يېزىقى ئاساسىدا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بارلىققا كەلدى.

تۇرپان ۋادىسىدىن مىلادى V — VI ئەسىرلەرگە تەۋە سوغدىچە بۇددىزم ئەسەرلىرى، ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي ۋەسىقىلەر — يادىكارلىقلار تېپىلدى. تۇرپاندىكى سىڭگىم، بېزەكلىك قاتارلىق مىڭئۆي تام رەسىملىرىدىمۇ سوغدىچە بېغىشلىمىلار بار. ئۇرقۇن ۋادىسىدىن تېپىلغان قەدىمكى

ئۇيغۇر خاقانلىقى زامانىدا ئىشلەتكەن سوغدىچە خەت ئۇيغۇل خان مەڭگۈ تاشلارىدۇ تېپىلدى. ئومۇمەن قىسمەن يادىكارلىقلارنىڭ گەرچە يېزىقى سوغدىچە بولسىمۇ، ئۇنىڭ تىلى تۈركچە (قەدىمكى ئۇيغۇرچە) ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى.

6. مانى يېزىقى

مىلادى 247 - يىلى ئىراندا مانى دىنى بارلىققا كەلگەندە، بۇرۇن سۇرىيىنىڭ پالمىرا شەھىرىدە قوللىنىلغان يېزىق شەكلىگە ئاساسەن تۈزۈلگەن مانى يېزىقى قوللىنىلىشقا باشلىغان. شۇنىڭدىن كېيىن مانى دىنىمۇ ئوتتۇرا ئاسىياغا تەدرىجىي تارقىلىشقا باشلىدى.

بۇ دىن ئوتتۇرا ئاسىيا تەۋەسىدە خېلى ئۇزاق ۋاقىتقىچە يەرلىشىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن، مىلادى 762 - يىلى ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ دۆلەت دىنىغا ئايلاندى. شۇنىڭدىن باشلاپ مانى يېزىقى ئۇيغۇر تىلىنىمۇ خاتىرىلەيدىغان يېزىققا ئايلاندى.*

تۇرپان تەۋەسىدىن مانى يېزىقىدا يېزىلغان قول يازما يادىكارلىقلىرى تېپىلغانىدى. ئۇز زامانىسىدا تۇرپاندا مانى دىنى بىلەن بۇددا دىنى بىرلىكتە كەڭ تارقىلىش بىلەن بىللە، مانى دىنى مەدەنىيىتى بىلەن بۇددىزم مەدەنىيىتى بىرلەشتۈرۈلگەن بىر خىل شەكىل پەيدا بولغان. بۇ ئەھۋالنى تۇرپان مىڭئۆيى سەنئىتىدىكى بەزى تام رەسىملىرى ئارقىلىق كۆرگىلى بولىدۇ.

تۇرپاندىن يەنە مانى دىنى مۇخلىسلىرىنىڭ بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ۋاقىتىدىكى توۋانامىلىرى خاتىرىلەنگەن يادىكارلىقلارمۇ تېپىلغان. بۇ يادىكارلىقلار خېلى بۇرۇن چەت

---

* 3، 4، 5، 6. چۈشەندۈرۈشلەر ق. ۋەلىنىڭ «شىنجاڭدىن تېپىلغان تارىخىي يېزىقلار» دېگەن ماقالىسىدىن پايدىلىنىپ تەييارلاندى (ئا).

ئەلدە تەتقىق قىلىنىپ ئېلان قىلىندى.

7. ئەرەب يېزىقى (ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى كونا ئۇيغۇر يېزىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)

ئىسلام دىنىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقىلىشىغا ئەگىشىپ X ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XI ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن ئېتىبارەن بۇ يېزىق قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئورنىنى بېسىشقا باشلىغان. قاراخانىلار X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىسلام دىنىنى رەسمىي قوبۇل قىلىپ، دۆلەت دىنىغا ئايلاندۇردى. شۇ قاتاردا ئەرەب يېزىقىمۇ قوبۇل قىلىندى. بۇ يېزىق دەسلەپكى مەزگىلدە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن بىر قاتاردا قوللىنىلدى. مەسىلەن، قاراخانىلارنىڭ مىلادى 1067 - يىلىدىن باشلاپ چىقىرىلغان تەڭگە پۇللىرىدا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ئەرەب يېزىقىنىڭ بىللە ئىشلىتىلگەنلىكى بۇنى ئىسپاتلايدۇ.

ئالاھىدە تەكىتلەشكە تېگىشلىك يەنە بىر ئەھۋال شۇكى، ئەرەب يېزىقى قاراخانىلار تەۋەسىدە قوللىنىلغاندىن كېيىن، ئۇنى ئۇيغۇرلار ئۆلۈك ھالدا قوللانماي، بەلكى ئۇنى تېگىشلىك تۈزدە ئىسلاھ قىلغان ۋە ئۆزگەرتكەنىدى.

1959 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي ئارخېئولوگىيە ئەترىتى بارچۇق (مارالبېشى ناھىيىسى تەۋەسىدە) شەھىرى خارابىسىدىن قېزىۋالغان بىر پارچە ھۆججەتتە ئەرەب يېزىقىنىڭ ئىسلاھ قىلىنغانلىقىنى ناھايىتى ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ. ئۇنىڭدا بەزى ھەرپلەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىسىغا زىچ ماسلاشتۇرۇلغان ھالدا ئىجادىي ئىسلاھ قىلىنغان.

ئەرەب يېزىقى — ئەرەب ئىسلام ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەڭ ئومۇملاشقان قانۇنىي يېزىقى ھېسابلانغاچقا، دىنىي، سىياسىي، ئەدەبىيات، تىلشۇناسلىققا دائىر ئەسەرلەر مۇتلەق ئەرەب تىلىدا يېزىلىشى كېرەك ئىدى. ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ مەركەزلىرىدە ئەرەب تىلى ئالىي ھاكىمىيەت تىلى بولغاندىن

تاشقىرى، ئىلىم ـ پەن تىلى قىلىنغانىدى. شۇڭا تۈركىي خەلقلەردىن چىققان نۇرغۇن ئالىملار، ئەدىبلەر ئۆز ئەسەرلىرىنى ئەرەب تىلىدا يازدى («تۈركىي تىللار دىۋانى»مۇ ئەرەب يېزىقىدا يېزىلغان).

ئەرەب يېزىقى 1000 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە ئۇيغۇر تىلىغا نىسبەتەن قوشۇمچە ۋاستە بولۇپ كەلدى ۋە مۇشۇ تارىخىي دەۋر ئىچىدە خېلى مۇھىم ئىجابىي رول ئوينىدى. ئۇيغۇرلاردىن يېتىشىپ چىققان بىرقانچە مەشھۇر ئالىملار، ئەدىبلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى مۇشۇ يېزىق بىلەن يېزىپ بىزگە قالدۇرغان.

ئۇمۇمەن، ئۇيغۇرلار قوبۇل قىلغان ئەرەب يېزىقىنىڭ بەزى ھەرپ شەكىللىرى ئانچە تۇراقلىق بولمىغاچقا، ئۇيغۇرلار بۇ يېزىقنى قوبۇل قىلغاندىن بۇيان 20 دىن 30 غىچە ھەرپ شەكلىنى قوللانغان.

ئەرەب يېزىقى ئۆزۈك تاۋۇشلارغا ئاساسلانغان يېزىق بولغانلىقى ئۈچۈن، بەزى قىيىنچىلىق ۋە قالايمىقانچىلىقلار داۋاملىق ساقلىنىپ كەلگەن. سوزۇق تاۋۇشلارغا ئالاھىدە مەخسۇس ھەرپلەر بولمىغاندىن تاشقىرى، مەلۇم بەلگە بىرقانچە تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلدۇرۇلغان. شۇڭا ئۇيغۇرلار تارىختا بۇ يېزىقنى قوللانغاندىن تارتىپ تاكى بۈگۈنكى دەۋرگە قەدەر كۆپ قېتىم ئىسلاھ قىلغان.

«ئىدىقۇت ۋە قاراخانىلار دەۋرىدە ئىگىلىك ۋە مەدەنىي ھاياتنىڭ گۈللىنىشى بىلەن بىللە، ئالىمىي ئەدەبىيات بۇرۇنقى توققۇز ئۇيغۇر (ياكى توققۇز ئوغۇز) ئەنئەنىسى بويىچە تېخىمۇ راۋاجلاندى.

كۇچانىڭ شەرقىدە — ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىلىم ئەھلى ئىدىقۇت ۋە بېشبالىقتا تۇخار ۋە سانسكرت (ئەنەتكەك) چە يېزىلغان مەشھۇر بۇددا نوملىرىنى ۋە ئەدەبىي

ئەسەرلەرنى، شۇنداقلا خەنزۇچىدىن پەلسەپە ئەسەرلىرى، ئىدىيە ۋە ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش دەستۇرلىرىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ، ئۆزلىرىگە خاس دىنىي ۋە دۇنياۋى ئەدەبىياتىنى راۋاجلاندۇرغان بولسا، كۇچانىڭ غەربىدە قاراخانىلار ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئوقۇمۇشلۇق تەبىقىسى ئەرەب جەلىپلىكىدە تۈرلۈك مىللەت ئالىملىرى توپلانغان دۇنيا ئىلىم - پەن جەۋھەرلىرىنى تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللاندى. بۇنداق تەتقىقاتچىلىقنىڭ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولدى: ئىسلام قانۇنىنى شەرھلەش، يۇنانىنىڭ داڭلىق پەيلاسوپلىرىنىڭ ئىدىيە سىستېمىسىنى شەرھلەش تىلشۇناسلىق، قانۇنشۇناسلىق، تىبابەتچىلىك، ئاسترونومىيە — كالىندارچىلىق ۋە باشقا ساھەلەردىكى تەتقىقاتلار نۇرغۇن ئالىملارنى جەلپ قىلغانىدى.

شۇنىسى روشەنكى، دىنىي جەھەتتىكى كەسكىن ئايرىمىنىڭ بولۇشىغا قارىماي، شەرقىي ۋە غەربىي ئۇيغۇرلار ئوخشاشلا قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلدى.»*

ئۇيغۇر يېزىقى تىلىنىڭ تارىخىنى، بولۇپمۇ ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئۇيغۇر تىل - يېزىقىنىڭ ئۆزگىرىشى، ئىسلاھ قىلىنىشى ۋە تەرەققىيات جەريانلىرى بىلەن تېخىمۇ تەپسىلىي تونۇشۇش ئۈچۈن «خاقانىيە تىلى» ۋە «چاغاتاي تىلى» ھەققىدە ئالاھىدە توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. تۆۋەندە بىز بۇ ھەقتە ئايرىم - ئايرىم چۈشەنچە بېرىپ ئۆتىمىز.

(1) «خاقانىيە تىلى»: X ئەسىردىن كېيىن ۋە مەھمۇت

---

* «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981 - يىل نەشرى، بىرىنچى توم، 6 —، 7 — بەتلەر.

قەشقەرى دەۋرىدە قاراخانىلارنىڭ غەربىي قىسمىدىكى خەلقلەر تىلى «ئوغۇز تىلى» دەپ، شەرق قىسمىدىكى خەلقلەر تىلى «تۈرك تىلى» دەپ ئاتالدى. بۇ «تۈرك تىلى» قەدىمكى كۆك تۈرك ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى بولۇپ، ئۇ، قاراخانىلارنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسىدىكى چوڭ شەھەرنى ئاساس قىلغان ئورتاق ئەدەبىي تىل ئىدى. شۇڭا ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى، مەشھۇر تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەرى قاراخانىلارنىڭ مەركىزىي ئۆلكىسىدە ياشىغۇچى خەلقنىڭ تىلىنى ئومۇمىي ئەدەبىي تىلنىڭ ئاساسى دەپ ھېسابلىغان ۋە ئۇنىڭغا «خاقانىيە تىلى» دەپ نام بەرگەن: «تىللارنىڭ ئەڭ يېنىكى ئوغۇز تىلى، ئەڭ توغرىسى توخسى ۋە ياغما تىللىرى، شۇنىڭدەك ئىلى، ئېرتىش، يامار ۋە ئەتىل (ئىدىل) ۋادىلىرىدىن ئۇيغۇر شەھەرلىرىگىچە بولغان جايلاردا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ تىللىرىدۇر»، «بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئوچۇق ۋە راۋان تىل خاقانىيە ئۆلكىسىدىكىلەرنىڭ تىلى ھېسابلىنىدۇ»، قەشقەر «...شەھەر ئىچى خەلقى خاقانىيە تۈركچىسى بىلەن سۆزلىشىدۇ.»*

«مەھمۇت قەشقەرىنىڭ بۇ ھۆكمى بويىچە شۇنداق خۇلاسىگە كېلىش مۇمكىن: «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا باشقا - باشقا تۈركىي قەبىلىلەرگە نىسبەتەن ئىشلىتىلگەن «تۈرك» - «خاقانىيە تۈركلىرى» دۇر؛ باشقا تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىغا نىسبەتەن ئىشلىتىلگەن «تۈرك تىلى» ئومۇمىي ئەدەبىي تىل بولغان «خاقانىيە تىلى»نىڭ قىسقارتىلغان ئاتالغۇسىدۇر. بۇ تىل XV — XIV ئەسىرلەردە «چاغاتاي تىلى»، ئۇنىڭدىن كېيىن بولسا، «كاشغەر تۈركچىسى» دەپ ئاتالغان تىلدۇر.

---

* «تۈركىي تىللار دىۋانى»، فاكسىمىل، 1 - جىلد، 25 - بەت.

«خاقانىيە تىلى» دا ناھايىتى باي ئەدەبىي مىراسلىق قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېتەكچى رولى بولغاندىن باشقا، غەربىي تۈركىي تىلىنىڭ ئوبدان ئامىللىرىمۇ بار ئىدى. شۇڭا بۇ تىل شەرقىي ۋە غەربىي تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئورتاق ئالاقە قورالىلىق رولىنى ئوينىغان. تۈركىي تىللارغا ئومۇمىي بولغان فونېتىكىلىق، مورفولوگىيىلىك ۋە لېكسىكىلىق خۇسۇسىيەتلەر يېتەكچى شەۋىدە مەركەزلىك ئىپادىلەنگەن.»*

(2) «چاغاتاي تىلى»: XIV ئەسىردىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە تۈركىي خەلقلەر ئىچىدە ئورتاق قوللىنىلغان ئۇيغۇر يېزىق تىلى ئادەتتە «چاغاتاي تىلى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ تىلنى باشقا تۈركىي ئەدەبىي تىللاردىن ئېنىق پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن خەلقئارادا ئاساسەن «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتايدۇ. بۇ ئۇيغۇر يېزىق تىلىنىڭ «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتىلىپ قېلىشىغا چاغاتاي خانلىقىنىڭ ۋە چاغاتاي ئەۋلادلىرى ئورناتقان باشقا خانلىقلارنىڭ بۇ تىلنى ھۆكۈمەت تىلى قىلىپ قوللانغانلىقى ئاساسىي سەۋەب بولغان.

چىڭگىزخان ئۆلۈپ كېتىشتىن بۇرۇن موڭغۇل ئىمپېرىيىسىگە قاراشلىق زېمىننى ئوغۇللىرىغا سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەنىدى. شۇ چاغدا ماۋرائۇننەھر (ئامۇ دەرياسى بىلەن سىر دەرياسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى جايلار)، يەتتە سۇ رايونى (بالقاش كۆلىنىڭ شەرقى ۋە جەنۇبى)، پامىر ئەتراپلىرى ۋە ھازىرقى شىنجاڭ رايونى چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتايغا سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن. چاغاتاي ئۆلگەندىن كېيىن مىلادى 1242 — 1306 - يىللاردا ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئاشۇ جايلارنى بىر خانلىق قىلىپ، ئۇنى «چاغاتاي خانلىقى»

* «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىل نەشرى، بىرىنچى توم، 30 — 31 - بەتلەر.

(ياكى «چاغاتاي ئۇلۇسى») دەپ ئاتىغان. كېيىن بۇ خانلىق ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ، ماۋرائۇننەھر قىسمى «غەربىي چاغاتاي خانلىقى»، يەتتە سۇ رايونى بىلەن ھازىرقى شىنجاڭ رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قىسمى «شەرقىي چاغاتاي خانلىقى» (ياكى «موغۇلىستان») دەپ ئاتالغان. 1348 - يىللىرى چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان تۇغلۇق تۆمۈرخان بۇ خانلىقنى يەنە بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئۇنى «موغۇلىستان» دەپ ئاتىغان. تۇغلۇق تۆمۈر 1363 - يىلى ۋاپات بولۇپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا بۇ خانلىق تۆمۈرلەڭ (ئاقساق تۆمۈر) نىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتكەن، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقى مىلادى XV ئەسىردىن باشلاپ پارچىلىنىشقا باشلىغان. 1514 - يىلى تۇغلۇق تۆمۈر ئەۋلادىدىن بولغان سۇلتان سەئىدخان پارچىلانغان موغۇلىستاننى بىرلەشتۈرۈپ، تارىختىكى «سەئىدىيە خانلىقى» (ياكى «يەركەن خانلىقى») نى قۇرغان.

چاغاتاي ئەۋلادلىرى قانداق نام ئاستىدىكى خانلىقلارنى قۇرۇشتىن قەتئىينەزەر، «چاغاتاي» دېگەن نامنى ۋە ئۇيغۇر تىل - يېزىقىنى قوللانغان. شۇڭا ئۇيغۇر يېزىق تىلىمۇ «تۈرك تىلى»، «تۈركچە» دەپ ئاتىلىشى بىلەن بىر قاتاردا «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالغان.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بايانلاردىن تۆۋەندىكىچە خۇلاسە چىقىرىشىمىز مۇمكىن:

تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى ئورتاق ئەدەبىي تىل قىلىپ قوللىنىش ئەنئەنىسى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. قەدىمكى تۈرك (ئۇرقۇن - يېنسەي) يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرىدا «تۈرك تىلى» دەپ ئاتالغان تىل بىلەن VIII ئەسىردىكى «ئۇيغۇر خانلىقى»دا قوللىنىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئاساسەن ئوخشايدۇ. بۇ تىللار بىلەن ئىدىقۇت خانلىقىدا قوللىنىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ۋە

«خاقانىيە تىلى» ئوتتۇرىسىدىمۇ ئانچە چوڭ پەرق يوق. بۇ هال VIII ئەسىردىن بۇرۇنقى «قەدىمكى تۈرك تىلى»نىڭمۇ ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. دېمەك، تۈركىي خەلقلەر يېزىققا ئىگە بولغاندىن تارتىپ تاكى XIV ئەسىرگە كەلگۈچە قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى ئورتاق ئەدەبىي تىل قىلىپ قوللانغان. شۇڭا «قامۇسۇلئەئلام»نىڭ ئاپتورى شەمسىددىن سامى (تۈركىيىدە ھىجرى 1306 - يىلى، مىلادى 1888 — 1889 - يىللىرى نەشر قىلىنغان) مۇ: «قەدىمكى ئۇيغۇرلار مەدەنىي تەرەققىياتتا ئەڭ ئالغا كەتكەن بولۇپ، بۇلارنىڭ تىلى تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ئورتاق ئەدەبىي تىل ئىدى»، «چاغاتاي خان ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن چاغدىكى ئۇيغۇر تىلى شۇ چاغدىن تارتىپ چاغاتاي تىلى دەپ مەشھۇر بولغان...» دەپ يازغانىدى.

چاغاتاي تىلىدا ئالەمشۇمۇل شاھانە ئەسەرلەرنى يېزىپ دۇنيادا شۆھرەت قازانغان ئۇلۇغ ئۇيغۇر شائىرى ئەلىشىر نەۋائىي ئۆزىنىڭ دىۋانىغا يازغان كىرىش سۆزىدە چاغاتاي ئەدەبىيا- تىنىڭ پېشۋالىرىدىن بولغان لۇتفى ۋە سەككاكى ئۈستىدە توختىلىپ: «...ئۇيغۇر ئىبارىلىرىنىڭ ئۇستىلىرىدىن، تۈرك سۆزلىرىنىڭ ماھىرلىرىدىن مەۋلانە سەككاكى، مەۋلانە لۇتفى لارنى كۆرسىتىش كېرەككى، ھەر بىرىنىڭ شېرىن شېئىرلىرى تۈركىستاندا چەكسىز شۆھرەت قازاندى ۋە بىرىنىڭ لەتىپ غەزەللىرى ئىراق ۋە خۇراساندا ئۈزۈلمەي تارقالماقتا» دەپ يازىدۇ. بىر شەيئىنى مەنداش ئىبارىلەر بىلەن سۈپەتلەش چاغاتاي تىلىدىكى ستىلىستىكىلىق ئۇسۇللارنىڭ بىرى. نەۋائىي، لۇتفى بىلەن سەككاكى قوللانغان تىلنى «ئۇيغۇر ئىبارىلىرى» ۋە «تۈرك سۆزلىرى» دېگەن مەنداش سۆزلەر بىلەن ئىپادىلەش ئارقىلىق شۇ چاغدىكى «تۈرك تىلى» ياكى «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالغان ئەدەبىي تىلنىڭ ئەمەلىيەتتە

«ئۇيغۇر تىلى» ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرسەتكەن.

چاغاتاي تىلى فونېتىكا ۋە گراماتىكا جەھەتتە ئاساسەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا راۋاجلىنىش بىلەن بىللە، ئەرەب تىلى ۋە پارس تىلىدىن نۇرغۇنلىغان سۆز - ئىبارىلەرنى ھەم بىرمۇنچە ئىپادىلەش ئۇسۇللىرىنى قوبۇل قىلغانىدى. ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا ئەرەب ۋە پارس تىللىرى ئامىللىرىنىڭ كۆپلەپ كىرىشى ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. تۈركىي خەلقلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقى ياشىغان رايونلارغا ئىسلام دىنى كىرگەندىن كېيىن، مائارىپ ئىشلىرى پۈتۈنلەي ئەرەب تىلى بىلەن ئېلىپ بېرىلدى، ئىسلام مەدەنىيىتى ئىزىغا چۈشكەن پارس ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرى كۈنسايىن كۈچەيدى، ئەرەبچە، پارسچە ئوقۇغان زىيالىيلار كۆپىيىشكە باشلىدى. ئىلمىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئەرەب تىلى ۋە پارس تىلىدا يېزىش بىر خىل مودا بولۇپ قالدى. مانا مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا ئىسلام دىنى، ئىسلام مەدەنىيىتىگە ئائىت يېڭى ئۇقۇملار ئەرەبچە ياكى پارسچە ئاتىلىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا ئەسلىدىن بار بولغان ئاتالغۇلارمۇ ئەرەبچە ياكى پارسچە ئاتالغۇلار بىلەن ئالماشتۇرۇلدى ياكى بىللە قوللىنىلدى. ئەرەب تىلى ۋە پارس تىلىغا تەقلىد قىلىنغان جۈملە شەكىللىرى ۋە ئىبارىلەر كۆپەيدى. بۇ ئەھۋال ئۇيغۇر زىيالىيلىرى، ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەر ئارىسىدا تاكى مۇشۇ ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىغىچە داۋاملاشتى.

«چاغاتاي تىلى ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئورتاق ئەدەبىي يېزىق تىلى سۈپىتىدە قوللىنىلغان 500 - 600 يىل ۋاقىت ئىچىدە رەبغۇزى، ئاتايى، سەككاكى، لۇتفى، نەۋائى، بابۇر، خىرقەتى، زەلىلى، نەۋبەتى، مەجلىسى، موللا ئەلەم شەھيارى، قەلەندەر شائىر

ئاخۇن، ئەھمەت غوجامنىياز ئوغلى، قەشقەرلىق قاسىمى، موللا مۇھەممەت تۆمۈر، مىر پازىل موللا كىچىك، موللا يۇنۇس ياركەندى، ھەيئەتى، ياركەنتلىك ئۆمەر باقى، موللا سىدىق ياركەندى، بەرشىدى (مۇھەممەت سىدىق)، ئابدۇرېھىم نىزارى، زىيائى (نورۇز ئاخۇن كاتىپ)، غەرىبىي (تۇردۇش ئاخۇن)، سەبۇرى، مۇھەممەت سادىق كاشغەرى، گۇمنام، نىيازى، ئەھمەتشاھ قارىقاشى، سىيىت مۇھەممەت، موللا موسا سايرامى، موللا بىلال نازىمى، تەجەللى، مۆجىزى قاتارلىق نامى مەلۇم بولغان ۋە نامى ھازىرچە مەلۇم بولمىغان كۆپلىگەن ئالىم، ئەدىبلىرىمىز بۇ تىل بىلەن نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازدى ياكى باشقا تىللاردىكى، بولۇپمۇ پارس تىلىدىكى مۇھىم ئەسەرلەرنى بۇ تىلغا تەرجىمە قىلدى. بىزنىڭ زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن بۇ قەدىمكى يازما يادىكارلىقلار سان جەھەتتىن ئەڭ كۆپ، مەزمۇن جەھەتتىن ئەڭ مول بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىختىن بۇيان ۋەتىنىمىز مەدەنىيەت خەزىنىسىگە قوشقان قىممەتلىك تۆھپىلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگۈچى شانلىق مەدەنىيەت بايلىقىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بۇ يازما يادىكارلىقلىرىمىزنى توپلاش، رەتلەش، نەشر قىلىش ۋە ئۆگىنىش يېڭى مەدەنىيىتىمىزنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەتكە ۋارىسلىق قىلىش ئىشىدا ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.»*

شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىككى، ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ھازىرقى زاماندىكى ئىسلاھ قىلىنىش جەريانىمۇ بىر مۇنچە ئەگرى - توقايلىقلارنى بېسىپ ئۆتتى. مەسىلەن، 1936 — 1937 - يىللىرى ئۇيغۇر زىيالىيلىرى چاغاتاي

---

* «چاغاتاي تىلى»نىڭ چۈشەندۈرۈشى — خەمىت تۆمۈر، ئا. پولات يازغان «چاغاتاي تىلى» دېگەن كىتابنىڭ مۇقەددىمىسىدىكى بايانلارغا ئاساسەن تەييارلاندى.

يېزىقى ئاساسىدا ئىسلاھ قىلىنغان «ئۇيغۇر يېزىقى ئېلىپبە لايىھىسى» نى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى كونا ئۇيغۇر يېزىقى يەنە بىر قېتىم ئىسلاھ قىلىنىپ، ئەرەب، چاغاتاي يېزىقلىرىدىكى تەكرار ئاھاڭلار ئېلىپ تاشلاندى ۋە ئۇنىڭ ئورنىغا ئۇ، ئا، ئە قاتارلىق ھەرپلەر قوشۇلدى. 1950 - يىلى 10 - ئايدا «شىنجاڭدا تىنچلىقنى قوغداش دېموكراتىك ئىتتىپاقى» نىڭ باشچىلىقىدا ئۇيغۇر يېزىقىنى ئىسلاھ قىلىش مەسىلىسى مۇھاكىمە قىلىندى ۋە تىل - يېزىق كومىتېتى تەسىس قىلىندى. 1951 - يىلى ئالمۇتادا چاغاتاي يېزىقى ئاساسىدا ئىسلاھ قىلىنغان «ئۇيغۇر يېزىقى ئېلىپبەسى» ئېلان قىلىندى. ئۇنىڭغا ئۇلىشىپلا 1951 - يىلى ئۈرۈمچىدە ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېزىقنى مۇمكىنقەدەر تەرەققىيات تەلىپىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن بەزى ئىسلاھاتلار ئېلىپ بېرىلدى. ئۇيغۇر تىلىدا زۆرۈرىيىتى يوق ط، ت، ح ذ، حى. خى، حل، خل، ع قاتارلىق ھەرپلەر چىقىرىپ تاشلاندى. 1954 - يىللىرى يەنە بەزى تەدبىرلەر قوللىنىلىپ، ئەسلىدىكى ئېلىپبە تەركىبىدە بولمىغان بىرنەچچە ھەرپ ئىجاد قىلىنىپ، ئېلىپبە تەركىبىگە كىرگۈزۈلدى. ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپلەر قوش بەلگە قويۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق پەرقلەندۈرۈلدى. شۇنىڭدەك ئايرىم ھەرپلەرنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن شەرتلىك بەلگىلەر قوشۇلدى. «ئا، ئە، ئو، ئۇ، ئې، ئى »قاتارلىق ھەرپلەر مۇشۇ يول بىلەن ھەل قىلىنىپ، ئىملادا خېلى ياخشى ئوڭۇشلۇقلار بارلىققا كەلدى ۋە بۇ يېزىق ئۇيغۇر جانلىق تىلىدا تېخىمۇ يېقىنلىشىپ، ئوقۇش - ئوقۇتۇش ۋە مەتبۇئات ئىشلىرىدا كۆپ ئوڭايلىقلارنى يارىتىپ بەردى.

ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ تېپىلىشى

«مىللەتلەرنىڭ ئېتنىك تارىخى ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، قەدىمدىن تارتىپ مۇتلەق «ساپ مىللەت» بولمىغىنىدەك، سىرتقى تەسىردىن خالىي مۇتلەق «ساپ مەدەنىيەت»مۇ بولغان ئەمەس... ئۈچ چوڭ ئىگىلىك (چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، سودا)، ئۈچ قەدىمىي مەدەنىيەت (ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتى، ھىندى مەدەنىيىتى، يونان مەدەنىيىتى)، ئۈچ چوڭ دىن (بۇددا دىنى، خرىستىئان دىنى ۋە ئىسلام دىنى)، ئۈچ چوڭ تىل سىستېمىسى (خەنزۇ - زاڭزۇ تىل سىستېمىسى، ئالتاي - ئورال تىل سىستېمىسى، ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسى) بىر - بىرى بىلەن ئۇچرىشىپ، بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسەتكەن زېمىندا، ئۆز دەۋرىنىڭ دۇنياۋى قاتناش لىنىيىسى — «يىپەك يولى» تۈگۈنىدە مەيدانغا كېلىپ، ئۇزۇن تەرەققىيات مۇساپىسىنى بېسىپ ئۆتكەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىمۇ بەزى قەدىمىي مىللەتلەر مەدەنىيىتىگە ئوخشاش كۆپ مەنبەلىك، كۆپ قاتلاملىق مەدەنىيەتتۇر... بۇ يەردە ئېيتىلىۋاتقان كۆپ مەنبە پۈتۈنلەي ئوخشاش بولمىغان تارىخىي ۋە جۇغراپىيىلىك مۇھىتتا ياشىغان مىللەتلەر مەدەنىيەتلىرىنىڭ مېخانىك ھالدا قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان بىر داشقازان ئۇمىچى ئەمەس، ئۇنىڭدا ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆزىنىڭ مىللىي مەدەنىيىتى ئاساسىدا باشقا مىللەتلەر مەدەنىيىتىنىڭ مۇنەۋۋەر ئامىللىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە مەنىۋى تۇرمۇش ئېھتىياجىغا، مىللىي ئىستېتىك روقىغا مۇقىملاشتۇرغان ھالدا ئۆز مەدەنىيىتىگە سىڭدۈرگەنلىكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ... قەدىمدىن بۇيان، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئۆزىنىڭ

باشقىلاردىن يېڭىلىقلارنى قوبۇل قىلىشقا ماھىرلىقى بىلەن ئالاھىدە خاراكتېرلىنىدۇ.»*

ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئالاھىدىلىكلەر ئەسلىدە خېلى مۇستەھكەم ئاساسقا ئىگە ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى ئۈچۈن تۈرتكىلىك رول ئوينىغان، جۈملىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە ئۇيغۇر يازما ئەدەبىي تىلىنىڭ مۇكەممەللىشىشىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرگەن. بۇ دەۋردە ئىلىم - پەن ساھەسىنىڭ ھەرقايسى مۇھىم تارماقلىرىدىن كۆپلىگەن ئالىملار، ئەدىبلەر - سەنئەتكارلار، ئەدەبىي تەرجىمانلار، تىلشۇناسلار، تارىخشۇناسلار، دۆلەت ئەربابلىرى، مەشھۇر تىۋىپلار يېتىشىپ چىققان. ئۇلار ئۆزئانا تىلىغا پۇختا بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە قەدىمكى تىللاردىن سوغدى تىلى، سانسكرىت (ئەنەتكەك) تىلى، توخار تىلى، پارس تىلى، خەنزۇ تىلى، ئەرەب تىلى قاتارلىقلارنى پۇختا ئىگىلىگەن ھەمدە شۇ دەۋرلەردىكى چوڭ دىنلاردىن — بۇددا دىنى، خىرىستىئان دىنى، مانى دىنى، ئىسلام دىنى ۋە ئۇلارنىڭ پەلسەپە، ئەدەبىيات - سەنئەت بايلىقلىرىدىن تولۇق خەۋەردار بولغان. بۇ ئۇلارنىڭ ئىدىئولوگىيە جەھەتتە شۇ دەۋردىكى باشقا مەدەنىيەتلىك خەلقلەردىن كېيىن ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

ھازىرغىچە تېپىلغان ۋە داۋاملىق تېپىلىۋاتقان قەدىمكى تۈرك (ئورقۇن) يېزىقىدىكى بىرمۇنچە مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بۇددا، مانى، نېستورىيان، شامان دىنلىرىغا ئائىت يۈزلەرچە داڭلىق ئەسەرلەر (بۇلارنىڭ

---

* ئا. ئۆتكۈر: «ئەرەب مۇزىكا مەدەنىيىتىنىڭ ‹ئون ئىككى مۇقام›غا بولغان تەسىرى مەسىلىسى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1991 - يىل 4 - سان.

تولىسى باشقا تىللاردىن ئىجادىي تەرجىمە قىلىنغان). بۇنىڭدىن باشقا دۇنخۇاڭ ۋە تۇرپان رايونىدىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئاسترونومىيە، كالېندارچىلىق، تېبابەتچىلىك تارىخ ۋە مۇزىكىغا ئائىت ئەسەرلەر، ئىجتىمائىي ئىقتىسادقا ئائىت ھۆججەتلەر ناھايىتى كۆپ بولۇپ، بۇ قىممەتلىك يادىكارلىقلار بىزگە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىق تىلىنىڭ ئۆز زامانىسىدا ھىنگان تاغلىرىدىن تارتىپ تاكى كاسپىي دېڭىزىغىچە بولغان كەڭ رايونلاردا، تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ سىياسىي ھاياتىدا مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئۇيغۇرلار مەملىكىتىمىزدە ئىجاد قىلىنغان مەتبەئە تېخنىكىسىنى ھەممىدىن ئاۋۋال قوبۇل قىلىپ، ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ ئېلىپبەلىك يېزىقىغا مۇۋاپىقلاشتۇرۇپ ئىشلەتكەن ۋە تەرەققىي قىلدۇرغان. تۇرپان ۋە دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان ئۇيغۇرچە ياغاچ مەتبەئە ھەرپلىرى، مەتبەئە سايمانلىرى، كېسىپ تەييارلاپ قويۇلغان دىستە - دەستە قەغەزلەر ۋە يىپەك يولىدىكى نۇرغۇن ئىبادەتخانىلار ۋە خارابىلاردىن تېپىلغان، مەتبەئەدە بېسىلغان ئۇيغۇرچە كىتاب ۋە ۋەرەقلەر بۇنى ئوچۇق كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ. مەتبەئەچىلىك تېخنىكىسى ئۇيغۇرلار ئارقىلىق غەربتىكى ئەللەرگە تارقالغان. بۇ — ئۇيغۇرلارنىڭ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە قوشقان زور تۆھپىسىدۇر.

يۇقىرىدىكى پاكىتلاردىن شۇنى كۆرگىلى بولىدۇكى، ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ تىل - يېزىقى «يىپەك يولى»دا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغان. خۇددى سوغدىلار غەربنىڭ مەدەنىيىتىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرقتىكى مىللەتلەرگە تونۇشتۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينىغىنىدەك، شەرقنىڭ مەدەنىيىتىنى غەربكە تونۇشتۇرۇش، شۇنداقلا غەربنىڭ مەدەنىيىتىنى شەرققە تونۇشتۇرۇشتەك

بۈيۈك ئىشتا ئۇيغۇرلار ئۆچمەس تۆھپە قوشقان!

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكار-لىقلىرى ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۈزۈلمەي بولۇپ تۇرغان ئۇرۇشلار ۋە دىنىي قاراشلار سەۋەبىدىن ئېغىر ھالدا سۈنئىي بۇزغۇن-چىلىققا ئۇچرىغان. روشەنكى، ئىسلام دىنىنى ئومۇملاشتۇرۇش تەلپى ئاستىدا، ئىسلام دىنىغا يات بولغان مەدەنىيەتنىڭ چەتكە قېقىلىشى ۋە ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىشى تەبىئىي ئىدى، شۇڭا ئۇرۇش ۋەيرانچىلىقى ۋە دىنىي بىر تەرەپلىمىلىك ئارقىسىدا، نەچچە مىڭ يىللىق قىممەتلىك يازما يادىكارلىقلار ئېچىنىشلىق ھالدا خاراب قىلىنغان. مەسىلەن، ھازىرغىچە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە تېپىلغان بىرمۇنچە يازما يادىكارلىقلارنىڭ بەزى قىسىملىرى كۆيۈپ كەتكەن ۋە بەزىلىرىدە قان داغلىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، گېرمانىيىلىك ئارخېئولوگ فون. لېكوك 1913 - يىلى تۇرپانغا بارغاندا، بىر ئۇيغۇر دېھقانىنىڭ ئۇنىڭغا: «مەن بۇنىڭدىن بەش يىل بۇرۇن ئىدىقۇت شەھىرىدە توپا كولاۋېتىپ، بىر ھارۋا كەلگۈدەك خەت - چەكلەرنى (بۇنىڭ ئىچىدە رەسىملەرمۇ بار) تاپقانىدىم. ئۇ نەرسىلەر كاپىرلارنىڭ نەرسىسى بولغاچقا، باشقىلارغا كۆرسىتىشتىن قورقۇپ، كېچىدە ئوغرىلىقچە سۇغا ئېقىتىۋەتتىم.» دەپ ھېكايە قىلىپ بېرىشى يېقىنقى دەۋرلەرگىچىمۇ دىنىي قاراش نەتىجىسىدە قەدىمكى يازما يادىكارلىقلارنىڭ ۋەيران قىلىنغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

بەختىمىزگە يارىشا، تارىم ۋادىسى، تۇرپان ۋادىسى ۋە باشقا رايونلاردا ۋەيران قىلىشقا ئۇچرىماي، يەر ئاستىدا ساقلىنىپ قالغان خىلمۇخىل مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن بولسىمۇ، بۇرۇن ئۆتكەن ھۆكۈم-رانلار سىنىپىنىڭ بەدۆلىكى، زەئىپلىكى، شۇنىداقلا يەن-

مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ تۆۋەنلىكى سەۋەبىدىن ئۇز ۋاقتىدا ئېچىلمىغان ۋە دىققەت - ئېتىبارغا ئېلىنمىغاندى.

چەت ئەل سايا ھەتچىلىرى ۋە ھەر خىل تەكشۈرۈش ئەترەتلىرى شىنجاڭنىڭ تېخى ئېچىلمىغان مەدەنىيەت خەزىنىسى ئىكەنلىكىنى بايقىغاندىن كېيىن XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن XX ئەسىرنىڭ 30—40 - يىللىرىغىچە چەت ئەل ھۆكۈمەت-لىرى ئوتتۇرا ئاسىياغا، جۈملىدىن ئوقتىلىق ھالدا شىنجاڭ رايونىغا كەينى - كەينىدىن سايا ھەتچىلىرىنى، ئارخېئولوگ-يىلىك تەكشۈرۈش ئەترەتلىرى ۋە ئالىملىرىنى ئەۋەتىپ، رايونىمىزدا كەڭ كۆلەملىك تەكشۈرۈش ئىشىنى باشلىۋەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە چارروسىيە كۆپ قېتىم، ئەنگلىيە تۆت قېتىم، گېرمانىيە تۆت قېتىم، ياپونىيە ئۈچ قېتىم، فرانسىيە ئىككى قېتىم (بۇلاردىن باشقا يەنە يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنمىغان بىرقانچە دۆلەتلەردىن كەلگەن كۆپلىگەن تەكشۈرگۈچىلەرمۇ بار) ئارخې-ئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، ناھايىتى كۆپ بىباھا يادىكارلىقلارنى قولغا چۈشۈرۈۋالدى. چەت ئەللىكلەر تەرىپىدىن قولغا چۈشۈرۈلگەن يادىكارلىقلار سان جەھەتتە كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ. مەسىلەن، گېرمانىيىنىڭ 2 - قېتىملىق ئارخېئو-لوگىيە ئەترىتى بىر قېتىمدىلا 284 ساندۇق يادىكارلىقنى 80 نەچچە تۆگىگە ئارتىپ ئەكەتكەن. بۇسخا سانى 16 مىڭغا يېتىدۇ. غەربىي گېرمانىيە ھامبۇرگ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى، قەدىمكى زامان تۈركشۇناسى گابائىن خانىم (A·Von ·Gabain) نىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ يەتتە چوڭ ئىشكابى گېرمانىيىنىڭ تۆت قېتىملىق ئارخېئولوگىيە ئەترىتى قېزىۋالغان قەدىمكى تۈركىي تىلى قول يازمىلىرى ۋە ئويما خاتىرىلەر بىلەن تولغان. بۇلاردىن باشقا يەنە كۆپ ساندا ۷شۇ دەۋرنىڭ تام رەسىملىرى ۋە پاشقا بۇيۇملار بار ئىكەن. قىسقىسى، دىنىي ئۇرۇش ۋە

دىنىي قاراش تۈپەيلىدىن ئاز قالغان يادىكارلىقلار چەت ئەللىكلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن. ھازىر بۇ يادىكارلىق-لىرىمىز موسكۋا، سانت - پېتربورگ، بېرلىن، لوندون، توكيو، پارىژ قاتارلىق شەھەرلەردىكى مەشھۇر مۇزېيلار، كۇتۇپخانىلاردا ساقلانماقتا.

مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى (جۈملىدىن يازما يادىكارلىق-لار) نىڭ كۆپ قىسمى چەت ئەللىكلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، بىرنەچچە ئون يىللاردىن بۇيان، شۇ ئەللەردىكى ئالىملار چوڭقۇر تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ھەر خىل تىللاردا ئۆز تەتقىقاتلىرىنى، تۈرغۇن ئىلمىي ئەسەرلەرنى ئېلان قىلدى. مەسىلەن، قەدىمكى تۈرك (ئۇرقۇن) يېزىقىدىكى مەڭگۈتاش يادىكارلىقلىرىغا دائىر تۇنجى ئىلمىي خەۋەر XVIII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئېلان قىلىنىدى. 1730 - يىلى شۋېتسىيىلىك ستراليىنبېرگ (F.J.Stralenberg) ستوك-ھولمدا «ياۋروپا ۋە ئاسىيانىڭ شىمالىي ۋە شەرقىي قىسمى» (Das Nord — undostliche Theil Von Europaund — Asiya) دېگەن كىتابىنى نەشىر قىلدۇرۇپ، كىتابىنىڭ ئاخىرىدا يېنىسەي دەريا ۋادىسىدىن تۇنجى قېتىم تېپىلغان قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلارنىڭ رەسىمىنى بەردى.

1793 - يىلى، پ.س. پاللاس (P.S.Pallas) ئۆزىنىڭ «سىبىرىيىدىن تېپىلغان نامسىز مەڭگۈ تاش يېزىقى توغرىسىدا» (Von einer in Sibvien gefundenen onbekannlen steinschriff) دېگەن ئەسىرىدە بۇ مەڭگۈ تاشلار رەسىملىرى-نىڭ بىر قىسمىنى ئېلان قىلدى.

1818 - يىلى، گ. سپاسسكىي (G.Spasskiy) «سىبى-رىيە خەۋەرلىرى» دېگەن ژۇرنالدا ئۇزۇن ماقالە ئېلان قىلدى. ئۇزۇن ئۆتمەي بۇ ماقالە لاتىن تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ رەسىملەر بىلەن بىرلىكتە ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، دەرھال

غەربىي ياۋروپا ئالىملىرىنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، خېلى نۇرغۇن كىشىلەر بۇ تېپىشماقتەك، ھېچكىم بىلمەيدىغان يېزىقنى تەتقىق قىلدى ۋە يېشىپ ئوقۇشقا ئورۇ-نۇپ باقتى.

1884 - يىلى فىنلاندىيەلىك ئاسپېلىن (J·R·Aspelin) مەڭگۈ تاش تېكىستىدىكى بارلىق ھەرپ، بەلگىلەرنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغاندىن كېيىن، بۇ يېزىق 38 — 40 بەلگىدىن تەركىب تاپقان، ئوڭدىن سولغا يېزىلىدۇ، دەپ توغرا ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، لېكىن بەلگىلەرنىڭ تاۋۇش قىممىتىنى بېكىتىشتە يەنىلا ئامالسىز قالغان.

1892 - يىلى فىنلاندىيە ۋە روسىيە ئايرىم - ئايرىم ھالدا، ئىككى دۆلەت ئارخېئولوگىيە ئەترىتى تارتقان مەڭگۈ تاشلارنىڭ رەسىملىرىنى نەشر قىلدى. بۇ ھەرقايسى ئەل ئالىملىرىنىڭ بۇ نامسىز يېزىقنى تەتقىق قىلىشنى ئىشەنچلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە فىنلاندىيە نۇسخىسىنىڭ ئىلمىي قىممىتى بىرقەدەر يۇقىرى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن روسىيىلىك ئاتاقلىق تىلشۇناس رادلوف ۋە دانىيىلىك مەشھۇر تىلشۇناس ۋ. تومسېن بىر ۋاقىتتا مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىنى يېشىپ ئوقۇش ئىشى بىلەن پائال شۇغۇللاندى.

1893 - يىل 12 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ۋ. تومسېن دانىيە ئوردا پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ يىغىنىدا ئۆزىنىڭ قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاش تېكىستىنى غەلىبىلىك ھالدا يېشىپ ئوقۇغانلىقى توغرىسىدا ئىلمىي دوكلات بەردى. دوكلاتنىڭ تېمىسى «ئورخۇن يېنىسەي مەڭگۈ تاش يېزىقىنى يېشىپ ئوقۇشتىن دەسلەپكى نەتىجە» بولۇپ، 1894 - يىلى كوپېنھاگېندا فرانسۇز تىلىدا نەشر قىلىندى. تومسېننىڭ بۇ ئىشى ناھايىتى چوڭ كەشپىيات ئىدى.

1894 - يىلى رادلوۋ «كۆل تېكىن» ۋە «بىلگە خاقان» مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىنىڭ لاتىن ۋە سىلاۋىيان يېزىقىدا ترانسكرىپسىيىسىنى ۋە نېمىسچە تەرجىمىسىنى ئېلان قىلدى.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغانلاردىن باشقا يەنە بىرمۇنچە ئالىملار ئىلگىرى - كېيىن قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلار ھەققىدە نۇرغۇنلىغان ئىلمىي تەتقىقاتلارنى ئېلان قىلدى. كېيىنكى يىللاردا يەنى 1936 - يىلى تۈركىيىلىك ئالىم ھۈسىين نامىق ئۇرقۇن ئىستانبۇلدا «قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرى» (ESKI TURK YAZITLARI) دېگەن كىتابىنى تۈركىيە دۆلەت نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلدۇرۇپ، بۇنىڭدا كۆل تېكىن، بىلگە خاقان، تۇنيۇقۇق، ئونگىن قاتارلىق مەڭگۈ تاشلارنىڭ ئەسلى تېكىستى بىلەن ھازىرقى تۈركچە تەرجىمىسىنى بەردى.

ئازادلىقتىن كېيىن ئېلىمىز ئالىملىرىدىن سېن جۇڭمىيەن، ماچاڭشۇ قاتارلىق كىشىلەر تۈرك تارىخى ۋە قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرى ھەققىدە مۇھىم ئەسەرلەرنى ئېلان قىلدى. بولۇپمۇ سېن جۇڭمىيەن ئۆزىنىڭ ئىككى توملۇق «تۈرك تارىخىدىن توپلانما» (突厥集史) دېگەن ئەسىرىنى 1958 - يىلى بېيجىڭدا نەشر قىلدۇرۇپ، ئۇ كىتابتا «تۇنيۇقۇق»، «كۆل تېكىن» ۋە «بىلگە خاقان» قاتارلىق مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرىنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىنى تونۇشتۇردى.

بۇلاردىن باشقا دۇنخۇاڭ، تارىم ۋادىسى ۋە تۇرپان ۋادىسىدىن تېپىلغان سانسىزلىغان مەدەنىيەت يادىكارلىرى (بۇنىڭ ئىچىدە يەنە ھەر خىل تىللاردىكى نۇرغۇن يازما يادىكارلىقلار بار) توغرىسىدا چەت ئەللىك ئارخېئولوگىيە، تىلشۇناسلىرىدىن د. كلېمېنتز (D.klementz)، ئا. ف. لېكوك

(A.V.Lecoq)، ئا.گرۈنۋېدېل (A.Grunwedel)، ستەيىن، گ.ج. رامستېدت (G.J.Ramstedt)، ۋ. باڭ (W.Bang)، ف.ۋ.مۈللېر، مالوف، ئا.ۋ.گابائىن (A.V.Gabain)، تۈركىيىلىك ئالىملاردىن ھۈسەيىن نامىق ئۆرقۇن، رەشىت رەھمەتى ئاراتى، سائادەت چاغاتاي، شىناسى تېكىن، بېسىم ئاتالاي؛ ياپونىيىلىك مورى ماسائو قاتارلىق بىرمۇنچە كىشىلەر ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، بەزىلىرى تارىخ نۇقتىسىدىن، كۆپىنچىلىرى تىل نۇقتىسىدىن ناھايىتى قىزىقىش بىلەن تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ھازىرغىچە كۆپلىگەن ئىلمىي ئەسەرلەرنى ئېلان قىلىشتى. بۇ يازما يادىكارلىقلار شەكلىنىڭ پۇختىلىقى، تىلىنىڭ ساغلاملىقى، قوللىنىلغان ئاتالغۇلىرىنىڭ مۇقىملىقى ۋە ئېنىقلىقى، تۈزۈلۈشىنىڭ ئىخچاملىقى جەھەتلىرىدە نۇرغۇن ئالىملارنى ھەيران قالدۇرماقتا. بولۇپمۇ غەربىي گېرمانىيىلىك قەدىمكى زامان تۈركشۇناسى گابائىن خانىم ۋە رادلوف، مالوف، ھۈسەيىن نامىق ئۆرخۇن، رەشىت رەھمەتى ئارات، ب. ئاتالاي، شىناسى تېكىن قاتارلىق ئالىملارنىڭ قەدىمكى تۈرك ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلار ئۈستىدە ئېنىچىكلىك بىلەن ئېلىپ بارغان تەتقىقاتلىرى ۋە ئېلان قىلغان ئەسەرلىرىنىڭ ئىلمىي قىممىتى ئۈستۈن ئورۇندا تۇرىدۇ، شۇڭا ھازىرغىچە خەلقئارادا ۋە ئېلىمىزدە ئېلىپ بېرىلىۋاتقان بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتلاردا، يەنىلا ئۇلارنىڭ تونۇشتۇرغان ئەسەرلىرى، ئىلمىي تەجرىبىلىرى ئاساس قىلىنماقتا.

ھازىرغىچە چەت ئەللەردە ساقلىنىۋاتقان ۋە چەت ئەللىك ئالىملار تەرىپىدىن ئېلان قىلىنغان ھەمدە ھازىرچە ئۆزىمىزدە بار ماتېرىياللارغا ئاساسەن، قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ ئىچىدىكى بىر قىسىم مۇھىم يادىكارلىقلارنىڭ تىزىملىكىنى تۆۋەندىكىچە كۆرسىتىپ ئۆتىمەن:

قەدىمكى تۈرك (ئۇرقۇن) يېزىقىدىكى يادىكارلىقلار

1. «چورىن مەڭگۈ تېشى»— بۇ مەڭگۈ تاش 1971 - يىلى موڭغۇلىيە پايتەختى ئۇلانباتۇرنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى چورىن دېگەن جايدىن تېپىلغاچقا، شۇ نام بىلەن ئاتالغان. بۇ مەڭگۈ تاش مىلادىنىڭ 686 — 687 - يىللىرى تىكلەنگەن.

2. «تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» — 1897 - يىلى ئۇلانباتۇردىن 60 كىلومېتر يىراقلىقتا جايلاشقان «بايىن چوقتۇ» دېگەن جايدىن تېپىلغان. مەڭگۈ تاش تېكىستى 62 قۇر بولۇپ، ئۇ ئىككى چوك تاشقا ئويۇلغان. مىلادىنىڭ 712 — 716 - يىللىرى ئارىلىقىدا تىكلەنگەن.

تونيۇقۇق كۆك تۈرك خاقانلىقىنىڭ خاقانلىرى ئىلتەرىش قاغان (682 — 691 - يىللار)، قاپاغان قاغان (716 - يىل) ۋە بىلگە قاغان (مىلادى 734 - يىلى ۋاپات بولغان) قاتارلىقلارغا باش ۋەزىر (مەسلىھەتچى) بولغان ھەمدە ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىشكە زور تۆھپىلەرنى قوشقان.

«تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» تېكىستى تونيۇقۇق ھايات ۋاقتىدا ئۇنىڭ ئۆزى تەرىپىدىن يېزىلغان بولۇپ، بۇنىڭدا ئاساسلىقى ئۇنىڭ ئۆزىگە دائىر ۋەقەلەر بىر خىل شائىرانە تىل بىلەن بايان قىلىنغان. ئۇنى تونيۇقۇقنىڭ تەرجىمىھالى دېيىشكە بولىدۇ. بۇ مەڭگۈ تاش تېكىستى مۇقەددىمە، ئاساسىي تېكىست ۋە خاتىمىدىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ.

بۇ مەڭگۈ تاش يادىكارلىقىنىڭ ئەسلى تېكىستىگە ئاساسەن چەت ئەللىك ئالىملاردىن: ۋ. رادلوف، ۋ. تومسېن

(V.Tomsen)، ھۈسېيىن نامىق ئورقۇن، ر.ئې. دېنىسسون (R.E.Denisson)، س. ئې.مالوۋ، گ.رامستېد ت (G.S.Ramstedt)، ر.گىرائۇد (R.Giraud)، تالات تېكىن قاتارلىقلار ئۆز تەتقىقاتلىرىنى ئېلان قىلغان.

3. «كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى» — 1889 - يىلى موڭغۇلىيىنىڭ كۆكشىن ئورقۇن دېگەن دەريا ۋادىسىدىكى خوشو - سايدام (Hoxo - Saydam) دىن تېپىلغان. مەڭگۈ تاش پۈتۈكلىرى چوڭ - كىچىك ئىككى پارچە مەرمەر تاشقا ئويۇلغان بولۇپ، قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى تېكىست قىسمى جەمئىي 66 قۇر. كىچىك مەرمەر تاشنىڭ بىر تەرىپىگە 13 قۇر خەت ئويۇلغان بولۇپ، ئۇ، مەڭگۈ تاش تېكىستىنىڭ مۇقەددىمىسى ھېسابلىنىدۇ، قالغانلىرى چوڭ مەرمەر تاشنىڭ ئالدى ۋە يان تەرىپىگە ئويۇلغان. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، چوڭ مەرمەر تاشنىڭ ئارقا يۈزىگە تاڭ شۈەنزۇڭنىڭ مىلادىنىڭ 732 - يىلى يېزىپ بەرگەن تەزىيەنامىسى ئويۇلغان (خەنزۇچە 12 قۇر).

كۆل تېكىن كۆك تۈرك خاقانلىقىنىڭ خاقانى بىلگە قاغان (مىلادى 734 - يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ ئىنىسى بولۇپ، ئۇ ھايات ۋاقتىدا ئاكىسى بىلگە قاغاننىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىشىگە پۈتۈن كۈچى بىلەن ياردەملىشىپ زور تۆھپە قوشقان، كۆل تېكىن مىلادى 731 - يىلى 47 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇنىڭ نامىغا ئورنىتىلغان «كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى» مىلادى 732 - يىلى كۆل تېكىننىڭ جىيەنى يوللۇغ تېكىن تەرىپىدىن تىكلەنگەن. بۇ مەڭگۈ تاشتا كۆل تېكىننىڭ ياراتقان تۆھپىلىرى، قەھرىمانلىق ئىش - ئىزلىرى ۋە باشقا تارىخىي ۋەقەلەر نەپىس شائىرانە تىل بىلەن بايان قىلىنغان.

بۇ ھەققە تەتقىقات ئېلىپ بارغان تەتقىقاتچىلار ۋە

تەتقىقات ماتېرىياللىرى «تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» تەتقىقاتى بىلەن ئوخشاش.

4. «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» — كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى بىلەن بىر ۋاقىتتا بىر جايدىن تېپىلغان. چوڭ مەرمەر تاشتىن ياسالغان بۇ مەڭگۈ تاشقا قەدىمكى تۈرك يېزىقىدا 80 قۇر خەت ئويۇلغان. (ئۇنىڭدىن باشقا مەڭگۈ تاشنىڭ يەنە بىر يۈزىگە خەنزۇچە خەتمۇ ئويۇلغان) بۇ مەڭگۈ تاش مىلادى 735 - يىلى ئورنىتىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا بىلگە قاغاننىڭ تۆھپىلىرىگە مەدھىيە ئوقۇلغان.

بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلار تونيۇقۇق كۆل تېكىن مەڭگۈ تاشلىرى ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلار بىلەن ئوخشاش.

5. «بايانچور (مويۇنچور) مەڭگۈ تېشى» — بۇ مەڭگۈتاش يەنە «ئۇيغۇر قۇتلۇق كۆل بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنى فىنلاندىيىلىك ئالىم رامستېدت (G·J·Ramstedt) 1909 - يىلى موڭغۇلىيىدىكى سېلىنگا دەرياسى بىلەن شىنې ئۇسۇ (Xine – Usu) كۆلى ئەتراپىدىن تاپقان. مەڭگۈ تاشقا قەدىمكى تۈرك يېزىقىدا 49 قۇر خەت ئويۇلغان بولۇپ، ئۇ تەخمىنەن مىلادىنىڭ 759 - يىللىرى تىكلەنگەن.

مەڭگۈ تاش تېكىستىنىڭ بىرمۇنچە قۇر ۋە ھەرپلىرى ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇزۇلغان بولسىمۇ، يەنىلا تېكىستىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى چۈشەنگىلى بولىدۇ. بۇ مەڭگۈ تاشقا ئويۇلغان تېكىست — ئۆز زامانىسىدا ئۇرقۇن ۋادىسىدا قۇرۇلغان «ئۇيغۇر قاغانلىقى»نىڭ تارىخى ۋە بىرمۇنچىلىغان يەر - جاي ناملىرى، ئادەم، قەبىلە، جەڭگاھ، مەنسەپ - ئەمەل ناملىرى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم يادىكارلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بۇ ھەقتە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلار:

(1) رامستېدت (G.J.Ramstedt): «شىمالىي موڭغۇلىيەدىن تېپىلغان ئۇيغۇر — رونىك يېزىقىدىكى ئىككى مەڭگۈتاش»
(Ramstedt G.J «Zwei Uigurische Rune-ninschriften in der Nord -Mongolei.JSFOU, × × ×, 3.1913»
(2) س.ئى. مالوف: «موڭغۇل ۋە قىرغىزلارنىڭ قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرى».
(3) ھۈسەيىن نامىق ئۇرقۇن: «قەدىمكى تۈرك يادىكارلىقلىرى»، (Eski Türk Yazitlari) ئىستانبۇل، 1936 - يىل.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاشلاردىن باشقا يەنە، 1890 - يىلى ئۇرقۇن دەرياسى بويىدىكى قەدىمكى قارا بالغاسۇن (ئۇرقۇن ئۇيغۇر خاقانلىقىنىڭ ئوردۇ - پايتەخت شەھىرى، ئوردۇ بالىق دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دىن تېپىلغان «توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۈ تېشى»، 1909 - يىلى موڭغۇلىيىنىڭ شىمالىدىكى سۇجى دەۋانىنىڭ يېنىدىن تېپىلغان «سۇجى مەڭگۈ تېشى»، 1957 - يىلى موڭغۇلىيىنىڭ تالىياتتى دېگەن جايدىن تېپىلغان «بايانچور (Ⅱ) مەڭگۈ تېشى»، موڭغۇلىيىنىڭ تېرخىن دېگەن جايدىن تېپىلغان «ئەل ئېتمىش بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» («تېرخىن مەڭگۈ تېشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ). قاتارلىق مەڭگۈ تاشلارنىڭ تەتقىقاتلىرىمۇ ئېلان قىلىندى.

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن قەدىمكى تۈرك يېزىقىدىكى مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرى مەملىكىتىمىزدىكى تۈركىي تىللارنىڭ تارىخىنى، جۈملىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتى، تارىخى، تىل - ئەدەبىيات تارىخى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. بۇ مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرى گەرچە سان جەھەتتە ئانچە كۆپ بولمىسىمۇ، ئۇ بىزگە پۈتۈن بىر دەۋر يەنى كۆك تۈرك

قاغانلىقى دەۋرىدىن تارتىپ ئورقۇن ئۇيغۇر قاغانلىقى دەۋرى-
دىكى يازما ئەدەبىياتنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىدىن مەلۇمات
بېرەلەيدۇ. «بۇ مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرىنىڭ ھەرقايسىسى
ئايرىم شەخسلەرنىڭ نامى بىلەن باغلانغانلىقى، ئۇنىڭدا
بايان قىلىنغان كونكرېت تارىخىي ۋەقەلەر ۋە سەرگۈزەشتى-
لەرنىڭ ئوخشىماسلىقى بىلەن بىر - بىرىدىن پەرقلىنىشىمۇ
لېكىن ئۇنىڭدىكى ئىدىيىۋى خاھىش، بەدىئىي ئۇسلۇب، ئەدە-
بىي تىل ۋە تەسۋىرىي ۋاسىتىلەر جەھەتتىن ئومۇمىيلىقا
ئىگە.»*

مەڭگۈ تاشلارنىڭ ئەدەبىي قىممىتىدىن تاشقىرى، ئۇلار
بىزنى ئۆز زامانىسىدىكى تۈركىي قەبىلە - مىللەتلىرىنىڭ
تارىخى، ئېتنوگرافىيىسىگە ئائىت بىرىنچى قول ماتېرىياللار
بىلەن تەمىن ئېتىدۇ؛ مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرى مەيلى
تارىخىي، ئەدەبىي ۋە تىل جەھەتتىن بولسۇن،
ئۇيغۇرلار ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى
باشقا قېرىنداش مىللەتلەر ئۈچۈنمۇ ئورتاق پايدىلىنىش
قىممىتىگە ئىگە.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان مەڭگۈ تاشلاردىن باشقا يەنە،
«ئىرق بىتىگ» (پال كىتابى، پالنامە ياكى چۈشكە بېرىلىدىغان
تەبىرنامە) نىڭ بىرقانچىسى تېپىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ بىرقەدەر
مۇكەممەل نۇسخىسىنى ئا. ستەيىن دۇنخۇاڭدىكى قەدىمكى بۇددا
ئىبادەتخانىلىرىنى تەكشۈرگەندە قولغا چۈشۈرگەن. «ئىرق
بىتىگ» 104 بەت، ھەر بىر بېتىدە 40 — 70 كىچە قەدىمكى
تۈرك (ئورقۇن) ھەرپى پۈتۈلگەن. «ئىرق بىتىگ» نىڭ يەنە
بىر نۇسخىسىنى گېرمانىيىلىك ئا. ف. لېكوك (A·V·Lecoq)
تۇرپاندىكى تويۇق بۇددا ئىبادەتخانىسى خارابىلىرىدىن تاپقان.

---

* ئا. تۇردى: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى» توغرىسىدا
ئومۇمىي بايان.

بۇ ئۇسخىنىڭ ھەر بىر بېتىدە 31 قۇر قەدىمكى تۈرك (ئورقۇن) يېزىقى بار.

بۇ قىرىندىكى ئۇسخىلارنى دانىيىلىك ئالىم ۋ. تومسېن (V·Tomsen) بىرىنچى قېتىم ئېلان قىلغان. «ئىرق بىتىگ» بۇ قول يازما ئۇسخىلىرى IX ئەسىرگە تەئەللۇق بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىشلىتىلگەن يېزىق تىلى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

«ئىرق بىتىگ»دە بايان قىلىنغان ياخشىلىق (قەدىمكى ئۇيغۇرچىدا ئەزگۈلۈك «ئەدگۈلۈك»، دېيىلىدۇ) ۋە يامانلىق توغرىسىدىكى تەبىرلەر، مەسىلەن، «چۈشىدە پادىشاھنى كۆرسە، بەختلىك بولىدۇ؛ قارا قۇش كۆرسە ئامەتى كېلىدۇ، ئورۇق ياكى كېسەل ئات مىنسە كۆڭۈلسىزلىك يۈز بېرىدۇ، سېمىز ئات مىنسە ئىشى ئوڭدىن كېلىدۇ؛ چۈشىدە توي پادىسى ۋە يامغۇرنى كۆرسە تۇرمۇشى باياشاد بولىدۇ، چۈشىدە بۇغا ـ مارال كۆرسە بالا ـ قازادىن قۇتۇلىدۇ» دېگەندەك بىرمۇنچە تەبىرلەر ھازىرغىچە ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا ساقلىنىپ كەلمەكتە.

«ئىرق بىتىگ»دىكى كۆپلىگەن تەبىرلەرنىڭ ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي مىللەتلەر ئارىسىدا نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان ساقلىنىپ تارقالغانلىقىدىن ئىبارەت بۇ ئەنئەنىنى ۋە ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى مىللەتلەرنىڭ ئۆزىگە خاس دۇنيا قاراشلىرى ۋە مىللىي ئۆرپ ـ ئادەت، يوسۇنلىرىنى ئەتراپلىق ئۆگىنىپ تەتقىق قىلىش زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە، ئەلۋەتتە.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يادىكارلىقلار

ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى ئىچىدە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا پۈتۈلگەن يادىكارلىقلار خېلى زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ. چۈنكى IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، ئۇيغۇرلار تارىخىدا

يۈز بەرگەن ئالاھىدە ۋەقەلەر ۋە بىر مۇنچە مۇرەككەپلىككە ئىگە تارىخىي جەريانلار ئەسلىدە خېلى مۇستەھكەم ئاساسقا ئىگە بولغان ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ يېڭى تەرەققىياتى ئۈچۈن تۈرتكىلىك رول ئوينىغانىدى.

قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى زامانىدا ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئاجايىپ گۈللەنگەن بىر دەۋرنى بېشىدىن كەچۈردى. بۇ خانلىق تەۋەسىدە ياشىغۇچى ئۇيغۇرلار (ۋە باشقا تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى مىللەتلەر) ئارىسىدا بۇددا دىنى، مانى دىنى، خرىستىئان دىنى قاتارلىق دىنلار مەۋجۇت بولغانلىقتىن، بۇ يەردىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىمۇ رەڭگارەڭ تۈس ئېلىپ، كەڭ بىر مەزمۇننى تەشكىل قىلدى. ئۇنىڭدىن باشقا بۇ دەۋردە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى تېخىمۇ مۇكەممەللىشىپ، تېخىمۇ كەڭ قوللىنىلغانلىقتىن، ئۇيغۇر يازما ئەدەبىي تىلىنىڭ مۇكەممەللىشىشىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈردى. ئەنە شۇنداق بىر تارىخىي شارائىتتا، قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دائىرىسىدە ئۇيغۇر يېزىقى ۋە ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان تارىخىي ئەسەرلەر، تەزكىرىلەر، خاتىرىلەر (بۇلار ئاساسەن يوقالغان)، ئاسترونومىيە ـ كالېندارچىلىققا ئائىت ئەسەرلەر، لۇغەت ۋە سېلىشتۇرما سۆزلۈكلەر، تىبابەتچىلىككە ئائىت ئەسەرلەر، ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرگە ئائىت ھۆججەت ـ ۋەسىقىلەر، شېئىرلار، درامىلار «ئوغۇزنامە»گە ئوخشاش مەشھۇر داستانلارنىڭ يازما نۇسخىلىرى مەيدانغا كەلگەنىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ دەۋردە يەنە ئۇيغۇر بۇددا ئالىملىرى، ئەدىب ـ تەرجىمانلىرى تەرىپىدىن قەدىمكى سانسكرىت (قەدىمكى ئەنەتكەك — ھىندى تىلى)، توخار (توخرى)، خەنزۇ، تىبەت تىللىرىدىكى بىرمۇنچە بۇددا نوملىرى، مانى دىنى، خرىستىئان دىنى مەزمۇنىدىكى داڭلىق ئەسەرلەر ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنىپ كەڭ تارقىلىش بىلەن بىللە، ئۇ ئەسەرلەرمۇ ئۆز زامانىسىدىكى ئۇيغۇر مەدە-

لىيىتىنىڭ — ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم تەركىبىدە ئايلانغانىدى.

تۆۋەندە بىزگىچە يېتىپ كەلگەن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا پۈتۈلگەن ھەرخىل مەزمۇندىكى يازما يادىكارلىقلارنىڭ نەمۇ- نىلىرىدىن ئاز بىر قىسمىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز:

«ئوغۇزنامە» قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى بولۇپ، بۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا ئاساس سالغان ئەدە- بىي ئەسەرلەرنىڭ ئۆلگىسى سۈپىتىدە ئەدەبىيات تارىخىمىزدا ئالاھىدە ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

«ئوغۇزنامە» داستانىنىڭ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئەڭ قەدىمكى، قىممەتلىك قول يازمىسى XIII ئەسىردە ئىدىقۇت (تۇرپان) تا كۆچۈرۈلگەن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى نۇس- خىسى بولۇپ، ئۇ ھازىر فرانسىيىنىڭ پارىژ مىللىي كۇتۇپخا- نىسىدا ساقلانماقتا (بۇ قول يازما نۇسخا جەمئىي 42 بەت، ھەر بېتىگە توققۇز قۇردىن جەمئىي 378 قۇر خەت يېزىلغان. ئاخىرقى ئىككى قۇرى ئۆچۈپ كەتكەن).

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ئوغۇزنامە» — ئۇيغۇر خەلقى تەرىپىدىن ئۇزاق ئۆتمۈشتە يارىتىلغان قەھرىمانلىق ھەققىدىكى داستان بولۇپ، ئۇ قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپلا ئۇيغۇر قاتار- لىق تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقالغان، شۇنداقلا ئۇزاق بىر تارىخىي جەرياندا ئېغىزدىن- ئېغىزغا كۆچۈپ، ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەرنىڭ خۇسۇسىيەت- لىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرۈپ بېيىغان ۋە بەدىئىي جەھەتتىن پىشقان. داستاندىكى قەدىمكى مىفلارغا، كۆك بۆرە رىۋايىتى (توتېمى) گە، شامان (قامان) دىنى ئادەتلىرىگە، قەبىلە نامىلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ۋە باشقىلارغا ئائىت بايانلار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەڭ قەدىمكى تۇرمۇش ئۆرپ- ئادەتلىرى ۋە دۇنيا قاراشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، داستان مەيدانىغا

كېلىشتىن بۇرۇنقى ناھايىتى ئۇزۇن بىر جەريانىنى كۆرسەتسە، داستاننىڭ قەھرىمانلىق قىسمىدىكى ئوغۇزخاقاننىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى، ئۇنىڭ خۇدالىق ئىمپېرىيە قۇرۇش يولىدا كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلىرى، ئوغۇزخاقان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بەگلىرىنىڭ تۆھپىلىرى، جۈملىدىن تارىختىكى تۈركىي قەبىلەلەرنىڭ بىرلىشىش تەلپىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

«ئوغۇزنامە» داستانى گەرچە نەسرىي ئۇسۇل بىلەن يېزىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا ھازىرقى ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدىكىگە ئوخشاش قاپىيىلىك جۈملىلەر ۋە شېئىرىي پارچىلارمۇ ئۇچرايدۇ. بۇ قىسسە قەدىمكى ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي خەلقنىڭ تارىخى، دىنىي ئېتىقادى، تۇرمۇش ئۆرپ-ئادەتلىرى، ئېتنوگرافىيىسى، ئەدەبىيات تارىخى قاتارلىق بىرمۇنچە مۇھىم مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى قىممەتلىك يادىكارلىق ھېسابلىنىدۇ.

بۇ داستان مەزمۇنىنىڭ بايلىقى، سۇژېتىنىڭ ئىخچام ۋە ھەرىكەتچانلىقى، تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى ۋە رەڭدار ئوبرازلىقلىقى، بەدىئىي ۋاسىتىلىرىنىڭ خىلمۇخىللىقى بىلەن خېلى بۇرۇنلا دۇنيا تۈركولوگىيە ساھەسىدە زور قىزىقىش قوزغىغانىدى. گېرمانىيىلىك ئالىم دېتىس 1915 - يىلى تۇنجى قېتىم بۇ داستاندىن پارچىلارنى نېمىس تىلىغا تەرجىمە قىلىپ ئېلان قىلغاندىن كېيىن، تا ھازىرغىچە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا بۇ بىباھا يازما يادىكارلىقنىڭ ھەر خىل تىللاردىكى تەرجىمىلىرى ئېلان قىلىندى ۋە بۇ توغرۇلۇق نۇرغۇن تەتقىقات ماقالىلىرى يېزىلدى.

قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىرلىرى

قەدىمكى ئۇيغۇر تىل - يېزىقىدا پۈتۈلگەن قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىر - قوشاقلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى قوچۇ-ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ياشىغان ئۇيغۇر شائىرلىرى تەرىپىدىن

ئىجاد قىلىنغان. ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدىن بىر قىسمى قول يازما ھالەتتە، بەزىلىرى ياغاچ ئويما ـ باسما شەكلىدە بىزگىچە يېتىپ كەلگەن.
قەدىمكى ئۇيغۇرچە شېئىر ـ قوشاقلار پۈتۈلگەن يازما يادىكارلىقلارنىڭ كۆپ قىسمىنى 1902 — 1914 — يىللاردا تۇرپان ۋادىسىدا قېدىرىش ئېلىپ بارغان گېرمانىيە، فرانسىيە، ئەنگلىيە قاتارلىق دۆلەتلەردىن كەلگەن ئارخېئولوگىيە ئەترەتلىرى قولغا چۈشۈرۈپ ئۆز دۆلەتلىرىگە ئېلىپ كەتكەن: چەت ئەللەرگە ئېلىپ كېتىلگەن بۇ ئەدەبىي مىراسلىرىمىز نەچچە ئون يىلدىن بۇيان تەتقىق قىلىنىپ نەشىر قىلىنىپ، فرانسۇز، ئىنگلىز، رۇس، تۈرك تىللىرىدا چىقىدىغان مەجمۇئە ۋە ئىلمىي ژۇرنال ـ لاردا ئېلان قىلىنماقتا.
قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىر ـ قوشاقلىرى ئاساسەن باش قاپىيەدە يېزىلغاچقا، ئاياغ قاپىيە ۋە بوغۇملار ئانچە ئېتىبارغا ئېلىنمىغان.
شېئىرلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى مانى دىنى ۋە بۇددا دىنى ئەقىدىلىرى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان دەۋردە يېزىلغاچقا، ئۇلاردا شۇ دەۋردە ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ رېئال تۇرمۇشى، روھىي دۇنياسى، دىنىي قاراشلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن بىر پۈتۈن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئۇچۇن ئېيتقاندا، دىن بىلەن باغلىق بولغان ئەقىدىلەر پەقەت بىر رامكىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ شېئىر ـ قوشاقلاردا ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ رېئال ئەھمىيىتى يەنىلا ئۇستۇن ئورۇندا تۇرىدۇ.
بەختىمىزگە يارىشا ساقلىنىپ قالغان بۇ بىر تۈركۈم ئەدەبىي ئەسەرلەر ۋە شېئىر ـ قوشاقلارنىڭ مەزمۇنى كەڭ، ھېسسىياتى چوڭقۇر، بەدىئىي شەكلى بىرقەدەر مۇكەممەل بولۇپ، ئۇ، ئۆز زامانىسىدىكى ئومۇمىي ئەدەبىياتىمىزنىڭ خېلى زور دەرىجىدە يۈكسەلگەنلىكىدىن گۇۋاھلىق بېرىدۇ، شۇنداقلا ئۇ

شېئىر ـ قوشاقلار ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ شەكىللىنىش، تەرەققىي قىلىش جەريانىنى تەتقىق قىلىش ۋە بەزى تارىخىي پاكىتلارنى ئايدىڭلاشتۇرۇشتا ئىشەنچلىك ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يۇقىرىدا قەيت قىلىنغان پىكىرىمىزنىڭ دەلىلى ئۈچۈن، تۆۋەندە ئۆز زامانىسىدا ياشىغان ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ بىر قانچىسىنى مىسالغا ئېلىپ ئۆتىمەن:

ئاپرىنچور تېكىن ـــ ئۇنىڭ مانى دىنى مۇھىتىدا يازغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە شېئىرلىرىدىن «مەرسىيە»، «نەزم» قاتارلىق شېئىرلىرى تېپىلغان؛

چىسۇيا تۇتۇڭ ـــ شائىرنىڭ بۇددا دىنى مۇھىتىدا ئىجاد قىلغان، 16 تۆتلۈكتىن ئىبارەت 60 مىسرا شېئىرى بېرلىندا چىقىدىغان «بېرلىن تۇرپان تېكىستلىرى» دېگەن مەجمۇئەدە تونۇشتۇرۇلغان؛

پراتيا ياشىرى ـــ شائىرنىڭ ھازىرچە بىزگە جەمئىي 293 مىسرادىن تەركىب تاپقان ھەر خىل مەزمۇندىكى توققۇز شېئىرى ۋە «ھېكمەت پەزىلەتلىرى» ناملىق ئۇزۇن شېئىرى مەلۇم. شائىرنىڭ شېئىرلىرى ئاساسەن قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىر ئۇسلۇبى ـــ باش قاپىيە ئۇسلۇبىدا يېزىلغان؛

كى كى ـــ بۇ شائىرنىڭ بۇددا دىنى مۇھىتىدا يازغان يەتتە شېئىرى (240 مىسرا) ۋە تەڭرىگە بېغىشلاپ يازغان ئىككى شېئىرى (20 مىسرا) تېپىلغان؛

قالىم كەيشى ـ شائىرنىڭ بۇددا ئەقىدىلىرىگە ئائىت «قۇت قولماق» (بەخت تىلىمەك) دېگەن 116 مىسرا شېئىرى بىزگىچە يېتىپ كەلگەن بولۇپ، شېئىر باش قاپىيە ۋە ئاياغ قاپىيە ئۇسلۇبىدا يېزىلغان؛

قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىمىز ئىچىدە، قوچۇ ـ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم قىس-

مىنى ئۆز زامانىسىدىكى بۇددا رىۋايەتلىرى - قىسسىلىرىگە ئاساسەن ئۆزلەشتۈرۈپ قايتا ئىشلەنگەن ياكى تەرجىمە قىلىنغان نەسرىي ئەسەرلەر ئىگىلەيدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر قەدەر ياخشى ساقلىنىپ قالغان، مۇكەممەل، مەشھۇر نۇسخىلىرىدىن بىرقانچىنى تۆۋەندە قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن:

«ئالتۇن يارۇق» — ئەسلىدە بۇ بۇددا دىنىنىڭ ماھىيانا مەزھىپىگە ئائىت چوڭ ھەجىملىك نوم بولۇپ، ئۇنىڭدا بۇددا دىنىنىڭ مەشھۇر ھېكايىلىرى، يارالمىش قىسسىلىرى ۋە ئەقىدىلىرى بايان قىلىنغان. ئەسەرنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى تولۇق نامى «ئالتۇن ئۆڭلۈگ يارۇق يالتىرىقلىغ قوپتا كۆتۈرۈلمىش نوم ئىلىگى ئاتالىغ نوم بىتىگ» [ئالتۇن رەڭلىك نۇرلۇق يالتىراقلىق ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان نوملار ئىلىكى ئاتىلىق نوم پۈتۈك] دەپ ئاتىلىدۇ.

«ئالتۇن يارۇق»نى قوچۇ — ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ياشىغان ئاتاقلىق ئۇيغۇر تىلشۇناسى ۋە ئەدىب سىڭقۇ سەلى خەنزۇ تىلىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان. بۇ نۇقتىنى «ئالتۇن يارۇق»نىڭ خاتىمىسىگە يېزىلغان جۈملىلەر تېخىمۇ تولۇق ئىسپاتلايدۇ. ئۇنىڭدا: «[يەمە قۇتلۇغ ئۆڭتىن ئۇلۇغ تابغاچ ئىلىنتە تايىسك سىۋشىڭ ئالقۇ شاستىرلارىغ قاماغ نوملارىغ قالىسىز ئۆتكۈرمىش بۇدىستۋ گىتسۇ سامتسۇ ئاتلىغ ئاچارى ئەنەتكەك تىلىنتىن تابغاچ تىلىنچە ئەبىرمىش يانا بۇ بىش چوبىك كەلىۋك بولغانىۋق ياۋىز ئۆدتە قۇۋلۇتا كىنكى بوشغۇتالۇغ بىشبالىقلىغ سىڭقۇ سەلى تۇتۇڭ تابغاچ تىلىنتىن تۈرك - ئۇيغۇر تىلىنچە ئىكىلەيۈ ئەبىرمىش ئالتۇن ئۆڭلۈگ يارۇق يالتىرىقلىغ قوپتا كۆتۈرۈلمىش نوم ئىلىگى ئاتلىغ نوم تۈكەدى.] يەنى («قۇتلۇق شەرقتىكى ئۇلۇق تابغاچ ئېلىدە ماھىيانا ھىنايانا (مەزھىپىنىڭ) بارلىق شاستىرلىرىنى، بارلىق نوملىرىنى قالدۇرماي ئۆزلەشتۈ-

گەن، بۇدساتۋا گنتسۇ سامتسۇ ئاچارى (مەشھۇر راھىب شۈەن-
زاڭنىڭ ھۆرمەت نامى — ئا) ئەنەتكەك (ھىندى) تىلىدىن تابغاچ
(خەنزۇ) تىلىغا تەرجىمە قىلغان، يەنە بۇ بەش تۈرلۈك مەي-
نەتچىلىك بىلەن بۇلغانغان ياۋۇز زاماندا، كېيىن بىلىملىك
بولغان بېشبالىقلىق سىڭقۇ سەلى تۇتۇڭ تابغاچ تىلىدىن
تۈرك — ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان ئالتۇن رەڭلىك نۇر-
لۇق يالتىراقلىق ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان نوم ئېلىگى
ئاتلىق نوم پۈتۈك تاماملاندى») دېيىلگەن.

«ئالتۇن يارۇق»تا بۇددا دىنىغا ئائىت ئەقىدىلەر، رىۋا-
يەت ۋە يارالمىش قىسسىلىرى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا ناھايىتى
جانلىق، راۋان تەرجىمە قىلىنغاندىن تاشقىرى، ئۇنىڭدىكى
شېئىردى مەرسىيىلەر يەتتە بوغۇملۇق قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىر-
يىتى ئۇسلۇبىدا ئالاھىدە ماھارەت بىلەن ئىجادىي تەرجىمە
قىلىنغان، بۇ ئەھۋال ئەينى زاماندىكى تەرجىمە سەۋىيىسىنىڭ
يۇقىرى ئىكەنلىكىنىلا ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر يازما ئەدەبىيا-
تىنىڭمۇ يۇقىرى بىر تەرەققىيات باسقۇچىنى باشتىن كەچۈر-
گەنلىكىنى، جۈملىدىن نەسرىي ژانىرىنىڭ شۇ دەۋر ئەدەبىيات
تەرەققىياتىدا بەلگىلىك رول ئوينىغانلىقىنىمۇ چۈشەندۈرۈپ
بېرىدۇ.

«ئالتۇن يارۇق»نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى
ئەڭ تولۇق نۇسخىسىنى روسىيىلىك س. ئې. مالوف 1909 —
1911 — يىللاردا ھازىرقى جيۇچۈەن ناھىيىسى ئەتراپىدىكى
سېرىق ئۇيغۇرلاردىن قولغا چۈشۈرۈۋالغان. ئۇنىڭدىن باشقا
نۇسخىلىرىنىڭ پارچە ۋاراقلىرىنى 1913 — 1914 — يىللى-
لىرى گېرمانىيىنىڭ «تۇرپان ئارخېئولوگىيە ئەترىتى» تۇرپان
ۋادىسىدىكى قەدىمكى خارابىلەردىن تاپقان. بۇ ھەقتە ئېلىپ
بېرىلغان تەتقىقاتلارنىڭ مۇھىملىرى:

روسىيىلىك س. ئې. مالوف بىلەن رادلوفلار 1913 —،

1917 - يىللاردا «ئالتۇن يارۇق»نىڭ منخ مەتىبەئە نۇسخىسىنى ئېلان قىلغان؛

گېرمانىيىلىك ۋ. ك مۇللېر 1918 - يىلى «Uigurica» (ئۇيغۇرىكا — ئۇيغۇرشۇناسلىق) نىڭ I تومىدا ۋە APAW (پرۇسسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى)دا ئۆزىنىڭ «ئالتۇن يارۇق» توغرىسىدىكى تەتقىقاتىنى ئېلان قىلغان؛

تۈركىيىلىك ئالىم سائادەت چاغاتايى 1945 - يىلى ئەنقەرەدە «ئالتۇن يارۇقتىن ئىككى پارچە» دېگەن ماقالىسىنى ئېلان قىلغان؛

گېرمانىيىلىك ئالىم ئا. فون. گابائىن خانىم 1950 - يىلى «قەدىمكى تۈرك تىلى گراماتىكىسى» دېگەن كىتابىنىڭ 270 — 285 - بەتلىرىدە بۇ ئەسەر ھەققىدىكى تەتقىقاتىنى ئېلان قىلغان؛

س. ئې. مالوف 1951 - يىلى «قەدىمكى تۈركىي تىلى يازما ھۆججەتلىرى» دېگەن كىتابىنىڭ 145 — 199 - بەتلىرىدە بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتىنى ئېلان قىلغان.

«چاستانى ئىلىگ بەگ» رىۋايىتى — نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى پارچە ۋاراقلىرىنى 1914 - يىلى «گېرمانىيە ئارخېئولوگىيە ئەترىتى» تۇرپاندىن تاپقان بولۇپ، ھازىر بېرلىندا ساقلانماقتا. ئەسەرنىڭ بەزى ۋاراقلىرى تىتىلىپ بۇزۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئومۇمىي مەزمۇنىغا ئانچە تەسىر يەتمىگەن. بۇددا دىنىغا ئائىت بۇ مەشھۇر رىۋايەت ئەسلىدە «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى» دەۋرىدە قەدىمكى توخرى تىلىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان.

ئەسەردە «ئۇ چايان بالىق» دەپ ئاتىلىدىغان شەھەردىكى خەلقنىڭ بېشىغا كەلگەن بالايىئاپەتلەرنى يېڭىش يولىدا بۇدساتۋا نەسلىدىن بولغان چاستانى ئىلىگ بەگنىڭ

باتۇرلارچە جەڭ قىلىپ، جىن - ئالۋاستىلارنىڭ بارلىق ھۇجۇملىرىنى يېڭىپ، خەلقنى بالايىئاپەتتىن قۇتۇلدۇرغانلىقىغا مەدھىيە ئوقۇلىدۇ. ئەسەرنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى سەلبىي كۈچلەرنىڭ قورقۇنچلۇق ياۋۇز قىياپىتىنى ناھايىتى مۇبالىغە قىلىپ تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئىجابىي قەھرىمانلارنىڭ رولىنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرىدۇ.

«چاستانى ئىلىگ بەگ» رىۋايىتى ھەققىدىكى دەسلەپكى تەتقىقاتنى 1931 - يىلى گېرمانىيىلىك مۇللېر (K·W·F· Müller) ئېلان قىلغان.

«مايتىرى سىمىت»

«مايتىرى سىمىت» — قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى ئىچىدە ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان بۇ ئەسەرنىڭ ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلىنىۋاتقان نۇسخىسى، 1959 - يىلى قۇمۇل ناھىيىسىدىكى تۆمۈرتى كەنتىنىڭ ئەتراپىدىكى تاغلار ئارىسىدىن تېپىلغان. بۇ نۇسخا جەمئىي 293 ۋاراق (586 بەت)، ھەر بىر ۋارىقىنىڭ چوڭلۇقى 21.7 × 47.5 بولۇپ، ئۇنىڭ قەغىزى قېلىن، قارامتۇل سېرىق رەڭلىك، ئەسەرنىڭ ھەر بىر بېتىگە قارا سىياھ بىلەن سولدىن - ئوڭغا، تىك شەكىلدە چىرايلىق ۋە رەتلىك قىلىپ، ئۆز زامانىسىدا بىرقەدەر ئومۇملاشقان قەدىمكى ئۇيغۇرچە ھۆسن خەت بىلەن بەزى بەتلىرىگە 30 قۇر، بەزىلىرىگە 31 قۇر خەت يېزىلغان.

«مايتىرى سىمىت»نىڭ 3 - بۆلۈمىدە ئەسەرنى كىم، قايسى تىلدىن تەرجىمە قىلغانلىقى ئېنىق بايان قىلىنغان: «[...بارلىق شاستىرلارنى پىششىق ئىگىلىگەن ۋە تەتقىق قىلغان. ۋائىباش شاستىرنى ئۆگەنگەن ئاريا چانترى بودساتۋا

ئاچارى (ئۇستاز) ئەنەتكەك (ھىندى) تىلىدىن توخرى تىلىچە ياراتقان؛ پرتاراكشىت... كرمايازىك توخرى تىلىدىن تۈرك تىلىغا ئۆرىگەن مايىترى سىمىت نوم پۈتۈكتە ئانىرۇتى ئارخا-نىتنىڭ ئاۋدانى (تەمسىلى) ئاتلىق ئۈچىنچى ئۈلۈش تۈگىدى].

يۇقىرىدىكى بايانلاردىن شۇ نەرسە مەلۇمكى، «مايىترى سىمىت»نىڭ ئەنەتكەك (ھىندى — سانسكرىت) تىلىدىكى نۇسخىسىغا ئاساسەن ئۇنى دەسلىپىدە ئاتاقلىق بۇددىست — ئۇستاز ئارياچاندىرى توخرى تىلى (قەدىمكى قاراشەھەر تىلى) غا ئىجادىي تەرجىمە قىلغان؛ كېيىن ئۇنى قەدىمكى ئۇيغۇرلاردىن چىققان بۇددىست، ئەدىب ۋە ئاتاقلىق تەرجىمشۇناس پىرتانىراكشىتى توخرى تىلىدىكى ئىجادىي نۇسخىغا ئاساسەن، تۈرك «قەدىمكى ئۇيغۇر» تىلىغا تەرجىمە قىلغان.

چەت ئەل ئالىملىرى «مايىترى سىمىت» نىڭ سانسكرىت ۋە توخرى تىلىدىكى نۇسخىلىرىنى تەتقىق قىلىپ ئۇنى «27 پەردىلىك چوڭ تىپتىكى دراماتەسەر» دەپ قارىغان. چۈنكى، ئەسەرنىڭ توخرى تىلى نۇسخىسىدا ئۇنىڭ نامى «مايترىيا سامىتى ناتاكا — Maitreya Samiti Nataka» دەپ يېزىلغان بولۇپ، سانسكرىتچە «ناتاكا — Nataka» سۆزى «دراما» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇ نۇسخىدا يەنە ھەربىر بۆلۈم (پەردە) نىڭ ئالدىدا، ئورۇن، سەھنىگە چىققۇچى قەھرىمانلار بىلەن ئورۇنلانغۇچى كۈيلەر كۆرسىتىلگەن، لېكىن ئەسەرنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا پۈتۈلگەن «قۇمۇل نۇسخىسى»دا كۈي ۋە سەھنىگە چىققۇچى قەھرىمانلار ئايرىم كۆرسىتىلمىگەن بولسىمۇ، مەيدان (ئورۇن) ئېنىق كۆرسىتىلگەن. ئۇيغۇرچە «قۇمۇل نۇسخىسى»دا ئۇنىڭ يەنىلا قويۇق دراما تۈسىگە ئىگە ئىكەنلىكى ئېنىق بىلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ ھەقتە گېرمانىيە ئالىمى گاباتىن خانىم ئۆزىنىڭ «قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى» دېگەن ئەسىرىدە، ئۇنى «ئۇيغۇر تىياتىر سەنئىتىنىڭ دەسلەپكى قەدەمدە شەكىل-

لىنىشى دېيىش مۇمكىن» دەپ كۆرسىتىدۇ.

«مايتىرى سىمىت» (مايتىرىنىڭ بۇرھان بىلەن ئۇچرىشىشى) بۇددا دىنىدىكى ھىنايا مەزھىپىنىڭ ئىدىيىسى بىلەن يۇغۇرۇلغان سەھنە ئەسىرى بولۇپ، ئۇنىڭدا تەسۋىرلەنگەن مايترى — [Maitreya] «مېھرىبان، شەپقەتلىك» دېگەن مەنىدىكى خاس ئىسمنى بىلدۈرىدۇ. «مايترى» بارلىق بۇددىستلارنىڭ تەسەۋۋۇرىدىكى كەلگۈسىدە دۇنياغا كېلىدىغان بۇددا (بۇرھان) ۋە بارلىق بۇددىزم مۇرىتلىرى تەلمۈرىدىغان قۇتقۇزغۇچى تەڭرى ھېسابلىنىدۇ.

قەدىمكى ئۇيغۇرچە «مايترى سىمىت» تېكىستىدە جانلىق ئۇسلۇب ۋە تەسىرلىك ئەدەبىي ۋاسىتىلەر ئارقىلىق مايترىنىڭ دۇنياغا كېلىشى، ياخشى ئالامەتلىرى، دۇنيادىكى بارلىق جانلىقلار (ئىنسانىيەت، ھايۋانات، ئۇچار قانات ... قاتارلىقلار) نى ئازابتىن قۇتۇلدۇرغانلىقى ھەققىدىكى تەسىرلىك ھېكايىلەر بايان قىلىنغان. ئۇنىڭدا يەنە بۇددىزم پەلسەپىسى، ئېتىقادلىرى شەرھلەنگەندىن تاشقىرى، نۇرغۇن ئىنسانلىق ئالاھىدىلىكى تېخىمۇ ئېنىق گەۋدىلەندۈرۈلگەن.

ئەسەرنىڭ توخرى تىلىدىكى نۇسخىسىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا قاچان تەرجىمە قىلىنغانلىقى مەسىلىسىدە، «مىلادى VIII — IX ئەسىرلەردە تەرجىمە قىلىنغان» دېگەن كۆز قاراش ئاساسىي ئورۇندا تۇرماقتا. جۈملىدىن، «قۇمۇل نۇسخىسى» نىڭ تىل - يېزىق ئالاھىدىلىكلىرى ئەسەرنىڭ قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى (مىلادى 850—1250 - يىللار) دەۋرىدە كۆچۈرۈلگەنلىكىنى ئىسپاتلىماقتا.

XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئا. ف. لېكوك باشچىلىقىدىكى «گېرمانىيە ئارخېئولوگىيە ئەترىتى» تۇرپاننىڭ مۇرتۇق ۋە سىڭگىم غوللىرىغا جايلاشقان بۇددا خارابىلىرىدىن «مايترى

سىمىت»نىڭ پارچىلىرىنى تاپقان، گابائىن خانىم 1957 –
ۋە 1961 – يىللىرى تۇرپاندىن تېپىلغان پارچە ۋاراقلارنىڭ
فوتو سۈرىتىنى ئېلان قىلغان. پروفېسسور فېڭ جىياشېڭ 1962 – يىلى
«مەدەنىيەت يادىكارلىقلار» ژۇرنىلىدا ئەسەرنىڭ (قۇمۇل خەنزۇچە
نۇسخىسى) 2 – ئۇلۇش (پەردە) 6 – ۋارىقى (ئىككى بەت)
نىڭ تەتقىقاتىنى ئېلان قىلدى. پروفېسسور گېڭ شىمىن ئە-
پەندى «تارىخ تەتقىقاتى» ژۇرنىلىدا (1979 – يىل 2 –
سانى) ئەسەرنىڭ كىرىش قىسمىنىڭ بىر بېتىنى ئېلان قىلدى.
1980 – يىلىنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن باشلاپ ئاپتونوم
رايونلۇق مۇزېيدىكى تەتقىقاتچى خادىملاردىن ئىسراپىل يۈ-
سۈپ، ئابدۇقېيۇم خوجا، دولقۇن قەمبىرىلەر ئەسەرنىڭ قۇمۇل-
دىن تېپىلغان ئەسلى نۇسخىسىنى تەتقىق قىلىشقا كىرىشىپ،
ئۇنىڭ «يۈكۈنۈچ» بۆلۈم (كىرىش قىسمى) ۋە بىرىنچى، ئىك-
كىنچى، ئۈچىنچى، تۆتىنچى بۆلۈم (پەردە) قاتارلىق بەش
بۆلۈمى جەمئىي 63 ۋاراق (126 بەت) نى تەتقىق قىلىپ
چىقتى. «مايترى سىمىت» تەتقىقاتى I تومى 1988 – يىلى
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى.

ئازادلىقتىن ئىلگىرى چەت ئەل ئارخېئولوگىيە ئەترەتلىرى
ۋە ئېكسپېدىتسىيەچىلىرى ئەكەتكەن قەدىمكى ئۇيغۇر يازما
يادىكارلىقلىرى ھازىرغىچە داۋاملىق تەتقىق قىلىنىپ، ئېلان
قىلىنماقتا. ئېلان قىلىنغان يازما يادىكارلىقلارنىڭ سانى نا-
ھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇنىڭ ھەممىسىنى بۇ ئەسىرىمىزدە كۆر-
سىتىپ ئۆتۈشكە ئىمكانىيەت يوق. مەسىلەن، گېرمانىيىدىلا
«بېرلىن تۇرپان تېكىستلىرى» دېگەن نام بىلەن ئۆز ۋاقتىدا
گېرمانىيە ئارخېئولوگىيە ئەترىتى تۇرپاندىن ئەكەتكەن
قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھۆججەت – ۋەسىقىلەردىن ئون
نەچچە توم نەشر قىلىندى. بۇنىڭدىن تاشقىرى باشقا دۆلەت-
لەرنىڭ مۇزېيى، كۇتۇپخانىلىرى، تەتقىقات ئورۇنلىرى، ئالىمى

ئوقۇش يۇرتلىرى جۈملىدىن ئېلىمىزدىكى بېيجىڭ كۇتۇپخا-
نىسى، ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي، تۇرپان ۋىلايەتلىك مۇزېي
قاتارلىق ئورۇنلاردا ساقلىنىۋاتقان سانسىزلىغان قەدىمكى
ئۇيغۇرچە يازما يادىكارلىقلىرىمىز رەتلىنىش، تەتقىق قىلى-
نىش — نەشىر قىلىنىشنى كۈتمەكتە.
قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىقلاردىن
«قوچۇ ئۇيغۇر خانلىرىنىڭ تۆھپە مەڭگۈ تېشى»، «ئىككى
تېكىننىڭ ھېكايىسى»، «شۈەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»، «ئابى-
دارما كۇشاۋاردى شاستىر»، «سەككىز يۇكمەك»، «ئاۋاتامسا-
كاسۇترا»، «ئالتۇن يارۇق»، «كىمقوقى»، «ئامىتا يوس سۇت-
را»، «مانى مۇخلىسلىرىنىڭ توۋا نامىسى»، «نېستورىيان دىنىغا
ئائىت يازما يادىكارلىق پارچىلىرى»، «تېبابەتچىلىككە ئائىت
يازما يادىكارلىقلاردىن پارچىلار»، «ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادقا
ئائىت ھۆججەتلەر» قاتارلىق نۇرغۇنلىغان قول يازما، ھۆججەت-
ۋەسىقىلەرنىڭ بىر قىسمى ئىلگىرى ئېلان قىلىنغان تەتقىقات
ماتېرىياللىرىدا مەخسۇس تونۇشتۇرۇلغان (بەزىلىرىنىڭ مۇن-
دەرىجىسى، تىزىملىكى بېرىلگەن) لىقتىن، بۇ ئەسىرىمدە
ئۇلار توغرۇلۇق ئايرىم توختالمىدىم.

قارا خانىلار سۇلالىسى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەرگە ئائىت ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى ئىچىدىكى نادىر ئۈلگىلەر

X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە
ھۆكۈم سۈرگەن قاراخانىلار سۇلالىسى تەۋەسىدە ئىشلەپچىقى-
رىشنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدىكى تەرەققىياتنىڭ تۆرتكىسىدە
شەھەر ۋە دۆلەتلەر ئارا بولغان ئىقتىسادىي – سودا مۇناس-

ۋەتلەر، ئىجتىمائىي ئالاقىلەر تېخىمۇ راۋاجلاندى. قەشقەر، بالاساغۇن، سەمەرقەندكە ئوخشاش چوڭ شەھەرلەرنى مەركەز قىلغان شەھەر مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسىلىشىگە ئەگىشىپ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىمۇ يېڭى بىر يۈكسىلىش دەۋرىگە قەدەم قويدى.

يەنە بىر جەھەتتىن، ئەسىرنىڭ 1 - قىسمىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىدەك قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىشى نەتىجىسىدە، ئىسلام دىنى ۋە پەلسەپىسىنىڭ رامكىسى ھەمدە ئەرەب - پارس مەدەنىيىتىنىڭ مەلۇم ئىجابىي تەسىرى بىلەن بۇ سۇلالە دائىرىسىدە شەكىللەنگەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتى بارلىققا كەلدى.

بۇ دەۋردە، ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي خەلقلىرى مەدەنىيەت تارىخىدا ئالاھىدە رول ئوينىغان نۇرغۇنلىغان ئالىم، پەيلاسوپ، تىلشۇناس، تارىخچى، ئەدىبلەر ئۆتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي پەننىڭ ھەرقايسى ساھەسىگە ئائىت ئەسەرلەرنى يېزىپ، ئۆز ئالدىغا يېڭى ئېقىم ياراتقان ئەبۇ ناسىر فارابى، جامال قارشى، ئابدۇجاپپار بىن ھۈسەيىن ئالمايى، مەھمۇت قەشقەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەھمەد يەسەۋى، ئەھمەد يۈكنەكىلەر دۇنياغا مەشھۇردۇر.

قاراخانىلار دەۋرىگە ئائىت يازما يادىكارلىقلاردىن بىزگىچە يېتىپ كەلگەن بىرقانچە يىرىك ئەسەر ۋە ئەدەبىي مىراسلارنىڭ بىر قىسمى نەشر قىلىنىپ كەڭ كىتابخانىلار بىلەن يۈز كۆرۈشكەنلىكى، بۇ توغرۇلۇق كۆپلىگەن ماقالىلەر ئېلان قىلىنغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ئەسەردە بۇ ھەقتە يەنە ئايرىم توختالمىدىم. پەقەت ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە، تەسىرى چوڭ، زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بەزى يازما يادىكارلىقلارنى قىسقىچە ئەسكەرتىپ ئۆتۈش بىلەنلا چەكلەندىم خالاس.

ھازىرغىچە ئېنىقلانغان تارىخىي مەلۇماتلاردىن مەلۇمكى، ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ (تۆۋەندە قىسقارتىپ «دىۋان» دېيىلىدۇ) بىرىنچى نۇسخىسىنى ھىجرى 464 — 466 - (مىلادى 1072 — 1074 -) يېزىپ، تەھرىرلەپ بولۇپ، ھىجرى 467 - (مىلادى 1075 -) يىلىدا قايتا تولۇقلاپ چىققان. ئاندىن بۇ ئەسەرنى ئاببباسىيلار خەلىپىلىرىنىڭ يىگىرمە يەتتىنچىسى خەلىپىسى مۇھەممەد ئوغلى ئەبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەرى بىئەمرىللا ھەزرەتلىرىگە تەقدىم قىلغان.

مەھمۇد قەشقەرى «دىۋان»دا ناھايىتى مول تىل ماتېرىياللىرىنى توپلىغان. تەخمىنەن 7500 دىن ئارتۇق سۆزلەم (سۆز ۋە ئىبارە) نىڭ ھەربىرىنى، ھەرپلەرنىڭ ئاز - كۆپلۈكىنى ئاساس قىلغان ھالدا، ئەرەبچە ھىجا ئۇسۇلىدىكى ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىپ، سۆزلەرنىڭ ئىستېمال مەنىلىرىنى تولۇق بىلدۈرۈش ئۈچۈن، ئىخچام جۈملىلەرنى تۈزگەن؛ گاھىدا بىر سۆزلەمگە ئائىت ھېكمەتلىك سۆز، قاپىيىلىك نەسىر، تەمسىل، قوشاق - بېيىت، شېئىرغا ئوخشاش ئىپادىلەش ۋاسىتىلىرىدىن پايدىلانغان.

«دىۋان»دا تۈركىي خەلقلەر (جۈملىدىن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ۋە باشقا تۈركىي قەبىلە، ئۇرۇقلار) تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ تارىخى، ئېتنوگرافىيىسى، جۇغراپىيىلىك ئورۇنلىشىشى، مەدەنىيىتى، ئۆرپ - ئادەتلىرى توغرىسىدا ناھايىتى كەڭ دائىرىدە ئىشەنچلىك مەلۇماتلار بېرىلگەن.

«دىۋان»غا تۈرلۈك تېمىدىكى 242 كۇپلېت ئەدەبىي پارچە، 200 دىن ئارتۇق ھېكمەتلىك سۆز ۋە ماقال - تەمسىللەر كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇلار مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتە، تارىخىي قەھرىمانلىق داستانلىرىدىن پارچىلار، ئەمگەك

ۋە ئوۋ قوشاقلىرى، جەڭ قوشاقلىرى، تەبىئەت ھادىسىلىرى (باھار، ياز...) قوشاقلىرى، ئۆرپ - ئادەت، بايرام - مۇراسىم، ئەدەب - ئەخلاق، مۇھەببەت، مىللىي ئەنئەنە توغرىسىدىكى قوشاقلار ۋە دىداكتىك شېئىرىي پارچىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

«دىۋان»دا يەنە يېزا ئىگىلىكىگە (زىرائەتلەر، گۈل - گىياھ، دەل - دەرەخلەر)، چارۋىچىلىق، مال دوختۇرلۇق، تىبابەتچىلىككە دائىر سۆزلەر، ئەنئەنىۋى تەجرىبە - ساۋاقلارغا ئائىت مەلۇماتلار، ھايۋانات - ئۇچار قاناتلارنىڭ ناملىرى ۋە خۇسۇسىيەتلىرى تونۇشتۇرۇلغان.

مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشىغا دائىر قەدىمكى ۋە ئۆز زامانىسىدىكى ئاتالغۇلار، شۇنىڭدەك ھاكىمىيەت دەرىجىلىرى، ھۆكۈمرانلارنىڭ تەبىقىلىرى ۋە ئۇنۋانلىرى، ھەربىي تۈزۈم، جەڭ ۋە تاكتىكىغا ئائىت بىر مۇنچە سۆز - ئاتالغۇلارنى تەپسىلىي تونۇشتۇرغاندىن باشقا، كالېندارچىلىق ۋە ئاسترونومىيىگە دائىر مەلۇماتلار - يىللارنى مۆچەل بىلەن ھېسابلاش ئۇسۇلىنىڭ تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ناھايىتى قەدىمدە پەيدا بولغانلىقى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنىمۇ بىزگە يېزىپ قالدۇرغان.

يۇقىرىدىكى ساھەلەرگە ئائىت قىممەتلىك مەلۇماتلاردىن باشقا، «دىۋان»نىڭ يەنە بىر ئەڭ ئەھمىيەتلىك يېرى شۇكى، مەھمۇد قەشقەرى ئۆزىنىڭ بۇ ئۇلۇغ ئەسىرىدە ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر تىللىرىنىڭ فونېتىكىلىق، گرامماتىكىلىق قانۇنىيەتلىرىنى (كىتابنىڭ بېشىدىن تارتىپ ئاخىرىغىچە زۆرۈر بولغان جايلارنىڭ ھەممىسىدە) ناھايىتى ئىنچىكە ۋە راۋان چۈشەندۈرگەن. شۇڭا، ياۋروپادا تۈركىي تىللار تەتقىقاتى كەڭ قانات يايغاندىن بۇيان، مۇجمەل بولۇپ كەلگەن نۇرغۇن چىگىش مەسىلىلەر «تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ تېپى-

لىشى بىلەن ئايدىڭلاشقان.
قىسقىسى، ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد قەشقەرى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر، بولۇپمۇ قاراخانىلار جەمئىيىتىنىڭ قىياپىتىنى ئۇغەتشۇناسلىق بىلەن تەسۋىرلەپ بەرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى ئېنسىكلوپېدىيە جۈملىدىن ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىي ۋە جانلىق تىلىنىڭ مۇجەسسەمى دەپ ئاتايمىز.
ھازىر ئىستانبۇل كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ بىردىنبىر نۇسخىسىنى ئوسمانلى ئىمپېرىيىسىنىڭ ۋەزىرلىرىدىن نازىپ بېينىڭ ئائىلە تەۋەلىرىدىن بولغان بىر ئايال ساقلىغان ۋە تۇرمۇش ئېھتىياجى بىلەن كىتابپۇرۇش ئارقىلىق مىلادى 1914 - يىلى دىيار بەكىرلىك ئەلى ئەمىرگە ساتقان؛ ئاخىر مەتبۇئاتچىلاردىن كىلىسلى رىفئەت ھىجرى 1333 — 1335 - (مىلادى 1914 — 1917 -) يىللىرى مىخ مەتبەئەدە تىزدۇرۇپ باستۇرغان، شۇنىڭ بىلەن بۇ بىباھا ئەسەر دۇنياغا مەلۇم بولغان.
«تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ مىخ مەتبەئە نۇسخىسى دۇنياغا تونۇلغاندىن كېيىن، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى تىلشۇناس، تۈركولوگ ئالىملار ھەر خىل تىللار (نېمىسچە، ئېنگلىزچە، رۇسچە، ۋېنگىرچە، تۈركچە) دا كىتاب ۋە ئىلمىي ماقالىلەرنى ئېلان قىلدى. گېرمانىيىدە «دىۋان»نى تەتقىقاتى بىلەن ئەڭ كۆپ شۇغۇللانغان ئالىم سام تىللىرى مۇتەخەسسىسى كارل بروككېلمان 1928 - يىلى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» نىڭ نېمىسچە ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە ئىشلەپ چىققان ئىندېكسنى ئېلان قىلدى.
تۈركىيىلىك ئالىم بېسىم ئاتالاي ناھايىتى كۆپ ئىزدىنىش ۋە تەتقىق ئارقىلىق 1939 - يىلدىن 1941 - يىلىغىچە «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»نىڭ ئۈچ جىلد ۋە بىر

ئىندېكسىنى (تۈركىيە تۈركچىسى بىلەن) نەشر قىلدۇرغاندىن باشقا، ئەسەرنىڭ فوتو نۇسخىسى (فاكسىملى) نىمۇ نەشر قىلدۇرغان.

تاشكەنتتە، 1960 - يىلدىن ئېتىبارەن «دىۋانۇلۇغاتىت تۈرك» نىڭ سالىھ مۇتەللىپوۋ تەرىپىدىن ئۆزبېك تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىسى نەشر قىلىندى.

1955 - يىلى، قەشقەردە ئاكا - ئۇكا مۇھەممەد پەيزى بىلەن مەرھۇم ئەھمەد زىيائى تەرىپىدىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا قىلىنغان بىرىنچى تەرجىمە ئورىگىنالى قولدىن چىققان.

1963 — 1966 - يىللىرى ئۇيغۇر سايرانى تەرىپىدىن ئۇنىڭ ئىككىنچى تەرجىمە نۇسخىسى ئىشلەنگەن. لېكىن سولچىل خاتا ئىدىيىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن بۇ تەرجىمە نۇسخىلىرى نەشر قىلىنماي، ئاخىر نابۇت بولۇپ كەتكەن.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ۋە خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىش دۆلەتنىڭ مۇددەم ئۇقتىلىق ئىلمىي تەتقىقات پىلانىغا كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن، داموللا ئابدۇلھېمىت ھاجى يۈسۈفى، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، ئىبراھىم مۇتىئى (مەسئۇل مۇھەررىر)، ئىمىن تۇرسۇن (مۇدەررىر)، ئابدۇسالام ئابباس، مىرسۇلتان ئوسمانوۋ، سابىت روزى قاتارلىق ئۇيغۇر تىلشۇناس، ئالىملىرى ۋە تەتقىقاتچىلىرىدىن تەشكىللەنگەن «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى نەشرگە تەييارلاش گۇرۇپپىسى قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە ئەتراپلىق ئىزدىنىپ، جاپالىق ئىشلەپ، «دىۋان» قول يازمىسىنىڭ 1941 - يىلى بىسىم ئاتالاي تەرىپىدىن ئەنقەرەدە نەشر قىلىنغان فوتو نۇسخىسىغا ئاساسەن ئۇنى نەشرگە تەييارلاشقا كىرىشىپ كەتتى...

«تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا قىلىنغان مۇكەممەل نۇسخىسى ئاخىر دۇنياغا كەلدى. 1981 -

يىلى ئۇنىڭ بىرىنچى جىلدى (تومى)، 1983 - يىلى ئىككىنچى جىلدى، 1984 - يىلى ئۈچىنچى جىلدى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن كەينى - كەينىدىن نەشر قىلىنىپ كەڭ كىتابخانلار بىلەن يۈز كۆرۈشتى.

«قۇتادغۇبىلىك»

مۇتەپەككۇر ئۇيغۇر شائىرى، ئالىم ۋە پەيلاسوپ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قىممەتلىك ئۈنچىلەر بىلەن تولغان ئەسىرى — «قۇتادغۇبىلىك» داستانى ھىجرىيىنىڭ 462 - يىلى (مىلادى 1069 — 1070 - يىللارغا توغرا كېلىدۇ) قەشقەردە يېزىلغان. مۇئەللىپىنىڭ ئۆزى بالاساغۇندا تەخمىنەن مىلادىنىڭ 1018 — 1019 - يىللىرى تۇغۇلغان بولۇپ، ئىجادىي پائالىيىتىنى قەشقەردە ئۆتكۈزگەن. ئاپتور «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنى 18 ئايدا تاماملاپ بولغاندىن كېيىن، ئۇنى قاراخانىلار ھۆكۈمدارى ئەبۇ ئەلى ھەسەن بىن سۇلايمانغا تەقدىم قىلغان، ھەسەن بۇغراخان مۇئەللىپكە «خاس ھاجىپ» لىق ئۇنۋانىنى بەرگەن.

داستاننىڭ ئەسلى قوليازمىسى تېخىچە تېپىلغىنى يوق. ھازىر ئىلىم دۇنياسىغا مەلۇم بولغىنى ئۆز زامانىسىدىن خېلى كېيىن كۆچۈرۈلگەن ۋېنا، قاھىرە، پەرغانە (ياكى نەمەنگان) نۇسخىلىرىدىن ئىبارەت.

ۋېنا نۇسخىسى مىلادى 1439 - يىلى ھىرات شەھىرىدە ھەسەن قارا سايىل شەمس دېگەن كىشى تەرىپىدىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇ ھىرات نۇسخىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ نۇسخا ئەسلى مىلادى 1474 - يىلى ئىستانبۇلغا كەلتۈرۈلگەن، كېيىن ئاۋستىرىيىلىك شەرقشۇناس ھاممېر پورگىشتال تەرىپىدىن ۋېنا ئوردا كۇتۇپخانىسىغا كەلتۈرۈلۈپ ھازىرغىچە شۇ كۇتۇپخانىدا ساقلىنىۋاتقاچقا «ۋېنا نۇسخىسى» دەپ ئاتالغان.

قاھىرە نۇسخىسى ئەرەب ھەرپى ئاساس قىلىنغان ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭغا جەمئىي 5400 بېيىت پۈتۈلگەن. بۇ نۇسخا قاھىرىدىكى «ھىدىۋ» (ھازىرقى قىرال) كۇتۇپخانىسىدا ساقلانغاچقا. «قاھىرە نۇسخىسى» دەپ ئاتالغان. ئۇنى 1896 - يىلى نېمىس ئالىمى مورىتىز دۇنياغا تۇنجى قېتىم ئاشكارىلىغان.

پەرغانە نۇسخىسى ئەرەب ھەرپى ئاساس قىلىنغان ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن ھەممىدىن تولۇق نۇسخا بولۇپ، ئۇنىڭغا 6.095 بېيىت پۈتۈلگەن. بۇ نۇسخىنى تۇنجى قېتىم تاتار ئالىمى زەكى ۋەلىدى 1914 - يىلى پەرغانىنىڭ نەمەنگان شەھىرىدىكى مۇھەممەد ھاجى ئىشان لالەرىش دېگەن كىشىنىڭ شەخسىي كۇتۇپخانىسىدا كۆرگەن ۋە بۇ ھەقتە خەۋەر ئېلان قىلغان. 1924 - يىلى ئۆزبېك ئالىمى پىترەت بۇ نۇسخىنى قولغا چۈشۈرگەندىن كېيىن بۇ نۇسخا ھەققىدە ماقالە ئېلان قىلغان.

تۈركىيە ئالىمى رەشىد رەھمەتى ئارات يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئۈچ نۇسخىنى تەپسىلىي سېلىشتۇرۇپ تولۇقلاش بىلەن 1947 - يىلى «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ تولۇق تېكستىنى تۇرغۇزۇپ چىققان. شۇ تېكست بويىچە ئېيتقاندا، «قۇتادغۇبىلىك» داستانى 85 باب، 6.645 بېيىت، 13.290 مىسرادىن تەركىب تاپقان.

داستانىنىڭ ئەڭ دەسلەپ قايسى خىل يېزىقتا يېزىلغانلىقى توغرىسىدا س.ي.مالوف: «مۇئەللىپ ئەڭ ئاۋۋال ئەرەب ھەرپى بىلەن يازغان»، دەيدۇ. مەسىلەن،

1953 - بېيىتتا: بەگ ئاتى بىلىنگ بىرلە باغلىغ ئېرۇر،
بىلىنگ لامى كەتسە بەگ ئاتى قالۇر.

(بەگ ئاتى بىلىك بىلەن باغلىق بولۇر، بىلىك «لامى» كەتسە بەگ ئاتى قالۇر) دەپ يېزىلغىنىغا قارىغاندا، شائىر-

نىڭ بۇ بېيىتتە كۆرسەتكەن سۆز ئويۇنى ئەرەب ھەرپىگىلا خاس. ئەرەب ھەرپى بىلەنلا ئويناشقا بولىدىغان بۇ سۆز ئويۇنىنىڭ شائىر قەلىمى بىلەن ئەسەردە كۆرۈلۈشى، ئەسەرنىڭ ئەسلى نۇسخىسىنىڭ ئەرەب ھەرپى بىلەن يېزىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

داستان ئايرىم تۆتلىكلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، مەسنەۋى (ئىككىلىك) شەكلىدە، ئارزۇ ۋەزنىنىڭ مۇتەقارىپ بەھرىدە يېزىلغان.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا جەمئىي 68 مىڭغا يېقىن سۆز ـ ئىبارە ئىشلەتكەن بولۇپ، ئۇ ئەرەب، پارس تىللىرىنى مۇكەممەل بىلگەن تۇرۇقلۇق بۇ ئەسىرىدە باشقا تىللاردىن پەقەت 300 گە يېقىن ئىبارە ئالغان. بۇ شائىرىمىزنىڭ ئالىيجاناپ خۇسۇسىيىتىنى ۋە تىل ساپلىقىنى نامايان قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ، ئەلۋەتتە.

«قۇتادغۇبىلىك» داستانى ئۆزىنىڭ تۈزۈلۈشى، مەزمۇنى، غايىسى، بەدىئىي ئالاھىدىلىكى، ئىنسانىيەتكە پايدىسى ۋە كۈچلۈك شېئىرىي تۈسى بىلەن دۇنياۋى كىلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ ئالدىنقى قاتارىدىن ئورۇن ئالدى، ھەمدە ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولدى. بۇ ئەسەر خەلقارادا ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ مۇھىم تەتقىقات تېمىسىغا ئايلاندى. ھەر قايسى مەملىكەت ئالىملىرى ۋە تەتقىقاتچىلىرى «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتىدا كۆزگە كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرنى ياراتتى. شۇنىڭ بىلەن «قۇتادغۇبىلىك» داستانى ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى يازما يادىكارلىقلار ئىچىدە، ھەممىدىن كۆپ تەتقىق قىلىنىدىغان ئەسەرگە ئايلاندى. ئېلىمىزدە بۇ بىباھا يادىكارلىقنى تەتقىق قىلىش ئىشى 1980 ـ يىللاردىن تارتىپ دۆلەتنىڭ مۇھىم تەتقىقات پىلانىغا كىرگۈزۈلۈپ تەتقىق قىلىنىدى ۋە «قۇتادغۇبىلىك ئىلمىي تەتقىقات جەمئى

يتى» قاتارلىق مەخسۇس جەمئىيەتلەر تەسىس قىلىندى.
«قۇتادغۇبىلىك» ھەققىدە 1823 - يىلى فرانسۇز شەرقشۇناسى ژائۇبېرت ئامېبدى تۇنجى بولۇپ مەتبۇئاتتا خەۋەر ئېلان قىلىش بىلەن تەڭ ئۇنىڭدىن بەزى نەمۇنىلەرنى نەشىر قىلدۇرغان. 1870 - يىلى ۋېنگرىيە ئالىمى گىرمان. ۋامبېرى شۇ نۇسخا بويىچە ئۇنىڭ ئەڭ مۇھىم قىسىملىرىنى نېمىسچىغا تەرجىمە قىلىپ نەشىر قىلدۇرغان.
مەشھۇر رۇس ئالىمى رادلوف ئەسەرنىڭ ۋېنا نۇسخىسى بىلەن قاھىرە نۇسخىسىنى تەپسىلىي سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلغاندىن كېيىن، 1910 - يىلى «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ ترانسكرىپسىيىسى بىلەن نېمىسچە تەرجىمىسىنى نەشىر قىلدۇرغان. 1943 - يىلى قاھىرە نۇسخىسىنىڭ فاكسىمىلى تۈركىيىگە كەلتۈرۈلۈپ قايتا بېسىلىپ چىققان. 1928 - يىلى، ئۆزبېك ئالىمى پىترەت پەرغانە نۇسخىسىنىڭ ئايرىم بۆلەكلىرىنى زۆرۈر ئىزاھلار بىلەن ئۆزبېك تىلىدا نەشىر قىلدۇرغان. 1952 - يىلى، رەشىد رەھمەتى ئارات ئۆزى رەتلىگەن تولۇق تېكىستىگە ئاساسەن ئەسەرنىڭ تۈركچە نەسرىي تەرجىمىسىنى ئەنقەرەدە نەشىر قىلدۇرغان. 1972 - يىلى، ئۆزبېك ئالىمى قەييۇم كەرىموۋ داستاننىڭ پەرغانە نۇسخىسى بويىچە ئۆزبېك تىلىغا قىلىنغان نەسرىي تەۋسىپىنى تاشكەنتتە نەشىر قىلدۇرغان.
«قۇتادغۇبىلىك»نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى نەزمى ھەم نەسرىي يەشمىسى بىلەن خەنزۇچە تەرجىمىسى، ئاخىرىدا ئىندېكس (سۆزلۈك) قىسمىنى نەشرگە تەييارلاش 1980 - يىلى 8 - ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، رەھبەرلىك ھاموت ئىمىنوپ مەسئۇللۇقىدا بىر تەھرىر ھەيئىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن قارار قىلىندى. شۇ قارارغا ئاساسەن، «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ نەزمى يەشمىسى ئابدۇرېھىم

ئۆتكۇر، ئەھمەد زىيائى، مەمتىمىن يۇسۇپلەر تەرىپىدىن نەشىرگە تەييارلىنىپ، 1984 - يىلى 5 - ئايدا مىللەتلەر نەشرىياتى ئۇنى 1 - قېتىم نەشر قىلدى. 1986 - يىلى ئەسەرنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى نەشر قىلىندى. ئەسەرنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا قىلىنغان نەسرىي يەشمىسى ئابدۇشۇكۇر تۇردى، قادىر ئەكبەرلەر تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلانغان ۋە مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1991 - يىلى 11 - ئايدا 1 - قېتىم نەشر قىلىنغان.

«ئەتەبەتۇلھەقايىق»

قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە ۋەكىللىك قىلغۇچى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى يازما يادىكارلىقلارنىڭ بىرى ئەدىب ئەھمەد بىننى مەھمۇد يۈكنەكى تەرىپىدىن يېزىلغان ئەدەبىي ئەسەر «ئەتەبەتۇلھەقايىق» (ھەقىقەت بوسۇغىسى) داستانى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئەسەر 14 باب، 484 مىسرادىن تەركىب تاپقان. ئۇنىڭغا كېيىن باشقىلار تەرىپىدىن ئىلاۋە قىلىنغان ئۈچ پارچە شېئىرنى قوشقاندا، جەمئىي 512 مىسرا بولىدۇ. ئەسەر ئارۇز ۋەزنىنىڭ مۇتەقارىپ بەھرىدە يېزىلغان بولۇپ، بۇ يادىكارلىقنىڭ يېزىلغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس، بىراق ئۇنىڭ مەزمۇنى ۋە تىل خۇسۇسىيەتلىرىگە ئاساسەن، ئۇنى XII ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يېزىلغان، دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

«ئەتەبەتۇلھەقايىق» داستانىدا قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمىي ئەنئەنىسى داۋاملاشتۇرۇلغان بولۇپ، بىز ئۇنىڭدا «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ خېلى كۈچلۈك تەسىرى بارلىقىنى كۆرەلەيمىز.

داستاندا ئاپتور ئۆزىنىڭ ئەخلاقىي ۋە پەلسەپىۋى قاراشلىرىنى بىر خىل ئوبرازلىق شائىرانە تىل بىلەن

بايان قىلىدۇ ۋە ئىلىم ـ مەرىپەتنىڭ ئەھمىيىتىنى، تىلغا پىششىق بولۇشنىڭ پايدىسى، ئادىللىق، پاكلىق، مەردلىك، كەمتەرلىك قاتارلىق ئىنسانىي خىسلەتلەرگە قىزغىن مەدھىيە ئوقۇيدۇ؛ بىلىمسىزلىك، جاھىللىق، ئاچكۆزلۈك، بېخىللىق، تەكەببۇرلۇق قاتارلىق ئىللەتلەرنى قاتتىق ئەيىبلەيدۇ ۋە مەسخىرە قىلىدۇ.

داستاننىڭ تىلى توغرىسىدا، ئەمىر ئارسلان خوجا تارقان تەرىپىدىن يېزىلىپ ئەسەرنىڭ ئاخىرىغا ئىلاۋە قىلىنغان بىر شېئىردا: «ئەسەر قەشقەر تىلى بىلەن يېزىلغان» دەپ ئېنىق ئەسكەرتىلگەن. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان قەشقەر تىلى بىلەن مەھمۇد قەشقەرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» تە ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتكەن «خاقانىيە تۈرك تىلى» ئەمەلىيەتتە بىر تىل بولۇپ، ھەر ئىككىسى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنى كۆرسىتىدۇ. ئەسەردە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئاساسلىرى بىلەن قىسمەن ئەرەب، پارس ئاتالغۇلىرىنىڭ ئارىلاش قوللىنىلغانلىقى، ئەسەر تىلىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىن چاغاتاي دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلىغا كۆچۈۋاتقان ئۆتكۈنچى تىل باسقۇچىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

«ئەتەبەتۇلھەقايىق» داستانىنىڭ ھازىرغىچە تېپىلغان ئۈچ خىل قول يازما نۇسخىسى بار: بىرى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى (A نۇسخا دەپمۇ ئاتىلىدۇ) بولۇپ، ئۇ مىلادى 1444 ـ يىلى زەينۇل ئابىدىن، سۇلتان، بەخت، ھۈسەيىن قاتارلىقلار تەرىپىدىن سەمەرقەندتە كۆچۈرۈلگەن. ھازىر بۇ قول يازما ئىستانبۇلدىكى ئاياسوفيا (Ayasofya) كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتىدۇ؛ ئىككىنچىسى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ئەرەب يېزىقىدا قۇرمۇقۇر پاراللېل قىلىپ كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى (B نۇسخا دەپمۇ ئاتىلىدۇ) بولۇپ، 1480 ـ يىلى ئابدۇلرەززاق قاتارلىقلار

تەرىپىدىن ئىستانبۇلدا كۆچۈرۈلگەن، بۇ نۇسخىمۇ ئاياسوفىيا كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا؛ ئۈچىنچىسى، يالغۇز ئەرەب يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن نۇسخا (C نۇسخا دەپمۇ ئاتىلىدۇ) بولۇپ، بۇ نۇسخىمۇ ئىستانبۇلدا كۆچۈرۈلگەن، لېكىن ئۇنىڭ كۆچۈرۈلگەن ۋاقتى ۋە كۆچۈرگۈچىسى ئېنىق ئەمەس. بۇ نۇسخا ھازىر ئىستانبۇلدىكى توپكاپى ـ سارايى كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا.

داستاننىڭ ئۈچ خىل قول يازما نۇسخىسى تۈركىيە ئالىمى رەشىد رەھمەتى ئارات تەرىپىدىن رەتلەنگەندىن كېيىن، تۈركىيە ئاتەش نەشرىياتى ئۇنى 1951 ـ يىلى ئىستانبۇلدا نەشر قىلغان. پروفېسسور خەمىت تۆمۈر ۋە ۋەتىنىت تۇرسۇن ئايۇپلار ئەسەرنىڭ تۈركىيە ئىستانبۇلدا نەشر قىلىنغان نۇسخىسىدىن پايدىلىنىپ ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى يەشمىسىنى ئىشلەپ چىقتى. بۇ 1980 ـ يىلى 11 ـ ئايدا مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن بىرىنچى قېتىم نەشر قىلىندى.

تۆۋەندە چاغاتاي دەۋرىگە ئائىت ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ مۇھىم نۇسخىلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن.

چاغاتاي دەۋرى ۋە «چاغاتاي تىلى» ھەققىدە ماقالىمىزنىڭ بېشىدا خېلى تەپسىلىي توختىلىپ ئۆتكەنىدۇق. «چاغاتاي تىلى»، ئەمەلىيەتتە، قوچۇ، قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئەرەب، پارس تىللىرى تەسىرىگە ئۇچرىغان يېڭى تەرەققىيات باسقۇچى ئىدى.

چاغاتاي دەۋرىدە، ئۇيغۇرلار ئىچىدىن يېتىشىپ چىققان ئالىم، ئەدىب، ئاسترونوم، پەيلاسوپ، ئەمچى، تارىخچى، تىلشۇناس، تەرجىمانلار ھەر خىل تېمىلاردا نۇرغۇنلىغان داڭلىق ئەسەرلەرنى يارىتىپ، بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ھەر خىل تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن

ئۇ يازما يادىكارلىقلارنىڭ ناھايىتى ئاز بىر قىسمىلا بىزگىچە يېتىپ كېلەلىگەن. بۇ خىلدىكى يازما يادىكارلىقلارنى يىغىش - توپلاش خىزمىتى شىنجاڭدا 1953 - يىلدىن تارتىپ باشلاندى. 1954 - يىلى سابىق شىنجاڭ يەرلىك مۇزېيغا تەييارلىق كۆرۈش باشقارمىسىدىكى بىر قىسىم كەسپىي خادىملار بۇ خىزمەتكە رەسمىي كىرىشىپ، 1955 -، 1956 - يىللىرى غۇلجا، ئۈرۈمچى، قۇمۇل شەھەرلىرىدە؛ 1957 -، 1959 - يىللىرى قەشقەر، يەكەن، يېڭىسار، ئاتۇش قاتارلىق يەرلەردە بىر قەدەر كەڭرى تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، ئۇ جايلاردىكى مۆتىۋەر دىنىي زاتلار، پېشقەدەم زىيالىيلار ۋە خەلق قولىدىن ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان قىممەتلىك قول يازمىلارنىڭ نادىر نۇسخىلىرىنى يىغىپ توپلىدى. 50 - يىللاردا ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى، شىنجاڭ داشۆ، 80 - يىللاردا ئاپتونوم رايونلۇق ئاز سانلىق مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلىرىنى توپلاش رەتلەش، نەشىر قىلىش ئىشخانىسى ۋە ئۇنىڭ ھەرقايسى ۋىلايەتلەردىكى تارماقلىرى قاتارلىق ئورۇنلارمۇ نۇرغۇنلىغان يازما يادىكارلىقلارنى يىغدى. 80 - يىللارنىڭ دەسلىپىدىن تارتىپ قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى ئىچىدىكى چاغاتاي دەۋرىگە ئائىت نادىر قول يازما نۇسخىلار كەينى - كەينىدىن نەشىر قىلىنىپ، خەلق بىلەن يۈز كۆرۈشتى.

ئومۇمەن، قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ ئىچىدىكى چاغاتاي دەۋرىگە ئائىت قىسمى ناھايىتى زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ، شۇنداقلا، ئۇنىڭ پەقەت ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەرقايسى ئورۇنلاردا ساقلىنىۋاتقان مۇھىم نۇسخىلىرىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشمۇ خېلى سەھىپىنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇڭا، مەن بۇ ئەسىرىمدە چاغاتاي دەۋرىگە ئائىت ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى ئىچىدىن ئاپتونوم رايونلۇق

مۇزىي (باشقا جايلاردا ساقلىنىۋاتقان قىسمەن يازما يادىكار-لىقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) دا ساقلىنىۋاتقان. يېقىنقى يىللاردا نەشىر قىلىنغان نادىر نۇسخىلارنى ئاساس (قالغان-لىرىنى قوشۇمچە) قىلىپ، تونۇشتۇرۇش بىلەنلا چەكلەندىم.

«قىسسەسۇل ئەنبىيا»

چاغاتاي دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتىدا كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىغان ئەسەرلەرنىڭ بىرى ناسىرىددىن بۇرھانۇددىن رابغۇزىنىڭ «قىسسەسۇل ئەنبىيا» ياكى (قىسسەئى رابغۇزى) دېگەن ئەسىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئەسەرنىڭ مۇقەددىمىسىدە، ئېيتىلىشىچە، ئەسەر خارەزىمدىكى راباتغۇز دېگەن جاينىڭ قازىسى بۇرھانۇددىن ئوغلى ناسىرىددىن تەرىپىدىن ھىجرى 709 - يىلى (مىلادى 1309 — 1310 -) يىلى يېزىلغان.

رابغۇزى ئۆز ئەسىرىنى ئىسلام دۇنياسىغا كەڭ تارقالغان ئەۋلىيا - ئەنبىيا، پەيغەمبەرلەر توغرىسىدىكى رىۋايەت - ئەپسانىلەرنى ئاساس قىلىپ، نەسرىي ئۇسۇلدا يازغان.

ئەسەردە بەزى قىسقا - قىسقا رىۋايەت ۋە مەشھۇر ھېكمەتلەر بىر - بىرىگە باغلىنىپ، ئۇلاردا بىر خىل بەدىئىي تۈس ئىپادىلەنگەندىن تاشقىرى، يەنە بەزى مەدھىيىلەر، لىرىك كەچۈرمىش، تەبىئەت تەسۋىرلىرى قاتارلىقلار شېئىرىي ئۇسلۇبىدا بايان قىلىنغان. بۇ ئەھۋال ئەسەرنىڭ ئەينى زاماندىكى ئالاھىدە بىر ئەدەبىي ئۇسلۇبقا ۋەكىللىك قىلىدىغانلىقىدىن دالالەت بېرىدۇ.

ئەسەردە بايان قىلىنغان «توپان قىسسىسى»، لوقمان ھەكىمگە باغلىق تەسىرلىك ھېكايەتلەر بولۇپمۇ شەرق خەلقلىرى ھەمدە ئەينى زاماندىكى ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي تىلىدا سۆزلىشى-دىغان مىللەتلەر ئارىسىغا كەڭ تارقالغان، مەلۇم دەرىجىدە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تۈسىنى ئالغان يۈسۈپ - زۇلەيخا-

غا ئوخشاش مۇھەببەت ۋەقەلىرى رابغۇزى تەرىپىدىن يازما ئەدەبىياتقا ئايلاندۇرۇلغان. رابغۇزى ئۇلارنى تۈرك (ئۇيغۇر) تىلى ئاساسىدا يېزىش بىلەن ئەينى زامان يازما ئەدەبىياتىنىڭ ئۆزىگە خاس بىر قىسسە ژانىرىنى ياراتقان.

ئەسەرنىڭ ئەڭ قەدىمكى قول يازما نۇسخىسى XV ئەسىردە كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇ برىتانىيە مۇزېيىدا ساقلانماقتا. ئەنە شۇ نۇسخىنىڭ فاكسىمىلى مەشھۇر تېكىستشۇناس ك. گرانبېك تەرىپىدىن 1948 - يىلى كوپېنھاگېندا نەشر قىلىنغان. ئەسەرنىڭ ھازىر لېنىنگراد (سانتى پېتربورگ)-تا ساقلىنىۋاتقان يەنە بىر قول يازما نۇسخىسى (نومۇرى C — 245) XV ياكى XVI ئەسىردە كۆچۈرۈلگەن دەپ تەخمىن قىلىنماقتا.

«قىسسەسۇل ئەنبىيا»نىڭ باشقا نۇسخىلىرى كېيىنكى دەۋرلەردە ئىلگىرى - كېيىن كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، بۇلارنىڭ لېكسىكىسى ۋاقىت تەقەززاسى بويىچە ئۆزگىرىپ كەتكەن.

ئەسەرنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان نۇسخىسى ھىجرى 1109 - (مىلادى 1697 — 1698 -) يىلى پارس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئاخىرىدىن بىرقانچە ۋاراق يوقالغانلىقى ئۈچۈن تەرجىمە قىلغۇچىنىڭ نامى ئېنىق ئەمەس. بۇ يازما يادىكارلىق 1957 - يىلى قەشقەردىن يىغىۋېلىنغان.

ھەجمى: بويى 33، ئېنى $18\frac{1}{2}$، قېلىنلىقى 6 س. م، 277 ۋاراق.

XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى ۋە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بۇ يادىكارلىق تاشكەنت، قازان شەھەرلىرىدە بىرنەچچە قېتىم چاپ قىلىنغان. ئەسەرنىڭ خېلى كۆپ تېكىستلىرى رۇس تۈركولوگى ن. ئى. ئىلمىنسكىي تەرىپىدىن 1859 -

يىلى قازان شەھرىدە ئېلان قىلىنغان.

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا «قىسسەسۇل ئەنبىيا»نىڭ ئايرىم پارچىلىرى رۇسچە تەرجىمىسى ۋە بەزى ئىزاھلىرى بىلەن س. ئى. مالوۋ، ن. پ كاتانوۋ، ن. ف. ئوستروموۋ قاتارلىق ئالىملار تەرىپىدىن ئېلان قىلىنغان.

ئەسەردىكى «ئادەم ئەلەيھىسسالام»، «نۇھ ئەلەيھىسسالام»، «ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام» قاتارلىق قىسسەلەر «بۇلاق»، مەجمۇئەسىنىڭ 1988 — 1989 - يىلدىكى سانلىرىدا ئېلان قىلىندى.

ئەسەرنىڭ ئۆزبېكچە تەرجىمىسى برىتانىيە مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان (XV ئەسىردە كۆچۈرۈلگەن) نۇسخىغا ئاساسەن، ئابدۇللا يونۇسوۋ، ھەمدۇللا دادابايېۋلار تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلىنىپ، ئۇنى 1990 - يىلى تاشكەنت «يازۇچى» نەشرىياتى نەشر قىلدى.

XIV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن XV ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان ئۇزۇن بىر مەزگىلدە، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە تۈرتكىلىك رول ئوينىغان ئاتايى، سەككاكى، لۇتفى قاتارلىق بۈيۈك يازغۇچىلار يېتىشىپ چىقتى. بۇ شائىرلارنىڭ ئەينى زاماندا ئۆز ئانا تىلىدا ياراتقان لىرىك غەزەللىرى، قەسىدە ۋە داستانلىرى كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنى بېيىتىپ، ئۇنى يەنە بىر بالداق يۇقىرى باسقۇچقا كۆتۈرگەندى.

بۇ ساھەدە تېخىمۇ زور تۆھپە ياراتقان شائىر لۇتفى مۇتەپەككۇر ئەدىب نەۋائى ئېيتقاندەك تۈركىي شېئىرىيىتىنىڭ كامالەتكە يەتكەن، نەپىس تىللىق بىر پېشىۋاسى بولۇپ، ئۇ ئۆز زامانىسىدا تۈركچە ۋە پارسچە غەزەللىرى بىلەن شۆھرەت قازانغانىدى. شائىرنىڭ ئىجادىي مىراسلىرىدىن بىزگىچە 280 غەزەل، ئىككى قەسىدە، 18 قىتئە ۋە بىرمۇنچە تۇيۇق-

لارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان دىۋانى، «گۈل ۋە نەۋرۇز» ناملىق داستانى يېتىپ كەلگەن.

«مەشھۇنۇلھەقايىق» نىڭ نەسرىي نۇسخىسى

ئۇلۇغ ئۇيغۇر شائىرى مەۋلانە لۇتفىنىڭ «مەشھۇنۇلھەقايىق» دېگەن ئەسىرىنى يەكەن ھۆكۈمدارى مۇھەممەت ھۈسەيىن بەگ ئوغلى تاجى مۇھەممەد ھىدى بەگ ھىجرى 1239 - (مىلادى 1823 — 1824 -) يىللىرى شېئىرىي نۇسخىدىن نەسرىي ئۇسلۇبتا قايتا شەرھلەپ يېزىپ چىققان ۋە بۇ نەسرىي نۇسخىنى «دەخۇلۇلجەنان ۋە ئەبۋا بۇلجەنان» دەپ ئاتىغان. ئەسەر تۇلۇق، ەپىس يىپەك تەغىزىگە چىرايلىق خەت پارسى، بىلەن يېزىلغان.

ھەجمى: 4 × 18 × 28 سانتىمېتر، 257 ۋاراق، ياخشى ساقلانغان بولۇپ، 1957 - يىلى قەشقەردىن يىغىۋېلىنغان. ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلانماقتا.

«چاھار دىۋان»

چاغاتاي دەۋرى (XV ئەسىر) دىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ، جۈملىدىن، پۈتۈن مەركىزىي — ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئەدەبىياتىنىڭ، بىر يۈكسەك تەرەققىيات پەللىسى ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئالەمشۇمۇل ئىجادىي تۆھپىسى ئارقىلىق رېئاللىققا ئايلانغانىدى.

نەۋائى ئۆز ھاياتىدا شۇنچە مول ئەدەبىي مىراس قالدۇرۇپ كەتكەنكى، بۇ جەھەتتە ئۇنىڭغا ئۆز زاماندا شلىرى ياكى كېيىنكىلەردىن ھېچكىم تەڭلىشەلمەيدۇ.

نەۋائى ئىجادىنىڭ ئەڭ يىرىك نەمۇنىلىرى — «چاھار دىۋان» (تۆت توملۇق شېئىرلار توپلىمى يەنى «خەزائىنۇل

مەئانىي» مەنىلەر خەزىنىسى دەپ ئاتىلىدۇ) ۋە بەش يىرىك داستانىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «خەمسە» بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

XV ئەسىردىن باشلاپ تاكى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا قەدەر تۈركىي تىلىدا كىتابەت قىلىنغان مەنبەلەرنىڭ يېرىمىغا تەڭ قىسمىنى نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ نۇسخىلىرى ئىگىلىگەن بولۇپ، ئۇ ئەسەرلەرنىڭ قول يازمىلىرى چاپى قىلغانلىرى بەش ئەسىر داۋامىدا جاھاننىڭ ھەرقايسى يەرلىرىگە تارقالغان.

«ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، شائىر ئەلىشىر ناۋائىي ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا، جۈملىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدا ئىنتايىن يۈكسەك ۋە پەخىرلىك ئورۇن تۇتقان شانلىق نامايەندە، نەۋائىدىن كېيىن ئۆتكەن ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك بۇ ئۇلۇغ سەنئەتكارنى ئۆزلىرىنىڭ پىرى ـ ئۇستازى دەپ بىلىپ، ئۆز ئىجادىي ئەمەلىيىتىدە ئۇنىڭدىن ئۈلگە ئالدى؛ نەچچە يۈز يىلدىن بېرى ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئۇيغۇر مەدرىسە مەكتەپلىرىنىڭ مۇھىم بىر دەرسلىكى بولۇپ ئوقۇلدى؛ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كىلاسسىك مۇزىكا ـ نەغمە قامۇسى بولغان ئون ئىككى مۇقام ناخشىلىرىنىڭ تولىسى نەۋائىي تېكىستلىرى (غەزەللىرى) بىلەن ياڭرايدۇ. نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ نۇرغۇنلىغان ئېسىل قول يازمىلىرى ئۇيغۇر جامائەتچىلىكى ئىچىدە بارلىققا كەلگەن ۋە كەڭ تارقالغان.»*

ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلىنىۋاتقان «چاھار دىۋان» («خەزائىنۇل مەئانىي») نىڭ قوليازما نۇسخىسى ـ ھازىرغىچە ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدىن تېپىلغان ئەڭ تولۇق ۋە ئەڭ ئېسىل نادىر نۇسخىلاردىن

---

* تېپىپچان ئېلىيوپ نەشرگە تەييارلىغان ئەلىشىر نەۋائىينىڭ «غەزەلەر»گە يېزىلغان كىرىش سۆزىدىن. 1982 ـ يىل، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «خەزائىنۇل مەئانىي» نىڭ بۇ تولۇق نۇسخىسى غەزەل، مۇستەھزاد، مۇخەممەس، مۇسەددەس، مۇسەممەن، تەرجىئبەند، تەركىبىبەند، مەسنەۋىي، قەسىدە، ساقىنامە، قىتئە، رۇبائىي، مۇئەممما، چىستان، تۇيۇق، فەرد قاتارلىق 16 خىل لىرىك ژانىردا يېزىلغان بولۇپ، 3132 شېئىردىن تەركىب تاپقان. قول يازمىدىكى بىرىنچى دىۋانغا «غەرايىبۇس ـ سىغەر» (بالىلىق غارايىباتلىرى)، ئىككىنچى دىۋانغا «نەۋادىرۇش ـ شەباب» (يىگىتلىك نادىرلىقلىرى)، ئۈچىنچى دىۋانغا «بەدايىئۇل ـ ۋەسەت» (ئوتتۇرا ياشلىق گۈزەللىكلىرى) تۆتىنچى دىۋانغا «فەۋائىدۇل ـ كىبەر» (قېرىلىق پايدىلىرى) دەپ نام بېرىلگەن. ئۇنىڭ مۇندەرىجىسى كىلاسسىك دىۋانلار ئەنئەنىسى بويىچە، قاپىيە ياكى رادىپ ئاخىرىدىكى ھەرپلەر تەرتىپى بويىچە رەتلەنگەن.

بۇ قىسمەتلىك قولىيازما ئەسەرنىڭ يارىتىلىشىدا قەغەز، سىياھ، تۈرلۈك بوياقلار، مۇقاۋا ئۈچۈن چەم ـ مەغىز (كارتون قەغەز)، ماتا قاتارلىق ماددىي ئەشيالار، جەدۋەلكەش، لەۋۋاھ، مۇزەھھىب، مۇسەۋۋىر، سەھھاف كەبى ھۈنەرۋەن ۋە سەنئەتكارلارنىڭ ئەمگىكى بىر پۈتۈن ھالدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

قول يازما باشتىن ئاياغ ئالتۇن ھەل ۋە باشقا تۈرلۈك بوياقلار، گېئومېترىك نەقىشلەر بىلەن بېزىتىلگەندىن تاشقىرى ئۇنىڭ چەمبىدىن ئالاھىدە ياسالغان مۇقاۋىسىغا ئالتۇن ھەل بىلەن قەدىمكى ئويما نەقىش ئۆرنەكلىرى چۈشۈرۈلگەن. قول يازما ئەسەر نەپىس خەت ۋە بەدىئىي بېزەكلەرگە باي بولۇش بىلەن بىللە ئۇنىڭغا يەنە ئەسەرنىڭ مەزمۇنىغا ماسلىشىدىغان 21 پارچە رەڭلىك رەسىم (مىنىئاتيۇرا) لەر ئىشلەنگەن.

ھەجمى: 5 × 21 × 32 س. م. 416 ۋاراق.

«خەزائىنۇل ــ مەئانىي» (چاھار دىۋان) نىڭ بۇ قول يازما نۇسخىسى كۆچۈرۈلۈپ، كىتابەت قىلىنغاندىن كېيىن قولدىن ــ قولغا ئۆتۈپ، 1809 ــ يىلىغا كەلگەندە، قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ قولىغا چۈشكەن. 1935 ــ يىلى ئۇرۇمچىدە ئۇلتۇرۇشلۇق ئابدۇكېرىم ئىمامنىڭ قولىغا ئۆتكەن. ئابدۇكېرىم ئىمامنىڭ گۇۋاھلىقىنى ئۆتۈشىچە، بۇ ئەسەر ھىجرى965 ــ يىلى (مىلادى 1557 — 1558 ــ يىللىرى) كۆچىدا كۆچۈرۈلگەنىكەن. ئەسەرنىڭ كۆچۈرۈلگەن يىل دەۋرى يېزىلغان يېرىگە قۇمۇل ۋاڭىنىڭ تامغىسى بېسىلغانلىقى ئۈچۈن، ئابدۇكېرىم ئىمام ئەندىشە قىلىپ، ئەنە شۇ تامغا بېسىلغان يەرنى 1937 ــ يىلى كېسىپ ئېلىۋەتكەنىكەن.

ئەلىشىر نەۋائى 1490 ــ يىللارنىڭ بېشىدا پۈتۈن ئۆمرىدە يازغان شېئىرلىرىنى توپلەپ تۆت دىۋاندىن ئىبارەت «خەزائىنۇل ــ مەئانىي»نى تۈزۈشكە كىرىشكەن.

«خەمسە»نىڭ قول يازمىسى

بەش مۇكەممەل داستاننى بىر پۈتۈن توپلام قىلىش ــ «خەمسە» چىلىك شەرق خەلق ئەدەبىياتىدىكى بىر ئەنئەنە بولۇپ، ئەزەربەيجان شائىرى نىزامى گەنجەۋى، ھىندى شائىرى خىسراۋ دېھلىۋى، ئابدۇراھمان جامى قاتارلىق مەشھۇر شائىرلار پارس تىلىدا خەمسە يازغان بولسىمۇ، تارىختا تۈركىي تىلىدا خەمسە يارىتىشتىن ئىبارەت بۇ مۈشكۈل ۋەزىپىنى ئەلىشىر ناۋائى ئۆتىگەن.

نەۋائىنىڭ «خەمسە» ئەسىرى «ھەيراتۇل ئەبرار»، «فەرھاد ۋە شىرىن»، «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «سەبئەئى سەييار»، «سەددى ئىسكەندەر»دىن ئىبارەت بەش چوڭ داستاننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. نەۋائى «خەمسە»نى 1483 — 1485 ــ يىلى

لىرى يېزىپ تۈگەتكەن.
هازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا «خەمسە»نىڭ بىرنەچچە خىل قول يازما نۇسخىلىرى ساقلانغان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە 1768 - يىلى قەشقەردە خوجاسەئىد ئىسىملىك كاتىپ تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگىنى تولۇق ۋە ياخشى ساقلانغان. بۇ قول يازما خوتەن قەغىزىگە ئۇششاق ۋە چىرايلىق نەستەئلىق خەت ئۇسلۇبىدا كۆچۈرۈلگەن.
ھەجمى: 6 × 21 × 33 س.م 394 ۋاراق.
«خەمسە»نىڭ ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي قاتارلىق ئورۇنلاردا ساقلىنىۋاتقان بىرنەچچە خىل قوليازما نۇسخىلىرى تەپسىلىي سېلىشتۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىچىدىكى «فەرھاد - شىرىن»، «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «سەبئەئى سەييار»، «سەددى ئىسكەندەر» داستانلىرىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا قىلىنغان ترانسكرىپسىيىلىك يەشمىسى (قوشۇمچە سۆزلۈكلىرى بار) 1991 - يىلى 7 - ئايدا نەشر قىلىندى.
«جاھاننامە»
XVI ئەسىردە قۇرۇلغان سەئىدىيە خانلىقى دەۋردە ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ يەكەن، قەشقەرنى مەركەز قىلغان يېڭى گۈللىنىش دەۋرى ۋۇجۇدقا كەلگەنىدى. بۇ دەۋردە ياشىغان ئۇيغۇر ئالىم، يازغۇچى، شائىرلىرى ئىچىدە ھازىرچە بىزگە مەلۇم بولغان مىرزا ھەيدەر كوراگانىينىڭ «تارىخىي رەشىدى»، ئاياز شىكەستەنىڭ «جاھاننامە»، مەلىكە ئامانىساخاننىڭ «دىۋانى نەفىس»، «ئەخلاقى جەمىلىيە»، «شەرھۇل قۇلۇپ» قاتارلىق ئەسەرلىرى ئەينى زامان مەدەنىي ھاياتىدا خېلى چوڭ رول ئوينىغانىدى.
ھازىر شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ قول يازمىلار فوندىدا ساقلىنىۋاتقان «جاھاننامە» داستانىنىڭ

قول يازما نۇسخىسى 56 ۋاراق (112 بەت) بولۇپ، ئەسەر خوتەننىڭ پاتلىق قەغىزىگە نەستەئىلىق خەت نۇسخىسى بىلەن كۆچۈرۈلگەن.

ئۇيغۇر شائىرى ئاياز شىكەستى تەرىپىدىن يېزىلغان بۇ ئەسەرنىڭ دەۋرى سەئىدخان ۋاپات بولۇپ (1533 - يىلى) ئابدۇرەشىتخان تەختكە ئولتۇرغان ۋاقىتلارغا توغرا كېلىدۇ.

«جاھاننامە» داستانىدا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئېلېمېنتلىرى خېلى كۆپ ساقلانغان بولۇپ، بۇ XVI ئەسىردىكى ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ بەدىئىي خۇسۇسىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم قىممەتكە ئىگە.

قول يازما ئابدۇشۈكۈر تۇردى تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلىنىپ 1985 - يىلى 6 - ئايدا نەشر قىلىندى.

«چىڭگىز نامە»

ئۇيغۇر تارىخچىسى موللا مىرسالىھ قەشقەرى تەرىپىدىن يېزىلغان «چىڭگىزنامە» دېگەن بۇ ئەسەرنىڭ قول يازما نۇسخىسى 1981 - يىلى قەشقەردىن تېپىلغان بولۇپ، ھازىر شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ قول يازما فوندىدا ساقلانماقتا (نومۇرى 00679).

قول يازما ئەسەر جەمئىي 262 بەت، خوتەننىڭ پاتلىق سامان قەغىزىگە ھەر بىر بېتىگە 13 قۇردىن خەت يېزىلغان. قول يازمىدا ئەسەرنىڭ يېزىلغان ۋاقتى، ئاپتورنىڭ تەرجىمھالى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات بېرىلمىگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ تىل خۇسۇسىيىتى ۋە مەزمۇنىغا ئاساسەن، ئەسەرنىڭ XVIII ئەسىردە يېزىلغانلىقىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

ئاپتور بۇ ئەسەرنى يېزىشتا «تارىخى رەشىدى»، «تارىخى

رەۋزە ئۇسسەفا»، «تارىخى جاھانگىرشاي» قاتارلىق مەشھۇر تارىخنامىلەردىن پايدىلانغانلىقىنى ئەسكەرتىپ ئۆتكەن.

موللا مىرسالىھ كەشقەرى بۇ ئەسىرىدە ئالەمنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر، قەدىمكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇلارنىڭ پاتالىيىتى. ئوغۇزخان تۇغۇلۇشىدىكى تارىخىي رىۋايەتلەر، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقلىرىنىڭ تارىخى، چىڭگىزخاننىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان يۈرۈشلىرى ۋە چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا، شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقى، «يەكەن سەئىدىيە خانلىقى» ۋە ئۇنىڭ ئاخىرقى ئەۋلادلىرىدىن سوپى - ئىشان، خوجىلارنىڭ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشى قاتارلىق زور تارىخىي ۋەقەلەرنى بايان قىلغان.

قول يازما 1985 - يىلى 8 - ئايدا قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى (ھاجى نۇر ھاجى نەشرگە تەييارلىغان).

«مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام»

سەئىدىيە خانلىقىدىن كېيىن تاكى XVII ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە دىنىي خۇراپاتلىق تەسەۋۋۇپ ۋە تەركىدۇنياچىلىق تەرغىباتلىرى تۈپەيلىدىن بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بىر مەزگىل ئېچىنىشلىق ئاقىۋەتلەرگە دۇچ كەلدى.

بۇ خىل ئېچىنىشلىق ئاقىۋەت ۋە «چېكىنىش» لەرگە تاقەت قىلالماي تۇرالمىغان كەڭ ئۇيغۇر جامائەتچىلىكى، ئىلغار پىكىر ئېقىمىدىكىلەر بىر قىسىم «جاھالەت پىرلىرى» غا قارشى جىددىي كۆرەشلەرنى قانات يايدۇردى. ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى بۇ كۆرەش ئەينى زاماندىكى ئىلغار مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىياتنىڭ

تەرەققىياتىدا مۇھىم رول ئوينىدى. نەتىجىدە ئىلغار يازغۇچى ئالىملار ۋە ئۇلار ياراتقان نادىر ئەسەرلەر بارلىققا كېلىپ، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئالاھىدە باسقۇچى شەكىللەندى. بۇ باسقۇچقا ۋەكىللىك قىلغۇچى گەۋدىلىك ئەسەرلەردىن بىرى — مۇھەممەد ئىمىن خوجامقۇلى ئوغلى خىرقىتىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكامە» داستانى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئۇيغۇر شائىرى مۇھەممەد سىدىق زەلىلىنىڭ «دىۋانى» (لىرىك غەزەللەر، «سەپەرنامە»، «تەزكىرەئى خوجا مۇھەممەد شېرىپ» ۋە «تەزكىرەئى چىلتەن» قاتارلىق داستانلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، لىرىك شائىر نەۋبەتىنىڭ «دىۋانى»، موللا ئەھلەم شەھيارىنىڭ «گۈل ۋە بۇلبۇل» قاتارلىق داستانلىرى ۋە باشقا بىرمۇنچە ئەسەرلەرمۇ بارلىققا كەلگەنىدى.

ئۇيغۇر شائىرى مۇھەممەد ئىمىن خوجامقۇلى ئوغلى خىرقەتى تەخمىنەن 1634 - يىلى قەشقەر يېڭى شەھەرنىڭ تازغۇن يېزا باغچى كەنتىدە تۇغۇلغان. ئۇن نەچچە يىللىق ئوقۇش ھاياتىدا مەدرىستە ئەرەبچە، پارسچە تىللارنى ياخشى ئۆگىنىش بىلەن بىللە، كلاسسىك ئەدەبىيات بىلەنمۇ خېلى ئەتراپلىق تونۇشقان. 30 يېشىدا ئاتىسى خوجامقۇلى بىلەن ئاپپاق خوجىنىڭ بېغىدا باغۋەن بولۇپ ئىشلىگەن. شائىر 1724 - يىلى 90 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

شائىرنىڭ ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلىنىۋاتىقان «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» ئەسىرىنىڭ قول يازمىسى 99 ۋاراق، 3216 مىسرا بېيىت بولۇپ، 47 بابتىن قۇرۇلغان، بۇنىڭ ئىچىدە ئۈچ باب ئەسەرنىڭ باشلىنىشى بىلەن خاتىمىسىنى، 20 باب پەيغەمبەرلەرگە مەدھىيە مۇراجىئەتنى، 24 باب يەنى داستانىنىڭ ئاساسىي قىسمى بولغان گۈل بىلەن بۇلبۇل ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەت تەسۋىرلەنگەن بابلارنى

ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

قولیازمىنىڭ ھەجمى: 3 × 11 × 18 س. م.

شائىر ھىرقەتى ئاپپاق خوجىنىڭ تەمۇر قەپىسى ئىچىدىكى سوپى ـ ئىشانلىق ھۆكۈم سۈرگەن، ئەركىن ئىنسانىي مۇھەببەتنى ئوچۇق ـ ئاشكارا كۈيلەش مۇمكىن بولمىغان قاباھەتلىك شارائىتتا كۆكرەك كېرىپ ئوتتۇرىغا چىقىپ، قولىغا قەلەم ئېلىپ، «خەلقنىڭ شائىرى ـ خەلقنىڭ تىلى» بولۇش سۈپىتى بىلەن ئەركىن چىن مۇھەببەتنى، ئىنسانىي خىسلەت ۋە ئىنسانىي گۈزەللىكنى، ۋاپادارلىقنى مەدھىيىلەيدۇ.

شائىر ئۆز داستانىدا بۇلبۇلنى ـ ئاشىق، گۈلنى ـ يار، سابا (شامال) نى ــ خەۋەرچى، تىكەننى رەقىب سۈپىتىدە ناھايىتى ئوبرازلىق قىلىپ تەسۋىرلەپ، كىتابخانلاردا نازۇك ھېس ـ تۇيغۇلارنى قوزغايدۇ.

داستان قول يازمىسىنىڭ گۈل ۋە بۇلبۇلنىڭ مۇھەببىتى تەسۋىرلەنگەن ئاساسىي بۆلىكىدىن 1806 مىسرانى يولداش رەھمىتۇللا جارى نەشرگە تەييارلاپ (ئايرىم كىتابچە)، 1982-يىلى 1 ـ ئايدا نەشر قىلدۇردى.

«دىۋان زەلىلى»

ئۇيغۇر لىرىك شائىرى مۇھەممەد سىدىق زەلىلىنىڭ تەرجىمىھالى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات بولمىسىمۇ، لېكىن شائىرنىڭ يازغان ئەسەرلىرىدىكى بايانلار ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارغا ئاساسەن ئۇنىڭ تەخمىنەن ھىجرى 1087-ياكى 1091 ـ (مىلادى 1676 ـ ياكى 1680 ـ) يىللىرى يەكەندە تۇغۇلۇپ، ھىجرى 1156 ـ (مىلادى1743—1744-) يىللىرى ئالەمدىن ئۆتكەنلىكىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

شائىر زەلىلى ئۆمرىدە خېلى كۆپ ئەسەرلەرنى يازغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئىچىدە بىزگىچە يېتىپ كەلگىنى بىر قەدەر تولۇق ئەسەر «دىۋانى زەلىلى» بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان بۇ قول يازمىنىڭ ھەجمى: 5 × 12 × 19 س.م بولۇپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر بىر بەتكە 11 قۇر (ھەر قۇردا ئىككى مىسرا) خەت پۈتۈلگەن. جەمئىي 246 ۋاراق، بۇنىڭ ئىچىدە زەلىلىنىڭ ئۆز ئەسەرلىرى 183 ۋاراق (366 بەت) بىلەن تۈگەيدۇ.

بۇ توپلامدا زەلىلى يازغان ئەسەرلەردىن: «تەزكىرەئى چىھىل تەن» (قىرىق چىلتەن دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، «تەزكىرەئى خوجە مۇھەممەد شەرىف بۇزرۇكۋار»، «سەفەرنامە»، 156 غەزەل، 13 رۇبائىي، 18 مۇخەممەس، بەش مۇستەھزاد، ئىككى قەسىدە، ئىككى ساقىنامە، ئۈچ پارچە ھەمد، نەئت ۋە مۇنقەبەت، پارسچە 56 غەزەل بار. زەلىلى ئەسەرلىرىدىن كېيىن، مۇنىس خوجا دېگەن كاتىپ ئۆمەرنىڭ ئوغلى ئەبۇشەھم توغرىسىدىكى رىۋايەتنى داستان قىلىپ يېزىپ تويغان. ئۇنىڭ داۋامىغا موللا قابىل ۋە مۇھەممەد مىراد قاتارلىق كاتىپلار «تەزكىرەئى ھەفت مۇھەممەدان»، «تەزكىرەئى زۇبدەتۇل - ئارىفەين»، «دەر بەيان ئىسمامى زەينۇل ئابىدىن»، «دەربەيان روزى قىيامەت پەيغەمبەر سەلەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم»، «دەربەيان ھەزرەتى بىبى فاتىمە»، «ئەلقىسسە ئەل ئىبلىس ئەلەيھىن لەئىنە»، «دەربەيان شەيخ ئەبدۇرەھمان ۋە شەيخ غىياسىدىن» قاتارلىق نەسرىي بايانلار كۆچۈرۈپ قويۇلغان.

زەلىلى ئىجادىيىتىدە غەزەل ئاساسىي ئورۇن تۇتىدۇ، شۇنىڭدەك ئۇ «قەسىدە» ۋە «تەزكىرە»لەر ئۈچۈنمۇ ئالاھىدە ئىجادىي ۋە زېھنىي كۈچىنى سەرپ قىلغان.

زەلىلى ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن كىلاسسىك شائىرلارنىڭ ئەنئەنىلىرىگە تولۇق ۋارىسلىق قىلىش بىلەن بىللە، ئۆز غەزەلىيىدە ھەزەج، رەجەز، رەمەل، مۇتەقارىب، مۇنسەرىھ،

تەۋىل، ھەقىق بەھرىلىرىنى ئىشلەتكەن. زەلىلىنىڭ قولىمىزدىكى ئەسەرلىرى بولسا، غەزەل، رۇبائىي، مۇخەممەس، مۇستەھزاد، قەسىدە، ساقىنامە، تەزكىرە ياكى داستان، سەپەرنامە قاتارلىق سەككىز خىل ژانىردىن تەركىب تاپقان.

زەلىلى غەزەل ۋە باشقا ئەسەرلىرىدە تۇغۇلغان يۇرتى يەكەننى، سۆيىنى ئىچكەن ۋە تۇزىنى يېگەن خوتەن قاتارلىق شەھەرلەرنى قىزغىن مۇھەببەت، ئالاھىدە ئىشتىياق بىلەن ئىزھار قىلىدۇ.

زەلىلى شېئىرلىرىدا، ئىستىئارە - رەمزىلىك تەسۋىرلەر بولۇپمۇ ئوخشىتىش ئاساسىدىكى ئۆتكۈر ئىستىئارىلىك تەسۋىرى ئىبارىلەرنى كەڭ قوللانغان. شۇڭا، زەلىلى تىلىنىڭ گۈزەللىكى، پىكىرلىرىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، ئوخشىتىشلىرىنىڭ چىرايلىقلىقى بىلەن ئالاھىدە ئۇسلۇب ياراتقان شائىر.

«دىۋان زەلىلى»نىڭ قول يازما نۇسخىسى ئەدىب، تىلشۇناس ئىمىن تۇرسۇن تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلىنىپ، 1985 - يىلى 11 - ئايدا مىللەتلەر نەشرىياتى ئۇنى 1 - قېتىم نەشر قىلدى.

زەلىلى ياشىغان دەۋر ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى تارىخىي باسقۇچلاردا ئۇيغۇرلار ئىچىدە تۇرغۇنلىغان مۇنەۋۋەر يازغۇچى، شائىرلار، ئالىم تارىخچىلار، سەنئەت پېشىۋالىرى چىقىپ، ئۇلارنىڭ خىلمۇخىل تېمىلاردىكى نەمۇنىلىك ئەسەرلىرى، كۆپ خىل ژانىر، باي مەزمۇنلۇق ئەدەبىي ئىجادىيەتلىرى بىلەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتى، سەنئىتى، ئەدەبىياتىنىڭ كۆركەم مەنزىرىسىنى مەيدانغا كەلتۈرگەنىدى. مەسىلەن، ئۇيغۇر ئالىمى تالانتلىق شائىر مۇھەممەد بىننى ئابدۇللاخاراباتى (1638—1733 -) ھاياتىدا 13 مىڭ مىسراغا يېقىن شېئىر يېزىپ قالدۇرغان بولۇپ، بۇ شېئىرلار ئارۇز ۋەزنىنىڭ مەسنەۋى تەشەككۈلىدە يېزىلغانلىقى ئۈچۈن، ئەينى يىللاردا «كۇللىيات مەسنە-

ۋى خاراباتى» دېگەن نام بىلەن دىۋان قىلىپ كۆچۈرۈلۈپ ئەل ئىچىگە تارقالغان، ھەتتا چەت ئەللەردە (قازان، تاشكەنتتە) «مەسنەۋى خاراباتى»، «كۇللىيات مەسنەۋى خاراباتى» دېگەن نامدا مەتبەئەدە بېسىپ تارقىتىلغان؛ «مەسنەۋى خاراباتى» نىڭ 1811 - يىلى كۆچۈرۈلگەن (113 ۋاراق) قول يازمىسى ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

خوتەنلىك ئۇيغۇر شائىرى نۆبىتى (نەۋبەتى، شائىرنىڭ ئەسلى نامى، تەرجىمھالى ھازىرچە مەلۇم ئەمەس) نىڭ مىلادى 1740 - يىللىرى يازغان شېئىرلىرىدىن جەملەنگەن بىر كىچىك توپلام 1954 - يىلى كۇچادىن تېپىلغانىدى. ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلىنىۋاتقان بۇ ئەسەر جەمئىي 55 ۋاراق، ھەجمى 2 × 11 × 14 س.م ئۇنىڭغا 107 مۇسەددەس، 31 رۇبائىي كۆچۈرۈلگەن. بەزى تارىخىي مەنبەلەردە، شائىرنىڭ مۇپەسسەل بىر كىتابىنىڭ بارلىقى يېزىلغان بولسىمۇ، ئۇ ئەسەر تېخى تېپىلمىدى.

ئۇيغۇر شائىرى موللا ئەلەم «شەھيارىي» نىڭ 1761 - يىلى يېزىلغان «گۈل ۋە بۇلبۇل» ناملىق پوئېمىسىنىڭ باش- قىلار تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسى 1955 - يىلى كۇچا- دىن تېپىلغانىدى. ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلىنى- ۋاتقان بۇ قول يازما نۇسخا جەمئىي 48 ۋاراق (ئەسەر تولۇق ئەمەس. باش ۋە ئوتتۇرىلىرىدا بەزى ۋاراقلىرى يوقالغان)، ھەجمى: $1\frac{1}{2} \times 13 \times 19$ س.م، ئۇنىڭغا 2112 مىسرا بېيىت پۈتۈلگەن.

شائىر «گۈل ۋە بۇلبۇل» پوئېمىسىنى ھىرقەتىنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانىغا تەقلىد قىلىپ يازغانلىقى ئۇنىڭ مەزمۇنى ۋە تىلىدىن بىلىنىپ تۇرىدۇ. شۇن- داقتىمۇ، ئەسەرنىڭ سۆزلىرىدا ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكلەر بار.

«تەزكىرەئى ئەزىزان»

ئۇيغۇر ئالىمى ۋە ئەدىب مۇھەممەد سادىق كاشغەرى (قەشقەرى) تەرىپىدىن مىلادى 1770 — 1771 - يىللىرى يېزىلغان بۇ تارىخىي ئەسەرنى ئاپتور شۇ دەۋردىكى قەشقەر ھاكىمى مىرزا ئوسمانبەگنىڭ ئانىسى رېھىم ئاغىچانىڭ تەكلىپى بويىچە قەلەمگە ئالغان.

ئەسەرنىڭ 1825 - يىلى قەشقەردە موللا مۇھەممەد سۇلتان دېگەن كاتىپ تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن (1955 - يىلى قەشقەردىن تېپىلغان) بۇ نۇسخىسى تولۇق بولۇپ، ئۇنىڭ ھەجمى 4 × 22 × 31 س.م، 166 ۋاراق.

ئەسەر خېلى كەڭ ۋە دەلىل - ئىسپاتلىق خاتىرىلەرگە ئاساسەن يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا مەخدۇم ئەزەمنىڭ شىنجاڭغا كېلىشى، ئاپپاق خوجا دەۋرى، جۇڭغار خانلىقى بىلەن ئاپپاق خوجىنىڭ بىرلەشمە دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئاپپاق خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ ئەھۋالى قاتارلىقلار تەپسىلىي بايان قىلىنىدۇ. بەزى مەسىلىلەر ئاپتور تەرىپىدىن كەسكىن تەنقىد قىلىنىدۇ. بۇنى ئاپپاق خوجا دەۋرىنىڭ مۇپەسسەل تارىخى دېيىشكە بولىدۇ.

«سىدىقنامە»*

بۇ ئەسەر ئۇيغۇر ئالىمى مۇھەممەد سىددىق بەرشىدى تەرىپىدىن 1780 - يىللىرى يېزىلغان بولۇپ، ئۇنى ئىران ئالىمى قابۇسنىڭ 1035 - يىلى يازغان «قابۇسنامە» سىگە تەقلىد قىلىنغان. مەزمۇنى سىياسەت، قانۇن، پەلسەپە، ئەدەبىيات، دىن، تۇرمۇش توغرىسىدىكى پەندى - نەسىھەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 44 بابقا بۆلۈنۈپ يېزىلغان بۇ ئەسەرنىڭ قولىيازما نۇسخىسى 1800 - يىللاردىن تارتىپ يەكەن تەۋەسىدە ساقلىنىپ كەلگەن.

---

* ئەسەرنىڭ ئەسلى نامى مەلۇم ئەمەس. مەزمۇنىغا ئاساسەن «سىدىقنامە» دەپ ئاتالدى.

ئەسەر 106 ۋاراق، (ئابىخدا ھىجرى بىر قانچە ۋارىقى يوقال-
غان) ھەجمى: 3 × 20 × 33 سى، م.

«تەزكىرە تۇل ئەۋلىيا»

«تەزكىرە تۇل ئەۋلىيا» (ئەۋلىيالار تەزكىرىسى) نىڭ ئەسلى ئاپتورى شەيخ ئەتتار (ۋاپاتى 1230 - يىلى) بولۇپ، ئۇنى ئالىم موللا سىدىق بەرشىدى (ئاتۇش) يەكەن ھاكىمى خوتەنلىك كىپەك بەگنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ھىجرى 1190- (مىلادى 1776 - 1777-) يىللىرى پارس تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان. «تەزكىرە تۇل ئەۋلىيا»نىڭ ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىسىنىڭ مەزمۇنى ناھايىتى كەڭ بولۇپ ئۇنىڭدا ئوتتۇرا ئاسىيادا ئۆتكەن ئاتاقلىق ئەۋلىيالارنىڭ تەرجىمھالى بىلەن «كارامەتلىرى» بەدىئىي ئۇسلۇبتا تەسۋىرلىنىدۇ. ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلىنىۋاتقان قولىيازما نۇسخا ھىجرى 1246 - (مىلادى 1830 -) يىلى خەتتات موللا خوجا منىيار كاشغەرى تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن. قولىيازما 203 ۋاراق، ھەجمى: 5 × 30 × 43 سى. م؛

«يۇسۇپ — زۇلەيخا»

ئۇيغۇر شائىرى موللا يۇنۇس يەركەندى بۇ داستاننى مەۋلانە ئابدۇرەھمان جامىنىڭ پارس تىلىدا يېزىلغان «يۇسۇپ زۇلەيخا» ناملىق داستانىغا تەقلىد قىلىپ، 1791 - يىلى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىپ چىققان. ئەسەر جامىنىڭ كىتابىدىن ئەدەبىي تىلى، بەدىئىي خۇسۇسىيەتلىرى، مۇستەقىل سۇژېتى بىلەن پەرقلىنىدۇ.

ئەسەر 72 ماۋزۇدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە 14 ى كىتابنىڭ يېزىلىش سەۋەبى، مۇھەببەت، ئىلىم، تىل ھەققىدە، قالغانلىرى «يۇسۇپ - زۇلەيخا»نىڭ قىسسىلىرىنى بايان قىلىدۇ. بۇ قول يازما نۇسخىدا جەمئىي ١٤٧ ۋاراق، 9048 مىسرا بېيىت. ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساق-

ـلىنىۋاتقان بۇ ئەسەر 1955 - يىلى ئاتۇش ناھىيىسىدىن تېپىلغان.

«شاھنامەئى تۈركىي»

«شاھنامە» مەشھۇر پارس شائىرى ئەبۇلقاسىم فىردەۋسى (مىلادى 940 — 1025 - يىللار) نىڭ دۇنياۋى شۆھرەتكە ئىگە بۈيۈك ئەسىرى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى ئەسىرى ۋە شان - شۆھرىتىمۇ مىڭ يىللاردىن بۇيان ئۆزۈلمەي ساقلىنىپ كەلمەكتە. بولۇپمۇ بۇ ئەسەر (تۈركىي تىلىغا تەرجىمە قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇنىڭدىكى قىسسەلەر خەلقىمىز ئارىسىدا تېخىمۇ كەڭ تارقىلىپ، ئۇيغۇر فولكلورى ۋە يازما ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا كۆرۈنەرلىك تەسىر كۆرسەتكەن.

«شاھنامە» XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئەينى دەۋردىكى مەرىپەتپەرۋەر ھۆكۈمدارلاردىن خوجاجاھان ئەرشى (مىلادى 1685 — 1756) نىڭ تەشەببۇسى بىلەن پارسچە نەزمىي تېكىستتىن تۈركىي تىلغا نەسرىي شەكىلدە تەرجىمە قىلىنىشقا باشلانغان. بۇ ئىش تالانتلىق ئەدىب ۋە تەرجىمان شاھ مۇھەممەت ئىمىنئاخۇن (تەخەللۇسى: شاھ ھىجران) ئىبنى خوجا نىزامىددىنغا تاپشۇرۇلغان. شاھ ھىجران زور تىرىشچانلىق بىلەن يەكەن شەھرىدە «شاھنامە»نىڭ كۆپ قىسمىنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ بولغان ۋە بۇ «شاھنامەئى تۈركىي» ئەتىراپقا تونۇلۇپ، شۆھرەت قازىنىۋاتقان بىر چاغدا، ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى يۈز بېرىپ، بۇ خىزمەتنى ئاخىرلاشتۇرۇشقا مۇۋەپپەق بولالمىغان. شاھ ھىجرانمۇ ئاشۇ ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقىدا ئۆلۈپ كەتكەن.

ھىجرىيە 1194 - (مىلادى 1780 -) يىلىغا كەلگەندە، ئەمىر مەئىدىيارنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن ئەدىب پازىل موللا ئاخۇنشاخۇن يەركەندى شاھ ھىجراننىڭ تەرجىمىلىرىنى

رەتلەش ۋە كەم قىلىمىنى تەرجىمە قىلىشقا كىرىشكەن. نەتىجىدە، خامۇشئاخۇن يەركەندى شاھ ھىجران ئىشلىگەن تەرجىمىلەرنى رەتلەپ بىر كىتاب، ئۆزىنىڭ تەرجىمىلىرىنى يەنە بىر كىتاب قىلغان. ئەدىب پازىل موللا خامۇشئاخۇن يەركەندى ئۆزىنىڭ ئەسىرىنى «بىجەن نەۋجۇۋان» داستانىدىن باشلاپ «ئىسكەندەر نامە»نىڭ ئاخىرىغىچە تەرجىمە قىلغانلىقىنى ئېنىق يازغان. ئۇ ئۆز تەرجىمىسىنىڭ ئاخىرىغا ئىلاۋە قىلغان بىر شېئىردا ئىككىنچى كىتابىنىڭ تەرجىمىسى ھىجرىيە 1211 - يىلى (مايمۇن يىلى) مۇھەررەم ئېيىنىڭ 10 - (جۈمە) كۈنى تامام بولغانلىقىنى ناھايىتى ئېنىق قىلىپ يازغان. بۇ ۋاقىت مىلادى 1796 — 1797 - يىللارغا توغرا كېلىدۇ. دېمەك، خامۇشئاخۇن «شاھنامەئىي تۈركىي»نىڭ ئىككىنچى كىتابىنى 16 يىل ئەتراپىدا تاماملىغان. يۇقىرىقى ئىككى نەپەر تالانتلىق ئەدىبنىڭ ئۇزۇن يىللىق جاپالىق ئىشلىمىگەكلىرى نەتىجىسىدە «شاھنامەئىي تۈركىي» ناملىق بۇ زور ھەجىملىك نەسرىي ئەسەر ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلگەن.

«شاھنامەئىي تۈركىي» نىڭ پازىل موللا خامۇشئاخۇن يەركەندى تەرىپىدىن يېزىلغان ئىككىنچى كىتابىنىڭ قول يازما نۇسخىسى 1957 - يىلى يەكەندىكى ھېمىتخان دېگەن كىشىدىن ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيغا سېتىۋېلىنغان (ھازىر مۇ ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلانماقتا).

ئەسەرنىڭ باش ۋە ئاخىرىدىن ئۈچ ۋاراق كەم. خېتى ناھايىتى ئوچۇق يېزىلغان. كىتاب جەمئىي 214 ۋاراق بولۇپ، ھەجمى: 5 × 27 × 41 س.م كېلىدۇ. «شاھنامەئىي تۈركىي» ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى نەسرچىلىك ۋە ئەدەبىي تەرجىمە ساھەسىدە مەيدانغا كەلگەن بىر زور نامايەندە. ئەسەرنىڭ بىرنەچچە خىل قول يازما نۇسخىلىرى ئاساسىدا «شاھنامەئىي تۈركىي»نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا

قىلىنغان نەسرىي يەشمىسى نەشرگە تەييارلىنىۋاتىدۇ.
«نەسرىي مىرزا مۇھەممەد ھۈسەيىنبەگ»
ئەدىب موللا سىدىق يەركەندى ئۆزىنىڭ يىرىك ئەسىرى «نەسرىي مىرزا مۇھەممەد ھۈسەيىنبەگ»نى نەۋائىينىڭ داستانلار سىكىلى «خەمسە» گە ئاساسەن ھېكايىلەشتۈرۈپ، ئۇنى نەسرىي شەكىلدە تۈزۈپ چىققان. بۇ ئىشنى ئۇنىڭغا ئەينى زاماندىكى يەكەن ھۆكۈمدارى مىرزا مۇھەممەد ھۈسەيىنبەگ تاپشۇرغاچقا، ئۇ ئەسەرگە «نەسرىي مىرزامۇھەممەد ھۈسەيىنبەگ» دەپ نام بەرگەن. ئەسەرنىڭ يېزىلغان دەۋرىنى قولىيازمىنىڭ ئۆزىدىن ئېنىقلىغىلى بولىدۇ. موللا سىدىق يەركەندى ئۆز ئەسىرىدە «نەسرىي مىرزا مۇھەممەد ھۈسەيىنبەگ» دېگەن نامنىڭ ئۆزىدىن ئەبجەد ھېسابى چىقىدىغانلىقىنى ۋە بۇ سانىنىڭ ئەسەر يېزىلغان يىلنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى ئالاھىدە ئەسكەرتكەن. شۇ بويىچە ئەسەرنىڭ نامىنى تەشكىل قىلغان ھەرپلەرنى سانغا ئايلاندۇرغاندا:
ن — 50، ت — 500، ر — 200، م — 40، ى — 10،
ر — 200، ز — 7، ئا — 1، م — 40، ح — 8، م — 40،
د — 4، ح — 8، س — 60، ى — 10، ن — 50 بولۇپ،
بۇ سانلارنىڭ ھەممىسىنى قوشساق 1228 بولىدۇ. دېمەك، ئەسەر ھىجرى 1228 - (مىلادى 1813 -) يىلى يېزىلغان.
ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر ئەلىشىرناۋائىي چاغاتاي ئەدەبىي تىلىدا «خەمسە»نى يارىتىپ، تارىخىي خاراكتېرلىك ناماـ يەندە تىكلىگەندىن كېيىن، ئۇرغۇنلىغان ئەدىبلەر نەۋائىينى ئۇستاز تۇتۇپ، ئۇنىڭ ئىجادىي يولىنى ئۈرنەك قىلىپ، كۆپلىگەن نادىر ئەسەرلەرنى ياراتتى. لېكىن، بۇ ئەسەرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى يەنىلا شېئىرىي (نەزمىي) ئۇسۇل بىلەن يېزىلغانىدى. ئەدىب موللا سىدىق يەركەندى باشقىچە يول تۇتۇپ، زامانىسىدىكى ئەدىبلەر ۋە كەڭ

ئۇيغۇر جامائەتچىلىكىگە چۈشىنىشلىك بولسۇن ئۈچۈن، ئەۋائىنىڭ «خەمسە»سىنى چۈشىنىشلىك، راۋان تىل بىلەن ھېكايىلەشتۈرۈپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى گۈلزارلىقىدا يەنە بىر پۇراقلىق گۈل ئېچىلدۇردى.

موللا سىدىق يەركەندى «نەسرىي مىرزا مۇھەممەد ھۈسەيىنبەگ» نى ئۇستۇن ماھارەت بىلەن ئىجادىي رەۋىشتە تۈزۈپ چىققان. ئۇ «خەمسە» دىن «بەھرام»، «پەرھاد ـ شىرىن»، «لەيلى ـ مەجنۇن»، «سەددى ئىسكەندەر» داستانلىرىنى تاللاپ، «سەبئەئى سەييار» داستانى ئورنىغا بولسا، نەۋائىينىڭ «مەنتىقۇتتەيىر» (قۇشلار تىلى) ناملىق ئەسىرىنى نەسرىيلەشتۈرگەن.

ئەسەرنىڭ ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلىنىۋاتقان قول يازما نۇسخىسى 1861 - يىلى يەكەن شەھىرىدە كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، قول يازما 1930 - يىلدىن تارتىپ يەكەندىكى «ئالتۇن دەرۋازا» مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسى ئابدۇۋەلى خەلپىتىم دېگەن كىشىنىڭ قولىدا ساقلىنىپ كەلگەن (قول يازما ئۇ كىشىگە ئاتىسىدىن قالغانىكەن). 1957 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي ئىختىيارىغا ئېلىنغان.

قول يازما 431 ۋاراق (861 بەت)، كۆن بىلەن مۇقاۋىلانغان. باش ـ ئايىغى تولۇق، خەتلىرى ئېنىق ۋە ئوبدان ساقلانغان بولۇپ، ھەجمى 8 × 25 × 34.5 س.م كېلىدۇ.

ئەسەردە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا مەنسۇپ بىرمۇنچە ئاتالغۇلار بولغاندىن تاشقىرى يەنە ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر جانلىق تىلىنىڭ لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىمۇ خېلى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، شۇڭا ئەسەر ئۇيغۇر پروزىسىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىلا ئەمەس، بەلكى تىلشۇناسلىق تەتقىقاتىدىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. جانلىق ۋە

چۈچۈك رومان تىلى، ئوتكۇر كىنايە ۋە گۈزەل تەسۋىرلەر، چوڭقۇر مەنىلىك جۈملىلەر بىلەن تۈزۈلگەن بۇ ئەسەر ئۆز دەۋرىدىكى (ۋە كېيىنكى دەۋرلەردىكى) ئۇيغۇر پىروزىسىنىڭ تەرەققىياتىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. ئەسەرنىڭ ئاخىرىغا ئەدىبنىڭ بىر قانچە ساقىنامە ۋە غەزەللىرى قوشۇمچە قىلىنغان.

«نىزارى داستانلىرى»

ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلىنىۋاتقان «نىزارى داستانلىرى» نىڭ قول يازمىسى 1956 - يىلى غۇلجا شەھىرىدە تۇرۇشلۇق ئوسمان ئاخۇن دېگەن كىشىنىڭ قولىدىن ئېلىنغان بولۇپ، ئۇ كىشى بۇ قول يازمىنى 1875 - يىلدىن بۇيان ساقلاپ كەلگەنىكەن. قول يازما تىزىملانغان مەزگىلدە «مۇھەببەت توغرىسىدا داستانلار» دېگەن ۋاقىتلىق «نام» بىلەن تىزىمغا ئېلىنغانلىقى ئۈچۈن، كېيىنكى يىللاردا بۇ قول يازما («مۇھەببەت توغرىسىدا داستانلار») داۋاملىق شۇ نام بىلەن ئاتىلىش بىلەن بىللە، ئۇنىڭدىكى بارلىق ئەسەرلەر ئابدۇرېھىم نىزارىغا تەۋە دەپ قارالدى ۋە بۇ ھەقتە ئېلان قىلىنغان ماقالىلەردىمۇ شۇنداق مۇئەييەنلەشتۈرۈۋېتىلدى.

1984 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن 1985 - يىلىنىڭ فېۋرال ئايلىرىغىچە ئاپتونوم رايونلۇق ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى ئەسەرلىرىنى يىغىش، رەتلەش، نەشر قىلىش ئىشخانىسىنىڭ ئويۇشتۇرۇشى بىلەن، بۇ قول يازما تېپىپچان ئېلىپ، ئابدۇقېيۇم خوجا، ئىسرائىل يۈسۈپ، مۇھەممەد تۇرسۇن باھاۋۇدىن قاتارلىق خادىملار تەرىپىدىن نەشرگە تەييارلاندى. شۇ جەرياندا «مۇھەببەت داستانلىرى» دەپ ئاتالغان بۇ قول يازما ئەسەرنىڭ ئەسلىدە ئۈچ شائىرغا — ئابدۇرېھىم نىزارى ۋە ئۇنىڭ ھەمنەپەسى، زامانداشلىرىدىن بولغان نۇرۇز ئاخۇن كاتىپ زىيائى، تۇردۇش ئاخۇن كاتىپ غەرىبلەرگە مەنسۇپ

ئەسەرلەرىنىڭ قول يازمىسى ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى. قول يازما ئىچىدىكى ئەسەرلەردىن: «مۇقەددىمە»*، «پەرھاد — شېرىن»، «لەيلى — مەجنۇن»، «مەھزۇن — گۈلنىسا»، «رابىئە — سەئىدىن» داستانلىرى — نىزارىنىڭ، «چاھار دەرۋىش»،داستانى نىزارى بىلەن زىيائىنىڭ، «مەسئۇد — دىلئارا»، «ۋامۇق — ئۇزرا» داستانلىرى زىيائىنىڭ، «بەھرام — دىلئارام» داستانى غەرىبىنىڭ ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى. شۇنىڭ بىلەن قول يازما تەركىبىدىكى ئابدۇرېھىم نىزارى ئۆزى مۇستەقىل يازغان بەش داستان ئايرىم «نىزارى داستانلىرى» دېگەن نام بىلەن 1985 - يىلى 9 - ئايدا بىرىنچى قېتىم مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى.

يۇقىرىقىدىن باشقا نىزارى ئەسەرلىرىنىڭ تېخىمۇ تولۇق نۇسخىسى بولغان «نىزارى كۈللىياتى» نىڭ قوليازمىسى ھازىر لېنىنگرادتا ساقلانغان بولۇپ، ئۇ قوليازما توپلام 1910 - يىلى قەشقەردىن روسىيىگە ئېلىپ كېتىلگەن. ئۇنىڭ فورماتى 24 × 32 س. م. قوليازمىنىڭ باش - ئاخىرى تولۇق ۋە ياخشى ساقلانغان.

بۇ تولۇق توپلام تەركىبىگە كىرگۈزۈلگەن نىزارىنىڭ «زادۇن — نەجات» (دەھرۇن — نەجات دەپمۇ ئاتىلىدۇ)ئەسىرىنىڭ ھاشىيەسىگە شائىرنىڭ 35 پارچە مۇخەممىسى (290 كۇپلېت، 1450 مىسرانى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) كۆچۈرۈلگەن.

ئۆزىنىڭ مول ئىجادىي مىراسلىرى بىلەن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا ئۆزىگە خاس شۆھرەتلىك ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن ئابدۇرېھىم نىزارى تەخمىنەن 1776 - يىلى

---

* قول يازمىدا «مۇقەددىمە» دېيىلمىگەن. بۇ قېتىم نەشرگە تەييارلاشتا ئۇنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن «مۇقەددىمە» دەپ ئاتالغان.

قەشقەر كونا شەھىرىنىڭ بۇلاق بېشى مەھەللىسىدە تۇغۇلۇپ، 1850 - يىللاردا ۋاپات بولغان.

«نىزارى داستانلىرى» قول يازمىسىنىڭ مۇقەددىمىسىدىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا، نىزارىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىي پائا- لىيىتى ئەينى يىللاردىكى قەشقەر ھاكىمى زوھۇرىددىن ھېكىم بەگنىڭ ئالاھىدە قوللىشىغا ئېرىشكەن. شائىر 1835 - يىللىرىدىن باشلاپ زوھۇرىددىن ھېكىم بەگنىڭ ھۇزۇرىدا ئوردا خادىمى (كاتىپ) لىق قىلغان. 1840 - يىلدىن باشلاپ قەشقەر «خانلىق مەدرىسە» دە مۇدەررىسلىك قىلغان. زوھۇ- رىددىن ھېكىمنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن بىرقانچە يىرىك داس- تانلارنى ياراتقان.

نىزارى ئۆزىنىڭ بىر ئۆمۈر ئىجادىي پائالىيىتى داۋا- مىدا شەرق كلاسسىك شائىرلىرىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن پۇختا تونۇشقاندىن تاشقىرى، ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر ئەلىشىر نەۋائىنى ئۇستاز تۇتۇپ، نەۋائىنىڭ «خەمسە» چىلىك ئەنئە- نىسىگە ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇيغۇر داستانچىلىقىدا ئىسىل نەمۇنىلەرنى ياراتتى. ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى گۈلشىنىدە ئاجايىپ رەڭدار، خۇشپۇراق گۈللەرنى ئېچىلدۇرۇپ، XIX ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا زور تۆھپىلەرنى قوشتى.

نىزارى ئەسەر تىلىنىڭ راۋانلىقىغا، جۈملىلەرنىڭ ئىخچام، مەنىنىڭ چوڭقۇر بولۇشىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىش بىلەن بىللە بەدىئىي ۋاسىتىلەردىن — مەجاز، مۇبالىغە، ئىستىئارە، كىنايىلەردىن كەڭ پايدىلىنىپ، يېڭى ئوبرازلار ئارقىلىق پوئېزىيە دۇنياسىنى بېيىتىشقا تىرىشقان. خەلق ماقال - تەمسىللىرىنى ماھىرلىق بىلەن قوللىنىپ، ئۇنى ئۆز ئەسەرلىرىگە سىڭدۈرۈۋەتكەن.

شۇڭا ئادالەتنى، ئىنسانپەرۋەرلىكنى كۈيلىگۈچى ئىلغار پىكىرلىك تالانتلىق شائىر نىزارىنىڭ ئەسەرلىرى داستانـ

لىرى ئەسىرلەردىن بۇيان خەلقىمىزنىڭ سۆيۈپ ئوقۇيدىغان ئەسەرلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئېلىپ كەلمەكتە.

«غەزەلىيات»

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ئۇچۈن مول ئەدەبىي مىراس قالدۇرغان تالانتلىق شائىر موللا بىلال بىن موللا يۈسۈپ نازىمى «غەزەلىيات»نى ھىجرى 1265 — (مىلادى 1848 — 1849) - يىلى 27 ياش مەزگىلىدە تاماملىغان.

شائىر ياشلىقىنىڭ قىران چاغلىرىدا يازغان غەزەللىرىنى توپلىغان بۇ «غەزەلىيات»نىڭ قايتا كۆچۈرۈلگەن قول يازما نۇسخىسىدا 136 غەزەل، تۆت مۇخەممەس، ئۈچ مۇسەددەس، ئىككى مۇستەھزات ۋە نازىمىنىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى بار.

موللا بىلال نازىمى ھىجرى 1238 - (مىلادى 1822— 1823 -) يىلى غۇلجا شەھىرىنىڭ قازانچى مەھەللىسىدە موللا يۈسۈپ ئىسىملىك ئوقۇمۇشلۇق قول ھۈنەرۋەن ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. كىچىك چېغىدىلا ئاتىسىدىن ئايرىلىپ قالغان موللا بىلال ئاكىسى جالالىدىنىنىڭ ئالاھىدە كۆڭۈل قويۇشى بىلەن قورغاس مازار (تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى) يېنىدىكى «بەيتۇللا» مەدرىسىدە 11 يىل ئىلىم تەھسىل قىلىپ، بۇ جەرياندا ئەرەب، پارس تىللىرى،شەرق ئەدەبىياتى، جۈملىدىن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قاتارلىقلارنى ئىجتىھات بىلەن ئۆگىنىپ، مول بىلىمگە ئىگە بولغان.

بۇ تالانتلىق شائىر بىزگە «غەزەلىيات»تىن باشقا، ئەلنى دېھقانلار قوزغىلىڭىغا يېتەكلىگەن «غازات دەر مۈلكى چىن» ناملىق داستانى (1875 - يىللىرى يېزىلغان)، «چاڭمۇزا يۈسۈپخان» ناملىق ساتىرىك داستانى (1881 - يىلى يېزىلغان)، كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزغا رېئاللىزىملىق يىلتىزىنى چوڭقۇر تىلىغان، تېما، مەزمۇن جەھەتتە يېڭىلىق ئېلىپ

كەلگەن مۇنەۋۋەر ئەسىرى — «نۇزۇگۇم» قىسسىسى (1882 – يىلى يېزىلغان) قاتارلىق ئەدەبىي مىراسلىرىنى قالدۇرۇپ ھىجرى 1318 – (مىلادى 1900 — 1901) – يىللىرى 77 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى. موللا بىلالنىڭ بۇ ئەسەرلىرى تېما، ھېسسىيات، تىل جەھەتتىن خەلق تۇرمۇشىغا، خەلق ئەدەبىياتىغا ئىنتايىن يېقىن بولغاچقا، ئۇنىڭ ئەمگەكچى خەلققە بولغان دىلكەشلىك ھېسسىياتى ئىپادىلەنگەن، ساداقەتلىك، ۋاپادارلىق ئۇلۇغلانغان «غەزەلىيات»تىكى غەزەللىرى خەلق ئىچىگە تېز تارقىلىپ، خەلق فولكلورىغا ئايلىنىپ كەتكەن، بەزى غەزەللىرى ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىنىڭ تېكىستلىرىغا ئايلانغان.

«غەزەلىيات»نىڭ ئاپتور قەلىمى بىلەن يېزىلىپ تۈپلەنگەن قول يازما نۇسخىسىنىڭ دۇنياغا كېلىشى ناھايىتى قىزىقارلىق بولغان: نازىمى ياش – قۇرامىغا يەتكەندە بىر ساھىبجامال قىزغا ئاشىق – بىقارار بولغان. بىراق قىزنىڭ ئاتا – ئانىسى موللا بىلالنى «كەمبەغەل»ساناپ، قىزنىڭ رايىغا باقماي، باشقا بىرىگە ياتلىق قىلىۋەتكەن. بۇ ئىش نازىمغا قاتتىق تەسىر قىلغان، شۇ ئىشق – مۇھەببەت ئوتىدا كۆيۈپ، ساھىبجامال ھەققىدە يازغان نەزمىلىرىنى رەتلەپ، تۈپلەپ، بىر يېشىل تاۋارجىلدقا ئېلىپ، يوشۇرۇنچە مەشۇقى ساھىبجامالغا تەقدىم قىلغان. باشقىلارغا ياتلىق بولۇپ كەتسىمۇ، نازىمنى قەلبىدە پۈككەن ساھىبجامال بۇ قىممەتلىك سوۋغاتنى ئەتىۋارلاپ ساندۇقىدا ساقلاپ كەلگەن.

ئۇ ئايال ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، «غەزەلىيات»نىڭ قول يازمىسى ئۇنىڭ ئوغلى ھاشىر مەخسۇمغا مىراس بولۇپ قالغان. بۇ مەرگىلدە «غەزەلىيات»نىڭ ئىزى – دېرىكىنى ئىزلەپ يۈرگەن يۇرت مۆتىۋەرلىرىدىن ئابدۇمۇتائالى خەلپەم (1867 — 1960) «غەزەلىيات» نىڭ قول يازمىسىنى ھاشىر

مەخسۇمدىن سوراپ ئۆز ئۆيىدە ساقلىغان. ھاشىر مەخسۇم ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇمىجىت بىر مەزگىل ئابدۇمۇتائالى خەلپەمنىڭ يېنىدا تۇرغان. ئابدۇمىجىت 40 - يىللاردا ئىلىدىن كەتمەكچى بولغاندا، ئابدۇمۇتائالى خەلپەم «غەزەلىيات» نىڭ قوليازمىسىنى ئابدۇمىجىتنىڭ ۋارىسلىق ھەققى ھېسابلاپ، شاگىرتى تېيىپزات خەلپەمگە كۆچۈرگۈزۈۋېلىپ، قول يازمىنىڭ ئەسلى نۇسخىسىنى ئابدۇمىجىتكە بېرىۋەتكەن.

شائىر موللا بىلال نازىمى بىلەن تالاي قېتىم سۆھبەتتە بولغان، شائىرغا نىسبەتەن چوڭقۇر ھۆرمەت تۇيغۇسىنى ساقلىغان ئابدۇمۇتائالى خەلپەم نازىمىنىڭ يەركەنتتە ۋاپات بولغانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ۋاپات بولغان يىلىنى خاتىرىگە ئالغان. موللا بىلال نازىمىنىڭ ئەسەرلىرىنى يىغىش، رەتلەش يولىدا خېلى جاپالىق ئىزدەنگەن. موللا بىلال نازىمى ئۈچۈن «تەرجىمەئى بىلال شائىر مەشھۇر» دېگەن سەرلەۋھىدە تەرجىمىھال تۇرغۇزغان.

«غەزەلىيات» نىڭ ئابدۇمۇتائالى خەلپەم تېيىپ، قايتا كۆچۈرگۈزۈپ ساقلىغان نۇسخىسى كېيىن مەرھۇمنىڭ ئوغلى مۇھەممەتخان مەخسۇم كامالىغا مىراس بولۇپ قالغان. بۇ نۇسخىنى مۇھەممەتخان مەخسۇم كامالى بىلەن تۇرسۇن زېرىدىنلار 1987 - يىلى نەشىر قىلدۇرغان.

مەن 1990 - يىلى غۇلجىغا خىزمەت بىلەن بېرىپ، «غەزەلىيات» نىڭ بۇ نۇسخىسىنى مۇھەممەتخان مەخسۇم كامالىنىڭ ئوغلى ئابدۇراخماندىن مۇزېي ئېھتىياجىدا ساقلاش ئۈچۈن تاپشۇرۇۋالدىم. بۇ قول يازما شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلانماقتا.

«تەۋارىخى مۇسىقىييۇن»

«تەۋارىخى مۇسىقىييۇن» (مۇزىكىچىلار تارىخى) رىسالىسى

خوتەن شەھرىدە ئۆتكەن موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نېمەتۇللا مۆجىزى تەرىپىدىن يېزىلغان. بۇ ئەسەرنىڭ كېيىنرەك كۆچۈرۈلۈپ ساقلىنىپ قالغان قول يازما نۇسخىسى ھازىر جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئىنستىتۇتىدا ساقلانماقتا. قول يازما نومۇرى 909.217/149 بولۇپ، خوتەننىڭ پاتىلىق سامان قەغەزگە ئېنىق ۋە راۋان خەتتە نەستەئلىقتە پۈتۈلگەن. ئەسەر جەمئىي 39 بەت، ھەر بېتىگە 15 قۇردىن خەت يېزىلغان. ئەسەرنىڭ ئاخىرىغا قىزىل سىياھدا كونىچە «١٢٧١ سەنە» (ھىجرى 1271 - يىلى، مىلادى 1854—1855 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ) دېگەن يىل نامە يېزىلغان.

قول يازمىنىڭ ئىملاسىغا ئاساسەن، ئەسەرنىڭ باشقىلار تەرىپىدىن كېيىنكى يىللاردا كۆچۈرۈلگەنلىكىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. بىراق، ئۇنىڭ كۆچۈرۈلگەن ۋاقتى ۋە خەتتات توغرۇلۇق ئېنىق مەلۇمات يوق. قول يازمىنىڭ باش بېتىگە «ئۇشبۇ تەۋارىخى مۇسىقىييۇن كىتابىنى پۈتتۈرگەن ئەلشىر ھېكىم بېگىمگە يۈز رەھمەت، پۈتكۈچى موللا ئىسمەتۇللا موئجىزگە ئىلاھىم مىڭ رەھمەت قىلغاي، ماڭا بۇ رىسالەنى دۆۋەل ئەزىمشاھ بېگىم تەقدىم قىلدى، دىپ مۆھۈر باسقۇچى مۇفتى مۇھەممەد ئىمىن ئىبنى باقىدۇر، ١٣٣٧ سەنە» دېگەن سۆزلەر يېزىلىپ، مۇفتى مۇھەممەد ئىمىننىڭ مۆھۈرى بېسىلغان. بۇنىڭغا ئاساسەن بۇ قول يازمىنىڭ ئەڭ كېيىن بولغان تەقدىرىمۇ ھىجرى 1338 - (مىلادى 1919 — 1920 -) يىلىدىن بۇرۇن كۆچۈرۈلگەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

«تەۋارىخى مۇسىقىييۇن» نىڭ ئاپتورى موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نېمەتۇللا موئجىزنىڭ ھاياتى توغرىسىدا ھازىرچە ئۆز ئەسىرىگە يېزىلغان بايانلاردىن باشقا مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. بىراق، ئەسەردىكى ماتېرىياللارنىڭ

ئۆزىمۇ بىزنىڭ مۇئجىزى ئوبرازىنى خېلى روشەن ھالدا كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈشىمىزگە ئىمكانىيەت بېرىدۇ.

مۇئجىزى ئۆز رىسالىسىنىڭ مۇقەددىمىسىدە بۇ رىسالىنى يېزىش ئۈچۈن «تارىخىي رەشىدى»، «تەۋارىخى تەبىرى»، «تەۋارىخى رەۋزەتۇس - سەفا» (ساپالىق باغ تارىخى)، «تەۋارىخى ھۆكەما» (دانىشمەنلەر تارىخى)، «تەۋارىخى ئەجەم»، «تەۋارىخى ئەرەب» قاتارلىق ئەتىۋارلىق ئەسەرلەردىن پايدىلانغانلىقىنى ھەم زور ئالىم، مۇزىكا ئۇستازلىرىدىن فىسا غۇرۇس، فارابى، پەھلىۋان مۇھەممەد كۈشتىنگىر، ئەمىر نىزامىدىن ئەلىشىر نەۋائى قاتارلىق پىر - ئۇستازلارنىڭ بۇ پەن ھەققىدە يازغان كىتاب ۋە رىسالىلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز قۇدرىتى، قابىلىيىتىگە مۇۋاپىق بۇ رىسالىنى يېزىپ، ئالەم خەلقىگە سوۋغات قىلغانلىقىنى، بۇ رىسالىگە «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن» (مۇزىكىچىلار تارىخى) دەپ ئات قويغانلىقىنى ناھايىتى ئېنىق قىلىپ بايان قىلىدۇ. بىز بۇ بايانلاردىن ئۇنىڭ ئۆز ئانا تىلىدىن باشقا ئەرەب، پارس تىللىرىنىمۇ پۇختا ئىگىلىگەن مەلۇماتلىق بىر كىشى ئىكەنلىكىنى بىلىمىز.

«تەۋارىخى مۇسىقىيۇن» رىسالىسى بىزنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزنى بولۇپمۇ مۇزىكا تارىخىمىز بىلەن ئەدەبىيات تارىخىمىزنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى مۇھىم ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدىغان ياخشى ئەسەر.

موجىزى ئۆز ئەسىرىدە تونۇشتۇرغان 17 نەپەر مۇزىكا پىرى ئىچىدە ئۇنىڭ قىدىرخان يەركەندى بىلەن ئامانىنساخان نەفىسى توغرىسىدىكى مەلۇماتلىرى مەدەنىيەت تارىخىمىزدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان بۇ شەخسلەر توغرىسىدىكى تۇنجى يازما مەلۇمات بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

موجىزى قىدىرخان يەركەندىنى: «بۇ پەننىڭ ئون تۆ-چىنچى پىرى قىدىرخان يەركەندىدۇر. بۇ پەندە بۇ ئەزىز-

دەك ماھارەت كۆرسەتكەن ئۇستاز ئاز، بۇ ئەزىز كۆپرەك ئۆمرىنى مەزامىددىن ئەلىشىر نەۋائى ھەزرەتلىرىنىڭ غەزەللىرى-نى ئاھاڭغا سېلىپ ئېيتاتتى. ئالەم ئۆتۈپ ئۇنىڭدەك خوش ئاۋاز ئادەم بولمىغان دېيىشكە بولىدۇ. ئىراقتىن، ئىراندىن، تەبرىزدىن، خارەزم، سەمەرقەند، ئەنجان، ئىستانبۇل، كەش-مىر، بەلخ، شىراز قاتارلىق يىراق شەھەرلەردىن مۇزىكا ئۆگىنىشكە كەلگەن شاگىرتلىرى بار ئىدى. راۋابنى ۋە ھەش-تتار (سەككىز تارلىق بىر خىل چالغۇ) نى بۇ ئەزىز كەشىپ قىلدى. ئۇ يەنە شائىر ئىدى، «دىۋان قەدىرى» (قىدىرخان شېئىرلىرى توپلىمى) بار ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇ ئۆزىنىڭ مۇزىكا ئىلمى ھەققىدىكى رىسالىلىرىدە چوڭقۇر مەنىلىك پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. جەندە – كۆلا كىيىپ يۈ-رەتتى، داڭلىق سۇلتان ئابدۇرەشىدخان غەزادىمۇ، يېتىپ – قوپۇشتىمۇ قىدىرخاندىن ئايرىلمايتتى. قىدىرخان ۋىسال نام-لىق بىر مۇقامنى ئىجاد قىلىپ شاگىرتلىرىغا ئۆگەتتى. ئۇ ئابدۇرەشىدخان پادىشاھدىن ئىككى يىل كېيىن ئالەمدىن ئۆتتى» دەپ يازىدۇ.

مۇجىزىنىڭ فېئودالىق – دىنىي چەكلىمىلەر بولۇپمۇ تەۋەققەتچىلىكنىڭ چەكلىمىلىرى تۈپەيلى تارىختا كۆمۈلۈپ قالغان شائىرە ۋە كومپوزىتور ئامانىساخان نەفىسىنى تارىختىكى 17 نەپەر مۇزىكا پىرى قاتارىغا كىرگۈزۈپ، زور ھۆرمەت بىلەن خەلققە تونۇشتۇرغانلىقى ئۇنىڭ ئۇيغۇر مەدە-نىيەت تارىخىغا قوشقان يەنە بىر زور تۆھپىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

موجىزى ئۆز ئەسىرىدە ئامانىساخان نەفىسىنى: «ئۇ يەتتىنچى پىرى مەلىكە ئى ئامانىسا خېنىم ئىدى، بۇ خېنىم سۇلتان ئابدۇرەشىدخاننىڭ خانىشى ئىدى، ئۇ ئۆز دەۋرىنىڭ يېگانە شائىرەسى بولۇپ، «دىۋان نەفىسى» ناملىق شېئىرىن

بىر كىتابنى يازغانىدى. خەتتاتلىقتا ئۈستۈن ماھارەتكە ئىگە ئىدى، مۇزىكا ئىلمىدىمۇ شۇنداق كامالەت ئىگىسى ئىدىكى، سۇلتان ئۇنىڭغا تاقەتسىز ئاشىق ۋە ئىختىيارسىز شەيدا بولغانىدى... بۇ مەلىكە 20 يىل پادىشاھنىڭ نىكاھىدا تۇردى. خۇدايتائالا بۇ قىزغا شۇنداق ئەقىل - پاراسەت ئاتا قىلغانىدىكى، تەرىپلەپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق، «دىۋان نەفىسى» نى يازدى، خوتۇن - قىزلارغا نەسىھەت قىلىش مەزمۇنىدا «ئەخلاقىي جەمىلە» (گۈزەل ئەخلاق) ناملىق بىر كىتابنى يازدى، «شورۇھۇلقۇلۇپ» (قەلبلەر شەرھى) ناملىق بىر رىسالە يازدى، شائىرلىق، نەغمىچىلىك ۋە خەتتاتلىق توغرىسىدا بۇنىڭدەك مەنىلىك كىتاب ئاز. «ئىشرەت ئەنگىز» (شادلىق قوزغىغۇچى) ناملىق بىر مۇقامنىمۇ بۇ مەلىكە ئىجاد قىلغانىدى... بۇ مەلىكە 34 يېشىدا تۇغۇتتا ۋاپات بولغان...» دەپ يازىدۇ.

موجىزى ئۆز ئەسىرىدە يەنە «راك»، «ئۇششاق»، «ئۆزھال»، «چۆل ئىراق»، «ئەجەم»، «ناۋا»، «ۋىسال»، «چاھارزەرب»، «چاھارگاھ»، «دۇگاھ»، «پەنجىگاھ»، «مۇشاۋرەك»، «بەيادەك»، «سىگاھ»، «بايات»، «ئىشرەت ئەنگىز» دىن ئىبارەت 16 مۇقامنى تىلغا ئالىدۇ. بۇ بايانلار ئۇيغۇر خەلق مۇقامىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىكى بەزى مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىشتا بىزنى مۇھىم يىپ ئۇچى بىلەن تەمىنلەيدۇ*.

بۇ قول يازما ئەسەر 1982 - يىلى 6 - ئايدا ئەنۋەر بايتۇر، خەمىت تۆمۈر ئەپەندىلەر تەرىپىدىن 1 - قېتىم نەشرگە تەييارلىنىپ ئېلان قىلىندى.

«تارىخى ئەمنىيە»

---

* «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن» ھەققىدىكى بۇ چۈشەندۈرۈش ئەنۋەر بايتۇر، خەمىت تۆمۈر ئەپەندىلەر نەشرگە تەييارلىغان شۇ ناملىق كىتابنىڭ «كىرىش سۆزى» دىن پايدىلىنىلىپ تەييارلاندى. — ئا.

XIX ئەسىر ئىچىدە، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ئەمگەكچى
خەلقى ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئېچىنىشلىق تارىخىي باسقۇچ ۋە
زور ئىجتىمائىي داۋالغۇش دەۋرىنى باشتىن ئۆتكۈزدى.
بىرقانچە ئۇيغۇر ئالىملىرى ۋە تارىخچىلىرى بۇ ئېچىنىشلىق
تارىخ ۋە زور ئىجتىمائىي داۋالغۇشلارنى ئەسلەپ، خۇلاسىلەپ
كۆپلىگەن تارىخنامە، رىسالە، ئەدەبىي ئەسەرلەرنى
يازدى. ئەنە شۇ بىر ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئىچىدە يۈز بەر-
گەن زور تارىخىي ۋەقەلەرنى بايان قىلغان ئەسەرلەر ئىچىدە
موللا مۇسا سايرامى تەرىپىدىن يېزىلغان «تارىخىي ئەمنىيە»
ۋە ئۇنىڭ تۈزىتىپ تولۇقلانغان نۇسخىسى «تارىخىي ھەمىدى»
مۇھىم تارىخنامىلەردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

«تارىخى ئەمنىيە» نىڭ قىممەتلىك يېرى شۇكى،
ئاپتور بۇ ئەسەردە بايان قىلغان كۆپلىگەن تارىخىي ۋە-
قەلەرگە بىۋاسىتە قاتناشقان ۋە كېيىنچە بۇ ۋەقەلەر ئۈستىدە
جاپالىق تەكشۈرۈش، ماتېرىيال توپلاش - رەتلەش، ئەتراپ-
لىق - تەپسىلىي تەتقىق قىلىش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغاندىن
كېيىن تا بۈگۈنكى كۈندىمۇ مۇئەييەن ئىلمىي قىممەتكە ئىگە
بولغان بۇ تارىخىي ئەسەرنى يېزىپ تاماملىغان.

«تارىخى ئەمنىيە» ھىجرى 1321 - يىلى ماھى رە-
جەبىنىڭ 11 - كۈنى يەنى مىلادىنىڭ 1903 - يىل 10 -
ئاينىڭ 2 - كۈنى يېزىلىپ بولغان. ئاپتورنىڭ ئۆز قەلىمى
بىلەن پۈتۈلگەن بۇ بىردىنبىر قىممەتلىك قوليازما ئەسەر
1957 - يىلى قەشقەردىن تېپىلغان بولۇپ، ھازىرغىچە
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلانماقتا.
ئەسەر تولۇق 166 ۋاراق (331 بەت). ئەسەرنىڭ باش
تەرىپىدە تۆت بەت، ئاخىرىدا يەتتە بەت قوشۇمچە يېزىلغان
نەزىم (شېئىرلار) بار. ھەجمى 2 × 17 × 21 س.م بولۇپ،
ھەر بىر بەتكە 17 — 18 قۇردىن خەت (ماۋزۇلىرى قىزىل،

بايانلىرى قارا سىياھتا) يېزىلغان.

موللا مۇسا سايرامى ئەسەرىنىڭ «تارىخىي ئەمنىيە» دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەبىنى: «...بۇ كىتابنى يېزىشقا كىرىشكەن ۋاقتىمدا بۇ يۇرتلاردا دۈشمەنلىك، ئاداۋەت ۋە پاراكەندىچىلىكلەر تۈگەپ، بۇ موغۇلىستان ئۆلكىسى تىنچلىق ۋە ئەمنىيەتلىك بىرلە بەرقاراردۇرلەر. بۇ ئىككى مۇناسىۋەتتىن بۇ تارىخچەغە «تارىخىي ئەمنىيە» دەپ ئاتىدىم، بىر مۇقەددىمە، ئىككى داستان ۋە بىر خاتىمە بىرلە تەمامىغە يەتكۈزدۈم» دەپ ئىزاھلايدۇ.

«ئاپتور ئۆزى ئىگىلىگەن مول تارىخىي ۋە جۇغراپىيىۋى بىلىملەر، شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى زور ۋەقەلەرنىڭ تەپسىلاتلىرى بولۇپمۇ ئاپتور ئۆزى بىۋاسىتە كۆزەتكەن ياكى ئاڭلاپ تەھقىقلىگەن ئىسپاتلىق ماتېرىياللارغا ئاساسەن يېزىلغان بۇ ئەسەرلەردە: موغۇلىستان (يەتتەشەھەر ياكى جەنۇبىي شىنجاڭ) نىڭ ئەھۋالى. بۇ جايدا تارىختا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر؛ بۇ يۇرتقا كىملەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى ۋە موغۇلىيە دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبلىرى؛ بولۇپمۇ چىڭگىزخان ئىستېلاسىدىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى، تۇغلۇق تېمۇرخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ھەرقايسى جايلاردىكى ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش تارىخى؛ ھەرقايسى خوجا ـ ئىشانلارنىڭ سەئىدىيە خانلىقىنى ئاغدۇرۇش يولىدىكى سۇيىقەستلىك ھەرىكەتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن ئىچكى نىزا، يېغىلىقلار؛ جاھالەت پىرلىرى ـ خوجا، ئىشان ـ سوپىلارنىڭ خەلقنىڭ بېشىغا كەلتۈرگەن پاجىئەلىك قىلمىش ـ ئەتمىشلىرى؛ ھەرقايسى جايلاردا مانجۇ ھۆكۈمرانلىرى ۋە يەرلىك فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ زۇلمىغا قارشى پارتلىغان خەلق قوزغىلاڭلىرى؛

ياقۇپبەگ (بەدۆلەت، ئاتالىق غازى) نىڭ يەتتە شەھەر ئەھلىنى ئىستىبلا قىلغانلىقى ۋە ئۇنىڭ كەلتۈرۈپ چىقارغان پاجىئەلىك ئاقىۋەتلىرى»* قاتارلىقلار ناھايىتى تەپسىلىي بايان قىلىنغان.

موللا مۇسا سايرامىنىڭ ئۆز مەلۇماتلىرى ۋە ئەزىز داموللىنىڭ «نەسەبنامەئى موللا مۇسا» دېگەن قولىيازمىسى قاتارلىق ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، تالانتلىق ئالىم، تارىخچى موللا مۇسا سايرامى ھىجرى 1252 - يىل جامادىيەلئەۋۋەلنىڭ 10 - كۈنى (مىلادى 1836 - يىل 8 - ئاينىڭ 23 - كۈنى) باي ناھىيىسىگە قاراشلىق سايرام رايونىنىڭ ئاناقىز يېزىسى توغايلا مەھەللىسىدە دۇنياغا كەلگەن. سايرامىنىڭ دادىسى موللا ئەيسا خوجابىننى موللا ئەزىزخان خوجا ئوغلى مۇسانى يەتتە يېشىدىن باشلاپلا ئۆزى مۇدەررىسلىك قىلغان سايرام مەدرىسىدە، ھىجرى 1263 — (مىلادى 1847 -) يىلىدىن تارتىپ كۇچادىكى مەشھۇر «ساقساق» مەدرىسىدە ئوقۇتقان. موللا مۇسا ئۇ يەردە دىنىي بىلىملەردىن باشقا تارىخ، ئەدەبىيات، تەقۋىم، ئىلمىي نۇجۇم، جۇغراپىيە، ناباتات (ئاگروبىئولوگىيە)، ئەرەب ۋە پارس تىللىرى قاتارلىقلارنى زور ئىجتىھات بىلەن ئۆگىنىپ، ناھايىتى تېزلا «موللا مۇسا»، «بالا موللا»، «موللا ئەبجەدخان» (كالېندارشۇناس) دېگەن ناملار بىلەن شۆھرەت قازانغان. ھىجرى 1270 - (مىلادى 1854 -) يىلى ئۇ «ساقساق» مەدرىسىنى ئەلا نەتىجە بىلەن تۈگىتىپ، ئۆز ئانا مەكتىپى سايرام مەدرىسىگە كېلىپ مۇدەررىسلىك قىلغان.

موللا مۇسا سايرامى كېيىنكى يىللاردىكى تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلى يەنى ھىجرى 1284 - (مىلادى 1867)

---

* ۋەلى «موللا مۇسا سايرامى ۋە ئۇنىڭ «تارىخىي ئەمنىيە» ناملىق كىتابى توغرىسىدا». «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1986 - يىلى 2 - سان.

يىلدىن تاكى ھىجرى 1294 - (مىلادى 1877 -) يىلغىچە ياقۇپبەگ ھۆكۈمىتىنىڭ ئاقسۇدا تۇرۇشلۇق باش زاكاتچىسى مىرزابابابېك ھىسارىنىڭ مىرزا (كاتىپ) لىق ۋەزىپىسىدە بولدى. ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، تارىخىي ئەسەر يېزىش مەقسىتىدە غەربتە قەشقەر، شەرقتە تۇرپانغىچە بولغان جايلارنى بىرقانچە يىل ئايلىنىپ، مۇھىم تارىخىي ھۆججەتلەرنى توپلاپ، ئاخىر ئاقسۇغا كېلىپ، يېزىقچىلىق ۋە تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

مولla مۇسا سايرامى ئاقسۇدا تۇرغان 40 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە، پېقىرلىق - نامراتلىقتا تولغان يىللارنى باشتىن كەچۈرۈپ، ھارماي - تالماي ئۈزلۈكسىز ئىزدىنىپ، بىرقانچە تارىخىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يارىتىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە: «تەزكىرەتۇل ئەۋلىيا» (ھىجرى 1302 -، مىلادى 1885 - يىلى)، «دەربايان ئەنسابۇل كەھەب» (ھىجرى 1316 -، مىلادى 1898 - يىلى يېزىلغان)، «تارىخى ئەمىنىيە»، «دىۋان مەسنەۋى» (ھىجرى 1325 -، مىلادى 1907 - يىلى يېزىلغان)، «تارىخى ھەمىدى» (ھىجرى 1326 -، مىلادى 1908 - يىلى يېزىلغان)، «سالامنامە» (ھىجرى 1334 -، مىلادى 1916 - يىلى يېزىلغان) قاتارلىق ئەسەرلەر بىر قەدەر مەشھۇر بولغانلىرىدۇر.

ئەينى زاماندىكى ئۇيغۇر ئالىملىرىنىڭ بىرى، تارىخ ئەھلىنىڭ مەشئەل — چىرىغى بولغان موللا مۇسا سايرامى ھاياتىدا شۇنچە كۆپ يىرىك ئەسەر — قىممەتلىك يازما يادىكارلىق مىراسلارنى قالدۇرۇپ، ھىجرى 1335 - يىلى ماھى جامادىيەلئاخىردا (مىلادى 1917 - يىلى) مەڭگۈلۈك ئۇيقۇغا كېتىدۇ.

موللا مۇسا سايرامى يازغان شۇنچە كۆپ كىتابلىرى ئىچىدىن پەقەت ئۇنىڭ «تارىخىي ئەمىنىيە» ناملىق يىرىك تارىخىي ئەسىرى مىلادى 1904 - يىلى روسىيىنىڭ قازان شەھىرىدىكى «مەدرىسەئىي ئۇلۇم» مەتبەئەسىدە رەسمىي

نەشىر قىلىنغاندىن باشقا، قالغان ئەسەرلىرى ئاپتورىنىڭ ئۆز قول يازمىسى ياكى باشقا خەتتاتلارنىڭ كۆچۈرمىسى ھالىتىدە ساقلىنىپ كەلگەن.

«تارىخىي ئەمىنىيە» نىڭ 1904 - يىلى بېسىلغان قازان نۇسخىسىغا ئاساسەن مەرھۇم مۇھەممەت زۇنۇن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا ئۆزگەرتىپ نەشرگە تەييارلىغان نۇسخا 1988 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى.

ئومۇمەن، كىتابتا تونۇشتۇرۇلغان ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتىنىڭ باشلانغان دەۋرىدىن تارتىپ تاكى يېقىنقى زامانغىچە بولغان 12 ئەسىردىن كۆپرەك بىر ئۇزۇن جەرياندا مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، ئۇ مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات تارىخىمىزنىڭ ناھايىتى زور مەنىۋى مەدەنىيەت مىراسلىرى بايلىقىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرىدە مەيدانغا كەلگەن بۇ يادىكارلىقلاردا ئىجابىي ئامىللار يەنىلا ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن بۇ يازما يادىكارلىقلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى فېئوداللىق جەمئىيەتتە بارلىققا كەلگەنلىكتىن، ھەر خىل تارىخىي سەۋەبلەر ۋە دەۋر چەكلىمىلىرى تۈپەيلىدىن ئۇلاردا ياكى ئۇنداق، ياكى بۇنداق پاسسىپ ئامىللارنىڭ بولۇشى تەبىئىي ئەھۋال. شۇڭا بىز يازما يادىكارلىق مىراسلىرىمىزنى قېزىش، رەتلەش، تەتقىق قىلىش ئىشلىرىمىزدا ئۇلارغا ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ھالدا يەنى تارىخىي ماتېرىيالىستىك نۇقتىئىنەزەرى بويىچە توغرا باھا بېرىپ، ئۇلارنىڭ شاكىلى بىلەن مېغىزىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىپ، خەلقنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى بېيىتىش ھەمدە سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەتنى يۈكسەلدۈرۈش ئۈچۈن تىرىشىپ ئىشلىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ.

责任编辑：魏力　艾尼瓦尔·达吾提
[illegible]依汗古丽
责任校对：阿达来提·木塔里甫
封面设计：刘培勤

西域与古老文化（维吾尔文）
克尤木·霍加　著

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市解放南路348号　邮政编码830001）
新疆新华书店发行　新疆新华印刷二厂印刷
850×1168毫米　32开本　12.5印张　6插页
1995年4月第1版　1995年4月第1次印刷
印数：1——2060

ISBN7—228—02695—0/K·280　定价：7.20元